

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Kilencvenötödik évfolyam

EURÓPA ÉS A HABSBURGOK

MAGYAR NEMZETI
LEVÉLTÁR

E SZÁMUNK SZERZŐI

Dominkovits Péter PhD, történész, főlevéltáros, címzetes igazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára; **Fuchs György** kutató, Családfa Kft.; **Hegedűs István** levéltáros, igazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **H. Németh István** PhD, történész, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Kárbín Ákos** PhD, tudományos főmunkatárs, Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár; **Katona Csaba** történész, kommunikációs referens, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Keresztes Veronika** levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Kocsev Bence** gyűjteményi munkatárs, Habsburg Ottó Alapítvány; **Lökkös Mónika** levéltári főrestaurátor, csoportvezető, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Miklós Dániel**, PhD, történész, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Molnár András** főlevéltáros, igazgatóhelyettes, címzetes igazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára; **Ordasi Ágnes** PhD, történész, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Paulusz Richárd**, bölcsész, Százhalombatta; **Rácz Balázs Viktor** tudományos segédmunkatárs, HUN-REN Történettudományi Intézet, egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; **Sajben-Csonka Laura** levéltár-pedagógus, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Schlett András** PhD, habilitált egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem; **Somorjai Ádám** OSB, bencés szerzetes, egyháztörténeti kutató, Pannonhalmi Főapátság; **Suslik Ádám** PhD, történész, főlevéltáros, Habsburg Ottó Alapítvány; **Szabó Attila András** főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Szabó Csaba** PhD, történész, főlevéltáros, főigazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Szatucsek Zoltán** főlevéltáros, igazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Záros Zsolt Béla** levéltári informatikus, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Závoczki Adrienn** főlevéltáros, osztályvezető, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Wencz Balázs** PhD, főlevéltáros, igazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára

Angol fordítás: Miklós Dániel

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

KILENCVENÖTÖDIK ÉVFOLYAM
2024

Budapest, 2025

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Archival Publications Revue
des Archives

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Közleményei

Journal of the National Archives of Hungary
Revue des Archives Nationales de Hongrie

Kilencvenötödik évfolyam

Főszerkesztő
Szabó Csaba

Szerkesztőség
Fiziker Róbert (felelős szerkesztő),
Kovács Szabolcs, Kulcsár Krisztina, Miklós Dániel

Szerkesztőbizottság
Czetz Balázs, Mikó Zsuzsanna,
Németh László Sándor, Ö. Kovács József, Rácz György

Székhely (postacím):
1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.
(1250 Budapest, Pf. 3.)

mnl.gov.hu/mnl/ol/leveltari_kozlmenyek
Email: lk@mnl.gov.hu

A borítóképhez felhasznált fotó:
Ferenc József Habsburg Ottóval, családi fotó (1915. k.)
HU-MNL-OL-P 240-1.-a-681.

HU ISSN 0024–1512
A kiadásért felel a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója
A borítót tervezte: Nagy Attila
Műszaki szerkesztő: Máté István
Nyomdai kivitelezés: OOK-Press Kft., Veszprém
Felelős vezető: Szathmáry Attila
Megjelent 20,5 (B/5) ív terjedelemben

TARTALOM

Európa és a Habsburgok

Kárbin Ákos: Ferenc József politikai játszmái a 20. század elején. Avagy miként politizált az államfő?	9
Suslik Ádám: A Habsburg uralkodócsalád védelme és az ellenük tervezett merényletek 1884–1915 között	31
Paulusz Richárd: Az Interparlamentáris Unió 1921. évi stockholmi konferenciájának történetéhez	45
Miklós Dániel: Habsburg Ottó és az októbrista magyar emigráció	67
Kocsev Bence: Európai értékek, politikai realitások. Habsburg Ottó az európai integráció szolgálatában	85

Levéltár

Lökkös Mónika: Tanulmányút az Észak-Rajna-Vesztfáliai Levéltárban	107
Sajben-Csonka Laura: Pedagógus-továbbképzések a Magyar Nemzeti Levéltárban	117
Szatucsek Zoltán – Záros Zsolt – Hegedűs István: A második világháborús hadifoglyok és internáltak újbóli „hazatérése”	125
Závoczki Adrienn: Beszámoló a Klebelsberg Kuno-ösztöndíj keretében megvalósult római kutatóútról	135
Gert Schneider: Ideje cselekedni (Fordította: Szabó Attila András)	143

Műhely

Molnár András: Zala vármegye levéltárnokai 1790–1890	161
Fuchs György: Kommunista merényletterv Horthy Miklós és Bethlen István ellen, avagy hogyan csináljunk egy családi perpatvarból nemzetközi kommunista kémbotrányt?	189
Hegedűs István: Földosztás a horizonton. Megyei földhivatalok havi jelentéseinek összehasonlító elemzése (1945–1946)	215
Wencz Balázs: A magyar–keletnémet munkaerő-egyezmény történetéről, 1967–1983	233
Somorjay Ádám: Mindszenty hercegprímás a csehszlovákiai magyarság védelmében. II. rész. A brit külügyminisztérium levéltári anyaga alapján, 1945–1948	247

Irodalom

Rác Balázs Viktor: Fejedelmi életrajzok, és ami mögöttük van... (Oborni Teréz: Erdély fejedelmei. Budapest–Kolozsvár, 2023)	275
Ordasi Ágnes: Egy szomszédos politikai színpad és csatátér (Varga Szabolcs – Sokcsevits Dénes: A horvát szabor története. Budapest, 2022)	278

Keresztes Veronika: A nyitrai püspökség forrásai (Codex Diplomaticus Episcopatus Nitriensis. Tomus I. Eds. Richard Marsina – Jozef Meliš. Nitriae, 2021)	282
Szabó Csaba: Kőből és lélekből (Premontreiek 100 éve Gödöllőn. Rend- és iskolatörténeti tanulmányok. Szerk. Czeglédy Noémi és Kara Anna. Gödöllő, 2024)	288
Katona Csaba: Magyarország, 1945. április–december (A szovjet elhárítás hálójában. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság ismeretlen dokumentumai. Szerk. Baráth Magdolna. Budapest–Pécs, 2024)	298
Schlett András: Mélyfúrások a Zöld Gyűrű hátsó udvarában (Az agrárium útkeresése Közép-Európában a két világháború között. Szerk. Estók János. Budapest, 2024)	300
Dominkovits Péter: A hazai romakutatás új eredménye (Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. V. kötet. Szerk. Márfi Attila. Budapest–Pécs, Eisenstadt, 2024)	302
Szerkesztői utószó a következő száz év elé	307
Pro Archivio	309
In memoriam	313
Angol nyelvű összefoglalók	317

TABLE OF CONTENTS

Europe and the Habsburgs

Ákos Kárbín: The political games of Francis Joseph in the early 20th century. Or how the head of state played politics?	9
Ádám Suslik: The protection of the Habsburg royal family and the assassination plots against them between 1884 and 1915	31
Richárd Paulusz: On the history of the 1921 Stockholm conference of the Inter-Parliamentary Union	45
Dániel Miklós: Otto Habsburg and the progressive Hungarian emigration	67
Bence Kocsev: Politics as a vocation. Otto von Habsburg in the service of European integration	85

Archival studies

Mónika Lökkös: Study tour at the North Rhine-Westphalia Archives	107
Laura Sajben-Csonka: Teacher training courses at the Hungarian National Archives	117
Zoltán Szatucsek – Zsolt Záros – István Hegedűs: The repatriation (of the records) of prisoners and internees of World War II	125
Adrienn Závoczki: Report on the research trip carried out under the Klebelsberg Kuno Scholarship Program	135
Gert Schneider: Time to act (Translated by Attila András Szabó)	143

Workshop

András Molnár: Archivists of Zala County 1790–1890	161
György Fuchs: „Communist” assassination plan in the autumn of 1932 against governor Miklós Horthy and István Bethlen	189
István Hegedűs: Land division on the horizon. Comparative analysis of monthly reports of the county land offices (1945–1946)	215
Balázs Wencz: Contributions to the history of the Hungarian–GDR Labor Agreement, 1967–1983	233
Ádám Somorjay OSB: Prince-Primate Mindszenty in the defense of the Hungarians in Czechoslovakia. Part II. Based on the archives of the British Foreign Office, 1945–1948	247

Book reviews

Balázs Viktor Rác: Royal biographies and what lies behind them... (Oborni Teréz: Erdély fejedelmei. Budapest–Kolozsvár, 2023)	275
Ágnes Ordasi: A neighboring political stage and battlefield (Varga Szabolcs – Sokcsevits Dénes: A horvát szász története. Budapest, 2022)	278

Veronika Keresztes: Sources of the Diocese of Nitra (Codex Diplomaticus Episcopatus Nitriensis. Tomus I. Eds.: Richard Marsina – Jozef Meliš. Nitriae, 2021)	282
Csaba Szabó: Made of stone and soul (Premontreiek 100 éve Gödöllőn. Rend- és iskolatörténeti tanulmányok. Szerk.: Czeglédy Noémi és Kara Anna. Gödöllő, 2024)	288
Csaba Katona: Hungary, April–December 1945 (A szovjet elhárítás hálójában. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság ismeretlen dokumentumai. Szerk.: Baráth Magdolna. Budapest–Pécs, 2024)	298
András Schlett: Deep drilling in the backyard of the Green Ring (Az agrárium útkeresése Közép-Európában a két világháború között. Szerk.: Estók János. Budapest, 2024)	300
Péter Dominkovits: New results from domestic Roma research (Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. V. kötet. Szerk.: Márfi Attila. Budapest–Pécs, Eisenstadt, 2024)	302
Editorial afterword to the next hundred years	307
Pro Archivo	309
In memoriam	313
Abstracts of the papers	317

EURÓPA ÉS A HABSBURGOK

Rádiózás családi körben. Lequeitio, 1928
Forrás: Fortepan/Habsburg Ottó Alapítvány

FERENC JÓZSEF POLITIKAI JÁTSZMÁI A 20. SZÁZAD ELEJÉN Avagy miként politizált az államfő?

A századfordulót követő (*fin de siècle*) nyugodt periódust a boldog békeidőknek – *Belle Époque* – szokás nevezni.¹ Jelen dolgozatban azt kísérem meg bemutatni, hogy az 1900-at követő években az idősödő uralkodó politikai és alkotmányos döntéseiben csak saját felfogása, meggyőződése dominált, vagy azokra a tanácsadók véleménye, adott esetben a körülmények is hatással lehettek. Az Osztrák–Magyar Monarchia a 20. század kezdetén számos kihívással találta szembe magát. Viszont a kései Monarchia természetesen nem szűkölködött reformtörekvésekben. A még nem hivatalban lévő miniszterek egyike sem tudott eleget tenni annak, hogy bírálja utódai fantáziátlanságát.²

Ferenc József a leghosszabb ideig uralkodó magyar király, hiszen ha 1848. december 2-tól számítjuk, 68 évig (1916. november 21-ig), ha 1867. június 8-i koronázásától számítjuk, 49 évig volt a trónon. Amennyiben az utóbbit vesszük alapul, az uralkodás időtartamát tekintve magyar királyként megelőzte őt Zsigmond és I. Lipót.³ Gerő András és természetesen sokan mások is szoltak arról, hogy noha osztrák császárként 1848 decemberétől tartjuk számon, a magyar közjogi hagyományok és nem utolsósorban törvények alapján csak az 1867. évi koronázástól vált uralkodóvá.⁴ Jószerivel egy hosszú életen át szolgálta Ausztriát és Magyarországot. Az 1867. évi kiegyezéstől kezdődően az új alkotmányos monarchia „beüzemelődtött”: kialakult a kormányzati rendszere, amelynek értelemszerűen egyik kulcsszereplője maga az uralkodó volt. Akadtak kezdeti *ad hoc* megoldások, amelyek később „megcsontosodott” szokásokká váltak.

Az idő előrehaladtával és egyúttal Ferenc József korosodásával mentalitása, az ügyek menetéhez való hozzáállása is merőben változott. Amennyiben az a kérdés, hogy Ferenc József mekkora stratégia volt, vagy mennyire volt jelentős államfő, úgy az ma is vita tárgyát képezi a történettudományban, azonban ahhoz semmi kétség sem fér, hogy a Monarchiának a legavatottabb, leglelkiismeretesebb és legjobb

¹ Bővebben lásd: Carl E. Schorske: *Fin-de-Siècle Vienna. Politics and Culture*. New York, 1980.

² Lothar Höbelt – Teresa Stockel-Nabielska: „Therapeutischer Nihilismus”. *Zukunftsvisionen im „alten Österreich” um 1900*. In: *1900: Zukunftsvisionen der Großmächte*. Hrsg. Sönke Neitzel. Paderborn–München, 2002, 84.

³ Fodor Pál – Fónagy Zoltán: Előszó: Ferenc József magyar nézőpontból. In: *A véreskezű kamasztól Ferenc Jóskáig. I. Ferenc József és a magyarok*. Szerk. Fónagy Zoltán. Budapest, 2018, 7.

⁴ Gerő András: *Ferenc József és a magyarok*. Budapest, 2016, 322–323.

hivatalnok volt. Minden ügyről tudomással bírt, tájékozott volt akár a legjelentéktelenebb természetű ügyben is, amely kezei között átment.

Az államfő napi nyolc-tíz órát dolgozott; dolgozószobájában aláírta a dokumentumokat és meghallgatásokat tartott. A társadalomban széles körű tiszteletnek örvendett, különösen a századfordulót követően. A birodalmával együtt öregedő uralkodó Viktória királynőhöz hasonlatosan egyfajta élő „ereklyének” számított a maga méltósága által. Szinte alig volt olyan polgári otthon, amelyben ne lógott volna a falon egy Ferenc József-portré.

Számos kortárs szilárdan meg volt győződve arról, hogy az államapparátus a legkisebb fogaskerékig működött, mindenekelőtt azért, mert mindenki, a legfiatalabb újonc és a legfiatalabb tisztviselő valahol a birodalom határán, távol a metropolisztól, vagyis Béctől, át volt itatva azzal az eshetőséggel, sőt bizonyossággal, hogy Öfelsége bármelyik pillanatban közbeléphet, és személyesen észreveheti és bírálhatja az uniformis rossz gombját vagy a bürokratikus akták minden helyesírási hibáját.

Az ügyek kezelése, a kormányfő, valamint a miniszterek – volt olyan, akit több alkalommal is – kinevezése, új kormányok keresése, audienciák, országgyűlések berekesztése és megnyitása, trónbeszéd, kitüntetések, nemesi címek adományozása, előszentesítés, törvények szentesítése terén beható tapasztalatot szerzett. Mindezen tudással felvértezve irányította a közel 50 millió lelket számláló birodalmát.

Mennyiben volt szolgálatára ez a rutin – osztrák viszonylatban 51 év, magyar tekintetben 33 év – az 1900-at követő esztendőkből? Az állam első embere volt, aki bizonyos értelemben megindítója és lezárója volt egyes folyamatoknak. Egy kifejezetten aktív államfő, aki beavatkozott az alkotmányos és parlamentáris viszonyokba.

Noha az egyetemes történetírás meglehetősen gépies, sematikus gondolkodásra hajlamos, a monotonitást tűrő, precíz és visszahúzó természetű férfiként mutatja be – mintha nem lehetne eldönteni, hogy a hivatalnoki attitűddel járó sztereotípiákat egyenesen kedvelné, vagy azokhoz könnyűszerrel adaptálódó személyiségtípus volt. Egyes történészek erről azonban meg voltak győződve. A közigazgatásban és egyúttal a közigazgatásért végzett precíz munkája elégedettséget és örömet okozott számára – írta Alexander Novotny.⁵ Az a képessége, hogy gyorsan felfogja a lényegét, minden, az adott ügygel összefüggő dolognak a végére járjon, ne halogassa, valamint ne hagyjon elintézetlenül, befejezetlenül ügyeket, kiváló memóriával párosult és azzal az adottsággal, hogy a legapróbb szolgáltatásokért is hálás volt, s a legkisebb mulasztást sem hagyta figyelmen kívül.⁶ Somogyi Éva a Ferenc Józsefről szóló biográfiájában úgy fogalmazott, hogy az ügyes, szorgalmas és alkalmazkodó hivatalnokokat kedvelte.⁷ Másfelől nem okozott nehézséget vele együtt

⁵ Alexander Novotny: *Franz Joseph I. An der Wende vom alten zum neuen Europa*. Göttingen–Frankfurt–Zürich, 1968, 72.

⁶ Novotny: i. m. 72.

⁷ Somogyi Éva: *Ferenc József*. Budapest, 1989, 168.

dolgozni. Számosan dicsérték – különösen élete második felében – nyugodt, következetes, logikus döntéseit.

Ugyanakkor láthatjuk, hogy mint államfő, aki egyébként nem sok innovatív és reformeszméisséggel volt átitatva, hivatalánál fogva mégis mennyire része volt a mindennapi politikának, és személyes kvalitásai és magatartása ellenére milyen szorosan kapcsolódott ahhoz. Viszont, ha azt tekintjük, abban a személyben, aki – nyilván államfőként – minden apró ügyről tudomással kívánt bírni, erős lehetett a teljes irányításra való törekvés, vagyis egyfajta kontrollálási attitűd jellemezte.

Ferenc József 1830. augusztus 18-án született, és 18 éves korától egészen 86. életévéig a birodalom első embereként aktívan szolgált. Mint ember, illetőleg férfi, a századforduló időpontjában 70 éves, aki a mai fogalmaink szerint már nyugállományba vonulhatott volna, mégis – nyilván nem volt más választása – államfőként szolgált tovább. 1910-ben már 80 éves, aki még mindig szorgos és releváns szereplője a birodalmának. Sőt, az 1914 nyarán kirobbanó Nagy Háború még extra terhelést is rótt az agg uralkodóra. Ha azt tekintjük, hogy közvetlenül halála előtt hörghuruttal, lázas betegen is dolgozott és aktákat intézett, láthatjuk, hogy mennyire hivatalának élő, kötelességtudó államfőnek tekinthető.⁸ Van olyan történetírói felfogás, mely szerint Ferenc József politikai hatalma életének utolsó szakaszában korlátozott volt, míg erkölcsi hatalma továbbra is szilárdan fennállt, s személyiségének köszönhetően összetartotta az egyébként törekeny birodalmát.⁹

Tanulmányomban három konkrét esetet kívánok megvizsgálni, s ezek segítségével szeretném bemutatni, miként foglalt állást vagy döntött Ferenc József egy adott személy mellett. Milyen módon politizált? Milyen módon hozta meg a döntését? Milyen szempontokat vett figyelembe elhatározásakor? Hogyan nézett ki a gyakorlatban a döntési folyamat, s kik voltak hatással a döntési mechanizmusra? Vagy szimplán felségjogánál fogva – mint monarcha – állt ki választása mellett?

Az első bemutatni kívánt terület Alois Lexa von Aehrenthal közös külügyminiszterré, a második Ernest von Koerber osztrák miniszterelnökké történő kinevezése. Végül, de nem utolsósorban, a harmadik bemutatni kívánt helyzet pedig az 1905. évi magyar választások és az azt követő krízisben megmutatkozó államfői politizálás. A dolgotatban kidomborított eseteket nem a kronologikus elrendezés vezérelte, hanem a Monarchia hierarchikus felépítését követi, illetve arra reflektál.

Alois Lexa von Aehrenthal közös külügyminiszter kinevezése

Az 1867. évi kiegyezési törvények a külügyet uralkodói felségjognak ismerték el (királyi és kormányzati felségjogok), amelyet az államfő a közös külügyminiszter személyén keresztül gyakorolt. Rangját tekintve az első helyen állt a hivatali hierar-

⁸ Bruno Schimetschek: *Der österreichische Beamte. Geschichte und Tradition*. Wien, 1984, 219.

⁹ Steven Beller: *Franz Joseph. Eine Biographie*. Wien, 1997, 19.

chia sorrendjében, csak utána következett a másik két közös miniszter, valamint Ausztria és Magyarország miniszterelnöke.¹⁰ A külügy és a hadügy kérdésében az uralkodói akarat volt döntő, a közös minisztereknek az uralkodó politikáját kellett képviselniük. Saját politikájuk annyiban lehetett, amennyiben ezt az uralkodó megengedte, illetve amekkora mozgásteret biztosított számukra. A közös külügyminiszter egyúttal a császári ház minisztere is volt, s hatáskörébe tartoztak még a dinasztia olyan családi és magánjellegű ügyei is, amelyeknek közjogi kihatásuk volt, például a házasságkötés.¹¹

A közös külügyminiszter kinevezésének a folyamatában az államfőt senki és semmi nem kötötte: saját maga választotta ki a személyeket, és csakis ő volt jogosult felmenteni a tárcavezetőt. E miniszter nem pártpolitikus volt, hivatalánál s egyúttal jogállásánál fogva osztrák-magyar tisztséget, illetve közös érdeket kellett képviselnie. A közös külügyminisztert a közös minisztertanács vezetőjének tekintették. A császári ház minisztereként egyben Őfelségéhez és az udvarhoz legközelebb álló miniszter volt, aki jogkörénél fogva megkülönböztetett rendeltetést töltött be azzal, hogy közvetlen kontaktusban állt az államfővel, míg más miniszterek az udvari kancellárián keresztül léphettek csak kapcsolatba vele.¹²

Az államfő a századfordulót követően, valamint Agenor Gołuchowski visszalépése után még három közös külügyminisztert nevezett ki: Alois von Aehrenhalt, Leopold von Berchtoldot, végül Burián Istvánt. Az 1850-es és 1860-as években elszenvedett katonai kudarcai szintén alakították Ferenc József személyiségét. Ugyan jellemének vonásai nem kifejezetten voltak hatással a hatalmi diplomáciára, mégis a közös külügyminiszterek kapcsán megfigyelhető, hogy a higgadt és a békét fenntartó minisztereket részesítette előnyben.¹³

Ferenc Józsefet mint államfőt nem jellemezte az érzelmesség és a szeszély, valamint nem bizalmaskodott beosztottjaival, így nem is tett senkit kegyeltté, avagy kegyvesztetté. A hivatalnokokkal folytatott társalgása csakis arra szorítkozott, amiért az adott szerepet betöltő személy felelős volt. Személyiségének ezen szegmense hozzásegítette ahhoz, hogy a Monarchia három kormánya között taktikázni tudjon. Olyan szituációban, amelyben uralkodói döntésre volt szükség, ám ettől vonakodott, merevsége és visszafogottsága a semlegesség látszatát keltette. Személyiségéből hiányzott a kombinatív és konstruktív kezdeményezés, a hideg távolságtartás pedig uralkodása során tudatos magatartásformává vált.

¹⁰ Somogyi Éva: *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában. A közös minisztertanács, 1867–1906.* Budapest, 1996, 93.

¹¹ Kozári Monika: *A dualista rendszer 1867–1918.* Budapest, 2005, 67.

¹² Somogyi: *Kormányzati rendszer...* 93.

¹³ Ligeti Dávid: A béke fejedelmei? I. Ferenc József, IV. Károly és a háború. In: *VERITAS Évkönyv 2017.* Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, 2018, 132–133.

Az idő előrehaladtával azonban az államfő simulékonyabbá vált, egykedvűen fogadta az eseményeket, a szemléletét ugyanakkor nem változtatta meg. Az évek során egyre zárkózottabbá vált, és azt a benyomást keltette, hogy mindent egyedül, önállóan kíván megoldani és felelősséget vállalni.¹⁴ Fiatal korában, de később is néha makacs és befolyásolhatatlan tudott maradni, sőt alapvetően egyáltalán nem volt hajlandó tanácsot kérni. Beosztottjaival szemben is távolságtartó és rideg volt: akkurátus és lelkiismeretes munkát végzett, ezért ezt várta el hivatalnokaitól is.¹⁵ Így az udvari és egyúttal politikai intrikák nem jutottak el hozzá. „Különleges érzékel tartott távolságot, minden pillanatban császár volt. Utánozhatatlan, magától értetődő uralkodói fölényrel kínálta helyet a hosszabb audienciára érkező minisztereket, s ha a referens befejezte mondókáját, a császár azonnal felállt és elhagyta az audienciatermet. Ritkán nyújtott kezet, csak rendkívüli alkalmakkor, elégedettsége, hálája kifejezéséként.”¹⁶

Az államfő nem volt részese a közjogi vitáknak, nem vált azok szereplőjévé, még abban az esetben sem, amikor az elnöklete alatt tartott közös minisztertanácson fordult elő ilyesmi. Egyébiránt Ferenc József uralkodása nagy részében rendszeresen elnökölt a minisztertanács ülésein. A Monarchia fennállásának első tíz esztendejében az államfő az ülések csaknem felén részt vett, az 1880-as évektől a Gołuchowski-éra végéig tartó időszakban pedig az ülések mintegy 30 százalékán. Ferenc József békeidőben 1905. augusztus 22-én elnökölt utoljára közös minisztertanácson. Az említettek fényében némiképp meglepő, hogy az uralkodó 1906-tól az első világháború kezdetéig nem vett részt a közös minisztertanácsban. A századfordulót követően ebben is változás figyelhető meg. Élete utolsó tíz évében azonban csak ritka, kivételes alkalmakkor tette meg ezt, mivel az egyszerre több miniszterrel való találkozás túlságosan megerőltetővé vált számára.¹⁷

Az uralkodó személyes jelenléte a minisztertanácsban általában két különböző okra vezethető vissza: az egyik, amikor egy fontos kérdésben megállapodás született, és ezt úgy mond „megkoronázta” az uralkodó jelenléte, a másik, amikor a vitás kérdésekben nem sikerült megállapodásra jutni.¹⁸

Az első indítékra példa, hogy az államfő mindössze a minisztertanács alaposan előkészített ülésein vett részt, amelyeket általában megelőzte a minisztertanács egy

¹⁴ Gerhard Gonsa: Geschichte vom Schreibtisch des Kaisers – Die »Vorträge der Kabinettskanzlei« und die Regierungspraxis Franz Josephs I. In: *Geschichten vom Schreibtisch des Kaisers. Einblicke in die alltäglichen Regierungsgeschäfte Kaiser Franz Josephs I.* Hrsg. Jana Osterkamp – Nadja Weck – Peter Becker. Wien, 2024, 14.

¹⁵ Jean-Paul Bled: *Franz Joseph. Der letzte Monarch der alten Schule.* Wien–Köln–Graz, 1988, 355.

¹⁶ Somogyi: *Ferenc József...* 169.

¹⁷ Christoph Schmetterer: *Kaiser Franz Joseph I.* Wien–Köln–Weimar, 2016, 170.

¹⁸ Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1908–1914. Bearbeitet von Anatol Schmied-Kowarzik. *Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1867–1918.* Band 6. Budapest, 2011, 37–38.

vagy több ülése, mindenesetre a miniszterek „bizalmas ülése”, ahol a miniszterek már teljes vagy közel egyetértésre jutottak a tárgyalt kérdésben. A császár az esetek többségében tájékoztatást kért és kapott a vitás tárgykörökről, azonban saját álláspontját nem ismertette, legfeljebb a tanácskozás elnökeként összegezte mások véleményét. Ezekben az esetekben a közös minisztertanácsot ünnepélyes aktusnak tekintették, és arra szolgált, hogy az uralkodó azt a benyomást keltse, hogy az ügyek el vannak rendezve.¹⁹

A második eshetőség klasszikus esete volt, amikor egyes minisztertanácsok alkalmával a szerepek felcserélődtek: az államfő a kezdeményező és informátor szerepkörét töltötte be. Erre egy jellemző példa az újoncok és a rendkívüli katonai kiadások kérdése volt. Ezeken a minisztertanácsai üléseken olyan katonai kérdések kerültek napirendre, amelyekben az államfő személyesen is állást foglalt, úgy mint személyesen érintett, illetve mint legfőbb hadúr. Ezen beszédei során újfent előkeült az államfő jól ismert méltatlankodása, vagyis, hogy ő az egyetlen, akinek mindenkor a „birodalom érdekeit” kell képviselnie, akinek a birodalom érdekeiért a „felelősséget” viselnie szükséges. A miniszterek viszont egyszerűen lemondhattak pozíciójukról parlamenti felelősségükre hivatkozva. Felelősség és felelőtlenség, vagy kötelességtudat és helytállás kapcsán jó példa, amikor az uralkodó egy alkalommal úgy replikázott egy feszült kérdést illetően miniszterének: „Ön mehet, én nem!”²⁰

Visszatérve személyiségéhez, a birodalom egysége számára megkérdőjelezhetetlen volt, viszont a vita távol állt habitusától: meghallgatta a különféle véleményeket, diszkusszió mégsem alakulhatott ki, az más egyének meglátásainak elfogadását jelentette volna.²¹ A monarchának nem kellett senkit meggyőznie, a döntéseket maga hozta, amelyekért nem tartozott felelősséggel senkinek sem. Önképében abszolutista államfő maradt.

Somogyi Éva egy kiváló tanulmányban – amely a *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* sorozatban is megjelent német nyelven – foglalta össze a delegációk működését.²² Ebben részletesen bemutatta Agenor Gołuchowski közös külügyminiszter lemondásához vezető utat, így itt csak röviden összefoglaljuk fontos megállapításait.

¹⁹ Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1896–1907. Bearbeitet von Somogyi Éva. *Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1867–1918*. Band 5. Budapest, 1991, XVII.

²⁰ Michaela Vocolka – Karl Vocolka: *Franz Joseph I. Kaiser von Österreich und König von Ungarn*. München, 2015, 325.

²¹ Somogyi Éva: Ferenc József és a közös minisztériumok. In: *A véreskezű kamasztól Ferenc Jóskaig. I. Ferenc József és a magyarok*. Szerk. Fónagy Zoltán. Budapest, 2018, 207–208.

²² Somogyi Éva: A delegáció. *Századok*, 128. (1994) 3–4:465–516.; uő: Die Delegation als Verbindungsinstitution zwischen Cis- und Transleithanien. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band VII. Verfassung und Parlamentarismus. 1. Teilband. *Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften*. Hrsg. Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch. Wien, 2000, 1107–1176.

1906 júniusában kétéves kihagyást követően újra összeültek a delegációk a közös költségekkel kapcsolatos vitára, illetőleg szavazásra. A képviselőknek *de jure* lehetőségük volt szóban és írásban is beszámoltatni a közös minisztereket munkájukat illetően,²³ *de facto* azonban nem tudták őket megbuktatni, hiszen csakis az államfőnek tartoztak felelősséggel. A delegációk magyar képviselői azonban Gołuchowski közös külügyminisztert támadták, mert 1905-ben a külügyek felelőseként beavatkozott magyar belügyekbe, mivel magyar politikusokkal tárgyalt a kormányalakítás feltételeiről. Lényegében nem politikai természetű nézeteltérésekről volt szó, hanem a miniszterrel szembeni személyes ellenszenv megnyilvánulásáról.²⁴

Gołuchowskinak 1906. október végén személyesen kellett volna megjelennie a Bécsben folyó ülésszakon, azonban nem kívánt konfrontálódni, így helyettesét – Mérey Kajetánt, vagy Müller Lászlót – küldte el maga helyett.²⁵ Viszont a császár nem támogatta Gołuchowski konfliktuskerülő álláspontját, ezért Bécsbe rendelte Wekerle Sándor miniszterelnököt, aki biztosította mindkét felet arról, hogy a magyarok megszavazzák a 1907. évi költségvetést, viszont nem adhatott garanciát a közös külügyminiszter elleni támadás megakadályozására. Wekerle egyébként már korábban konfliktusba került Gołuchowskival, sőt Max Vladimir Beck osztrák miniszterelnök is fel volt háborodva a szerb vámháború²⁶ miatt.²⁷ Reakcióként Gołuchowski október 23-án benyújtotta lemondását, később pedig Heinrich von Pitreich közös hadügyminiszter is, aki a korábbi delegációs ülésen elismerte, hogy a magyar katonáknak a közös hadseregben jobb előmeneteli lehetőséget kell biztosítani, azonban az egységes vezényleti nyelv kérdésében hajthatatlan maradt.

Tehát korábban nem tapasztalt fordulat következett be azzal, hogy a delegáció a korona elvárásainak megfelelően cselekszik és megszavazza a költségeket, viszont lehetőségeihez mérten csekély jogköre ellenére is megbuktatta a hivatalban lévő közös külügyminisztert.

²³ Szabó István: A végrehajtó hatalom gyakorlóinak felelőssége a Monarchia hárompólusú rendszerében. *Jogtörténeti Szemle*, 2007. 3:55.

²⁴ Diószegi István: *Hungarians in the Ballhausplatz. Studies on the Austro-Hungarian common foreign policy*. Budapest, 1983, 201.

²⁵ Somogyi: *A delegáció...* 502.

²⁶ A vámháború – elterjedt megnevezés még a sertésháború –, amely során az Osztrák–Magyar Monarchia a Szerb Királyságot sújtotta azzal, hogy egyik fő exportcikke ellen – sertés – blokádot vezetett be 1906 és 1908 között. Ennek oka részben gazdasági, részben pedig a szerb függetlenségi folyamatok megindulásának tudható be a 20. század kezdetén. Gołuchowski kezdeményezte a vámháborút, ami pedig arra sarkallta a szerbeket, hogy más irányt vegyen külkereskedelmük. A Monarchia pressziója Szerbiára nem igazán váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mert német és francia orientáció mellett egy bolgár szerződés is született, amely mérhetetlenül zavarta mind a magyar, mind az osztrák miniszterelnököt.

²⁷ Géza Andreas von Geyr: *Sándor Wekerle 1848–1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie*. München, 1993, 284.

1906 merőben mozgalmas év volt, hiszen számos új politikus lépett színre az államfő megbízásából. Ekkor nevezte ki az uralkodó Becket osztrák, Wekerlét magyar miniszterelnöknek, szintén ekkor lépett elő Franz Conrad von Hötzendorf a Monarchia vezérkari főnökévé, valamint vette át Pitreich helyét Franz von Schönaich mint közös hadügyminiszter, végül és nem utolsósorban ekkor váltotta posztján Gołuchowskit Aehrenthal.²⁸ Francis Roy Bridge szerint a belpolitikai folyamatok szintén a külügyben tapasztalt változások irányába illeszkedtek, értette ezalatt az 1906. évi paktumot Ferenc József és a magyarok között, illetve az osztrák választójogi reform megindítását.²⁹

Beck osztrák miniszterelnököt leszámítva a többi újonnan érkezett miniszter inkább a hagyományt, mint a modern irányvonalat testesítette meg, viszont valamennyien támadásba lendültek, energikusak és aktívak voltak, amivel úgy vélték, hogy leküzdhetik a széleskörű stagnálást, ami ekkor a Monarchiát jellemezte.³⁰ Wekerlét leszámítva összekötötte őket az a tény, hogy Ferenc Ferdinánd főherceg követői voltak.

Aehrenthal mint Gołuchowski lehetséges utódja nem volt meglepetés. A neve mint potenciális miniszter már 1906 júniusában felmerült. Erről a várható fordulatról Aehrenthal a Heinrich Friedjung történész-újságíróval folytatott beszélgetése során a következőképpen nyilatkozott: „*Hivatalom átvételét az osztrák és a magyar miniszterelnökkel folytatott megbeszélésnek kell megelőznie. – A magyarral is? – vetettem közbe kérdőn [Friedjung]. – Vele is, volt a válasz. Különben a következő alkalommal komoly konfliktusok alakulnak ki. Én nem vagyok Magyarország ellenfele. Magyarország kétségtelenül nagyhatalom, és miért is panaszkodnánk mi emiatt? Egy ilyen erőt csak a Monarchia javára kell hasznosítani. Erős Magyarország erős Monarchiában, ez legyen a képlet. Most meg kellene próbálni a Wekerle-minisztériumot megnyerni ezeknek az elképzeléseknek.*”³¹ Az 1905. évi válság kétségtelenül megrendítette Aehrenthal bizalmát a dualista rendszerben. Ezt követően a birodalommal kapcsolatos felfogását tekintve az egységes Monarchia koncepcióját képviselte.³²

²⁸ Francis Roy Bridge: *From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866–1914.* London–Boston, 1972, 288–289.

²⁹ Francis Roy Bridge: Österreich(-Ungarn) unter den Großmächten. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* Band VI/1. *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen.* Hrsg. Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch. Wien, 1989, 310.

³⁰ Konrad Canis: *Die bedrängte Großmacht. Österreich-Ungarn und das europäische Mächtesystem 1866/67–1914.* Paderborn, 2016, 337.

³¹ Heinrich Friedjung: *Geschichte in Gesprächen. Aufzeichnungen 1898–1919.* Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs. Band II. Hrsg. Franz Adlgasser – Margret Friedrich. Wien–Köln–Weimar, 1997, 33.

³² Somogyi Éva: Aehrenthals Reformbestrebungen 1906–1907. *Österreichische Osthefte*, (1988) 1:62–63.

A sajtóban több név is megjelent, mint Gołuchowski lehetséges utódja: Franz Liechtenstein herceg, szentpétervári nagykövet, Szőgyény-Marich László gróf, berlini nagykövet, Albert von Mensdorff gróf, londoni nagykövet és Mérey Kajetán, a minisztérium első osztályvezetője. Tekintettel a 1905–1906. évi válságra, Ferenc Józsefben az a gondolat is felmerült, hogy magyar származású személyt nevez ki erre a posztra, hogy a magyarokat megnyerje. Ez esetben azonban csak két név jöhetett számításba: Szőgyény-Marich és Burián István báró, közös pénzügyminiszter.³³

Ezt támasztja alá Emil Jettel von Ettenach külügyi osztályfőnök Aehrenthalhoz írt levelében: „Mert nagyon tévednék, ha a Ballplatzon lévő karosszék nem üresedne meg hamarosan, és nem merülne fel a jelenlegi címszereplő utódjának kérdése. Ha Gołuchowski a magyarok javára bukik, akkor valószínűleg egy magyar lesz az utódja, akár Szőgyénynek hívják, amit nem tartok valószínűnek, akár Buriánnak, akár másnak; kívülálló aligha jöhet szóba. Az is lehetséges azonban, hogy a magyarok úgy gondolják, hogy eleget engedtek, ha a minisztert áldozatul kínálják nekik, és ismét egy osztrákot választanak, aki a magyaroknak kedvezne”.³⁴

Fontos adalék, hogy Aehrenthal felesége a magyar származású Széchényi Paulina volt, akivel 1902-ben kötött házasságot. Egyes történészek azonban arra a megállapításra jutottak, hogy erre a frigyre azért került sor, hogy Aehrenthal megnyerje a magyarokat és tudatosan készüljön fel későbbi hivatalára.³⁵

Solomon Wank – Aehrenthal biográfusa – arra a kutatási eredményre jutott, hogy a Gołuchowski-affér kezdete óta nem jött számításba más Ferenc Józsefnél, csakis ő.³⁶ Franz von Schiessl báró kabinetirodai igazgató jegyzetei között Aehrenthalon kívül egyetlen más név sem szerepelt a bejegyzésekben 1906 júniusától egészen október 24-ig. Ferenc Ferdinánd trónörökös is Aehrenthal mellett foglalt állást, azonban valószínűleg kevésbé befolyásolta a császár döntését. Schiessl jegyzeteiben nincs semmilyen utalás arra, hogy a főherceg ráhatást gyakorolt volna a kiválasztási folyamatra. Még ha Ferenc Ferdinánd be is kívánt volna avatkozni a döntési folyamatba, 1906-ban nem volt olyan hatalmi pozíciója a külügyek terén,

³³ Solomon Wank: *In the Twilight of Empire. Count Alois Lexa von Aehrenthal (1854–1912), Imperial Habsburg Patriot and Statesman*. Volume 2: *From Foreign Minister in Waiting to de facto Chancellor*. Edited by Franz Adlgasser – Maria Höhn – Alexander Knaak. Wien–Köln–Weimar, 2020, 23.

³⁴ Emil Jettel von Ettenach an Alois Lexa von Aehrenthal, Wien, 11. Oktober 1905. In: *Aus dem Nachlass Aehrenthal. Briefe und Dokumente zur österreichisch-ungarischen Innen- und Außenpolitik, 1885–1912*. Teil 1. 1885–1906. Hrsg. und eingel. von Solomon Wank, unter Mitarb. von Christine M. Grafinger und Franz Adlgasser. Graz, 1994, 372.

³⁵ Bár erre bizonyítékot eddig senki nem talált, így ezt a feltételezést Wank megemlíti. Lásd Solomon Wank: *In the Twilight of Empire. Count Alois Lexa von Aehrenthal (1854–1912), Imperial Habsburg Patriot and Statesman*. Volume 1: *The making of an imperial Habsburg patriot and statesman*. Wien–Köln–Weimar, 2009, 35.

³⁶ Wank: *In the Twilight...* Volume 2. 23.

hogy erre lehetőség lett volna. Az idősödő Ferenc Józsefet felfogásában, mely szerint csakis egyedül ő befolyásolhatja birodalmának kül- és biztonságpolitikáját, senki sem tudta megengedni.³⁷

A császár és király hívására Aehrenthal Bécsbe érkezett – vélhetően október 23-án –, és az uralkodó fogadta az audiencián. Egyébként a közös külügyminiszteri tárca ügyében Gołuchowski lemondását követően Beck miniszterelnök lobbizott az államfőnél Aehrenthal kinevezésért. Hovatovább meggyőzte Aehrenthalt arról, hogy fogadja el az új tisztségét. Ám utólag valószínűleg másképpen cselekedett volna az osztrák miniszterelnök, amennyiben előzetesen tisztában lett volna az új külügyminiszter álláspontjával.³⁸ A későbbiekben kristályosodott ki, hogy Aehrenthal tárcavezetőként más szemszögből látta a dolgokat, mint Beck. Míg az osztrák kormányfő számára a birodalom két fele közötti viszony abszolút belpolitikai kérdés volt, addig Aehrenthal szemében az Ausztria és Magyarország közötti kvázi államközi kapcsolatok annyiban kaptak külpolitikai jelentőséget, amennyiben Magyarországnak sikerült nemzetközi jogi helyzetének külső elismerését kivívnia.

Másnap Friedjung egyeztetett Aehrenthallal, aki meghívta őt egy találkozóra. Itt hangzott el, hogy az államfő felkérte őt a közös külügyi tárcára. A szentpétervári követ egyébként jelezte ellenérzését az uralkodói akarattal szemben. *„Arra kérte a császárt, hogy tartózkodjon ettől, ami ellen nyomós okok szóltak. Ezek nem a külügy ügyeiben, hanem a Magyarországgal való viszonyban rejlettek. Csak akkor egyezhett bele, ha a császár teljes bizalommal volt iránta. Lelkiismereti kérdés volt azonban, hogy ne bújjon ki a nagy feladat és bizalom alól.”*³⁹ Viszont a Friedjunggal folytatott beszélgetés közben felvetődött Aehrenthalban, hogy a császár tudna-e ilyesmit ajánlani? Bizalmi kérdés volt tehát, ha az államfő egy minisztert felkért és kinevezett. A császárral való megbeszélése csak arra szolgálhatott, hogy megígérje, nem dönt fontos kérdésekben anélkül, hogy meghallgatta volna a tanácsát.

Hogy mennyire hezitáló volt Aehrenthal, azt kiválóan mutatja az audiencia körül Jettel külügyi osztályfőnökkel folytatott telefonbeszélgetése, akinek azt mondta, hogy valószínűleg visszautasítja a felkérést. Ennek egyébként Beck egyáltalán nem örült volna. Végül elfogadta az államfő által felkínált pozíciót.⁴⁰ Aehrenthalt aggodalommal töltötte el az, ami Gołuchowskival történt, mivel nem szeretett volna a sorsára jutni: szerette volna megkapni a magyar kormány támogatását.

³⁷ Walter Rauscher: *Die fragile Großmacht. Die Donaumonarchie und die europäische Staatenwelt 1866–1914*. Teil 2. Frankfurt am Main, 2014, 605.

³⁸ Johann Christoph Allmayer-Beck: *Ministerpräsident Baron Beck. Ein Staatsmann des alten Österreich*. Wien, 1956, 181.

³⁹ Friedjung: i. m. 40.

⁴⁰ Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban AT-ÖStA-HHStA) Kabinettsarchiv Kurrent-Billete-Protokoll Band 21. 1906–1910. 30. B.

Erre erősít rá unokatestvére, Franz von Thun und Hohenstein korábbi miniszterelnök hozzá intézett levele. *„Lehet, hogy nehéz döntés volt Gołuchowski örökségét átvenni a mi kétségbeejtő körülményeink között: Mint szeretett császáruk hűséges szolgája, Te válaszoltál a hívásra. De milyen hallatlanul nehéz a hivatalod! Neked kellene az egységet képviselned, a tiszteletreméltó Habsburg Birodalom dicsőségét és tekintélyét fenntartanod, és milyen szomorúan néz ki ez az egység, mennyi mindent feláldoztak belőle az elmúlt időkben! Gołuchowskiért egy könnycseppet sem sírok, tudod, milyen keveset gondoltam róla – de felháborít, hogy ő is ismét áldozatul esett a magyar sovinizmusnak.”*⁴¹

Végül is Aehrenthal volt a logikus választás. Tapasztalatai, különösen az oroszországi nagykövetségként elért sikerei, valamint személyes tulajdonságai elégségesek voltak ahhoz, hogy a felkért tanácsadók a császár figyelmébe ajánlják őt. Aehrenthalt tehát 1906. október 23-án audiencián fogadta az uralkodó, s felajánlotta számára a megüresedett közös külügyminiszteri posztot. Másnap így írt erről édesanyjának: *„Öreg fiadat elkapta az öreg császár. Nincs más hátra, mint bízni Istenben és teljesíteni a kötelességét”*.⁴² Ferenc József mindenestre számos belpolitikai kérdésben és kormányváltásnál konzultált Aehrenthallal, szakértőnek tekintette őt minden olyan kérdésben, ami Magyarországgal volt kapcsolatos. Noha voltak Aehrenthalnak a felesége és az unokatestvére révén Habsburg-hű magyarországi mágnás családokhoz fűződő kapcsolatai, ezek nem tették lehetővé számára, hogy belelásson a budapesti politika rejtettebb folyamataiba.

Az, hogy mennyire fontos tényező volt a magyar kérdés, láthatjuk abból, hogy Aehrenthal első hivatalos útjainak egyike Budapestre vezetett, ahol közel két és fél órát tárgyalt Wekerle Sándor miniszterelnökkel a Sándor-palotában.⁴³ Az új külügyminiszter ismertette a kormányfővel külpolitikájának irányvonalait, különös tekintettel a hármasszövetségre. Személyi kérdésekről és arról is szó esett, hogy várhatóan több magyart nevez ki a külügyminisztériumban. Szóba került a delegációk ügye is, Aehrenthal jelezte, hogy a legközelebbi ülést november 25-re hívta össze.

Mint új közös külügyminiszter nagy figyelmet fordított a gazdasági tényezők politikai folyamatokba történő szorosabb integrálására, vagy akár a hazai vállala-

⁴¹ Franz Graf Thun an Aloys Frh. Lexa von Aehrenthal, Tetschen an der Elbe, Böhmen, 25. Oktober 1906. In: *Briefe und Dokumente zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie. Unter besonderer Berücksichtigung des böhmisch-mährischen Raumes*. Ausgew., eingeleitet und kommentiert von Ernst Rutkowski. Teil 3. *Der verfassungstreue Großgrundbesitz 1905–1908*. München, 2011, 572.

⁴² Alois Aehrenthal an seine Mutter (Maria Felicitas von Thun-Hohenstein). Wien, den 24. Oktober 1906. In: *Die Aehrenthals. Eine Familie in Ihrer Korrespondenz 1872–1911*. Hrsg. und eingel. von Franz Adlgasser. Band 2. 1895–1911. Wien, 2002 Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, 93. Wien, 2002, 915.

⁴³ *Budapesti Hírlap*, 1906. október 31., 3.

tok támogatására a nemzetközi versenyben.⁴⁴ Aehrenthal a gazdasági teljesítőképességet hangsúlyozta a modern hatalmi politikában, s ezzel tekintélyes mértékben különbözött hivatali elődeitől.

Ernest von Koerber osztrák miniszterelnökké történő megbízása

Az államfő személyes nézetei – számos miniszterelnökéhez hasonlóan – meglehetősen eltérőek voltak, Ferenc József mégis szoros kapcsolatot tartott fenn a birodalom mindkét felének politikusaival, egyúttal a magas rangú katonatisztekkel is, akik gyakran látogattak el hozzá eszmecserére. Mégis, mint alkotmányos uralkodó számára a miniszter ugyanolyan státusszal rendelkezett, mint az abszolút monarchia számára, vagyis szimplán a korona tanácsadója volt, és mint ilyen, pusztán hatalmának egyik végrehajtó szerve.⁴⁵ Az uralkodóhoz való kapcsolatuk végett a ciszlajtán minisztereket „Őfelsége kormányának”, a „Császár kormányának” tekintették.⁴⁶ Az államfő szemszögéből nézve ők alkották az „Én kormányomat”, ahogyan azt a trónbeszédekben szinte mindig hangsúlyozta, és az összes miniszter együttesen alkotta a „Korona Tanácsát” a törvény nyelvezete alapján. A miniszterek többsége a közigazgatásból került ki, Ausztriában gyakran korábbi helytartók – például: Eduard von Taaffe, Alfred Potocki, Karl von Hohenwart, Adolf von Auersperg és Erich von Kielmansegg – voltak, a miniszterelnök viszont mindig a nemességből származott.⁴⁷

Dacára ennek a magas társadalmi pozíciónak a császár és király mindig távolságot tartott kormányainak tagjaitól, azonban bizonyos tekintetben ő irányította a politikai döntéseket, valamint igyekezett meggyőzni a minisztereket, hogy egyes kérdéseket nem lehet úgy megoldani, ahogyan azt eltervezték, hanem az uralkodói döntésnek kell érvényesülnie.⁴⁸ Az államfő felfogásában mélységesen gyűlölte az alkotmányosságot, s ha a külső körülmények nyomásának nem kellett volna engednie, úgy a Monarchiának soha nem lett volna alkotmánya.⁴⁹ Friedrich von Beust a kiegyezés körül többféle pozícióban is részese volt az alkotmányos monarchia előkészítésének, és emlékirataiban leírta a császár heves ellenállását az 1867. évi alkotmánnyal szemben.⁵⁰ Az uralkodó reformokkal kapcsolatos alapvető ellen-

⁴⁴ Rauscher: i. m. 607.

⁴⁵ Christian Dickinger: *Franz Joseph I. Die Entmythisierung*. Wien, 2002, 161.

⁴⁶ Wilhelm Brauner: *Das Regierungssystem bis 1918*. In: *Österreichs Parlamentarismus. Werden und System*. Hrsg. von Herbert Schambeck. Berlin, 1986, 172.

⁴⁷ Akadnak természetesen kivételek, mint Wekerle Sándor háromszoros magyar miniszterelnök, akit Ferenc József maga két alkalommal is kinevezett miniszterelnöknek.

⁴⁸ M. Vocelka – K. Vocelka: i. m. 324–325.

⁴⁹ Karl Vocelka: *Birodalom és nemzet között. Ferenc József*. In: Walter Pohl – Karl Vocelka: *A Habsburgok. Egy európai dinasztia története*. Budapest, 1995, 391.

szenve egyre nagyobb lendületet adott a nacionalistáknak a birodalom nem német nyelvű részein, ami végül a Habsburg Birodalom összeomlásához vezetett.⁵¹

Szekfű Gyula így nyilatkozott Ferenc Józsefről: „Ilyen volt a konzervatív hajlandóságú, de új eszméket nem produkáló bürokrácia mellett első sorban Ferenc József egyénisége, mely a folytonos zűrzavarban, népfajok, pártok és egyének politikai impotenciája közepett egyedül tűnt fel akcióképes szilárd pontnak. Az uralkodó változatlanul megmaradt az alapon, melyet 1867-ben Deákkal és a német liberálisokkal együtt létesített. Főfeladatát a külső béke megóvásában, bent pedig a dualizmus fenntartásában látja, ehhez képest energikus kötelességérzettel tart távol mindent, mi az európai békét és a két állam dualisztikus összefüggését veszélyeztetné. Ez a két feladat azonban egykép negatív természetű, teljesítésük az uralkodó érdeklődését évek szaporodásával mindinkább igénybe veszi, minél fogva pozitív alkotó munkától, a politikai és társadalmi élet aktív befolyásolásától teljességgel tartózkodik.”⁵²

Az udvari életet és az esetükben különösen fontos audienciákat is a merev és szigorú spanyol udvari etikett szabályozta. Egy magánszemély esetében egy átlagos audiencia – amelyet egyébként hétfőn és csütörtökön tartottak 10 és 13 óra között – hossza megközelítőleg három percig tartott.⁵³ Más volt a helyzet azonban a politikusok tekintetében. A miniszterek, képviselők vagy helytartók hosszabb fogadásait nem az általános audienciák keretében szervezték, hanem azokat az államfő személyes meghívására, és általában zártkörűen tartották. Ferenc József az újítsokkal szemben is ellenszenvvel viseltetett, így mereven és állva fogadta a látogatókat, akinek – ha erről külön nem szóltak – frakkban és fehér nyakkendőben kellett megjelenniük uralkodójuk előtt, s általában csak akkor ülhetek le, ha a munkafolyamat ezt megkövetelte.⁵⁴ Egy érdekes anekdota szerint Őfelsége állítólag olyan szigorú volt az öltözködés kérdésében, hogy amikor halálos ágyán felült, megdörgealta az orvost: „Menjen haza, és öltözzön helyesen!”⁵⁵

Az uralkodó az állam működésével kapcsolatos ismereteit az aktákból és a politikusaival folytatott személyes beszélgetésekből merítette. Az egykori tárcavezetők beszámolói egybehangzónak minősültek egy dologban: mindegyikük felidézte azt, hogy a császár mindig csak nagyon röviden vázolta fel a problémakört, és csak

⁵⁰ Friedrich Ferdinand von Beust: *Aus drei Viertel-Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen*. Band 2. 1866–1885. Stuttgart, 1887, 158.

⁵¹ Horst Dieter Schlosser: *Die Macht der Worte. Ideologien und Sprache im 19. Jahrhundert*. Köln–Weimar–Wien, 2016, 151.

⁵² Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920, 243.

⁵³ Eugen Ketterl: *Der alte Kaiser wie nur Einer ihn sah. Der wahrheitsgetreue Bericht seines Leibkammerdieners Kaiser Franz Joseph I.* Hrsg. Cissy Klastersky. Wien–München–Zürich–Innsbruck, 1980, 154.

⁵⁴ Dickinger: i. m. 161.

⁵⁵ William M. Johnston: *The Austrian Mind. An Intellectual and Social History, 1848–1938*. Berkeley–Los Angeles–London, 1983, 33.

azután tett fel hosszú és konkrét kérdéseket az adott ügyben. A politikusoknak rendkívül jártasnak kellett lenniük az általuk ismertető területen. A császár és király az ügy minden oldaláról érdeklődött, és összevetette politikusai különböző válaszait, hogy átfogó képet kapjon. Általában több kormánytagot is kikérdezett ugyanarról a témáról, hogy az esetleges ellentmondásokat felkutassa.⁵⁶ Az idő előrehaladtával egyre inkább engedett azonban tanácsaiknak és nyomásgyakorlásuknak is. Amint a király a feltett kérdéseire a választ megkapta, egy fejbiccentéssel fejezte be az audienciát. A látogatóktól elvárták, hogy hátráljanak ki a teremből, nehogy a császári felségnek a hátsójukat mutogassák.

A következőkben be kívánom mutatni, hogy a századfordulóra kialakult osztrák belpolitikai helyzetben az államfőnek milyen megoldási technikák álltak rendelkezésére, és melyeket alkalmazta. Kasimir Badeni és Franz Thun hosszabb miniszterelnöki hivatali idejét követően kettő rövidebb időintervallumú átmeneti kormányt is kinevezett az uralkodó, míg meg nem találta a tartós kormányalakításhoz szükséges kormányfőt. Így 1899. október 2-án Ferenc József Manfred Clary und Aldringen grófot, a korábbi stájerországi kormányzót nevezte ki az ideiglenes kabinet élére. A kormányban Ernest von Koerber volt a belügyminiszter, akinek hatáskörébe tartozott többek között az alkotmányos és nemzetiségi kérdés, mivel immár az egész közigazgatás élén állt.⁵⁷

Az osztrák parlament működőképességét és a nemzetiségi ellentétet – különösen a németek és a csehek irányába történő – béküléssel igyekezett helyreállítani. A cseh obstrukció megszüntetésére tett kísérlete azonban nem járt sikerrel. A Clary-kormány feladata volt a nyelvrendelet eltörlése, amelyet korábban a császár kért. A Monarchia további fejlődése szempontjából oly fontos lépést október 14-én rendelet útján tette meg a kabinet.⁵⁸ Az osztrák szükségrendelet, vagyis a 14. § ütközésként szolgált a miniszterelnököknek, amit arra használt fel, hogy mindkét oldalt függésben tartsa, ezt optimális esetben azonban nem játszotta ki túl sűrűn, mert alááshatta az államfőnek a képességeibe vetett bizalmat.⁵⁹ A Reichsrat október 18-i ülése újabb obstrukcióhoz vezetett, mivel a cseh képviselők azonnal támadás alá vették a kormányt. A képviselők a 14. § eltörlését óhajtották, erre válaszul a Clary-kormány megígérte, hogy nem alkalmazza azt, viszont, hogy ezen ígéretüket betarthassák, december 21-én benyújtották lemondásukat. Az államfő megpró-

⁵⁶ Martina Winkelhofer: *Der Alltag des Kaisers. Franz Joseph und sein Hof*. Wien, 2015, 28.

⁵⁷ Eibe Hinrichs: *Der Koerber-Plan. Wirtschaftspolitik als Integrationsfaktor für die Nationalitäten des Habsburgerreichs. Die Regierungszeit Ernest von Koebers 1900–1904 aus wirtschaftlicher Perspektive*. Frankfurt am Main–Bern–Wien, 2014, 143.

⁵⁸ Alfred Ableitinger: Badeni – Thun – Clary-Aldringen – Eulenburg. Das österreichische Regierungssystem in der Krise der Jahre 1897–1899. In: *Festschrift Gerhard Pferschy zum 70. Geburtstag*. Historische Landeskommission für Steiermark. Hrsg. Gernot Peter Obersteiner. Graz, 2000, 340.

⁵⁹ Lothar Höbelt: *Kornblume und Kaiseradler. Die deutschfreiheitlichen Parteien Altösterreichs 1882–1918*. Wien, 1993, 182–183.

bálta Claryt a sürgősségi rendelet segítségével kormányban tartani, aki erre elgondolkodtató kijelentést tett: „Felséged az életem felett rendelkezhet, de a becsületedem felett nem!”⁶⁰

Clary utódja Heinrich von Wittek, a keresztényszocialista párti korábbi vasútiügyi miniszter lett, aki szintén csak ideiglenes kabinet élén állt, viszont nem zárkózott el a 14. § alkalmazásától.⁶¹ A Wittek-kormánynak ráadásul időt kellett teremtenie arra, hogy lehetővé tegye egy végleges kabinet megalakulását. Így az 1899. december 21. és 1900. január 18. közötti nem egészen egy hónapban számos lehetséges utód felmerült.

Ezekben a hetekben, melyek során az új és végleges kormány kialakult, teljes volt az instabilitás az osztrák törvényhozásban. Ferenc Józsefet aggodalmi és türelmetlensége az alkotmányosság kapcsán arra indították, hogy a végleges döntés irányába terelje a kormányalakítást.⁶² A Clary-kormány távozását követően megindultak a csatározások a jövőt illetően. Új, köztisztviselőkből álló kormányra volt szükség, amelynek objektivitási szándéka bizonyos mértékig semlegesíteni tudta a császár germanizmusra való hajlamát. Az új kabinetre várt többek között a magyar kormánnyal a kiegyezési tárgyalások folytatása, a költségvetés megszavazása, a katonai intézkedések kezelése, amely feladatokra a császár kereste azt a személyt, aki a kormány megalakításán túl ezen pontokat megtervezi és kivitelezi. Ezalatt a feszült néhány hét alatt bizonytalan volt, melyik jelölt a legesélyesebb a posztra, és hogy a császár kit fog kinevezni. Áthidaló megoldásként néhány mérsékelt konzervatív és józan személyiség – Josef Di Pauli báró, Friedrich Schönborn gróf, Ernst von Plener, Joseph Maria Baernreither és Olivier Marquis de Bacquehem – is számításba került, azonban Alfred von und zu Liechtenstein herceg volt a legígéretesebb jelölt.⁶³ Liechtenstein stájerországi katolikus konzervatív politikust, aki 1897-ben a grazi tartományi parlamentben megvédte Badeni rendeleteit, már ekkor az ő és Thun lehetséges utódjaként emlegették. Aspirációja a tényleges birodalmi álláspontot és választ képezte a polgári kormányzás és a jogok összeegyeztetésének problémáira. A német-osztrák pártkörök rendkívül gyanakvóan fogadták ezt a tendenciát, hogy a császár egy német származású konzervatívot nevezze ki kormányfőnek. Mivel korábban nem váltak be az államigazgatásban tapasztalatlan kormányok, és a baloldal sem támogatta volna Liechtensteint, így saját maga javasolta az uralkodónak elejtését.

⁶⁰ Alexander Novotny: Ministerpräsident Ernest von Koerber (1850–1919). In: *Gestalter der Geschichte Österreichs*. Hrsg. von Hugo Hantsch. Innsbruck, 1962, 487.

⁶¹ Gernot D. Hasiba: *Das Notverordnungsrecht in Österreich (1848–1917). Notwendigkeit und Missbrauch eines „Staatserhaltenden Instruments“*. Wien, 1985, 104.

⁶² Erich Graf Kielmansegg: *Kaiserhaus, Staatsmänner und Politiker. Aufzeichnungen des k. k. Statthalters*. Mit einer Einleitung von Walter Goldinger. Wien–München, 1966, 68.

⁶³ Rudolf Sieghart: *Die letzten Jahrzehnte einer Großmacht. Menschen, Völker, Probleme des Habsburger-Reichs*. Berlin, 1932, 38.

Így a kiválasztó mechanizmus más irányba fordult, a magasrangú hivatalnokok felé, akik közül a legesélyesebbek Paul Gautsch és Ernest von Koerber voltak.⁶⁴ Gautsch már vezetett kormányt, e tekintetben Koerber még nem rendelkezett tapasztalattal, viszont mindketten semlegesek voltak a cseh és a német kandidátusok között, és az osztrák központi bürokráciához tartoztak. Az első Gautsch-kabinet kereskedelmi minisztereként Koerber aláírta azokat a nyelvi rendeleteket, amelyek Badeni rendelkezését követően középutat jelentettek, és amelyek akkoriban az állam és a parlamenti többség engedményét jelentették a németek felé. Koerber mint a Clary-kormány belügyminisztere felülbírált Badenit és a neve szerepelt a szükségrendeleten. Gautschot már kormánya szellemében is a semlegesség jellemezte, és mint Badeni jobbra hajló minisztereivel való következetes szembenállásával bizonyította, személyesen is a pártok fölött álló, szigorúan tárgyilagos kormányfőként jellemezhető. Csak részben bélyegezték meg egyesek a jobboldal képviselőjének, a német álláspont szigorának köszönhetően, amelyeknek ellen kellett állnia, és amelyekben soha nem kért védelmet az obstrukciós pártoktól. Ilyen vetületben Gautschot némileg cseh-, Koebert relatíve németközelinek állították be, azonban egyiküket sem tekintették nemzeti orientációjának. Éppen ellenkezőleg, a nemzetiségek ausztriai helyzetére gyakorolt minden ismert behatással együtt, szinte teljes mértékben megtestesítették az állam távolságtartását minden olyan parlamenti irányzattól, amely nem volt nyíltan állami párti.

Ferenc József nyilvánvalóan Gautschot részesítette előnyben. Ebben feltehetően szerepet játszott az is, hogy a császár ritkán nevezett ki a végleges minisztérium élére olyan személyt, aki nem a főnemességből származott volna. Inkább Gautschhoz fordult – akit Taaffe és Badeni hosszú miniszteri évei alatt ismert meg –, mint Koerberhez, aki minden tehetsége ellenére csak néhány hónapja volt miniszter, és akivel Ferenc József ezért csak rövid ideig tudott közvetlen kapcsolatot teremteni. Koerber szorgalmas és fegyelmezett munkájával, politikai éleslátásával és innovatív gondolkodásával hírnevet szerzett magának.⁶⁵ Tehetsége volt az apró részletekre is visszaemlékezni, valamint válsághelyzetekben képes volt egyszerre több összetett problémára szimultán figyelni. A végrehajtó hatalmát illetően gögös, valamint rendkívül hiú személyiség volt. Koebert eredetileg az uralkodó a Belügyminisztériumba szánta, hogy adminisztratív tehetségét ott bontakoztassa ki.⁶⁶ Koebert német pártkö-

⁶⁴ Alfred Ableitinger: *Ernest von Koerber und das Verfassungsproblem im Jahre 1900. Österreichische Nationalitäten- und Innenpolitik zwischen Konstitutionalismus, Parlamentarismus und oktroyiertem allgemeinem Wahlrecht*. Wien–Köln–Graz, 1973, 59.

⁶⁵ John W. Boyer: *Austria 1867–1955*. Oxford, 2022, 332.

⁶⁶ Fredrik Lindström munkájában szólt arról, hogy Koerber édesapja – Joseph von Koerber –, a csendőrség tisztje volt, tehát ő maga egy „Bach-husár” fia. Lindström művében erős áthallást és hasonlóságot állapított meg a Bach-rendszer és Koerber első miniszterelnöki ciklusa alatt folytatott közigazgatási politikában. Lásd Fredrik Lindström: *Empire and Identity. Biographies of the Austrian State Problem in the Late Habsburg Empire*. West Lafayette, 2008, 46.

rökből Johann von Chlumecký – számos osztrák kormány bábája – ajánlotta az államfő figyelmébe.⁶⁷

Rudolf Sieghart és Koerber találkoztak 1899 decemberének közepén, és utóbbi kérdésére előbbi hosszán kifejtette nézeteit az osztrák belpolitikával kapcsolatban.⁶⁸ Sieghart felvázolta, hogy a kormány nem tud kormányozni, hiszen az ellenzékelt kellett meggyőznie és az obstrukciót letörnie. Emiatt nem képes törvényeket hozni, azonban a haladáshoz új politikai célokra van szükség, amelyek túlmutatnak a mindennapi politikai csatározásokon, és ezek által működésbe jönne az osztrák törvényhozás.

Végül a császár és Koerber között egészen 1899. december 25. és 1900. január 18. között számos hosszabb audienciára és megbeszélésre került sor, míg a kormányfőjelölt kialakította az államfőnek is tetsző kormányát.⁶⁹ Ezen eseményekről Sieghart visszaemlékezésében részletesen, szinte napi bontásban beszámolt az események kronologikus rögzítésével.⁷⁰ Az, hogy az uralkodó tudtával egyszerre két, sőt esetenként akár három miniszterelnök-jelölt is kormányalakításon dolgozott, ellentétben állt a szigorúan alkotmányos normákkal, amelyek szerint az uralkodó egyszerűen megbízta kiszemeltjét a kormányzással. Annál inkább az alkotmányos gyakorlat változására mutat rá, hogy a bizonytalan helyzetben (amelyben nem volt valamiféle erős, természetes kormánypárt) az uralkodó, bár az ügyvezető kormány által természetesen megszabott korlátok között, a parlamenti tényezők és a személyiség esetleges konszenzusának nagy befolyást biztosított a kormánysszervezésre. Koerber személyes ambíciói egybeestek Ferenc József akaratával, vagyis hogy működőképes kormányt hozzon létre. A Badeni-kormány óta nem lehet programról beszélni. A kormánynak állandó többséget kellett érvényesítenie a váltakozó, az egyesülő és szétszakadó frakciók mentén. Koerbernek meglehetősen nehéz dolga volt: egyrészt a császár számára elfogadható kabinetet kellett kialakítania, másrészt olyan kormányt létrehozni, amely megállja a helyét az időközben átalakult birodalmi tanács keretei között. Így a rövid életű és átmeneti Wittek-kormány után Ferenc József kinevezte Koerbert miniszterelnöknek.⁷¹

Ernest von Koerber volt az első miniszterelnök, aki adaptálódott az új helyzethez, és a rendszert nem pusztán a mai válságkezelés értelmében vett átmeneti szükségállapotnak, hanem mindennapi rutinnak fogta fel.⁷² Koerber előtérbe kerülése,

⁶⁷ Josef Penížek: *Aus bewegten Zeiten 1895 bis 1905. Lose Blätter*. Wien, 1906, 196.

⁶⁸ Sieghart: i. m. 36–37.

⁶⁹ Ehhez lásd részletesen Alois von Czedik: *Zur Geschichte der k. k. österreichischen Ministerien 1861–1916*. II. Band. Der Zeitabschnitt 1893–1904. Teschen–Wien–Leipzig, 1917, 310–311.

⁷⁰ Sieghart: i. m. 39–44.

⁷¹ AT-ÖStA-HHStA Kabinettsarchiv Geheimakten Karton. 41 Ernennungen und Rücktritte österreichischer Minister. Kabinettskanzlei Vorträge KZ 150/1900.

⁷² Höbelt: i. m. 183.

illetve majd miniszterelnökké történő kinevezése nemcsak azért kivételes, mert nem rendelkezett sem hercegi, sem grófi címmel, mint legtöbb elődje, hanem azért, mert állami hivatalnokként óriási gyakorlattal rendelkezett. Személyiségét nagyfokú sokoldalúság jellemezte, amihez fokozott munkabírási és a munka iránti olthatatlan vágy párosult. Koerber tehát innováció és egyfajta nyitás is volt az osztrák kormányzás történetében. Az egyre rövidebb hivatali idejű kabinetek tükrében pedig hosszú távú programra volt szüksége.⁷³

Az 1905–1906. évi kormányzati válság és a király

Az elkövetkezőkben nem az ellenzéki pártok és a kormánypárt küzdelmeit, valamint a Fejérváry-kormány megalakulását igyekszem bemutatni, hiszen ezen eseményeknek a feldolgozását már mások megtették.⁷⁴ Azt kísérem meg felvázolni, hogy a válsággal összhangban miként politizált az uralkodó. Volt-e felelőssége az államfőnek döntései következményeinek tükrében?

Ferenc József feloszlatta a parlamentet és új választást rendelt el, amelyet 1905 januárjában tartottak meg. Tisza István gróf miniszterelnök tiszta voksolást akart, így annak kimenetelét igyekeztek nem befolyásolni. Ugyanakkor már az első eredmények bizonyították, a szavazatok összesítése pedig megerősítette, hogy a választásra jogosultak nem támogatták Tiszát és kormányának politikáját. A korszak demokratikus szokásainak megfelelően a kormány a minisztertanácson a választási eredményt tudomásul vette és határozott arról, hogy felmentését kéri a királytól.⁷⁵

A függetlenségi túlsúly és annak megerősödési lehetősége, valamint az uralkodóval szembeni teljes ellentét félelmet keltett a koalícióban. A Függetlenségi Párt mérsékelt elemei és a disszidensek nyomban harsogni is kezdtek, hogy nem nacionalista, hanem '67-es, Tiszához képest nemzetibb programot képviselnek. Tisza meglehetősen jó viszonyt ápolt az idős Ferenc Józseffel: édesapjának emléke, valamint szilárd jelleme garanciát jelentettek a királynak. Érdekes, hogy az államfőt nem lepte meg a választások végeredménye. Január 28-án Khuen-Héderváry Károly, a király személye körüli miniszter audienciára ment a királyhoz, aki a következőket mondta: „Mit mondtam Önnek, ugye én mégis csak jobban voltam informál-

⁷³ Alexander Gerschenkron: *An economic spurt that failed. Four lectures in Austrian history*. Princeton, 1977, 23.

⁷⁴ A teljesség igénye nélkül: Pető Sándor: A nemzeti ellenállás. In: *A Magyar országgyűlés története 1867–1927*. Szerk. Balla Antal. Budapest, 2019, 253–264.; Dolmányos István: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből, 1901–1904*. Budapest, 1963; uő: *A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején*. Budapest, 1976; Mangold, Lajos: *Zur Geschichte des Kabinetts Fejérváry. Eine Rechtfertigungsschrift auf Grund urkundlichen Materials*. Leipzig, 1909; Kristóffy József: *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1926*. Budapest, 1927.

⁷⁵ HU-MNL-OL-K27 [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Minisztertanácsai jegyzőkönyvek]. 1905. január 27. 19. pont.

va, mint Önök. [...] Nyugodjék meg, erről senki sem tehet. A választások mindég bizonytalanok, sohasem lehet tudni, hogy azok minő meglepetéseket hozhatnak”.⁷⁶

A király a választási vereséget követő új politikai helyzetben sem vesztette el bizalmát Tiszában. Néhány nap mérlegelést követően az volt az uralkodói döntése, hogy ifj. Andrássy Gyula kapjon kormányalakítási lehetőséget,⁷⁷ akinek politikai megbízhatósága volt az uralkodó számára a fedezet, hogy a koalíció kormányra kerüljön. Az államfő ugyanis nem vállalta fel annak kockázatát, hogy kormányt alakíthasson a dualizmussal, a kiegyezéssel összeegyeztethetetlen radikális nacionalista függetlenségi politika, amely Magyarországnak a Habsburg Monarchiából való kiszakadást is eredményezhetné.⁷⁸ A választók józanabb és belátóbb fele sem támogatta volna a függetlenségi politikát.⁷⁹ Andrássy 1905 tavaszán több kormányalakítási felkérést kapott az uralkodótól, azonban a kettőjük, valamint a szövetkezett ellenzék követeléseiből fakadó ellentétek – például magyar vezérleti nyelv, önálló vámterület – miatt nem tudott kormányt alakítani.⁸⁰

Ezt követően kezdődnek meg Ferenc József játszmái a magyar politikai elittel szemben. A magyar ellenzéki politikusok rendszeresen követelték a magyar nyelv egyenrangúságát a közös hadseregben, továbbá a német, mint egyedüli parancsnoki és szolgálati nyelv, a közös jegybank és a közös vámterület megszüntetését. Az 1880-as és 1890-es években a függetlenségi politikusok arra használták fel a katonai nyelv kérdését, hogy mozgósítsa a politikai ellenzéket a magyar parlamentet uraló liberális nacionalistákkal szemben. Ez jelentős alkotmányos válságot idézett elő az 1903–1906-os években, amikor a nacionalista ellenzék leváltotta Tisza pártját a magyar parlamentben, de nem volt képes Ferenc József számára elfogadható kormányt alakítani.⁸¹ Esetükben a magyar országgyűlés a legfontosabb törvényhozó szerv. Ferenc József az 1867. évi kiegyezéssel az alkotmányos és parlamentáris gyakorlatnak megfelelően a győztes pártból kérte fel a miniszterelnököt, aki megalkototta kormányát.

A monarchától ugyan nem erősebb a parlamentje, viszont az ott hozott törvényeket, mint többségi akaratot el kellett fogadnia, mert különben nem lehetséges a kormányzás. Probléma akkor volt, ha a kormány fölénybe kerekedett a törvényhozással szemben. Izgalmas a törvényhozás funkciójának hangsúlyozása főképpen az államfői

⁷⁶ Horánszky Lajos: *Tisza István és kora*. I. kötet. Budapest, 1994, 533.

⁷⁷ *A Kúen-Héderváry és a Tisza kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1903–1905*. I. kötet. Szerk. Soós László. Budapest, 2018, 248.

⁷⁸ Szalai Miklós: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája*. Budapest, 2003, 47.

⁷⁹ A választópolgárok értelmiségi szegmense, többnyire Andrássy hívei, nem támogatták a királlyal szembeni teljes konfrontációt, a közös ügyes rendszer és a '67-es alap elvetését, valamint a radikális nemzeti politikát.

⁸⁰ Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918*. II. kötet. Budapest, 1992, 62–63.

⁸¹ Pieter M. Judson: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge, 2016, 366–367.

hatalommal szemben, mivel Ferenc József mint magyar király több alkalommal és szignifikánsan avatkozott be 1905–1906-ban parlamentáris folyamatokba.

Az 1905. évi választásokat követő válság során az összes résztvevő hibás és maga után következményeket hozó politikát folytatott: a krízis egészen a dualizmus fennállásáig érezte hatását. A legnagyobb felelősség véleményem szerint az államfőt terheli, aki hatalmas hibát követett el azzal, hogy – hallgatva a bécsi udvari körök tanácsára – hivatalban hagyta Tiszát, és szakított az alkotmányosság és parlamentarizmus 1867-es hagyományaival. Sőt, a későbbiekben az uralkodó hajlott volna Magyarország katonai megszállására is.

Egy életkép, illetve adalék a 75. életéhez közeledő Ferenc Józsefről az 1905–1906-os krízis közepette, ekkor barátnőjéhez, Katharina Schratthoz a következő sorokat intézte: *„Tegnap este óta engem is hátfájás (lumbágó) gyötör, ami az éjszaka folyamán és tegnap, amikor felkeltem, elég erős volt, de a tegnapi nap folyamán jelentősen csökkent, így képes voltam audienciát tartani, Tiszát fogadni és egy újabb találkozót tartani. Ma már jobban érzem magam, de még mindig pihennem kell, és ma otthon maradok, annál is inkább, mert tegnap elhatároztam, hogy vasárnap délután elmegyek Budára. Ez az utolsó kísérlet az ottani helyzet feloldására, és még nem tudom kiszámítani, hogy meddig tart budapesti tartózkodásom”*.⁸² Öfelsége igen optimista volt a helyzetet illetően, azonban az idősödő uralkodónak átmenetileg – a politikai nehézségek mellett – egészségügyi gondjaival is meg kellett birkóznia.

Tiszát 1905 tavaszán sok megaláztatás érte: egy demoralizálódó Szabadelvű Pártot kellett egyben tartania, valamint a király akaratából a kisebbségbe kerülő parlamentben kellett eltűnnie az őt érő atrocitásokat, annak dacára, hogy számtalanszor hangsúlyozta: csak ügyvezető kormányt vezet.⁸³

Rendkívül izgalmas Hajdu Tibor véleménye az 1905. évi választási eredményeket követő események kapcsán Ferenc József magatartásáról.⁸⁴ Az ekkor roppant népszerű, viszont a végtelékig tagolt ellenzék nem tud egységesen fellépni. Az államfő nincs tisztában ezzel a megosztottsággal, és nem mérte fel valós képességeit, ugyanis megtörhette volna az ellenzéket audienciák sorával: bomlaszthatta, fáraszthatta volna soraikat – vélekedik Hajdu. A választási eredményeket látva a király megijedt. A hűséges és lojális Tisza nem kívánt kisebbségi kormányt vezetni. Bár többször előfordult ügyvezető kabinet a dualizmus korában, mégis Tisza töltött be ilyen pozíciót a leghosszabb ideig. Végül így az uralkodónak parlamenti pártokon kívüli kabinetet kellett alakítania.

A monarcha kormányzati szerepvállalásaival végül bebizonyította, hogy a többségi elv, s a választási eredmény számára nem rendelkezik abszolút érvénnyel.

⁸² Franz Joseph an Katharina Schratt, Wien, den 17. März 1905. In: *Briefe Kaiser Franz Josephs an Frau Katharina Schratt*. Hrsg. von Jean de Bourgoing. Wien–München, 1964, 376.

⁸³ Vermes Gábor: *Tisza István*. Budapest, 2001, 134.

⁸⁴ Hajdu Tibor: Fejérváry Géza karrierje, avagy miképp lehetett egy magyar Ferenc József kedvence. *Hadtörténelmi Közlemények*, 117. (2004) 1:49.

Hogy kinevezze a Függetlenségi Párt prominensét, teljességgel elképzelhetetlen volt Ferenc József számára, helyette egy parlamenten kívüli kormányt nevezett ki, sőt elnapolta a képviselőház ülését, vagy még erősebb beavatkozás gyanánt karhatalommal oszlatta fel az országgyűlést, sőt a ciklus kezdetén újabb választásokat írt ki. Tehát minden esetben az uralkodói akart érvényesülni.

Az államfőnek erős jogosítványai voltak a kormánnyal és az országgyűléssel szemben. Amennyiben úgy vélte, hogy a dualizmus változatlan formában történő megőrzését veszélyeztetik, úgy élt jogköreivel. Ferenc József olyan kormányt is távozásra bírt, amelynek erős támogatottsága volt, vagyis biztos parlamenti többség állt mögötte.⁸⁵ 1905 elején azonban attól sem riadt vissza, hogy bukott választást követően hivatalban tartsa – a lemondását folyamatosan kérő – Tiszát. Sőt a szorult helyzetben lévő és lemondását két alkalommal is kérő Fejérváry-kormányt is hivatalban hagyta.⁸⁶

Szabó Dániel interpretációja alapján a magyar parlamentarizmusban 1905-ig hegemon többpártrendszer működött, amelyben a vezérszerepet a kiegyezés megkötői és majdani védelmezői töltötték be.⁸⁷ A mindenkori kormánypártnak mindig akadt kiegyezésellenes, vagy mérsékelt ellenzéke, de az opposíció következetesen a közjogi kérdés mentén alakult ki. Ugyanakkor az 1905. évi választásokat követően a korábban jellemző homogén többpártrendszert – nem számítva a nemzetiségi és a szocialista képviselőket – a kétpártrendszer váltotta fel, amelynek az erőterét az ellenzéki pártokból kialakult összefogás győzelme adta a kormánypárt fölött.

Szintén új politikai helyzet alakult ki az 1906. évi választásokat követően, ahol a koalíció pártjai ugyan nem egymás ellenségei, azonban a kormányzati ciklus során kialakuló ellentétek végett szép lassan felbomlik a szövetség. 1910 után pedig visszatért a hegemon többpártrendszer az ellenzék teljes megosztottságával.

Philipp Eulenburg – II. Vilmos német császár barátja, s egykori bécsi német követ (1894–1902) – véleménye az 1905. évi válságot illetően meglehetősen tanulságos. „A nagy magyar mozgalom hátsó szándéka, hogy megtalálja a módját annak, hogy az egész Monarchia vezetését átvegye. Csak ebből a szempontból lehet helyesen megítélni azokat a zavaros viszonyokat, amelyek ilyen megoldásra törekzenek, amíg Ferenc József császár él. Nem járnánk rosszul egy ilyen fordulattal, mert az a katolikus-szláv szél, amely Ausztria körül egyre jobban fúj, sohasem Budapestről fog fújni.”⁸⁸

Egy visszaemlékezés az 1905. évi krízisre vonatkozóan Erich von Kielmansegg gróf tollából: „Az évek során régi barátom, gróf Paar főadjudáns sok mindent elárult

⁸⁵ Például Tisza Kálmán, vagy Wekerle Sándor első kormánya.

⁸⁶ Sente Zoltán: *Kormányzás a dualizmus korában*. Budapest, 2011, 237.

⁸⁷ Szabó Dániel: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. Párt és vidék. *Történelmi Szemle*, 34. (1992) 3–4:202.

⁸⁸ Philipp zu Eulenburg an Kaiser Wilhelm II, Gastein, 26. August 1905. In: *Philipp Eulenburgs politische Korrespondenz. Krisen, Krieg und Katastrophen 1895–1921*. Bände III. Hrsg. John C. G. Röhl. Boppard am Rhein, 1983, 2111.

nekem császári uráról, amiből betekintést nyerhettem életszemléletébe és sajátosságaiba. Emlékezetem nem elégséges ahhoz, hogy itt mindegyiket visszaadjam, és messzire is vezetne. Csak kettőt említek meg. A súlyos magyar alkotmányos és miniszteri válság idején, amely Fejérváry miniszterelnöki kinevezéséhez és az úgynevezett ex-lex államhoz vezetett, Paar úgy vélte, hogy a császár már annyira hozzászokott az ilyen válságokhoz mindkét oldalon, hogy azok már alig háborítják fel”.⁸⁹ Ez alapján úgy tűnhet, hogy nem rendítette meg az uralkodót a magyarországi krízis. Viszont politikai felfogását és döntéseit nagyban meghatározta a magyar helyzet, hiszen láthatjuk, hogy a nagyhatalmi politikától kezdve az osztrák belügyekig hatással volt az 1905–1906-os válság. Ezt követően nagy körültekintéssel és óvatossággal járt el a kényes ügyekben.

Konklúzió

A tanulmányban a Monarchia parlamentáris történetéből kiragadott három olyan esetet igyekeztem bemutatni, amelyekben szerfelett tetten érhető Ferenc József beavatkozása a mindennapi politikába. Ugyanakkor láthatjuk azt is, hogy miként az államfő idősödött, úgy belesimult a mindennapi folyamatokba, azokhoz megfelelő módon alkalmazkodott.

A közös külügyminiszter az uralkodótól függő mozgásterén túl a személyes és politikai habitusa, virtuozitása, kombinatív képessége és legfőképpen kreativitása az egész Monarchia kül- és biztonságpolitikája szempontjából meghatározó tényezőket jelentett. Ezzel messzemenőig tisztában volt az államfő is. Aehrenthal elődei – Gustav von Kálnoky, valamint Gołuchowskit is – lényegében a magyarok buktatták meg, a magyar belügyekbe történő beavatkozásuk miatt. Kálnoky Bánffy Dezső magyar miniszterelnök, Gołuchowskit pedig a delegációk.

Ezen előzményeket figyelembe véve Aehrenthal kinevezésekor nem meglepő, hogy körültekintő óvatossággal járt el Ferenc József, illetve maga Aehrenthal is kereste a magyar kormány támogatását. Bizonyíthatóan fontos volt Ferenc József számára az Aehrenthal házassága révén biztosított magyar kapcsolat.

Az uralkodó aktív módon politizált: nem vonakodott döntéseket hozni és azok mellett következetesen kiállni. Komoly lépésre szánta el magát Ernest von Koerber osztrák miniszterelnökké történő kinevezésekor. 1904 végi bukását követően az általa jobban favorizált Gautsch újfent lehetőséget kapott kormányalakításra, de nem utoljára. Mindazonáltal a Karl Stürgkh osztrák miniszterelnök elleni merénylet követően Koerber is újra miniszterelnök lehetett még Ferenc József életében.

Döntéseiben – az esetek többségében – az alkotmány vagy legalábbis a szokásjog szerint járt el. Akadnak azonban olyan döntései, amelyek államfőként megkérdőjelezhetők. Ilyen például Tisza István hivatalban hagyása, s az ebből alkotmányos krízissé dagadó események miatt egyértelmű felelősség terheli az államfőt.

⁸⁹ Kielmansegg: i. m. 98.

A HABSBURG URALKODÓCSALÁD VÉDELME ÉS AZ ELLENÜK TERVEZETT MERÉNYLETEK 1884–1915 KÖZÖTT*

Az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása során a császári vagy más külföldi uralkodócsaládok tagjainak magyarországi tartózkodása vagy éppenséggel átutazásának védelme a M. Kir. Belügyminisztérium számára fontos és nehéz feladatnak bizonyult, már csak azért is, mert a nem hivatalos programjaikat mindig titoktartás övezte. Az alispánok folyamatosan kérték a belügyet, az pedig a Cs. és Kir. Hadügyminisztériumot, hogy minden ilyen utazást időben jelezzenek, hogy a kellő óvintézkedést meghozzák, de a kommunikáció nem mindig volt megfelelő. A fennmaradt iratok alapján arra lehet következtetni, hogy a Habsburgok esetében csak az utazás előtti napon értesítették a helyi közigazgatás szerveit, hogy nehogy az útvonal, a látogatások tervezett programjai idő előtt kiszivárognak akár a sajtó, akár más, nemkívánatos személy, szervezet irányába. Ezért annak megszervezését és kivitelezését akár több hónapos munkafolyamat előzte meg.

A fenyegetések a család tagjai ellen változó gyakorisággal, folyamatosan megjelentek a belügyi iratokban, de leginkább 1880-tól sűrűsödtek meg. A legtöbb esetben a nyomozásokat egy, maximum két hónapon belül lezárták, de ezeket igyekeztek helyi szinten kezelni. Ilyenkor általában a csendőri vagy rendőri szervek kiszálltak a fenyegetőhöz, majd úgynevezett puhatoló jegyzőkönyvet készítettek, hogy a fenyegetés, a fenyegető személye mennyire kívánja meg a nyomozás elmulasztását. A kiszállás, az adott személy beazonosítása nem jelentett nagyobb problémát, mivel a figyelmeztető vagy a gyanúsított a postai levél feladása során saját címét is megadta. Kihallgatása után legtöbb esetben elmezavarodottnak minősítették, lakhelyelhagyással, orvosi kezeléssel és pénzbüntetéssel sújthatták.

Ezek kíméletes intézkedéseknek bizonyultak, hiszen az erőszakos, gyilkosságra irányuló merénylettervezőket, felségsértőket akár halállal is büntethették. Valószínűleg a fenyegetésekkel a belügyhöz a csendőrség és rendőrség megállapítása szerint főleg pénzszerzési lehetőség miatt fordultak, mert a figyelmeztetők jutalomban bíztak. A minisztérium Elnöki Osztálya csak akkor vizsgálódott, hogy ha a fenyegetést egyenesen nekik címezték, vagy felsőbb utasításra rendelték azt el. Az ügyek komolyságát jelezte, hogy ha a Cs. és Kir. Hadügyminisztérium az eljárás során értesítette az osztrák–magyar Külügyminisztériumot, a Cs.-Kir. Belügyminisztériumot, a bécsi Rendőrigazgatóságot és a magyar belügyminisztert.

* A tanulmány az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány támogatásával készült.

De nem csak az említett hatóságok, vagy minisztériumok figyelmeztették a védelmet ellátó rendőri közeget, hanem a különböző külképviseletek is.

1884-ben a III. csendőrkerület parancsnoksága nyomozást rendelt el, Stellmacher Hermann¹ anarchista kivégzését követően, ugyanis egy levél alapján arra következtettek, hogy Londonból egy anarchista fog érkezni, hogy Gödöllőn hajtson végre merényletet a császár és családja ellen, így bosszulva meg társukat. A gyanúsítottat Penkert névvel azonosították. 1884. szeptember 21-én a nyomozást is megkezdték. Jekelfalussy Lajos² miniszteri tanácsos meghagyásával puhatolást végeztek. Szontágh Gusztáv főhadnagy vezette a megfigyelést, aki valószínűtlennek tartotta, hogy az anarchista támogatását, elszállásolását és robbanóanyagokkal történő ellátását három, Gödöllőn tartózkodó hölgy segíti. De a vidéki személy- és állatforgalmat szigorúbban ellenőrizték. A gyanú egy bizonyos Montedego, volt cs. és kir. katonatiszt házára terelődött, aki a M. Kir. Államvasutak magas beosztású hivatalnokaként dolgozott. Feleségének apja cs. kir. erdőmester és a császár fővadásza volt. A család tagjaihoz tartozott még a 11 éves lányuk, valamint nagynénjük, Verebélyi Anna mint társalkodó, és annak fogadott lánya, Szarka Eszter. A család 1884 tavaszán Budapestre tette át székhelyét, és a házba júniusban egy bizonyos Ujváry család költözött.

A család feje folyamatosan Pesten tartózkodott, mert egy biztosító társaságot akart létrehozni. Korábban a Magyar–francia biztosító részvénytársaság³ ügynöke volt, de tisztázatlan pénzkezelés miatt elbocsátották. Így a házban nagyjából felesége és két lánya, Aranka és Kora lakott. A nyomozók őket gyanúsították a lehetséges merénylet segítőként. Furcsállották, hogy túl fényűzően élnek és nagy háztartást vezetnek. Kezdetben Budapestről fogadtak vendégeket, melyek között gyakran megfordult gróf Pejácsevich és egy fiatal huszártiszt is. De ezek a találkozók idővel abbamaradtak. Azóta pedig leginkább a főszolgabíróval, a kataszteri biztossal, egy ügyvéddel és egy gyógyszerészsegéddel ápoltak baráti viszonyt. A kastély kapitányát nem ismerték, de annak ellenőré, Galle Antalt és családját igen. A hölgyek nagyon jól beszéltek magyarul, franciául, németül és angolul. A rendőrség teljes mértékben kizárta azt a lehetőséget, hogy a három hölgy segíti a merényletet, már csak abból kifolyólag is, hogy olyan gyakori és nagy társadalmi életet éltek, de a háztulajdonos megbízható és ellenőrzött személye is garancia volt erre. Nem mellelleg a robbanóanyagok feltűnésmentes elrejtését sem tudták volna megolda-

¹ Stellmacher Hermann (1854–1884) anarchista. 1880-ban radikalizálódott, majd a bécsi anarchisták radikális szárnyának bizottsági tagja lett. 1884-ben Bécsben egy idős bankár, a fia és egy másik fiú meggyilkolásával és kirablásával, valamint Bloch rendőrügynök megölésével vádolták, és halálra ítélték. Stellmacher tagadta a bankár meggyilkolását, de elismerte a rendőrügynök ellen merényletet.

² Jekelfalussy Lajos (1848–1911) altábornagy. 1869-től hadnagy, majd a Honvédelmi Minisztérium ügyosztályának tanácsosa, 1890-től ezredes, 1896-tól vezérőrnagy, 1905-től altábornagy. A második Wekerle-kormány idején honvédelmi miniszter.

³ Ez valószínűleg az 1880-ban alakult Foncière Pesti Biztosító lehetett.

ni.⁴ Így a nyomozást ugyan lezárták, de az utcák és a házak folyamatos megfigyelését továbbra is fenntartották.

1891. október 1-én a császár a hajnali órákban Prágából Reichenberg irányába utazott. A rosenthali vasúti hídnál az éjszakai órában viszont robbantás⁵ történt. A nyomozással cseh illetékesség miatt Olić Vencel kir. rendőrbiztos lett megbízva, aki bevonta az ügybe Török János⁶ budapesti rendőrfőkapitányt is.⁷ Miért volt erre szükség? Október 13-án ugyanis Budapestről Prágába egy levelet továbbítottak, amely megnevezte a lehetséges merénylőt, Wellina Jakab műszerészt. Wellina korábban bécsi lakos volt és az anarchisták radikális szárnyához tartozott, pontosabban a Végrehajtó Bizottság egyik tagja volt. Többrendbeli gyilkosságban való segédkezés miatt megpróbálták elítélni, de bizonyíték hiányában felmentették, Ausztria területéről viszont örökre kiutasították.⁸ Ezt követően Budapesten telepedett le a II. kerületben, és a Teirich és Leopolder⁹ gyár budapesti részlegén dolgozott. Szeptember 24-én váratlanul Reichenberg irányába utazott üzleti útra, de a merénylet másnapján hazatért. Az utazás során viszont vonatbalesetet szenvedett, amely kiemelt gyanúsítottá tette őt. A rendőrök Török Jánossal az élükön Wellina lakásában házmozgást végeztek, de miután megfelelő alibit adott meg, október 16-án felmentették a vádpontok alól. A nyomozók nem tartották politikai indítatásúnak a merényletet, bár annak kivitelezése a floridsdorfi esettel megegyező. Inkább figyelemfelkeltő, nem pedig gyilkos szándék vezette a tervezőket. A rendőrség később az ifjúcseh mozgalmaknak tulajdonította az eseményt.¹⁰

Békében a császár utazásának a védelmét Magyarországon a csendőrkerületek szárnyparancsnokságai látták el, akik ekkor teljes létszámmal biztosították a vasútvonalakat és környéküket. Rudolf trónörökös 1889. évi és Károly Lajos 1896. évi halálát követően a trónörökös Ferenc Ferdinánd lett. 1898-tól már ő helyettesíti a császárt a katonai ügyekben. Ennek okán a trónörökös gyakran kényszerült utazásokra, így a katonai éves hadgyakorlatokra is. Nem tartozott a népszerű császári

⁴ HU-MNL-OL K149-1884-5-1085. A magyar kir. III. számú csendőrparancsnokság jelentése, Öfelsége a király és legmagasabb családja ellen Gödöllőn állítólag tervezett merénylet érdemében.

⁵ A dinamitok a vasúti híd vízelvezetőjében voltak elhelyezve, amely a robbanásakor csak kevésbé rongálódott meg. Alátámasztással a császári vonat át tudott haladni.

⁶ Török János (1843–1892) jogász, polgármester Temesváron (1876–1885), majd Budapest rendőrfőkapitánya (1885–1892).

⁷ HU-MNL-OL K149-1891-5-916. Budapesti főkapitány jelentése a rosenthali merénylet tárgyában.

⁸ Olić Vencel rendőrbiztos vezette azt a nyomozást is 1883-ban. A vád szerint az anarchisták Bécs városában két rendőrt gyilkoltak meg, így vélhetően elégtételnek tartotta, hogy ő kapta ezt az ügyet.

⁹ A gyár a Monarchia haderejének (haditengerészet és a vasút) gyártott távirót és telefont.

¹⁰ Egy évvel a bombamerényletet követően a reichenbergi kerületi törvényszék letartóztatta Szvoboda Antal königgräzti cipészt, akit első számú gyanúsítottá minősítettek. A rosenthali merénylet egyik tettese. *Budapesti Hírlap*, 1891. október 7., 6.

család tagjai közé, ezért az osztrák és a magyar belügyi szervek a trónörökös útjait különös figyelemmel kísérték és szervezték. Az 1914. június 28-i szarajevói merényletet megelőzően azonban több esetben is halálos fenyegetéseket kapott, de József Ágost főherceg és Ferenc József sem maradt ki a sorból.

A biztonsági intézkedéseket Ferenc Ferdinánd trónörökös esetében Karl Bardolf ezredes mint szárnysegéd vezette, aki Ferenc Ferdinánd katonai irodáját is irányította. A korona várományosaként utazásának védelméről a belügy első ízben 1900-ban gondoskodott. Torontál vármegyében gróf Harnoncourt Félix¹¹ meghívására érkezett vadászatra. A belügy tudomása szerint a terv rókadadás volt, de a sajtóban már farkasvadászat jelent meg. Az utazás előtt Karl Rumerskirch¹² kapitány, a trónörökös kamarása felkereste Torontál vármegye főispánját, Zombori Rónay Jenőt,¹³ hogy sem hivatalos, sem magánköszöntéseket nem kíván a magas rangú vendég, sőt tiltja is ezeket, de a hadsereg tisztelgését sem kívánja, csupán szórakozás céljából, meghívásra utazik. A kapitány hivatalosan nem jelezte az érkezés időpontját, így amikor a csendőr-szárnyparancsnokság a felől érdeklődött, a válasz elégtelennek bizonyult. A főispán viszont magánúton annyit megtudott, hogy a tervezett vadászat november első két hetére várható. A csendőrségnek így kizárólag gróf Harnoncourt tudott információval szolgálni.¹⁴ Ferenc Ferdinánd védelmére a belügy 200 koronát különített el. A közvetlen kíséretébe két detektívet rendeltek ki, akik Pancsováról Écskára kísérték a trónörökös, melynek fuvardíja 8 koronába került a minisztériumnak.¹⁵

1901. június 22-én Mihály Károly hadnagy, aranyosmaróti csendőr-szárnyparancsnok jelentése szerint erős gyanú lépett fel, hogy valaki József Ágost ellen merényletet tervez. A pozsonyi kerületi parancsnokság a hadnagyot még fiatal, tapasztalatlan tisztnek tartotta, aki, meglehet, nem ismerte kellően a rá bízott területet, így az eset kivizsgálására a volt szárnyparancsnokot, Justh András főhadnagyot küldte ki kellő utasításokkal. A főhadnagy József Ágost kistapolcsányi parkjában elfogott egy cseh nemzetiségű személyt, Havlak Johannt. Egy nappal korábban, június 21-én pedig egy fenyegető levelet találtak, de azt nem tartották aggályosnak, viszont kellő óvintézkedéseket hoztak, ugyanis József Ágostot június 24-re várták a birtokán.¹⁶ A nyomozás alapján a levelet egy lány fedezte fel a

¹¹ Gróf Harnoncourt Félix (1857–1934) cs. és kir. kamarás, a Máltai Lovagrend tiszteletbeli tagja.

¹² Karl Rumerskirch (1867–1947), teljes nevén Karl Wenzel Johann Franz Maria Oskar Graf von Rumerskirch cseh származású katonatiszt. 1902–1914 között Ferenc Ferdinánd adjutánsa, segéd-tisztje. A merényletet követően a császári udvarban szolgált. 1918-ban grófi rangot kapott.

¹³ Zombori Rónay Jenő (1854–1921), Torontál vármegye alispánja (1886–1891), majd főispánja (1891–1902). 1888-ban az uralkodó királyi tanácsosi címet adományozott számára.

¹⁴ HU-MNL-OL K 149-1900-5-996. Ferenc Ferdinánd főherceg vadászata.

¹⁵ Uo. 11.

¹⁶ HU-MNL-OL K 149-1901-5-450. József Ágost ellen tervezett merénylet gyanúja.

Zsitva-völgyi kistapolcsányi állomáson. A névtelen levélben ez állt: „*E napokban anarchista fog idejönni, főherceg ellen merénylet lesz elkövetve, vigyázzatok,*¹⁷ *éljen az anarchia*”.¹⁸ Az elfogott személyről időközben kiderítették, hogy 35 éves, nő és Nový Ples-i illetőségű. A kézírása alapján nem tudták rábizonyítani, hogy ő írta a levelet, és fegyvert sem találtak nála, de biztonsági okokból, míg a cseh településről tájékoztatták őket, a főszolgabíró épületében fogva tartották. József Ágost Ernstből érkezett, a vasútvonalat pedig Marchegg-től Kistapolcsányig fokozott figyelemmel őrizték.

A fenyegető levelet dőlt betűvel írták, úgy vélték, kellő magyar tudással rendelkezik a levél írója, mert csupán két helyesírási hibát találtak benne. További vizsgálat végett viszont Pozsonyból két detektívet küldtek ki, mert sem a főszolgabírói hivatal, sem a csendőrség nem tudott feltűnésmentesen nyomozni. Furcsállották, hogy a levél, amely az állomástól pár méterre a mezőn volt, hogy tűnt fel a helyi parasztságnak, akik sem írni, sem olvasni nem tudtak.¹⁹ Természetesen teljes hírzárlatot rendeltek el. A vizsgálatot június 26-án zárták le, amely szerint a levél megtalálóját Herdának hívták, ő a levelet Kisapátiba vitte, ahol azt többen elolvasták. A hír gyorsan terjedt, amely eljutott Schram Antal udvari titkárhoz is, aki még június 22-én értesítette Ernstben a főherceget az esetről.

Viszont később kiderült, hogy a levél írója és a parkban alvó személy nem ugyanaz. Ugyanis Havlas Johann ideiglenesen komjáti lakos volt, ahol feleségével és 5 gyermekével az apósánál tartózkodott mint munkanélküli. Azért érkezett a településre, hogy Ebedecre menjen az ottani köszénbányába munkavállalás végett, de időközben meggondolta magát. Betért a helyi kocsmába, az italozás után elfáradva csupán lepihent a parkban. Ezt követően a helyi őrς tagjait megfelelően kioktatták, hogy hogyan kell fellépni csavargókkal és gyanús személyekkel szemben, hogyan alkalmazzák a hírzárlatot. A csendőrség, levonva a következtetéseket, arra jutott, hogy mivel a főherceg Ernstben tudott az esetről, az óvintézkedéseket muszáj volt megtenni, így detektíveket (Haluska Lajos és Balogh János) is kérni Pozsonytól. Ez viszont súlyos költségeket emésztett fel, ugyanis a két nyomozó 4 napi munkája a csendőrségnek 268 korona 40 fillérjébe került utazással együtt, amely mintegy 700 ezer forintnak felelne meg ma.

Ferenc Ferdinánd viszonylag gyakran tett villámlátogatást Budapesten, 1910. december 29-én, csütörtökön a kora reggeli órákban érkezett a magyar fővárosba. A főudvarmesterén keresztül külön kérte, hogy tekintsenek el a köszöntésétől. A belügy is helyeselte a kérést, és elrendelte a vasútvonalak feltűnésmentes őrzését. A pályaudvaron a szabályzat szerint kizárólag a határrendőrség emberei vigyázhattak rá, de külön civil ruhás rendőröket is vezényeltek, hogy a gyanús elemeket kiszűr-

¹⁷ Az eredeti szövegben egy z-vel írták.

¹⁸ HU-MNL-OL K 149-1901-5-450. 8.

¹⁹ Uo. 9.

jék.²⁰ Fél évvel korábban ennél jóval nagyobb szervezést igénylő védelmi feladatokat kellett ellátni. Egy nemzetközileg is jelentős figyelmet kapott utazásról beszélhetünk, mégpedig Ferenc József boszniai látogatásáról. Boszniai útjának biztosítását a cs. és kir. közös pénzügyminiszter szervezte. Ezért budapesti átutazása során a magyar hatóságok is kellő figyelmet kaptak. Thallóczy Lajos²¹ akkori cs. és kir. pénzügyminiszteri osztályvezető kapta azt a feladatot, hogy a magyarországi szakasz védelmét biztosítsa. Ennek érdekében bizalmi levelezést folytatott Boda Dezsővel,²² Budapest rendőrfőkapitányával. Elsősorban tájékoztatta a főkapitányt, hogy a bécsi cs. k. rendőrigazgatóság részéről közvetlenül a császár mellett (a legmagasabb védelmi intézkedés gyanánt) egy rendőrtisztviselő utazik, akinek őt detektív (nyomozó) van alárendelve, de ők előre utaznak Boszniába, így magyar részről is szükség van rendőrtisztviselőkre.

Alfred von Montenuovo²³ főudvarmester, vagyis az udvartartás vezetője a bécsi kollégákhoz hasonlóan 6 főt kérvényezett a császár szűk védelmére. Erre a feladatra Palágyi Kálmán²⁴ főfelügyelőt jelölték ki, aki a nemes célra az öt legalkalmasabb emberét (Szentmiklósy Györgyöt, Kalmár Hugót, Sarkadi Adolfot, Végh Jánost, Steckstein Alfonzt) is megnevezte 1910. május 20-án.²⁵ A vasútvonal ellenőrzését (a Budapest–Újvidék vonalon) Marsó György,²⁶ a M. Kir. III. számú Csendőrkerület alezredese, parancsnoka személyes kiszállással irányította, helyettesének pedig Kiss László őrnagyot, másodtörzstisztet ajánlotta. Marsóval a belügy különösen elégedett volt, hiszen 1907-ben és 1908-ban²⁷ is ő ellenőriztette és biztosította a császári család útvonalát, de ekkor még őrnagyi rangban. Ilyen esetekben a védelemre kirendelt csendőrök száma elérte a 90 főt.²⁸ Bevett szokásnak számított, hogy amint a

²⁰ HU-MNL-OL K 149-1910-5-983. Ferenc Ferdinánd főherceg budapesti utazása. 10–13.

²¹ Thallóczy Lajos (1857–1916) történész, a Magyar Történelmi Társulat elnöke (1913–1916), belső titkos tanácsos, pénzügyminisztériumi osztályvezető, korábban pedig a Magyar Országos Levéltár tisztviselője.

²² Boda Dezső (1863–1918) rendőrtiszt, 1906 és 1917 között Budapest rendőrfőkapitánya.

²³ Alfred von Montenuovo (1854–1927), Neuberg 2. hercege, 1907–1917 között a császári udvar főudvarmestere, vagyis az uralkodói udvartartás legfőbb vezetője.

²⁴ Palágyi Kálmán rendőrségi főfelügyelő a VIII. osztályba besorolt fizetéssel, mint a detektív osztályhoz beosztott tiszt teljesített szolgálatot. 1905-ben ő szerkesztette a *Kézikönyv a rendőrségi őrszemélyzet számára* című útmutatót.

²⁵ HU-MNL-OL K 149-1910-5-415. Ő Felsége boszniai utazása alkalmából detektívek kirendelése.

²⁶ Verebélyi Marsó György (1846–1916) ezredes, a III. csendőrkerület parancsnoka. 1904-ben került Budapestre, addig különböző rangokban, őrs-, szakasz-, szárnyparancsnok, majd kerületi törzstiszt. 1908–1911 között alezredes, majd 1911–1913 között ezredes nyugdíjazásáig.

²⁷ 1908. december 14–16. között Ferenc Ferdinánd őrgróf Pallavicini Sándor pusztaszeri birtokán vadászott. A trónörökös külön köszönetet nyilvánított az őrzésére kirendelt legénység magatartása végett, külön kiemelve Stolzenberg Vilmos főhadnagy makói szakaszparancsnokot. HU-MNL-OL K 149-1908-5-975. Ferenc Ferdinánd trónörökös utazása.

vonat elérte Királyhidát, a császár védelméhez a Magyar Királyi Államrendőrség vagy a M. Kir. Határszéli Rendőrkapitányság pozsonyi szárnyától tíz detektív is csatlakozott, ahogy ez történt a korábbi, 1907. május 22-i látogatáskor is.²⁹

Minden alkalommal, így 1910-ben is a csendőrparancsnok külön hangsúlyt fektetett a gödöllői Királyi Kastély védelmére. Ide egy szakasz csendőrt vezényelt ki Goretzky Vilmos³⁰ főhadnaggyal az élen. A tervek szerint a császár május 29-én az esti órákban érkezett meg a magyar fővárosba, ahonnan csak másnap reggel a korai órákban indult tovább. Ezt követően a biztosításra kirendelt csendőröknek azonnal vissza kellett térni az állomáshelyeikre.³¹ A császár viszonylag sokat időzött Boszniában. Már 1910. június 1-én tájékoztatták a belügyminisztériumot, hogy az utazási terv módosul. A minisztériumot ilyen jellegű észrevételekről, változásokról mindig Eduard von Paar,³² a császár főhadsegéde értesítette. A tervek szerint 1910. június 3–5. között kellett, hogy visszatérjen Bécs irányában. A költségek és feladatok megosztása érdekében az utazás magyarországi védelmét ekkor már a VI. csendőrkerület, Székesfehérvár központtal látta el,³³ de tájékoztatták a módosításokról Sopron vármegye főispánját és a soproni határszéli rendőrkapitányságot is. A császári vonatnak 1910. június 3-án, pénteken 16.00-kor kellett volna elindulni Mostarból³⁴ és június 4-én 6.50-kor megérkeznie a boszniai Bosanski Bród városába, ahol a császár átszáll az udvari vonatra. A vonat 7.15-ös indulással futott volna ki a pályaudvarról a bécsi Hetzendorf állomás irányába, ahová a tervek szerint 20.10-kor érkezett volna meg. Általában a hosszabb utazások után a császár Hetzendorf állomáson szállt ki, és onnan egyenest Schönbrunnba ment. Mostarban viszont a helyi előkelőségek üdvözlése elhúzódott, így a császári útiterv két óra csúszást szedett össze.³⁵ Az öt nyomozó és a főfel-

²⁸ HU-MNL-OL K 149-1908-5-749. Ő Felségének Budapestről Bécsbe való elutazása.

²⁹ HU-MNL-OL K 149-1907-5-409. Királyhidára detektívek kirendelése.

³⁰ Goretzky Vilmos (1877–1944) később címzetes vezérőrnagy. A csendőrség megreformálásért, fejlesztéséért dolgozott.

³¹ HU-MNL-OL K 149-1910-5-497. Ő császári és apostoli királyi Felségnek Budapestről Bosznia-Hercegovinába való utazása.

³² Eduard von Paar (1837–1919) vezérezredes. Gyorsan lépkedett felfelé a katonai ranglétrán. 1869-ben alezredes, 1874-ben ezredes, 1879-ben vezérőrnagy, 1884-ben altábornagy. 1887-ben lett Ferenc József szárnysegédje, aki 1891-ben lovassági tábornokká léptette elő. A császár, halála előtt vezérezredesi címet adományozott neki. Az uralkodó katonai nézetei kapcsán és döntéseinél mindig kikérte a tanácsát.

³³ HU-MNL-OL K 149-1910-5-556. Udvari vonat biztosítása.

³⁴ Mostarban a császár személye ellen egy boszniai szerb Bogdan Žerajić revolvermerényletet tervezett, de a szigorú óvintézkedések miatt ezt sikerült kivédeni. Werner Sabitzer: *Attentate auf den Kaiser. Öffentliche Sicherheit* 11–12/16. 47–49.

³⁵ Bolek Zoltán: Ferenc József 1910-es látogatása Bosznia-Hercegovinában. *Valóság*, 63. (2020) 8:68–80., itt 75.

ügylő költségei, amelyeket a védelemre fordítottak, mai viszonylatban is magasnak számítottak. Megfigyelésekre, informátorok lefizetésére 200 koronát, vagy mai mértékben mintegy 488 ezer forintot fizettek ki. Az egyéb kiadások pedig elérték az 1594 koronát, vagyis a 3 millió 894 ezer forintot.³⁶

1911. május 6-án, néhány hónappal Ferenc Ferdinánd korábbi látogatása után parancs érkezett, hogy a császári vonat május 7-én Bécsből 8.50-kor Királyhida–Győr–Komárom–Budapest–Szabadka–Újvidék vonalon Zimonyba megy. Az ottani védelmet már a belügy zágrábi kirendeltsége látta el Tomassich nyomozó szervezésében. Nem volt egyszerű dolguk, hiszen a trónörökös 22.00-kor érkezett meg a városba, onnan pedig a Zrínyi hajóval tovább utazott, hogy az Alsó-Száván vadásson.³⁷ Ferenc Ferdinánd Szabadkára 18.30-kor érkezett meg. A belügy csak annyit kért a kísérektől, hogy a visszaút pontos időpontját is adják meg, amely szerint május 10-én 22.50-kor robogott át Budapesten. A pályaudvarok védelmét biztosító hatóságok parancsnokai percre pontosan jelentették a honvédelmi miniszternek, hogy a trónörökös mikor haladt át Komáromon, Győrön stb.

1912-től az útvonal biztosításért felelős tiszt már nemcsak a Belügyminisztérium, hanem a Honvédelmi Minisztérium felé is jelentési kötelezettséggel bírt. Ennek oka, hogy az éves hadgyakorlat ekkor Mezőhegyesen és környékén volt. Könnyítést jelentett viszont, hogy a csendőrkerületek parancsnokságai – ahol az udvari vonat áthaladt – megkapták a M. Kir. Államvasutak igazgatóságától a menetrendet.³⁸

Ugyanebben az évben kettő jelentős merénylettervet göngyölítettek fel, amely Ferenc Ferdinánd ellen irányult volna. 1912 májusában egy bizalmas ülés után a bécsi Rendőrigazgatóság és a Cs. Kir. Hadügyminisztérium rövid közleményben tudatta a magyar belüggyel, hogy a szerb fél merényletet tervez a trónörökössel szemben. Állítólag egy Lazar Antić nevű szerbet bízták meg a támadás végrehajtásával. Ha a merénylet kudarcot vall, a másik lehetséges merénylet, Jovan Puljo ugyanezzel a céllal Bécsbe utazik. A tervek szerint Neusatzban (Újvidéken) egy női jelmezt ölt majd magára, majd Zorka Veljiceva néven lefénnyépezteti magát, bebozósítást kér a trón várományosához audienciára, ott pedig egy pisztollyal fejbe lövi. A női ruha érthető olyan szempontból, hogy a fogadásra csakis fényképpel ellátott kérvénnyel lehetett bejutni, amelyhez csatolták az engedélyt. A belügy kételkedett az információban, de azonnali hatállyal elrendelték Újvidéken és Bécsben a nyomozást. Kiemelten kezelték az ügyet abból kifolyólag is, mert Balkánon ekkor háború dúlt. A lehetséges merényletessel a kapcsolatot egy bizonyos Sveto úr vette

³⁶ HU-MNL-OL K 149-1910-5-527. Ő cs. és ap. kir. felsége szárnysegédje Őfelsége boszniai és hercegovinai utazásán történt változása tárgyában.

³⁷ HU-MNL-OL K 149-1911-5-215. Ferenc Ferdinánd utazása.

³⁸ HU-MNL-OL K 149-1912-5-691. Ferenc Ferdinánd trónörökös Őfelségének magyarországi utazása.

fel, akit utasítottak arra, hogy közölje Antić-tyal, „Marko³⁹ miniszter jól ismeri őt, és mind képességeire, mind a hazáért való áldozatkészségére számít.”⁴⁰ Kísérőt és a bécsi úthoz szükséges pénzeszközt ígérték neki, családja számára pedig 10 ezer dináros összeget garantáltak. Úgy gondolták, hogy Lazar jó erre az ügyre, mert már idős és most lehetősége van arra, hogy feláldozza magát a hazáért, és anyagilag könnyítsen családja életén. Ha az ügy nem jár sikerrel, és Lazart eljárás alá vonják, megmentheti a becsületét, ha öngyilkosságot követ el a börtönben. A tervezők ezt mindenképpen közölni akarták a merénylővel. Biztatni kellett arra, hogy nincs egyedül a vállalkozással. „Ez megtiszteltetés és dicsőség számára, és boldogság a családjának. Mondja meg neki, hogy Nicola Marburović nyomozóm hamis néven fogja elkísérni, és hogy Lazarnak több maszkot is magával kell vinnie a bűncselekmény végrehajtásához. A bécsi Zora szerb egyesület elnökét arra utasítják, hogy nyújtson neki kezet, hogy megismertesse a helyi viszonyokkal, hogy könnyebben találkozhasson az osztrák trónörökösrel. Ám az elnök nem ismeri a küldetés célját, és nem tudhatja meg Lazartól, mindent vállalnia kell – ahogy ígérte –, és nem szabad kompromittálnia a szerbeket.”⁴¹ Az állítólagos informátor egy bizonyos Rajić volt, aki a *Narodna Odbrana* vezetőségi tagjaként emlegette magát. Másfél hónapig figyelték Bécs és Újvidék pályaudvarait, de a lehetséges merénylők nem bukkantak fel, így határozatlan ideig a nyomozást felfüggesztették.

1912 novemberében, Ferenc Ferdinánd bécs–budapesti utazása alkalmával Lukács László miniszterelnök, aki ekkor a belügyminiszteri tisztséget is betöltötte, értesítést kapott a lyoni konzulátusról, hogy a következő hetekben merénylet van készülöben a trónörökös ellen. Ezt a jelentést továbbították a főudvarmesternek, a főhadsegédnek és Ferenc Ferdinánd Katonai Irodájának is.⁴² A trónörökös valóban megfordult Budapesten, de november 12-én teljes biztonságban a császári rezidenciára megérkezett. 1914-ben az aktuális trónörökös két ízben utazott Budapestre, ebből egyszer még Ferenc Ferdinánd, 1914. augusztus 1-én⁴³ pedig már Károly a családjával együtt. Ferenc Ferdinánd utazásáról a belügy 1914. április 24-én szerzett tudomást, első körben a trónörökös kérését igyekeztek teljesíteni, vagyis továbbra is eltekintett a köszöntésétől. Április 28-án 22.20-kor indult a vonat Bécsből, így Budapestre április 29-én 6.25-kor érkezett meg. A védelmet ekkor már a budapesti rendőrfőkapitány irányította.⁴⁴

³⁹ A dokumentumban említett Marko nem lehetett más, mint Marko Trifković (1868–1926), aki 1912. június 18. és szeptember 12. között töltötte be a miniszterelnöki posztot.

⁴⁰ HU-MNL-OL K 149-1912-5-347. Trónörökös ellen tervezett merénylet.

⁴¹ Uo.

⁴² HU-MNL-OL K 149-1912-5-691. Ferenc Ferdinánd trónörökös Öfensége magyarországi utazása.

⁴³ HU-MNL-OL K 149-1914-7-1855. Trónörökös Ő Fensége Wienből Budapestre való utazása.

⁴⁴ HU-MNL-OL K 149-1914-7-681. Ferenc Ferdinánd trónörökös Úr Ő Fensége budapesti utazása.

Az első világháború időszaka

1914. június 28-án, a tragikus napon N 3. számú távirattal jelezte Kádár detektív a Belügyminisztérium 3/c. alosztályának, hogy ugyan a trónörökös pár elleni bombamerénylet⁴⁵ nem sikerült, de revolvermerénylet⁴⁶ következtében mindkettő életét veszítette.⁴⁷ Még aznap a Belügyminisztérium sürgős távirattal értesítette is a Magyar Királyság főispánjait, hogy „*Ferenc Ferdinánd Főherceg úr és fenséges hitvese Zsófia hercegnő a déli órákban Szarajevóban bűnös merényletnek estek áldozatául*”.⁴⁸ A helyszínen ekkor hat magyar detektív tartózkodott, akik a magyar belügyet képviselték a trónörökös védelme alatt. Első számú feladatuk a városháza és környékének a megfigyelése, valamint a vasútállomás és mozgó vonatellenőrzés fenntartása lehetett.⁴⁹ A rangidős tiszt Nánássy László⁵⁰ volt, aki 1914. június 30. és július 7. között napi szinten küldte a jelentéseket a gyilkosság vizsgálatának az előrehaladásáról, maguk a nyomozók pedig július 15-ig tartózkodtak a városban, amikor is a bosnyák rendőrség megköszönte a bécsi és budapesti kollégák munkáját. Nánássy László mellett érdemes szót ejtenünk Kovacsevics Milos és Kritzler Lipót detektívfelügyelőkről, mindketten kiválóan beszéltek szerbül, többször is megfordultak Belgrádban, sőt 1913-ban és 1914-ben a három fő merénylet (Gavrilo Princip, Nedeljko Čabrinović, Trifun Grabež) közül kettőt, Principet és Čabrinović-ot már letartóztatták korábban is államellenes uszítás miatt, de tartományi képviselők közbenjárása miatt később szabadlábra helyezték őket. A merénylet napján pedig Trifunt és másik 20 gyanús szerb nemzetiségű diákot emeltek ki a városházánál összegyűlt tömegből (a tervek szerint neki kellett volna gyilkolni).

A merénylet következtében és a háborús helyzet miatt az utazások szervezése és lebonyolítása megváltozott. Károly trónörökös előszeretettel látogatta csapatait, hogy tájékozódjon az aktuális helyzetről. Ilyenkor a biztonság megszervezését a különböző vonalparancsnokságok látták el, majd a hadműveleti területen (ahol a katonai alakulatok felvonultak és harctevékenységet folytattak) az aktuális hadsereg- vagy hadseregcsoport-parancsnokok végezték. Természetesen nem közvetle-

⁴⁵ Friedrich Würthle: *Dokumente zum Sarajevoprozeß. Ergänzungsband 9. Ein Quellenbericht.* 1978. 21.

⁴⁶ A merénylettel kapcsolatban lásd Wladimir Aichelburg: *Sarajevo – das Attentat 28. Juni 1914: das Attentat auf Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich.* Wien, 1999; Ottokar Janetschek: *Die Thronfolger. Tragödie um Habsburgs Erbe.* Linz, 1950; Volker R. Berghahn: *Sarajewo, 28. Juni 1914.* München, 1997.

⁴⁷ HU-MNL-OL K 149-1914-7-1108. Trónörökös fensége és neje elleni merénylet.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Claus Gatterer: *Das Attentat von Sarajewo.* In: *Attentate, die Österreich erschütterten.* Szerk. Leopold Spira. Wien, 1981, 51.

⁵⁰ Nánássy László: A rendőrség detektívcsoportjának a vezetője, később a politikai detektívcsoport irányítója a Tanácsköztársaság létrejöttéig.

nül, de a végső döntéseket ők hozták meg. Ezt általában egy, az adott hadsereg vezérkarához beosztott kizárólag osztrák származású magasabb tiszti rangban lévő tábori csendőr intézhette. Ő tartotta a kapcsolatot a helyi vármegyei alispánnal, főispánnal, a fronton pedig a hadseregparancsnokkal.

1914. november 16-án a belügyminiszter 8 határ-rendőrkapitányságot (Máramarossziget, Munkács, Ungvár, Liptószentmiklós, Zsolna, Pozsony, Beszterce, Bártfa) arról értesített, hogy 50 főnél több orosz érzelmű egyetemi hallgató lett kiküldve Przemysl, Tarnów, Krakó, Bécs és Nowy Sącz (Neu Sandecz) irányába Károly trónörökös meggyilkolása végett. Ezek részben polgári, részben katonai ruhában utaztak és november 5-én vagy 6-án lépték át a határt. Az ügy elég komolynak látszott. Az Armeeoberkommando (Hadsereg főparancsnokság) vezérkari osztálya K. Nr. 893. számon iktatta („Felső iskolai növendékek megfigyelése”) és elrendelte a nyomozást. 1914. november 21-én már arról informálták a parancsnokságot, hogy a diákoknak egy Wasilzsevszko nevű személy volt az „utazásszervezője” Sambor (Самбір) és Drohobycz (Дрогобич) városokon át, vele Körösmezőnél léptek a Magyar Királyság területére.⁵¹ A jelentés szerint menekülteként regisztrálták őket. Tudvalevő volt, hogy Mauser-féle pisztolyokkal és hat bombával is felszerelték a határátlépőket, kiképzésük pedig Lembergben történt.⁵² Értesülések szerint a merénylet egyik kitervelője egy Szczerbinszki nevű orosz lovassági kapitány lehetett, akinél több diák is megfordult. Sok esetben a közvetítő feladatokat két orosz ügynök, Cserkovszki és Csolek látta el, akiket 1914. november 19-én a munkácsi katonai parancsnokság területén elfogtak és kihallgattak.

A belügy részéről a nyomozást Jámbor Mihály, Lackvicka László és Orosz Viktor nyomozók kezdték meg, de be kívánták vonni ebbe a sajtófőhadiszállást is.⁵³ A határrendőrségek elsősorban a vasútállomásokat akarták ellenőrizni. Ez elég nehéznek tűnt annak fényében, hogy sorra érkeztek olyan hírek, amelyek nagyobb települések, városok az osztrák–magyar hadseregek által elrendelt kiürítésekről szólnak, köztük Neu Sandeczről is. Az állomások tömve voltak vonatokkal. A közös vélemény az lett, hogy a tervezett merénylet kisebb csapatokra oszlanak, így próbálva meg növelni a hatékonyságot. Az első gyanúsítottak között volt Jozefort Ferenc műszerész és mozdonyvezető, Jendryolsovsky Artúr optikus, fényképész és műszerész. Nagyon jól beszéltek németül, lengyelül és franciául. Később egy, csak Hatuczinszky néven ismert harmadik társ is csatlakozott hozzájuk. Az utóbbi már kémkedésért egyszer el volt ítélve. A tervek szerint a hadtest-parancsnokságokon jelentkeznének szolgálatra, ahol a trónörökös éppen áthalad. A nyomok egé-

⁵¹ HU-MNL-OL K 149-1915-7-44. Trónörökös Öfelsége ellen tervezett merénylet. 44.

⁵² Uo. 4–5.

⁵³ Az utóbbi nyomozó volt Ung vármegye detektívje a háború alatt és elsősorban a görögkatolikus papokat ellenőrizte, 6 főt tartóztatott le, akiket beszállított a kassai hadbíróságra.

szen Trencsén városáig vezettek. A trencsényi Erzsébet szállóban ugyanis megszálltak álnéven 1914. november 14-én, de nyomuk veszett.⁵⁴

A másik fő gyanúsított Stanislav Marian Wronszki volt, aki sebesülése miatt Aradra érkezett vöröskeresztes jelvényt viselő feleségével. Szemtanúk szerint gróf Bobrinszky aláírásával ellátott dokumentumokkal rendelkeztek. A tiszt és neje fő célja Zakopane gyógyfürdő városa lehetett. A nyomozók kiderítették, hogy ez valószínűleg álnév, az igazi személy pedig nem más, mint Waclaw Dziewotowa és neje, Marietta. Waclaw az osztrák 227. Landsturm zászlóalj 2. századának hadnagya volt, civilben pedig pénzügyőri biztos.⁵⁵ A harmadik gyanúsított magyar személyazonossággal is rendelkező, bizonyos Pauk Gyula József volt,⁵⁶ egyes helyeken Pank Julián néven is szerepelt. Galíciai menekültnek és teológiai hallgatónak adta ki magát. Őt 1914. november 18-án fogták el Győrnél a Budapest–Bécs vonaton. Motozás során gyújtózsínórt és fél liter üzemanyagot találtak nála. A kihallgatás során hittudományi kérdéseket tettek fel neki, de egyikre sem tudott válaszolni.⁵⁷ 1915. január 2-án elkészült egy lista, amelyet Schleyer Leopold⁵⁸ altábornagy (később tábornagy) látott el kézjeggyel és ebben az 50-es listát 122-re bővítették.⁵⁹

A csendőrség az északi hadszíntéren állandó ügyeletet tartott fenn a vasútállomásokon, hogy az ellenőrzést és a közbiztonságot még szigorúbban fenntartsák. 1914. november 23-tól pedig az összes személyszállító vonaton állandó mozgó vonatellenőrzést végeztek. Az idegenek ellenőrzése a helyi szállodákban maximálisan megtörtént, de tegyük hozzá, ennek megvolt a pontos oka. A nyomozati iratok alapján ugyan előfordultak be nem jelentések, de ezeket időben szankcionálták. Egy esetben viszont nem volt érdemleges intézkedés, mégpedig három orosz-lengyel származású személy miatt. 1914. október 22. és november 7. között Tadeusz Klopovszky, Vladiszlav Zdanovicz és Julius Frankovszki Zakopane fürdőből már másodszor tartózkodtak Munkács városában, pontosan a Hungaria szállóban. A személyzet egy orosz könyvet talált náluk térképekkel, feljegyzésekkel átutazó csapatokról, de letartóztatásuk nem történt meg, mivel az illetők már korábban felszívódtak. Ez az eset különösen érdekes annak a ténynek az ismeretében, hogy a trónörökös november 29-én a városban tartózkodott. A kassai hadtestparancsnokság

⁵⁴ Jarnutovski István, Asucharski Tádé és Selinski Ede álnéven jelentkeztek be. HU-MNL-OL K 149-1915-7-44. Trónörökös Ófelsége ellen tervezett merénylet. 90.

⁵⁵ HU-MNL-OL K 149-1915-7-44. Trónörökös Ófelsége ellen tervezett merénylet. 97.

⁵⁶ Az osztrák nyomozati iratokban Pank Julian névvel van feltüntetve.

⁵⁷ HU-MNL-OL K 149-1915-7-44. Trónörökös Ófelsége ellen tervezett merénylet. 113–144.

⁵⁸ Schleyer Leopold (1858–1920) tábornagy: 1911. május 1. és 1915. május 1. között altábornagy, majd tábornagy. 1914. augusztus 1. és 1917. június 30. között csoportfőnök a cs. és kir. Hadügyminisztériumban. Balla Tibor: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai*. Budapest, 2010, 277.

⁵⁹ HU-MNL-OL K 149-1915-7-44. Trónörökös Ófelsége ellen tervezett merénylet. 161–162.

maga rendelte el a vizsgálatot. A Belügyminisztérium Bereg vármegye alispánját (Gulácsy Istvánt) Perényi Zsigmond államtitkáron keresztül 1914. december 21-én felelősségre vonta.⁶⁰

1914. december 26-án Teschenből újból udvari vonat indult Galánta–Lipótvár–Budapest–Ungvár vonalon az északkeleti vármegyék területére. A vonaton Károly trónörökös utazott nejével. Ungvár mellett Máramarossziget lett az úti cél. Még szenteste két detektívet küldtek ki az utóbbi városba, hogy a helyszín biztosítását megkezdjék. A leendő uralkodó összesen három napot töltött ezeken a területeken. A detektívek mellett további 150 csendőr, Bereg, Máramaros vármegyébe pedig 50 csendőr érkezett néhány tiszt jelenlétében. Azok elosztásáról a szárnyparancsnokságok rendelkeztek. Egyes összpontosítások Taracköz és Huszt környékén jöttek létre, ahol több „vidéken garázdálkodó lengyel légió beli katonát” kellett felkutatni és csapatához beszállítani.⁶¹ Erre szükség is volt, ugyanis az uralkodó a különvonatról 1914. december 27-én Máramarosszigeten Karl von Pflanzer-Baltin⁶² lovassági tábornok társaságában szállt le, majd a helyi hatóságok fogadása után szentmisén vett részt. Ezt követően Kőrösmező felé utazott, hogy a fronton lévő csapatokkal találkozzon. Az esti órákban visszatérve a frontról a katonai parancsnokságon fogadást rendeztek a tiszteletére, majd másnap reggel tovább utazott Técső, Huszt, Ökörmező vonalon Munkácsra.⁶³ A munkácsi látogatás biztosítása októberhez képest sokat javult. Az intézkedések szigorodtak és annak irányítását a hadsereg vette át, amely megtiltotta a lakosságnak, hogy elhagyják a lakhelyüket. Ez utóbbit később Gulácsy István, Bereg vármegyei alispán és a kormány tiltakozására a védelmet biztosító Pflanzer-Baltin lovassági tábornok elvetette. *„Főispánul ismételtelen közöltetvén, hogy a szükséges csendőrségi és határrendőrségi erő rendelkezésre bocsáttatik, de igyekezzék a hatóságok és az intelligentia segítségével úgy tenni meg a biztonsági intézkedéseket, hogy ez által a közönség lelkesedése vissza ne fojtassék és Öfensége az ünnepeltetéstől el ne zárassék.”*⁶⁴

Ezzel viszont az ügy nem lett elintézve. A katonaság ragaszkodott ahhoz, hogy a városba vezető utakat lezárják, a várost elhagyni és az oda betérni akaró polgári személyek pedig szigorú ellenőrzés alá estek. A katonák parancsot kaptak arra, hogy akik a felszólításra nem engedelmeskednek és futva menekülnek, azokat azonnal lőjék le. A trónörökös Munkácsra történt utazását teljes titoktartás övezte.

⁶⁰ HU-MNL-OL K 148-1915-36-579. Munkácsi határrendőr kapitányság az idegenek ellenőrzése tárgyában. 15.

⁶¹ HU-MNL-OL K 149-1915-12-382. Trónörökös utazása biztonságának megőrzése céljából intézkedések.

⁶² Karl von Pflanzer-Baltin (1855–1925) lovassági tábornok, majd vezérezredes. Ez idő tájt hadsegregcsoport-parancsnok az orosz fronton.

⁶³ HU-MNL-OL K 149-1915-12-24. Ung vármegye alispánja a trónörökös Öfelségének Ungvárt tartózkodása alkalmából felmerült fogadtatási költségek. 183–187.

⁶⁴ Uo. 190.

A házak ellenőrzése után lehetett csak aznap falragaszokat kifüggeszteni, hogy Károly a városba látogatott. A szegényebb lakosság tiltakozását megelőzendő volt, hogy élelmezésüket a hadsereg vette át, legalábbis arra az időre. A terveknek megfelelően Károly 19.30-kor érkezett a városba, amelyet már 17.00-kor kiürítettek. A kocsiforgalmat betiltották a vasútállomás és a Schönborn kastély közötti útvonalon, a gyalogos forgalmat pedig felfüggesztették. A trónörökös az éjszakát is a kastélyban töltötte. A katonai parancsnokság döntése értelmében erre a két napra Munkács legnagyobb gyáranak, a dohánygyárnak a munkáját beszüntették. Ugyanis a gyárnak 850 dolgozója volt, ebből 400-an vidékről, a többségében rutén területekről ingázott, így a bizonytalan elemeknek az ellenőrzése a zárással megoldottnak látszott.⁶⁵ A trónörökös védelmét egy, a Hoffmann csoport⁶⁶ vezérkari főnökségéhez beosztott osztrák tábori csendőr százados látta el, aki folyamatos konfliktusban volt a Belügyminisztériummal a lezárásokat illetően.

Az intézkedéseknek nem voltak alaptalanok. 1914. december 28-án a kora reggeli órákban sürgöny érkezett a m. kir. népfölkelő vasút biztosító csoport parancsnokságára a Keleti pályaudvarra, hogy a Zagyva-hídnál a pályatest mellett, a jobb sínpár mellett ismeretlenek lyukat fúrtak merénylet elkövetése végett.⁶⁷ A gyanúsítottak nem kerültek elő, de a felelősségre vonás megtörtént. Bíró Mihály csendőr, aki korábban a töltés mellett lövést adott le ismeretlenekre, nem értesítette időben az őrsöt. Az ügyet lezárták, a trónörökös pedig 1915. január 1-én épen és egészségesen megérkezett Bécsbe.

A korabeli dokumentumokból világosan kirajzolódik, hogy a M. Kir. Belügyminisztérium merényletnek szinte kizárólag a vasúti vonalak vagy a császári család tagjai ellen elkövetett, vagy tervezett kísérletet tartották. Minden más esetben gylkosság tárgyában nyomoztak. A vasút terjedésével növekedett annak a kockázata is, hogy ilyen műveletet végrehajtsanak, így a csendőrkerületek alkalmazottjaitól folyamatos éberséget követeltek. A gödöllői vagy egyéb (vadászat), többnapos tartózkodás ugyan megterhelő volt a belügyi alkalmazottaknak, de kevésbé veszélyes, mint a távolsági közlekedés, ahol gyors reagálással kellett a feladatokat elvégezni.

⁶⁵ Uo. 193–194.

⁶⁶ Freiherr von Peter Hoffmann (1865–1923) gyalogsági tábornok: 1914. augusztus 1-től katonai védőszakasz-parancsnok Munkácson. November 3-tól a megerősített cs. és kir. 55. gyaloghadosztály megbízott parancsnoka az orosz fronton. December 5-től a Hofmann-hadtest megbízott parancsnoka 1917. február 9-ig. Balla Tibor: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai*. Budapest, 2010, 158. Lásd még HL. VII. Tgy. 106. Guillaume: Jegyzetek az Flmlt. Hoffmann hadtest rövidre fogott történetéhez 1914–1915.

⁶⁷ HU-MNL-OL K 149-1915-12-24. Ung vármegye alispánja a trónörökös Ő Fenségének Ungvárt tartózkodása alkalmából felmerült fogadtatási költségek. 211.

AZ INTERPARLAMENTÁRIS UNIÓ 1921. ÉVI STOCKHOLMI KONFERENCIÁJÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

Az Interparlamentáris Unió a Nagy Háború utáni első konferenciáját a svédországi Stockholmban tartotta meg 1921-ben. A szervezet magyar csoportja nem képviselte magát a nemzetközi eseményen, ennek kapcsán születtek Dessewffy Arisztid titkár, Berzeviczy Albert elnök és a norvég Christian Lous Lange főtitkár aláírtában átírásban teljes terjedelmükben ismertető francia nyelvű levelei. A konferencián sor került az Unió főtitkára háborús beszámolójának bemutatására is, Berzeviczy visszaemlékezésének több részlete és a főtitkár Apponyi Albertnek írt német nyelvű levele ehhez nyújtanak további adatokat. Ezen levelek őrzési helye az Interparlamentáris Unió svájci, Le Grand-Saconnex-i levéltára. Ezúton is köszönöm Serguei Tchelnokov (*Archives de l'Union interparlementaire*) hathatós segítségét, aki más források mellett ezeket felkutatta és volt szíves megküldeni számomra. A levéltári források fontos nyomtatott művekkel egészülnek ki.

Az 1889-ben Párizsban Hagara Viktor révén magyar – s többek között dán – részvétellel megalapított Interparlamentáris Unió nemzeti csoportokba szerveződő parlamenti képviselők nemzetközi szervezete, fő célja a választott bírászkodás támogatása az államok közötti vitás kérdések elintézésére a saját államokban, valamint a népek békés kapcsolatai előmozdításának tanulmányozása volt.¹

Az Interparlamentáris Uniónak elvülhetetlen érdemei vannak a hágai békekongresszusok (1899, 1907) és a Nemzetközi Választott Bíróság létrejöttében.² Mindeddig nem kapott kellő figyelmet, hogy a dualizmus kori magyar állam az IPU/UIP magyar nemzeti csoportja révén az Interparlamentáris Unióban – a közös külügyminisztériummal lehetséges, hogy egyeztetve – parlamenti révén saját képében vitt külügyi politikát. A Nemzetek Szövetsége 1919. évi megalkotásával a nemzetközi szervezet azonos irányú továbbfejlesztésének lehetősége lezárt – a mellőzés oka a győzők számára inkább megfelelőnek gondolt konstrukció megalkotása mellett a kormányok parlamentekkel szembeni hatalmi igényei voltak – de megbecsültségét mutatja, hogy az új szervezetben is szerepet vállalók közül többen továbbra is közreműködtek munkájában. Mivel a kormányok az állami parlamenti padosorokban tudták frakciójukat, természetesen lehetett ráhatásuk a

¹ *Union Interparlementaire. Statuts et R glements (Révision de 1912 et 1913)*. Bruxelles, 1913, 3, Article premier.

² Apponyi Albert: *Erlebnisse und Ergebnisse*. Berlin, 1933, 144. és uő: *The memoirs of Count Apponyi*. H. n., 1935, 157. Mindkét esetben az opentexts.world oldalon 2021-ben még elérhető digitalizált változatot használtam.

követett irányvonalra, amit az is illusztrál, hogy az 1921. évi főtitkári jelentésben az új tagdíjrendszer kapcsán annak a parlamentek és kormányok általi támogatása merült fel,³ azaz utóbbi adat felveti, hogy az Unió mennyiben volt tisztán parlamenti szervezetnek tekintendő.

Az évente megrendezett uniós konferenciák résztvevői választási, parlamenti és akár kormányzati küzdelmekben megedződött képviselők, sokszor olyan politikusok, akik szaktudományos, például jogi és bibliográfusi háttérrel (mint a belga Henri Lafontaine)⁴ rendelkeztek. Christian Lous Lange (1869–1938) maga a népszavazással megvalósuló norvég függetlenség (1905) támogatója, a norvég Nobelbizottság titkára, 1919-ben pedig az internacionalizmus (nemzetközi élet, államok közötti kapcsolatok) témájában doktorált. Berzeviczy Albert (1853–1936) képviselői, miniszteri és házelnöki tapasztalatain túlmenően történetíró és nem utolsósorban a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt.

A XIX. konferencia, amely az 1913. évi hágai utáni első volt, 1921. augusztus 17. és 19. között zajlott le a német, az amerikai egyesült államokbeli, az osztrák, a dán, a finn, a brit, az olasz, a japán, a norvég, a holland, a svájci és a svéd nemzeti csoport részvételével. Tervezett programjának része volt a Nemzetek Szövetségével, valamint a Nemzetközi Munkaügyi Szervezettel (*Bureau International du Travail*) való kapcsolata, a fegyverzetcsökkentés kérdése, a nemzetközi pénzügyi és gazdasági problémák (részletes tárgyalása elmaradt), a Nemzetek Szövetsége békéltető eljárásrendje (részletes tárgyalása elmaradt). A második napirendi pont volt az iroda, azaz⁵ a végrehajtó bizottság (*Comité exécutif*) beszámolója a tanács XVIII. konferencia óta végzett munkájáról (*Ordre du jour no 2. Rapport du bureau sur l'activité du Conseil interparlementaire depuis la XVIIIeme Conférence*).⁶ A beszámoló szerzője Lange volt, mint azt H. H. van Kol, a napirendi pont holland előadója megjegyezte.⁷ Alapjait a végrehajtó bizottság 1921. június 11-i ülésén állapította meg.⁸ Megtudni belőle, hogy 1914 áprilisában a végrehajtó bizottság lépést tett Jonkheer Loudon holland külügymiszternél mint a Nemzetközi Választott Bíróság adminisztrációs tanácsa elnökénél (*Président du Conseil Administratif de la Cour d'arbitrage*) a 3. békekonferencia összehívása érdekében.⁹ Ennek ügyében júniusban a magyar csoportból Berzeviczy alelnök és Dessewffy titkár arról számolhatott

³ *Union Interparlementaire. Compte rendu de la XIXe conférence tenue à Stockholm du 17 au 19 août 1921.* Genève, 1922, 98.

⁴ Paulusz Richárd: Apponyi Albert halálának áhíre: Henri La Fontaine és Apponyi Albertné levélváltása 1925-ből. In: *Clio bővületében: Válogatott tanulmányok Pandula Attila 65. születésnapjára.* Szerk. Ogoľjuk-Berzsenyi Anett, Németh Szilvia. Budapest, 2022, 703–704.

⁵ *Union Interparlementaire...* 1922, 77.

⁶ Uo. 77–99. Ezúton is köszönöm Serguei Tchelnokov (*Archives de l'Union interparlementaire*) szíves segítségét, aki a kötetet rendelkezésemre bocsátotta.

⁷ Uo. 154.

⁸ Uo. 93.

be levelében az Unió főtítkárának, hogy Apponyi és Berzeviczy a delegációk ülésén Leopold Berchtold közös külügyminisztertől interpellációjukra kedvező választ kaptak az Osztrák–Magyar Monarchia részvételi szándékáról.¹⁰

1914 áprilisában a tanács az olasz csoportnak a munkálatoktól való átmeneti tartózkodását (*abstention provisoire des travaux*) is megvitatta.¹¹ Ennek előzménye az volt, hogy antanttámogatással¹² – mint Diószegi István történész fogalmaz – „Olaszország 1911. szeptember 11-én a nemzetközi jogban példa nélküli cinikus ultimátumban felszólította Törökországot, hogy ürítse ki és adja át neki Tripoliszt és Kirenaikát”,¹³ majd annak elutasítását követően háborút indított. A kapott kritikát követően 1911 óta¹⁴ az olasz csoport nem vett részt a munkában. Ennek kapcsán az Unió tanácsa 1914. június–július folyamán levelezésben egyhangúlag az alábbi nyilatkozatot (*déclaration*) szavazta meg:

„« Le Conseil interparlementaire, considérant les déclarations faites au cours de la dernière Conférence au sujet de la sécession du Groupe d'Italie, se rallie aux vœux unanimement exprimés de voir le Groupe rentrer au sein de l'Union. « Le Conseil, afin d'éviter tout malentendu à ce sujet, s'empresse de se déclarer convaincu que l'Union restera rigoureusement fidèle à la règle qu'elle s'est justement et toujours imposée, de s'abstenir de tout jugement sur les conflits entre les gouvernements. »”.¹⁵

„« Az Interparlamentáris Tanács, tekintetbe véve a legutóbbi Konferencia folyamán az Olaszország Csoportja kivonulása tárgyában tett nyilatkozatokat, csatlakozik a Csoport Unióba való visszatértét kívánó egyhangúlag kifejezett óhajhoz.

« A Tanács, avégett, hogy elkerüljön minden félreértést a tárgyban, siet meggyőződését kinyilvánítani, hogy az Unió teljes mértékben hűséges fog maradni ahhoz a szabályhoz, amit helyesen és mindig magára vállalt, mégpedig hogy kormányok közötti konfliktusokat illetően minden ítélelhozattól tartózkodik »”.

⁹ Uo. 78.

¹⁰ Interparlamentáris Unió Levéltára (Le Grand Saconnex, Svájc). Box 237, folder „Groupes 1914. Réponses sur activité”. Berzeviczy à Lange, 24 Juin 1914.

¹¹ *Union Interparlementaire...*1922, 78.

¹² Christopher Clark: *Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé*. Budapest, 2015, 257.

¹³ Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939*. Budapest, 1994, 226.

¹⁴ Ralph Uhlig: *Die Interparlamentarische Union 1889–1914. Friedenssicherungsbemühungen im Zeitalter des Imperialismus*. Stuttgart, 1988, 514.

¹⁵ *Union Interparlementaire...*1922, 79.

A határozat a júliusi krízis folyamán hatással volt a szervezet működésére és a fel fogás a későbbiekben is megmaradt. Az Olaszország iránt rajongó Berzeviczy Albert közvetítése nyomán pedig 1914. július 28-án tért vissza az IPU munkájába¹⁶ az – ekkor még formálisan a hármasszövetséghez tartozó – állam nemzeti csoportja.

Nagyban zajlottak az 1914. augusztus 19-re Stockholmba összehívott éves IPU-konferencia előkészületei, két füzetben már kinyomtatták a jelentéseket és a határozati javaslatokat. Szintúgy az iroda megjelentette Lange tollából a *L'arbitrage obligatoire en 1913* című, 352 oldalas, az érvényben lévő döntőbíróági kikötéseket tárgyaló művet és Hans Wehberg *Limitation des armements, exposé des projets* című, a fegyverzetkorlátozás kérdését tárgyaló írását.¹⁷

Az 1914. júniusi 28-i szarajevói merényletet követően még kevesen számítottak világháborúra. Apponyi Albert a belgiumi Ostendébe utazott üdülni. A közeljövőt megsejtők közé tartozott Bédy-Schwimmer Róza feminista, aki David Lloyd George-ot július elején a brit visszaemlékezése szerint egyedülként figyelmeztette a veszélyre, vagy Frank E. Mallett, az Amerikai Egyesült Államok budapesti alkonzulja, akinek a lehetséges következményekről szóló jelentése nem jutott el Woodrow Wilson elnökhöz.¹⁸ Berzeviczy Albert – ez esetben meglepő módon – visszatekintő 1914. július 24-i naplóbejegyzése szerint: „E jegyzék figyelmes elolvasása bennem semmi kétséget sem hagyott fenn arra nézve, hogy Szerbia szuverenitásáról való lemondása nélkül követeléseinket szó szerint nem teljesítheti, mert bármily indokoltaknak is tűnjenek föl azok az előzmények után, egy szuverén állam magának nem diktálhatja egy más állam által azt, hogy mit írhatson – szó szerint – a saját hivatalos lapjába, s nem tűrheti azt, hogy egy más állam valamely mozgalom elnyomása céljából nemcsak a vizsgálatot közegei által figyelemmel kísértethesse – mert erre már mi magunk adtunk példát –, hanem az arra vonatkozó intézkedésekben is közreműködjék. Azonban, megvallom, azt hittem, hogy külügyi kormányunknak garanciái vannak vagy abban az irányban, hogy Szerbia még ezeket a megalázó föltételeket is teljesíteni fogja, vagy arra nézve, hogy Oroszország e kérdésben – amint hogy önmagának kompromittálása nélkül mást nem is tehet – kiszolgáltatja nekünk rakoncátlan és alkalmatlan barátját.”¹⁹

A világháború kitörésének eseményei közepette nyilvánvalóan lehetetlenség volt összehívni a tanácsot („il était manifestement impossible de réunir le Conseil”), fogalmaz az IPU-iroda jelentése és kísérlet történt a végrehajtó bizottság összehí-

¹⁶ Uhlig: i. m. 539, és 466–467.

¹⁷ *Union Interparlementaire...* 1922, 84.

¹⁸ Glant Tibor: *Kettős tükörben: Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején*. Debrecen, 2008, 75–76., 80.

¹⁹ Berzeviczy Albert: *Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914–1920)*. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írt Gali Máté. H. n., 2015, 46.

vására („*Une tentative a été faite de réunir le Comité exécutif*”).²⁰ 1914. augusztus 1-jén a brit Lord Weardale (született Philip Stanhope), a tanács elnöke²¹ és a norvég Christian Lous Lange, főtitkár közös táviratban fordult a nemzeti csoportokhoz. Ennek szövege az alábbi volt.

*„En raison situation internationale exceptionnellement grave nous vous prions réunir d’urgence votre Groupe ou au moins son bureau en vue décisions immédiates, notamment faire démarches énergiques et publiques auprès votre Gouvernement afin qu’il intervienne conformément devoir résultant Convention de la Haye, ou appuie, le cas échéant avec d’autres Etats, tout effort contre la guerre et contre son extension, éventualité menaçant civilisation européenne cataclysmes épouvantable. (s) Weardale, Lange.”*²²

„A rendkívül súlyos nemzetközi helyzet miatt kérjük, sürgősen hívják össze Csoportjukat vagy legalább annak irodáját azonnali döntések végett, mégpedig hogy Kormányuknál energikus és nyilvános lépéseket tegyenek abból a célból, hogy az a hágai egyezményből eredő kötelességének megfelelően járjon közbe vagy támogasson, adott esetben más államokkal, minden erőfeszítést az európai civilizációt rettenetes kataklizmával fenyegető háború és annak kiterjedése ellen. (s) Weardale, Lange.” (Fordításom a távirati stílus elhagyásával.)

Mint a jelentés fogalmaz, lépésüket a tanács összehívására tett kísérlet által kíséreltetve tették meg, az eredményességet illetően illúziók nélkül. Azonban – nyilván a postai szolgáltatások háborús zavara következtében – például a svájci csoporthoz csak augusztus 16-án érkezett meg táviratuk.²³ A posta bizonytalansága Lange 1914. október 3-i Berzeviczyhez írt levelében is említődik. Ugyanott ugyanő egy augusztus 2-i táviratára is hivatkozik.²⁴

Ugyancsak augusztus 1-jén Lange táviratot küldött több olyan európai – mint írja – kisállam külügyminiszterének, akikkel kapcsolatban állt, részükről közös felépést kérve a béke érdekében.²⁵ Ma már tudni lehet,²⁶ hogy a holland, a dán és a

²⁰ *Union Interparlementaire...*1922, 80.

²¹ Később a Magyarországgal kötött békeszerződés feltételeinek bírálója annak brit ratifikációjakor a Lordok Házában. Emile de Nagy – Maximilien Fenyő: *Le traité de Trianon et ses conséquences*. Budapest, 1927, 16. Utóbbi társszerző, Fenyő Miksa a *Nyugat* folyóirat társalapítója.

²² *Union Interparlementaire...*1922, 80.

²³ Uo.

²⁴ Interparlamentáris Unió Levéltára (Le Grand Saconnex, Svájc). Karton 26, Bd VI, fol. 156f. Lange an Berzeviczy, 3. Oktober 1914.

²⁵ *Union Interparlementaire...*1922, 80.

²⁶ Uhlig: i. m. 516.

norvég külügyminiszter volt megkeresésének címzettje. Lange saját cselekedetét hatásköri túllépésnek – „*dépassé ma compétence*” – minősítette már 1914. augusztus 2-án.²⁷

A később születettek ajándékát bírva (Tőkéczki László gyakran használt kifejezése nyomán) hogyan ítélték meg a szervezet erőfeszítései? Az események közepette való lét, a tragikus hadüzenetek gyorsan pergő volta és a jószándékú tényleges erőfeszítések ellenére volt kortárs, akiben felmerült, hogy minden rendelkezésre álló – tegyük hozzá: akár csekélyebb – eszköz is fel lett-e használva a háború ellenében. Maga Lange fogalmazott 1914. szeptember 26-i, Eickhoffhoz írt levelében talán magára is értve úgy, hogy „*leider haben wir alle unsere Verantwortung, weil wir uns nicht früh und kräftig genug angestrengt haben, um das Verbrechen abzuwenden*” azaz „*sajnos mindannyiunknak megvan a felelősségünk, mert nem elég korán és elég erősen igyekeztünk a büntettet elhárítani*”.²⁸ Az 1921-es jelentés azt írja:

„*Reste encore la question de savoir si l'une ou l'autre personnalité aurait dû se prononcer au nom de l'Union pour protester contre le déchaînement de la guerre, et notamment contre la violation d'un principe élémentaire du droit international, la sainteté des engagements, commise par l'agression allemande contre la Belgique. Ici encore il faut rappeler la déclaration du Conseil vis-à-vis du Groupe d'Italie. Aucune personnalité individuelle n'avait le droit de parler au nom de l'Union [au nom de l'Union kiemelt]. Elle aurait pu parler en son nom personnel, et il semble que sa démission aurait été une condition préalable à toute démarche publique. Or, une démission aurait privé la démarche de toute signification ; elle aurait même provoqué l'impression qu'une divergence de vue sur le fond de la question existait entre l'Union comme telle et la personne qui formulerait la protestation, soit le Président du Conseil, soit quelque membre du Comité exécutif, soit le Secrétaire général.*”²⁹

„*Fennmarad még annak a kérdésnek a megválaszolása, vajon egyik vagy másik közéleti személyiségnek nyilatkoznia kellett-e volna az Unió nevében a háború dühöngése, és többek között a Belgium elleni német támadás által a nemzetközi jog egyik alapelve, a szerződések szentsége, megsértése ellenében. Itt ismét emlékeztetni kell a Tanácsnak Olaszország Csoportjával szembeni nyilatkozatára. Egyetlen magánszemélynek sem volt joga az Unió nevében [az Unió nevében kiemelt] beszélnie. Saját személye nevében tudott volna beszélni és úgy tűnik, hogy minden nyilvános eljárás előfeltétele lemondása*

²⁷ Uo.

²⁸ Uo. 516., 524–525.

²⁹ *Union Interparlementaire*...1922, 80–81.

lett volna. S mivel, a lemondás az eljárást minden értelmétől megfosztotta volna; még azt a benyomást keltette volna, hogy a kérdés lényegéről véleménykülönbség létezik az Unió mint olyan és azon személy között, aki a tiltakozást kifejezi, legyen az a Tanács elnöke, a Végrehajtó Bizottság valamely tagja vagy a Főtitkár.”

A beszámoló hozzáteszi, hogy az eljárást senki nem rosszallta azidőtájt.³⁰ A kormányok közötti konfliktusokat illetően minden ítélethozataltól tartózkodik kitétel a 79. oldalon kétszer is szerepel. További szempontot hozott fel az ezen a beszámólóról szóló második napirendi pont előadója, a holland H. H. van Kol, miszerint a Szocialista Internacionálé (*L'Internationale socialiste ouvrière*), amely kongresszusai folyamán világos határozatokat alkotott háború kitörése esetére, nem tudta azokat végrehajtani.³¹ Amihez, tegyük hozzá, Jean Jaurès meggyilkolása is hozzájárult. Mindezek az érvek azonban nem zárnak ki ünnepélyes nyilatkozatot a béke és a tárgyalóasztalhoz ülés érdekében. Mindazonáltal nyilvánvaló, hogy az ok, felelősség, bűnösség kategóriáiban másutt van a helye Langénak és másutt a trónörökös és felesége szerb titkosszolgálat által³² megszervezett szarajevói lemészárlása után az alkotmányos magyar miniszterelnököt megkerülő, az ő akkori háborúellenes érveit Berlinben nem képviselő Berchtold–Hoyos párosnak (utóbbiak szerepére lásd Ress Imre tanulmányát)³³ – hogy mást ne említsünk a kontinensen –, még akkor is, ha volt néhány korábbi uniós konferenciahatározat, amelyből az alapszabály olyan értelmezése volt kiolvasható, amely a tanács vagy a végrehajtó bizottság közvetítő szerepkörét kívánta – ez azonban nem volt gyakorlat.³⁴

A főtitkár a megszállt Brüsszelből az Unió irodáját annak levelezésével együtt hazájába, a norvégiai Kristianiába (Oslo) menekítette. A háború alatt is minden nemzeti csoporttal kapcsolattartásra törekedett. Az általa vezetett szervezet levéltárában fennmaradt levelezése többeszes nagyságrendű. Csak 1914-ben, már a háború alatt, Berzeviczy Albert alelnökkel, Dessewffy Arisztid titkárral és Apponyi Albert volt elnökkel levelezett. Mint Lange írja, csupán az 1912–1913 óta már rendszertelenül levelező Bulgária és Szerbia nem válaszolt az első években még nekik is

³⁰ Uo. 81.

³¹ Uo. 154.

³² Georges-Henri Soutou: *La grande illusion. Comment la France a perdu la paix 1914–1920*. Paris, 2019, 51.

³³ Ress Imre: Das Königreich Ungarn im Ersten Weltkrieg. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band XI. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. 1. Teilband: Der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas: Teil 2: Vom Vielvölkerstaat Österreich-Ungarn zum neuen Europa des Nationalstaaten*. Helmut Rumpler (Hrsg.). Wien, 2016, 1095–1163., itt 1102.

³⁴ Uhlig: i. m. 525–526.

megküldött levelekre.³⁵ Sőt, a francia Paul d'Estournelles de Constant-nak írt októberi levelében úgy látta,³⁶ hogy a németek, osztrákok, magyarok ugyanúgy mint az angolok, a franciák vagy „kollégáink” az Unió fenntartása mellett vannak. A magyar (és az osztrák csoport) hozzáállását mutatja, hogy az egész háború alatt azon mindössze nyolc ország – Amerikai Egyesült Államok, Ausztria, Dánia, Magyarország, Norvégia, Hollandia, Svédország és Svájc – között volt, amelyek teljesítették tagdíj-kötelezettségüket³⁷ (Görögország és Portugália utólag fizették ki hozzájárulásukat, a többi tagról ez sem volt elmondható; az Unió fenntartásához különböző pénzügyi segítségek a Carnegie alapítványtól, a dán, norvég, holland, svájci kormányoktól és a Nobel-bizottságtól érkeztek). Lange szintúgy d'Estournelles de Constant-nak írta novemberben, hogy elkerülendő, hogy a diplomata olyan veszélyes békét alkossanak, mint a frankfurti vagy a bukaresti. A francia Théodore Ruysen-nek novemberben a népszavazások és a gyarmati nyitott kapuk elvét vetette fel.³⁸

A magyar nemzeti csoport volt elnökének, Apponyi Albertnek írt válaszlevele³⁹ Christian Lous Lange vérontás fölött érzett mélységes elkeseredéséről tanúskodik.

„Sie werden es gewiss verstehen, dass ich auf Ihren Ausführungen nicht näher eingehen kann. Meine Stellung verbietet es mir, Partei in der Streit zu greifen, die darüber tobt, ob die eine oder andere Seit Schuld an das Verhängnis hat, das über Europa hereingebroch[en – a levélfogalmazvány, pontosabban az expedált példány átütőpapíros korabeli másolatának betűi kipereghettek ezen a helyen] ist. Für mich war Europa ökonomisch, intellektuell, grossenteils auch politisch, eine Einheit geworden: was wir jetzt vor unseren Augen sehen, ist der europäische Bürgerkrieg [europäische Bürgerkrieg az eredetiben aláhúзва]. Daran haben alle Schuld, und alle, auch wir, die wir neutral sind, werden dafür sühnen müssen.”

„Bizonyára megérti, hogy fejtegetéseibe közelebbről nem bocsátkozhatok bele. Helyzetem tiltja számomra az állásfoglalást a vitában, ami afölött tombol, hogy vajon az egyik vagy a másik oldal felelőssége a végzet, ami Európára szakadt. Számomra Európa már gazdasági, szellemi, sőt nagyrészt politikai egységgé vált, amit most szemünk előtt látunk, az európai polgárháború [európai

³⁵ Union Interparlementaire...1922, 81.

³⁶ Uhlig: i. m. 534.

³⁷ Union Interparlementaire...1922, 98.

³⁸ Uhlig: i. m. 535.

³⁹ Interparlamentáris Unió Levéltára (Le Grand Saconnex, Svájc). Karton 26, Bd VI, fol. 207–208. Lange an Apponyi, 22. Oktober 1914.

polgárháború aláhúzva]. Mindannyiunk felelőssége megvan ebben és mindenkinek, nekünk is, akik semlegesek vagyunk, bűnhődnünk kell ezért.”

1915-ben *Den europæiske borgerkrig* címmel nyomtatásban (Oslo, Aschehoug, 1915) is megjelentette gondolatait, ennek, mint a Norvég Nemzeti Könyvtár szíves tájékoztatásából megtudtam, nincs idegen nyelvű kiadása. Eva Rogneflåten (*conseillère principale, Bibliothèque nationale de Norvège*) segítségét ezúton is köszönöm. Leveléből látható, hogy Lange ez esetben is tartotta magát a konkrét állásfoglalástól való tartózkodáshoz, nem csupán Belgium esetében. Mint báró Berzeviczy Albert, a magyar nemzeti csoport alelnöke, később ismertetendő 1915. évi találkozásukról szóló naplóbejegyzéséből is kiolvasható, Lange nem vádolható a központi hatalmak iránti kedvező elfogultsággal, de a kapcsolatfelvételle, mint naplójából látni fogjuk, már ugyanazon évben késznek látta őt az alelnök. Jelen levél ezen túlmenően Apponyi 1914. szeptember 26-i levelének említése és arra való tartalmi utalása révén forrás a magyar grófnak a külföld meggyőzésére irányuló erőfeszítésére, amelyre interparlamentáris unióbeli múltja nyújtott lehetőséget.

A háború – részben a hiteleszközök fejlettsége következtében, mint azt Jean de Bloch előre látta⁴⁰ – hosszan pusztította a világ és benne Európa népességét. A főtitkár 1915-ben és 1917-ben több utazást tett.⁴¹ Berzeviczy Albert, a magyar nemzeti csoport alelnökének naplója így örökítette meg a norvég államférfi látogatását 1915. április 27-i naplóbejegyzésében:⁴² „Tegnap Budapesten járt Christian Lange, az Interparlamentáris Unió főtitkára. Súlyt helyeztem rá, hogy Bécsből ide is átjöjjön, s egy kissé bepillantson politikai életünkbe a háború alatt, mert ő, ki a világ összes parlamentjeinek jelentős tényezőivel állandó összeköttetésben van, mint már leveleiből is láttam, s mint találkozásunk alkalmával még inkább meggyőződtem, az Entente, s különösen Anglia felfogásának hatása alatt áll, amit már hazájának – Norvégiának – sűrű érintkezése az angolokkal is megmagyaráz. Ezért rövid ittléte alatt egészen neki szenteltem magamat, elvittem őt a parlamentbe, s összehoztam több vezető politikusunkkal. Tanújává tettem Tisza beszédjének hatásának, mely legjobb bizonyítéka a háborúval szemben való egyetértésünknek.”

Tárgyalópartnere beállítódottságára további magyarázat Berzeviczy azévi, 1915. február 20-i bejegyzése:⁴³ „Tegnap hágai követünknek egy rendkívül okos jelentését olvastam, mely világot vet arra a módra, ahogy a németeknek sikerült maguknak majdnem az összes neutrális államok gyűlöletét megszerezni, aminek mi is isszuk a levét.” Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó külügyminisztere, ifj. Andrássy Gyula hasonlóan látta a rokon- és ellenszenveket: „a semleges államok nagy része

⁴⁰ 1901-ben megjelent *La Guerre de l'avenir* című művére hivatkozik Soutou: i. m. 72.

⁴¹ *Union Interparlementaire...* 1922, 81.

⁴² Berzeviczy Albert: *Búcsú a Monarchiától...* 99–100.

⁴³ Uo. 88–89. Gali Máté 149. sz. lábjegyzete szerint a jelentés szerzője báró Karl von Giskra volt.

elhiszi, hogy a mi agresszivitásunk okozta a világválságot”.⁴⁴ Berzeviczy, Lange általa megtapasztalt antantbarátsága ellenére, úgy ítélte meg, hogy kapcsolatuk a béke előmozdításának egyik eszköze lehet.

1915. július 29-i naplóbejegyzése így szól: „Ma hosszú idő óta megint behatóan beszélhet[t]em Tisza miniszterelnökkel a háborúról. Fölvettem előtte azt a kérdést, vajon nem volna-e ideje és helye – tekintettel különösen határozott, nagy győzelmeinkre – a mi részünkről gondolkozni a békekötés módozatairól, s erre nézve azt az expedienst ajánlottam, hogy a három skandináv király, kik különben is országaik semlegességének a védelmére szövetséget kötöttek, kollektív fölhívást intéznének (esetleg bizalmas tudakozás után) az összes hadviselő felekhez, egy kitűzendő – nem távoli – napra (pl. októberre). Küldjék ki megbízottaikat például Stockholmba, a béke preliminarálásának tárgyalása végett, s az ellenségeskedéseket lehetőleg már e konferencia megnyitásának napjától kezdve szüntessék be. Kifejezést adtam annak a hitemnek, hogy ha a központi hatalmak mint győztesek, ily felszólítás követésére hajlandók volnának, szemben az általános békevággyal, az Entente hatalmasságaira nézve erkölcsi hitetlenség volna az elől kitérni. Tisza komoly jóindulattal fogadta eszmémet, s csak azt jegyezte meg a dolog lényegére nézve, hogy miután mégis mi vagyunk azok, akik a végkimerüléshez legközelebb állunk, s ezért hosszú idejű fegyveres készenlétet el nem bírunk, nézete szerint fegyverszünetre csak a békepreliminációnak tényleges létrejöttétől kezdve állhatnánk rá. A jelen időpontot azonban az ily kezdeményezésre ezért nem tartja alkalmasnak, mert kevéssel ezelőtt a dán király egy bizalmas emberét kiküldte a béke érdekében való puhatolódzásra, kinek küldetése berlini tapintatlanság következtében oly fordulatot nyert, mintha a német császár megbízásából jelenne meg Pétervárott. Aminek következése a legridegebb visszautasítás lett. Én arra ajánlkoztam, hogy egy Christianiában lakó bizalmi emberem útján (Christian Lange-ra, az Interparlamentáris Unió főtitkárára gondoltam) a norvég kormánynak szuggeráltatnám az eszmét alkalmas időpontban, mire ő megígérte, hogy szeptemberben visszatérünk a dologra.”⁴⁵

(A jelen szempontból nehezen követhető mellékszál: a mozgósított hadsereg titlensége nagy teherterheléssel gondolatra lásd az 1916. április 1-jei feljegyzést is.) Bár Berzeviczy naplójában nem említi, hogy Tisza Istvánnal ismét egyeztetett volna saját terve elővételéről, ez azonban az 1915. júliusi feljegyzésben jelzett szeptemberi terminussal való időbeni egybeesése miatt és azért is nagyon valószínű, mert Berzeviczy később ismertető 1918. szeptember 17-i idevonatkozó naplóbejegyzésének utalása szerint Tisza javasolta a közös külügyminiszterrel való előzetes egyeztetést. Így a béketaogatás tervének a külügynek való felvetése Tisza jóváhagyását bírta és az (a rákövetkező évben a központi hatalmak 1916. évi békeajánlatát tető alá hozó) Burián István közös külügyminiszteren akadt meg. Berzeviczy

⁴⁴ Andrassy Gyula, ifj.: *A világháború problémái*. Budapest, 2018, 57.

⁴⁵ Berzeviczy Albert: *Búcsú a Monarchiától...* 113–115.

1915. szeptember 18-i naplóbejegyzése szerint ugyanis: „Bécs. Ma hosszasan beszéltem b. Burián külügyminiszterrel, egyebek között a skandináv békeközvetítésre vonatkozó eszmémről is. Ő határozottan ellenez minden ily kísérletet, mert nemcsak meg van győződve eredménytelenségéről, hanem azért is, mert azt hiszi, hogy azt megint – mint már más esetben is – a központi hatalmak békevágányából eredendőenki tüntetnék föl, s így az ismét csak az Entente nekibátorodását, s ezzel a béke elodázását vonná maga után.”⁴⁶

Közben az is felmerült 1915. augusztus 10-i bejegyzésében, hogy: „nem sikerül-e az Entente-nak még több neutrális államot beléugratni a háborúba”.⁴⁷ A semleges országok szerepe, azok súlya, több naplóbejegyzésében feltűnik a későbbiekben is. 1916. december 13.: „Tegnap Tisza a képviselőházban ünnepélyesen bejelentette a központi hatalmak békeajánlatát. Az ellenzék – vezérei nyilatkozatainak egy-két izléstelenségétől eltekintve – nagyon kedvezően fogadta a bejelentést, az általános hangulat nálunk, úgy a fényes harctéri helyzetre, mint az első, a békére irányuló komoly lépésre való tekintettel, rendkívül lelkes. Némileg elűtő képet nyújt a német birodalmi tanács, melyben a békeajánlat kissé tartózkodó fogadtatásban részesült, ami a vita elhalasztásában nyilvánult meg. Látszik, hogy ott a hódítani vágyó szovinizmus többségben van. Fel vagyok rá készülve, hogy az Entente kormányai és parlamentjei gúnyos visszautasításban fogják részesíteni az ajánlatot, mint egyrészt a konkrét tartalmat nélkülöző »csselfogást«, s mint másrészt gyöngeségünk állítólagos jelét. De mindezek dacára nem kétlem, hogy e lépés nagy hatással lesz nemcsak a neutrális, hanem az ellenséges népek közvéleményére is.”⁴⁸

Az 1916. december 29-i naplóbejegyzés szerint Ottokar Czernin gróf közös külügyminiszter „a központi hatalmak békekezdeményezésétől közvetlen eredményt nem vár, de azt hiszi, hogy – különösen a neutrálisok csoportosulása – mégis lassan rá fogja vinni az összes hadviselő feleket a békére vezető útra”.⁴⁹ 1917. február 4-i bejegyzése szerint bűvárhajókkal való körülzárása fél Európának „kétségbeesés tényének benyomását kelti” és „azt a tant, amit most mindkét vezető miniszter – a német és az osztrák–magyar – hangoztat, hogy minden rendszabály jogosult, amely a háború »megrövidítését« idézi elő, eddig csak ellenségeinktől hallottuk, és mindannyiszor fölháborodtunk rajta.” Az „valószínűleg szaporítani fogja ellenségeinket, amennyiben bennünket a legtöbb ma még neutrális állammal háborúba fog keverni, ami nem növeli a kedvező béke sanszait”.⁵⁰

A háború végén Berzeviczy fájdalommal tekint vissza békeközvetítési szándéka elejtésére. Bejegyzése érv a semleges államok helyzetükből fakadó erejére és közve-

⁴⁶ Uo. 125.

⁴⁷ Uo. 117.

⁴⁸ Uo. 176.

⁴⁹ Uo. 182.

⁵⁰ Uo. 185–186.

tett bizonyítéka az Interparlamentáris Unió Lange általi fenntartásában rejlő lehetőségnek. Mint alább látni fogjuk, jelentése betűje szerint, Lange főtitkárként közvetítésre nem vállalkozott, de ez nem zárja ki személye fontosságát. Berzeviczy 1918. szeptember 17-i bejegyzése szerint: „Tegnap olvastam Burián békejegyzékét, s eszembe jutott, hogy első külügyminisztersége idejében, mikor legfényesebb győzelmeinket arattuk, én – Tisza tanácsára – beleegyezését kértem abba, hogy teljesen egyéni eszmém és kezdeményezésem gyanánt írjak Christianiába Lange-nek, az Interparlamentáris Unió vezértitkárának, kivel barátságos viszonyban vagyok. S megpendítem azt az eszmét, vajon a három skandináv állam uralkodói, kik úgys semlegességi szövetséget kötöttek, nem volnának-e hajlandók az összes hadviselő feleket kitűzött napra valamelyikük székvárosába (például Stockholmba) béketárgyalásra meghívni? Burián kérve kért, hogy ne tegyem azt, mert mégis azt hihetnék, hogy e lépés mögött kormányunk rejtőzik, s ez gyöngítené pozícióinkat. És most, mikor szorul a kapcánk, Burián maga intéz ily felszólítást a hadviselő felekhez, egy még meg nem nevezett neutrális állam meghívására számítva, s ezzel csak azt árulva el, hogy ma oly neutrális állam nincs, mely a békekezdeményezést a kezébe venni merné, mi pedig már annyira végére járunk erőnknek, hogy magunk vagyunk kénytelenek béketárgyalásokat ajánlani, még a biztos visszautasítás kilátásával szemben is!”⁵¹

Már a háború eleje óta a svájci csoport kezdeményezésére a semleges országbeli csoportok között együttműködés kezdődött a tartós béke elvei érdekében, amiről a főtitkár a hadviselőknek is rendszeres tájékoztatást adott.⁵² A kezdeményezés a skandináv kormányokra is hatott. A főtitkár a béke érdekében kész volt olyan vállalkozásokat támogatni, amelyek mindkét hadviselő tábor és a semlegeseket is bevonják tevékenységükbe. Benyújtott hivatalos jelentése szerint továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy ilyen szerveződés kizárólag általános problémákkal foglalkozzon, anélkül, hogy a konfliktusban való közvetítés megszervezésére vállalkozna („*sans tâcher d'organiser une médiation dans le conflit*”).⁵³ Mindkét feltételének megfelelt a Hágában 1915 áprilisában létrehozott *l'Organisation centrale pour une paix durable* elnevezésű kezdeményezés. A végrehajtó bizottság felhatalmazása alapján megalapításában Lange részt vett, annak programját az Unió elvei inspirálták.⁵⁴ A főtitkár, mint írja, jelentéseiben folyamatos tájékoztatást adott arról, hogy az ezen szerveződés által sürgetett gondolatok hogyan váltak háborús célokká, véleménye szerint elsősorban az Amerikai Egyesült Államokéivá, és lettek, legalábbis a bírósági szervezetet és a szankciókat illetően, a Nemzetek Szövetsége párizsi paktumának részévé.

⁵¹ Uo. 219–220.

⁵² *Union Interparlementaire*...1922, 82–83.

⁵³ Uo. 83.

⁵⁴ Uo.

A főtitkár a nemzetközi *l'Organisation centrale pour une paix durable* részére három munkát dolgozott ki: egy programkommentárt (megjelent 1915-ben), egy általa elnökölt bizottság nevében jelentést a hágai konferenciák fejlődéséről (megjelent 1917-ben) és a szervezet történetét bemutató kiadványt (szintűgy 1917-ben jelent meg). Az iroda 1916-ban *Traité de paix américains* címmel háromnyelvű kiadványt jelentetett meg. Lange a végrehajtó bizottság felhatalmazásával *Les conditions d'une paix durable. Exposé des travaux de l'Union* címmel 1917-ben brosrát írt és jelentetett meg francia, angol, német és norvég nyelven, amelyben a két hadviselő csoportnak és a semlegeseknek köreiken belüli egyeztetéseket szorgalmazott a béke elveinek kimunkálására.⁵⁵ 1917-ben mandátuma újabb négy évre megújításra került. Lange 1917–18-ban a Carnegie alapítvánnyal (*Carnegie Endowment for International Peace*) és a koppenhágai amerikai tengerészeti attaséval is kapcsolatban állt – Øyvind Tønnesson, Associate Professor of International History, University of Agder szíves közlése (2023. március 13.), amit ezúton is köszönök. Utóbbi adat túlmutat a diplomata hivatalos önportréján.

Lange a szervezetben aktív szerepet vivő osztrák Heinrich Lammascht a háború alatt többször (1916, 1917, 1918, 1919) jelölte béke Nobel-díjra.⁵⁶ Lammasch emellett 1918 elején többször tárgyalt Svájcban a Wilson által kijelölt George D. Herronnal.⁵⁷

Fraknói Vilmos, Heinrich Lammasch és a német Ludwig Quidde közös, magánkezdeményezésként megtett béketerve 1918 júliusában érkezett be az Interparlamentáris Unióhoz. Aláírói az expedíálással egyidőben a sajtóban is ismertették. Arra kérték a főtitkárt, hogy javasolja, hogy a hadviselő nagyhatalmak parlamentjei által titkosan megválasztott 3-3 országgyűlési küldött tanácskozzon semleges országban, határozathozatal nélkül. A végrehajtó bizottság elé vitt emlékiratról (*Mémoire*) nyitott megbeszélés negatív eredménnyel zárult – tájékoztat a tanácsnak tett éves főtitkári jelentés.⁵⁸ Ez a június 20-i béke emlékirat hatott dán politikusokra, augusztusi sajtócikk szerint a svéd kormányra, a brit sajtóra. Utóbbiban Lord Weardale – elismerése kifejezése mellett – így írt: „Az interparlamentáris konferencia angol csoportja nem jöhet pillanatnyilag komolyan számba a béke előkészítő munkájában”.⁵⁹ A skandináv sajtóban kedvező visszhangra lelt a kezdeményezés.⁶⁰ Berzeviczy nem említi naplójában.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Nomination Archive. https://www.nobelprize.org/nomination/archive/show_people.php?id=5214. (utolsó letöltés ideje: 2021. április 20.).

⁵⁷ Glant: i. m. 92. és 216.

⁵⁸ *Rapport du secrétaire général au Conseil Interparlementaire pour l'année 1918 : Suivi du programme du Bureau pour 1919*. Kristiania, 1919, 28–29.

⁵⁹ *Fraknói Vilmos béketervei az I. világháború idején*. Szerk. Fuchszné Benák Katalin. Szeged, 2025, 133–136.

A belga csoport 1919. februári, ugyan nem egyhangú, a szövetséges és társult antantállamokhoz intézett határozatában az Unió teljes újrászervezését követelte, abból a volt központi hatalmakat kizárta volna, és még a semlegesek újrafelvételét is később meghatározandó feltételekhez kötötte volna. Brit ellenvélemény szerint a kezdeményezés a tanács jogkörét érinti (a konferencia jóváhagyása mellett). A belga csoport másik határozatában a főtitkár róttá meg. Brit álláspont szerint a tanács vizsgálhatja a főtitkár tevékenységét, ám a végrehajtó bizottság a titkár jelentéseit jóváhagyta és arra a tanács egyetlen tagja sem tett megjegyzést. Az Amerikai Egyesült Államok a brit véleményhez csatlakozott, a többi szövetséges és társult hatalom nem válaszolt (de a francia csoport később, 1920-ban a tanács hágai ülésén már a belga csoporttal azonos platformon állt). A svájci, a holland valamint a három skandináv csoport (utóbbi három közös tanácsban) a munka hiánytalan alapokon való folytatása mellett nyilatkozott.⁶¹

A tanács 1919. október 7–8-i genfi ülésén jóváhagyta Lange főtitkár háborús jelentését az iroda ügyeinek viteléről,⁶² és kifejezte az iránti szilárd bizalmát, hogy az Interparlamentáris Unió minden fáradozását a Nemzetek Szövetsége megerősítésére és demokratikus fejlődésére kívánja szentelni.⁶³

A tanács 1920. június 5-i hágai ülésén a belga és a francia csoport egybehangzó határozatával is foglalkozott, amelyben azok kinyilvánították, hogy nem tudják felvenni a kapcsolatot a központi hatalmak (*Etats centraux*) képviselőivel mindaddig, amíg ez utóbbiak a békeszerződés első fejezetének végrehajtása alapján a Nemzetek Szövetségének tagjaivá nem válnak. A tanács válaszul adott határozatában kifejezésre juttatta, hogy az Uniónak, inkább mint valaha, nagy betöltendő feladata a Nemzetek Szövetsége munkáját támogatni és fejleszteni, amelynek úttörésében büszkén vállalja saját szerepét. Abból a célból, hogy az Unió a múltban jótekonys szerepét a jövőben is betölthesse, feltétlenül szükségesnek látja, hogy az fenntartsa szervezetének alapelvét: nemzetközi karakterét. Ezért a két csoportot, amelynek szomorú döntése hátterében népességük háborús szenvedését látja, álláspontja felülvizsgálatára kérte, hogy oly hasznos és tiszteletreméltó munkájukat folytathassák a szervezetben. A tanács minden országot nemzeti csoportok megalakítására kért fel, ha az még nem történt volna meg.⁶⁴ Majd a politikai és utazási jellegű nehézségek és az amerikai egyesült államokbeli választások miatt, hogy a konferen-

⁶⁰ Röss Imre: Fraknói és az osztrák állampolgárság kísértése. In: *Fraknói emlékkönyv. Fraknói Vilmos (1843–1924) püspök, történész a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárának emlékezete.* Szerk. Tusor Péter és Kanász Viktor. Budapest–Róma, 2024, 209–234., itt 216–218.

⁶¹ Union Interparlementaire... 1922, 85–86.

⁶² Uo. 86.

⁶³ Uo. 87.

⁶⁴ Uo. 88.

cia valóban nemzetközi legyen, azt 1921-re halasztotta, a főtitkár mandátumát pedig meghosszabbították az 1921–1925 közötti időszakra.⁶⁵

Miután a Nemzetek Szövetsége székhelye Genf lett, és Wilson elnök ugyanoda összehívta annak első közgyűlését, az Unió végrehajtó bizottsága levelezés útján 1920 augusztusában úgy döntött, hogy székhelyét szintúgy Genfbe teszi át.⁶⁶ Mivel Lange főtitkár hazája fődelegátus-helyettese lett a Nemzetek Szövetségében, helyzetét arra is felhasználta, hogy ottani képviselőket IPU/UIP-csoport alapítására nyerjen meg.⁶⁷

Az Unió tanácsának újabb összejövetelére 1921. április 12-én Genfben (a Nemzetek Szövetsége Főtitkársága által rendelkezésre bocsátott helyiségben) került sor.⁶⁸ A tanács a belga csoport márciusi határozata nyomán lemondott Houzeau de Lehaie helyére új végrehajtó bizottsági tagot választott. A nemzeti csoportokat felkérte, hogy a Nemzetek Szövetsége közgyűlésének 1920. novemberi–decemberi munkája nyomán kormányaiknál kitartóan támogassák az újonnan megalkotott Állandó Nemzetközi Bíróság statutumának elfogadását (avégett, hogy megkezdődhessen a bírók kiválasztása) és kölcsönösség alapján az újonnan létrejött bíróság joghatóságának kötelező elismerését, továbbá a Saint-Germain-ben aláírt, fegyverkereskedelemtől szóló konvenció elfogadását és a katonai kiadások befagyasztását.⁶⁹

A tanács a végrehajtó bizottság javaslatára ismét olyan tárgyú határozatot fogadott el, miszerint az Unió tanácsának és irodájának alapelve az, hogy ne foglaljon állást politikai jellegű konfliktusokban. Ilyenek esetén arra szorítkozik, hogy felhívja a közfigyelmet (*attention publique*) az államok azon kötelezettségére, hogy jogi és békés eljárásokhoz folyamodjanak, hozzátéve, hogy a nemzeti csoportok véleményét nyilváníthatnak aktuálpolitikai kérdésekben is.⁷⁰

A beszámolóról vitát nem rögzített a stockholmi konferencia hivatalos kiadványa, a rapportőr szavait James L. Slaydennek (Amerikai Egyesült Államok) az olasz csoport támogatásával elfogadásra került határozati javaslata követte az Uniónak az amerikai kontinensen való elterjesztése érdekében.⁷¹

Lange-nek – és az IPU-nak – elégtételt jelentett 1921-es (a svéd Karl Hjalmar Brantinggal megosztva) kapott béke-Nobel-díj. Pályája ekkorra már felölelte a norvég Nobel-bizottság titkári állását (1901–1909), a norvég Nobel-intézet 1905. évi megalakítását, 1909-től az Interparlamentáris Unió főtitkári állását (1933-ig),

⁶⁵ Uo. 89.

⁶⁶ Uo. 89.

⁶⁷ Uo. 90.

⁶⁸ Uo. 90.

⁶⁹ Uo. 91–92.

⁷⁰ Uo. 92.

⁷¹ Uo. 158–160.

miközben a világháború alatt annak működését fenntartotta és levéltárát Oslóba menekítette.

A beszámoló a magyar csoportot is mint forradalom vagy külső hatások következtében virtuálisan feloszlottat és addigra újjászerveztet,⁷² a 9. napirendi pont pedig Miklós Ödön és Teleki Pál grófokat mint az Unió Tanácsának tagjait említi.⁷³ Magyarország csoportja, csakúgy mint például a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságé az utolsó pillanatban akadályozottak között szerepel az 1922-ben megjelent kiadvány Lange általi előszavában.⁷⁴ Utóbbi csoport a konferencia megnyitását táviratban is köszöntötte.⁷⁵ Gali Máté történésztől tudjuk, hogy Lange 1921. júniusi meghívóját követően a 25-én összeülő magyar nemzeti csoport Berzeviczyt választotta elnöknek. Az elmaradt kiutazásról „*báró Bornemissza Gyula stockholmi magyar követ tájékoztatta Bethlen Istvánt*”. A miniszterelnöknek írt válaszában „*Berzeviczy saját távolmaradását betegséggel, Miklós Ödönét és Teleki Pálét pedig külföldi utazásokkal magyarázta. Hozzáteve, hogy hármójuk kiválása után az eredetileg kilenc fős magyar küldöttség másik hat tagja is lemondta az utat. Főképpen miután értesültek arról, hogy mivel többen közülük – például Gratz Gusztáv, Lukács György (egykori oktatási miniszter) és Nagy Emil – akkoriban nem voltak parlamenti képviselők, ezért a kormány nem volt hajlandó az utazási költségeik megtérítésénél »nagyobb áldozatot hozni«.*”⁷⁶

Az 1921-es távolmaradásról az Unió főtitkárát és a házigazda svéd csoportot is tájékoztatni kellett. Mindkettőt előzőleg a csoport titkára, Dessewffy Arisztid, Langét illetően utólag Berzeviczy is megtette. Utóbbi nem említ betegeskedést, azt nem kizáró magyarázata eltérő volta miatt nem látszik költöttek, bár eljárásának alapossága megkérdőjelezhető. A hibát, hogy senki nem vett részt csoportjukból a konferencián, nem tudták orvosolni, de a főtitkárral folytatott levelezésük alábbi darabjai mutatják, hogyan indultak újra a kapcsolataik. Az alábbi francia nyelven írt levelek őrzési helye az Interparlamentáris Unió Levéltára a svájci Le Grand-Saconnex városában. Először Dessewffy Arisztid mentette ki csoportját.

„[kézzel:]13/821 [gépirat, francia ékezetek tollal:] Budapest,/Palais du Parlement/ le 1-er Août 1921. M. le Secrétaire Général, J'ai le grand regret de devoir avertir l'honorable Bureau, que le Groupe Interparlementaire Hongrois ne pourra pas, cette année, participer à la Conférence de

⁷² Uo. 95–96.

⁷³ Uo. 276.

⁷⁴ Uo. V.

⁷⁵ Uo. 152.

⁷⁶ Gali Máté: *Berzeviczy Albert élete és munkássága 1853–1936*. Doktori (PhD) értekezés, Eszterházy Károly Egyetem, 2017. <http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/266-267>. (utolsó letöltés ideje: 2021. április 20.).

Stockholm.M. le Président du Groupe est actuellement malade et les deux vice-présidents sont également empêchés d'apparaître , étant chargés de voyages officiels en étranger . De cette décision de notre Groupe j'ai averti télégraphiquement aussi le Groupe Suédois. Toutefois nous espérons pouvoir reprendre à l'occasion prochaine nos relations interparlementaires si longtemps interrompues. ./.. Veuillez agréer , M. le Secrétaire Général , l'assurance de ma très haute considération. Le Secrétaire du Groupe Hongrois :[autográf:] A. de Dessewffy".⁷⁷

„Tisztelt Főtitkár Úr! Nagy sajnálattal tudatom a tisztelt Irodával, hogy a Magyar Interparlamentáris Csoport nem fog tudni ez évben résztvenni a stockholmi konferencián. Csoportelnök Úr jelenleg beteg és a két alelnök, lévén külföldi hivatalos utakkal megbízva, szintúgy akadályozott megjelenni. Csoportunk ezen döntéséről táviratilag értesítettem a Svéd Csoportot is. Mindazonáltal reméljük, hogy közeli alkalommal fel tudjuk venni oly régóta megszakadt interparlamentáris kapcsolatainkat. Kérem fogadja, tisztelt Főtitkár Úr, nagyrabecsülésem kifejezését. A Magyar Csoport titkára: A. Dessewffy.”

Berzeviczy szintúgy szükségét érezte a magyarázatnak, mint alábbi levele bizonyítja.

„[kézírás ceruzával:] 19/10-21 Rép 5/11 21 [nyomtatott fejléc:] CONFERENCE INTERPARLEMENTAIRE [kézírás tollal:] Budapest, le 13. Oct. 921. [nyomtatott fejléc:] GROUPE HONGROIS BUDAPEST [tollal áthúzva:] PALAIS DU PARLEMENT [kézírás tollal:] Erzsébet körút 9.

Mon cher Secrétaire Général,

Après avoir reçu votre obligeante lettre du 25 Juillet, j'ai passé tout l'été à la campagne, en „Czecho-Slovakie” ou il est défendu d'importer des journeaux hongrois (!) et même ma correspondance avec Budapest était restreinte. Puisque la Neue Freie Presse de Vienne, que j'ai abonnée, n'a communiqué rien concernant la Conférence de Stockholm, j'ai cru, que la Conférence n'eût pas lieu ou fut ajournée. Bien tard j'étais informé, que la Conférence s'est réunie, mais que nos délégués Edmond Miklós et le Comte Paul Teleki, - l'un à cause de sa participation à la Conférence du Danube à Paris, l'autre à cause d'une invitation d'Amérique - étaient empêchés d'y assister, [áthúzva:ce qui fut] c'est pourquoi le groupe hongrois était obligé de renoncer à la participation à la Conférence, ce qui fut annoncé par notre secrétariat télégraphique-

⁷⁷ Interparlamentáris Unió Levéltára (Le Grand Saconnex, Svájc). Box 35, folder „Copies of incoming and outgoing communications 1921 - VI”. Dessewffy à Lange, 1er August 1921.

ment au centre de Genève et au bureau de Stockholm. Je suis désolé par cette tournure des choses que je ne pouvais nullement empêcher a cause de mon absence, et je vous prie, mon cher Secrétaire Général, de ne pas considérer cet incident malheureux comme une défection ou même indifférence de la part de notre groupe, qui adhère et adhérera fidèlement à l'Union et le témoignera – comme je l'espère – aussi par son activité!

Veuillez agréer, mon cher Secrétaire Général l'assurance de mes sentiments très distinguées [autográf:] A. Berzeviczy”⁷⁸

„Kedves Főtitkár Úr!

Miután megkaptam július 25-i lekötelező levelét, az egész nyarat vidéken, „Cseh-Szlovákiában” töltöttem, ahova tilos magyar (!) újságokat behozni⁷⁹ és még levelezésem is Budapesttel korlátozott volt. Mivel a bécsi Neue Freie Presse, amire előfizettem, semmit sem közölt a stockholmi Konferenciát illetően, azt hittem, hogy a Konferenciára nem került sor vagy elnapolták. Jóval később tájékoztattak, hogy a Konferencia összeült, de a mi delegátusaink, Miklós Ödön és Teleki Pál gróf – egyik a párizsi Duna-konferencián való részvétele, másik amerikai meghívása miatt – akadályozva voltak ott jelen lenni, ezért a magyar csoport kénytelen volt lemondani részvételét a Konferencián, amit titkárságunk táviratilag jelentett be a genfi központnak és a stockholmi irodának. Elszomorít a dolgok ezen fordulata, amelyet távollétem miatt semmiképpen sem tudtam megakadályozni és kérem Önt, kedves Főtitkár Úr, ne vegye ezt a szerencsétlen közbejött eseményt elpártolásnak vagy éppen közömbösségnek csoportunk részéről, amely hűséges most és a jövőben az Unióhoz és azt – mint remélem – tevékenységével is tanúsítani fogja. Kérem fogadja, kedves Főtitkár Úr, megkülönböztetett tiszteletem nyilvánítását

A. Berzeviczy”

Megemlíteném, hogy a Neue Freie Presse a dualizmus alatt „eléggyé magyarbarát”⁸⁰ lap volt. Az 1913 óta először megrendezett interparlamentáris konferencián való részvétel – tegyük hozzá ellenszélben megkapott – lehetőségének elmulasztásával a magyar politikai elit egyszerűen szalasztott el lehetőséget az ország érdekeinek képviseletére és a külföld felvilágosítására. Utóbbira annál nagyobb szükség lett volna, mert – mint a nemzetközi horizontú kitekintéssel bíró Lange főtitkár alábbi leveléből kiolvasható – az országról kialakult kép *terra incognita* jellegét öltötte magára.

⁷⁸ Interparlamentáris Unió Levéltára (Le Grand Saconnex, Svájc). Box 35, folder „Copies of incoming and outgoing communications 1921 – IV” Berzeviczy à Lange, 13 October 1921.

⁷⁹ Lásd Nagy – Fenyő: i. m. 37.

⁸⁰ Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása.* Budapest, 1997, 142.

„[gépírat:] 5 novembre 1921. Stand. Monsieur Albert de Berzeviczy
Président du Interparlementaire Hongrois 9, Boulevard Elisabeth BUDA-
PEST

Mon cher Président,

Je vous prie d'excuser si j'ai un peu de retard pour répondre à votre lettre du 13 octobre, ainsi qu'à votre carte du 21 du même mois. Vous aurez appris par la lettre de ma secrétaire que j'ai été absent en congé pendant quelques semaines, et depuis mon retour ici, il y a 8 jours, j'ai été assez pris par les soins de mon installation définitive. J'ai grand plaisir à vous expédier aujourd'hui les 20 exemplaires du N° 4 du „Bulletin interparlementaire”, contenant les résolutions de la Conférence de Stockholm, ainsi que les nominations qui y ont été faites. Vous voyez que, parmi ces dernières, figurent aussi les noms des deux délégués hongrois au Conseil interparlementaire – M. Miklos et M. de Teleki. Je ne sais si ces nominations doivent être considérées comme définitives, ou si, tout simplement, elles ont été d'ordre provisoire, en vue de la Conférence de Stockholm, parce que ces deux messieurs avaient l'intention d'y prendre part. Vous voudrez bien me renseigner à ce sujet, et vous m'obligeriez beaucoup en me faisant parvenir en général des renseignements complets sur la constitution et l'organisation du groupe interparlementaire hongrois. Votre groupe a toujours été, tant avant la guerre que pendant celle-ci, l'un de nos groupes le mieux organisé, et je suis convaincu que vous ferez tout honneur à votre excellente tradition. Je serais, par conséquent, très obligé d'avoir une liste complète du groupe, la composition de son Bureau, et également un exemplaire de la liste officielle de votre Parlement. Je dois confesser mon ignorance quant à la constitution actuelle de la Hongrie. Est-ce que le parlement se compose toujours de deux Chambres? Et quelles sont, le cas échéant, les conditions réglant la constitution du parlement? J'espère que le repos que vous avez pris à la campagne vous aura fait beaucoup de bien, malgré les circonstances peu agréables qui vous ont entouré : espérons qu'avec le temps les soupçons et les méfiances disparaîtront, de sorte qu'un bon voisinage pourra s'établir entre les nouveaux Etats de l'Europe centrale. J'ai oublié plus haut de dire que nous avons été bien informés de l'impossibilité pour votre groupe de se faire représenter à Stockholm: inutile de dire que cette absence a été beaucoup regretté. Je crois qu'il est permis de dire que la Conférence a pu être considérée comme un succès, et qu'elle crée une base sérieuse pour nos travaux à l'avenir.

Veillez agréer, mon cher Président, l'assurance de mes sentiments respectueusement dévoués”⁸¹

⁸¹ Interparlamentáris Unió Levéltára (Le Grand Saconnex, Svájc). Box 35, folder „Copies of incoming and outgoing communications 1921 - IV”. Lange à Berzeviczy, 5 November 1921.

„Kedves Elnök Úr,

Kérem, bocsássa meg nekem, ha kis késéssel válaszolok október 13-i levelére, valamint ugyanazon hónap 21-i lapjára. Titkárnőm leveléből bizonyára értesült, hogy néhány hétig szabadságon távol voltam, és visszatértem óta, 8 napja, eléggé lekötöttek végleges berendezkedésem gondjai. Nagy örömömre szolgál a mai nap elküldenem Önnek a Bulletin Interparlementaire-nek a stockholmi Konferencia határozatait, valamint az ott megejtett kinevezéseket tartalmazó 4. számának 20 példányát. Látni fogja, hogy az utóbbiak között szerepel a két magyar delegált neve az interparlamentáris Tanácsban – M. Miklos et M. de Teleki. Nem tudom, vajon ezeket a kinevezéseket véglegesnek kell-e tekinteni, vagy vajon, egész egyszerűen, ezek a stockholmi konferenciára való tekintettel átmeneti természetűek voltak, mivel ez a két úr szándékozott azon résztvenni. Legyen szíves tájékoztatni ebben a tárgyban, és nagyon lekötelezne általánosan teljes tájékoztatást juttatva el hozzám a magyar interparlamentáris csoport összetételéről és felépítéséről. Csoportjuk mindig, annyira a háború előtt, mint az alatt, egyike volt legjobban szervezett csoportjainknak és meggyőződésem, hogy önök egészen meg fognak felelni ennek a kitűnő hagyománynak. Következésképpen nagyon lekötelezne a csoport teljes névjegyzékével, annak Irodája összetételével és szintűgy Parlamentjük hivatalos névsorának egy példányával. Be kell vallanom tájékoztatlanságom Magyarország jelenlegi alkotmányát illetően. Vajon a parlamentet még mindig két ház alkotja? És melyek, ez esetben, a parlament létrejöttét meghatározó követelmények? Remélem, hogy vidéken töltött pihenése bizonyára javára szolgált, a kevésbé kellemes körülmények ellenére, amelyek körülvették: reméljük, hogy idővel a gyanú és a bizalmatlanság eltűnnek, ily módon jószomszédság tud majd kialakulni Közép-Európa új államai között. Elfelejtettem feljebb jelezni, hogy rendben tájékoztattak bennünket arról, hogy csoportja képvisellete Stockholmban leküzdhetetlen akadályba ütközik: felesleges mondani, hogy ez a távolmaradás nagy hiányérzetet keltett. Úgy hiszem mondhatni, hogy a Konferencia sikernek volt tartható és jövőbeli munkánkhoz megbízható alapot biztosít. Kérem fogadja, kedves Elnök Úr, tiszteletteljes üdvözetem nyilvánítását”.

Alábbi – Lange-nek egy későbbi levelére küldött – válaszában Berzeviczy, az 1896-os budapesti ülést is felemlítve, már a következő évi konferencia hazai rendezése mellett érvelt.

„[kézírás ceruzával:] 30/12 21 Rép 5/1 22 [nyomtatott fejléc:] Berzeviczy Albert [kézírás tollal:] Budapest, le 25 Décembre 921.

Mon cher Secrétaire Général,

Extrêmement affairé dans les dernières semaines, je ne peux qu'à présent

répondre à votre lettre du 14 novb. de laquelle je vous remercie bien sincèrement. Je soumettrai la question de la cotisation à notre séance prochaine, mais je suis convaincu, qu'on acceptera votre proposition très favorable de déposer la somme destinée, en attendant une amélioration du change. Cette fois je m'empresse seulement de revenir à la question du lieu de la prochaine Conférence. Vos communications montrent, qu'il y a des difficultés concernant une invitation convenable. Cette circonstance me donne l'idée, si Budapest ne pourrait pas s'offrir pour la réception de l'Union? La Conférence avait déjà une fois lieu à Budapest, et je crois, que cette séance ne laissa pas un souvenir désagréable. L'idée, de réunir l'Union à Rome, prouve, qu'on ne se borne plus aux pays neutres. Il est possible – même probable – que les états de la „petite Entente” s'y opposeront, mais si la France pouvait être gagnée pour cette proposition, (de la part de l'Angleterre et de l'Italie je n'ai aucune doute) les contradictions seront facilement écartées. La Hongrie offre dans les circonstances données, des avantages remarquable. Elle est proche des pays, pour lesquels un long voyage signifierait – à cause de la baisse de leur change, – un trop grand sacrifice. D'autre part la baisse de notre propre change rends la vie ici pour tous les habitants des pays de meilleur change extrêmement bon marché. Pour 4 francs suisses vous recevez ici un dîner splendide. C'est – en attendant – mon idée toute personnelle; je ne voulais pas engager le Groupe ou le Gouvernement lorsque je ne suis pas informé de la possibilité de poser une telle proposition. C'est pourquoi je vous prie, mon cher Secr. Général, de me faire savoir ce que vous pensez de cette idée? Pour nous il serait une chance remarquable d'avoir occasion de réunir ici des autorités de toutes les nations et de les pouvoir convaincre de l'état des choses véritable chez nous, concernant lequel des informations tellement fausses sont répandues presque partout. Agréez, mon cher Secrétaire Général l'expression de mes sentiments les plus distinguées et dévoués. [autogáf:] A. Berzeviczy”⁸²

„Kedves Főtitkár Úr!

Rendkívül elfoglalt lévén az utóbbi hetekben csak most tudok válaszolni nov. 14-i levelére, amelyet őszintén köszönök. Következő ülésünkön terjesztem elő a tagdíj kérdését, de meggyőződésem, hogy nagyon kedvező javaslatát el fogjuk fogadni az arra szánt összeg letétbe helyezésére, várva az árfolyam javulását. Ezúttal csak a következő Konferencia helyszínének a kérdésére sietek visszatérni. Közléseik azt mutatják, hogy megfelelő meghívást illetően nehézségek merültek fel. Ez a körülmény adja nekem a gondolatot, vajon Budapest nem ajánlkozhatna-e az Unió fogadására? A Konferenciára egyszer már Budapesten került sor és hiszem, hogy ez az ülés nem kellemetlen emléket hagyott. Az Unió római gyűlésének gondolata mutatja, hogy már nem korlá-

⁸² Uo. Berzeviczy à Lange, 25 December 1921.

tozódunk a semleges országokra. Lehetséges – sőt valószínű – hogy a „kis Entente” államai ellenezni fogják azt, de ha Franciaország megnyerhető lenne ennek a javaslatnak (Anglia és Olaszország részéről semmi kétségem nincs), az az ellentmondást könnyen elhárítja. Magyarország az adott körülmények között jelentős előnyöket nyújt. Közel van azon országokhoz, amelyeknek egy hosszú utazás – valutájuk árfolyamesése miatt – túl nagy áldozatot jelentene. Másrészről saját valutánk árfolyamesése jobb valutájú országok minden lakosának rendkívül olcsóvá teszi itt az életet. 4 svájci frankért ragyogó vacsorát kap itt. Ez – addig is – egészen személyes gondolatom, nem akartam elkötelezni a Csoportot vagy a Kormányt, amikor nem vagyok tájékoztatva ilyen javaslat megfogalmazásának lehetőségéről. Ezért kérem, kedves Főtitk. Úr, tudassa velem, mit gondol erről? Nekünk ez kiváló lehetőség lenne arra, hogy alkalmunk legyen minden nemzet tekintélyeit összehozni itt és őket meggyőzhetni a dolgok valódi állásáról minálunk, amit illetően annyira hamis hírek terjedtek el majdnem mindenütt. Fogadja, kedves Főtitkár Úr, megkülönböztetett tiszteletem nyilvánítását.

A. Berzeviczy”

A rákövetkező évben, 1922-ben Bécsben tartotta konferenciáját az Unió. Az 1903. évi bécsi ülés példájára azt a magyar fél budapesti kirándulással egészítette ki, a háború utánit Bernstein felszólalásának hatására a szocialista képviselők bojkottálták.⁸³ Gali adatai alapján⁸⁴ Berzeviczy mind ezen a bécsi konferencián, mind az 1923. évi koppenhágain (itt a leszerelés ügyében szólalt fel), az 1924. évi berni-génfin (felszólalásának témája a gazdasági szolidaritás), az 1927. évi párizsin (felszólalt a leszerelés és a kisebbségek ügyében) és az 1928. évi berlinin részt vett (felszólalása témája az optánsper és a békeszerződések területi revíziójának kérdése volt). 1936-ban ismét Budapesten⁸⁵ tartotta konferenciáját az Interparlamentáris Unió, történetében nem utoljára.⁸⁶

⁸³ Berzeviczy Albert: Apponyi működése az Interparlamentáris Unióban. In: *Apponyi emlékkönyv*. Budapest, 1926, 19–20.

⁸⁴ Berzeviczy: *Búcsú a Monarchiától*...31–32.

⁸⁵ *L'Union Interparlementaire de 1889 à 1939*. Lausanne, 1939, 375.

⁸⁶ A tanulmány korábbi változata különdíjat kapott Magyarország Oslói Nagykövetségétől a Magyarország valamint Dánia, Finnország, Norvégia és Svédország közötti diplomáciai kapcsolatok fennállásának 100. évfordulója alkalmából a diplomáciatörténet részleteinek feltárása érdekében Magyarország Koppenhágai Nagykövetsége, Magyarország Helsinki Nagykövetsége, Magyarország Oslói Nagykövetsége és Magyarország Stockholmi Nagykövetsége által 2020-ban meghirdetett pályázaton.

HABSBURG OTTÓ ÉS AZ OKTOBRISTA MAGYAR EMIGRÁCIÓ

Bevezetés

A második világháború nemcsak a fegyverek, nagy ideológiák, hanem a későbbi béketervek és -rendszerek konfliktusa is volt. Különösen nagy teret kaptak a különböző föderációval-konföderációval számoló békeelképzelések az angolszász szövetségesek táborában – ideértve nemcsak az angol és amerikai, hanem az emigráns kormányokat is. Ezek az elképzelések nagyrészt csupán papírra vetett gondolatokként maradtak fenn, és csupán egy-két terv jutott el a kidolgozási fázisig (például a csehszlovák–lengyel föderációs elképzelés). A tervek megvalósulásának részben az vetett gátat, hogy az egyes politikusok, kormányok miként tudták nézeteiket összeegyeztetni a másik féllel, végül azonban a tervezgetést a szovjet hadsereg közép-európai megjelenése söpörte le az asztalról. A moszkvai vezetés ugyanis kategorikusan ellenezte a föderációkat, arra gondolva, hogy azok egy új szovjetellenes *cordon sanitaire*-ként fognak majd működni – akárcsak a két világháború közti közép-európai államok láncolata.

Az említett föderatív elgondolások közül az egyik Habsburg Ottó nevéhez fűződik, aki a *Foreign Affairs* 1942. évi első számában fejtette ki gondolatait.¹ A főherceg ekkor már az Amerikai Egyesült Államokban élt, ahol meglehetősen aktív szereplője volt a politizáló emigránsok nemzetközi csoportjának: nemcsak a majdani közép-európai rendezés foglalkoztatta, hanem többek között igyekezett lobbizni a független Ausztria helyreállításáért is. Működése során jó viszonyt épített ki a washingtoni felső vezetéssel, így Franklin Delano Roosevelttel elnökkel is.

Az angolszász nagyhatalmaknál nemcsak Habsburg Ottó próbált kicsikarni támogatást. A *Foreign Affairs* említett számában a lap szerkesztői Edvard Beneš elgondolásának is teret adtak a jövőbeli közép-európai rendezés kapcsán.² A csehszlovák politikai emigráció vezetője másként képzelte el a későbbi békeéveket, és más módszerekhez is tudott folyamodni a második világháború alatt, hogy elképzeléseinek érvényt szerezzen. Ez elsősorban abból következett, hogy egy jól szervezett apparátus állt a rendelkezésére: nemcsak politikai, hanem diplomáciai, vagy akár kulturális téren is. Támaszkodhatott továbbá a nagyszámú, Észak-

¹ Otto of Austria [Habsburg Ottó]: Danubian Reconstruction. *Foreign Affairs*, (1942) 1:243–252.

² Edvard Beneš: The Organization of Postwar Europe. *Foreign Affairs*, (1942) 1:226–242.

Amerikában élő cseh és szlovák gyökerekkel rendelkezőkre, valamint a politikájával szimpatizáló, más nemzetiségű emigránsokra is.

Beneš kapcsán megjegyzendő, hogy a csehszlovák politikus már az első világháború alatt is kifejezetten dinasztiaellenes nézeteket vallott: ennek lenyomata a *Zúzzátok szét Ausztria-Magyarországot!* című röpirata. A második világháború alatt pedig Ottó főhercegben riválist látott. Beneš titkára, Eduard Tábornský a naplójában feljegyezte, hogy a csehszlovák emigráció vezetője szerint Habsburg Ottó lehet az akadálya annak, hogy Közép-Európa az ő vezetése alatt egyesüljön egy föderációban.³

Az Edvard Beneš nézeteit támogatók csoportjába tartoztak azok a magyar emigránsok, akik leginkább az 1918–1919 folyamán rövid ideig létező, Károlyi Mihály nevéhez köthető népköztársaság eszményével értettek egyet (csoportjukat jelen írásban egyszerűen „oktobrista” jelzővel jelöljük). Közös jellemzőjük, hogy az 1918 után Csehszlovákiában létrejött demokratikus rendszert tartották ideálisnak, miközben elutasították a Magyarországon kiépült berendezkedést, azt feudálisnak, fasisztának tartva. Szintén elítélték ugyanakkor az 1918 előtti politikai rendszert, még szűkebben véve a Habsburg-dinasztia uralmát, amelyet szintén feudálisnak és elnyomónak tartottak.⁴

A csehszlovákbarát oktobrista emigránsok éppen ezért meglehetősen rossz szemmel nézték Habsburg Ottó ténykedését: lapjaikban ennek hangot is adtak, amikor tudtak. Jelen írásban – csupán betekintésként – azt vizsgáljuk meg, hogy az oktobrista (elsősorban az észak-amerikai) magyar emigráció miként vélekedett a főherceg elképzeléseiről, valamint tetteiről a második világháború alatt.

Az ellenoldal: az oktobrista emigránsok csoportjai a tengerentúlon

Mielőtt rátérnénk arra, hogy miként kritizálták Habsburg Ottó második világháború alatti működését, érdemes pár szót ejteni arról, hogy kik álltak ezen íráskok mögött. Jelen írásban az amerikai emigráns sajtóban megjelent cikkekről esik szó, azonban az oktobrista emigráció esetében megkerülhetetlen szereplő Károlyi Mihály, aki angliai emigrációjában aktivizálta magát a második világháború alatt. Ezért röviden az ő működését is szükséges ismertetni.

Károlyi Mihály a második világháború kitörésekor nem volt aktív közszereplő, ez a helyzet azonban 1941 folyamán megváltozott. Az újbóli szerepvállalása a kalandor Lónyay Károlyhoz köthető, aki rávette, hogy közösen alapítsanak egy

³ Eduard Tábornský: *President Edvard Beneš: Between East and West 1938–1945*. Stanford, 1981, 118.

⁴ A csehszlovák állameszmény, berendezkedés támogatása már a két világháború között is tetten érhető volt – az írásunkban szereplő Vámbéry Rusztem például a Jászi Oszkár-féle *Husadik Század* utódjaként működő *Századunk* oldalain fejtette ki ezzel kapcsolatos nézeteit. A témáról bővebben lásd Ablonczy Balázs: A csehszlovák minta (A masaryki demokrácia szimpatizánsai a két világháború közti Magyarországon). *Valóság*, 51. (2008) 7:66–77.

politikai csoportot az angliai magyar emigránsok között. Bár Lónyay főségével létrejött a Szabad Magyar Mozgalom, azonban egy botrányos kimenetelű gyűlést követően Károlyi kilépett a tömörülésből,⁵ és létrehozta saját csoportját Új Demokratikus Magyarországért Mozgalom néven, amelynek fő céljai között szerepelt többek között Magyarország demokratizálása és a szomszédos államokkal kiépítendő jó viszony. A mozgalmat – szándékai miatt – a csehszlovák emigráció kiemelt figyelemben és támogatásában részesítette.⁶

Károlyi kapcsolatban állt az Atlanti-óceán túlsópartján élő Jászi Oszkárrel és Vámbéry Rusztemmel, akik 1941. szeptember 25-én Cleveland-ben többedmagukkal alapították meg a Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetségét (DMASZ), amely csoport elfogadta a Károlyi-féle mozgalom céljait, egyben Károlyi Mihályt szellemi vezetőjüknek tették meg. Károlyi nézeteit a csoport elfogadta, azonban az kérdés maradt, hogy ő maga maradjon-e csak a szellemi, vagy legyen inkább a tényleges vezető is. Jászi Oszkár a kérdésben úgy nyilatkozott, hogy Károlyi nem ideális a címzetes, sem a tényleges vezetői posztra, mivel az Egyesült Államokban nem fogják számára megadni a beutazási engedélyt. Ennek pedig a fő oka az, hogy 1930. évi útja során kommunistabarát személyekkel is találkozott, ezt pedig az amerikai hatóságok nem felejtették el neki.⁷

Voltak azonban, akik Károlyi vezetőségét támogatták, így a DMASZ-ból hamarosan kivált egy másik csoportosulás, amely leginkább Moholy-Nagy László iparművészhez, valamint Lugosi Béla filmsztárhoz kötődik. Még egy oka volt ennek a csoportosulásnak a különválásra, mégpedig az, hogy elutasították a túlzott, szervilisnek mondható csehszlovák-barátságot, amely jellemezte meglátásuk szerint a DMASZ-t.⁸ A különállás végül 1943 nyarára öltött formát, amikor létrehozták a Magyar-Amerikai Demokratikus Tanácsot.⁹ A szervezet Chicagóban rendezett alapító küldöttgyűlésén 1943. június 27-én Lugosi Béla arról is beszélt, hogy szem-

⁵ Lónyay Károly meglehetősen ellentmondásos személyiségéről és tevékenységéről lásd Ablonczy Balázs: Egy hírhedt kalandor a 20. századból – Lónyay Károly tündöklése és bukásai. In: „...nem leleplezni, hanem megismeri és megérteni”. *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. Szerk. Gebei Sándor – ifj. Bertényi Iván – Rainer M. János. Eger, 2011, 333–348., valamint Miklós Dániel: Csehszlovák–magyar kapcsolatok az emigrációban a második világháború alatt. *Levéltári Közlemények*, 93. (2022) 161–178., itt 164.

⁶ Erre példa, hogy a csehszlovák emigráció vezető politikusai közül többen is megjelentek Károlyi mozgalmának rendezvényein. Így tett például Juraj Slávik belügyminiszter, illetve Hubert Ripka külügyi államtitkár. Lásd *Károlyi Mihály levelezése*. IV/B kötet. Szerk. Hajdu Tibor – Litván György. Budapest, 2015, 830. és 831. levelek.

⁷ Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2002, 395.

⁸ Amerikai magyarok a második világháború első éveiben. Részletek Vince Sándor levelezéséből. Közli Varga Lajos. *Múltunk*, 45. (2000) 3:201–238., itt 233–234.

⁹ *Magyar Jövő*, 1943. július 3., 6.

be kell szállniuk „a magyar darlanizmus minden képviselőjével, az Eckhardt, Bethlen és Ottó-féle »közvetítőkkal« vagy azok bármifajta ügynökével”.¹⁰

Maga a DMASZ rendelkezett sajtótermékekkel: főként a *Harc* című hetilap, valamint a *Magyar Fórum* című folyóirat volt a szervezet tagjainak a platformja, ahol kifejezhették nézeteiket. A kettő közül a *Harc* bizonyult maradandóbbnak, amely 1941–1945 között jelent meg – a *Magyar Fórum* ugyanis 1943-ban befejezte működését.¹¹ Valószínűsíthető, hogy utóbbi lapra már nem volt már elegendő a szervezet anyagi kerete. A *Harc* kapcsán már a második világháború alatt felmerült, hogy azt legnagyobbbrészt a londoni csehszlovák emigráns kormány finanszírozza (valamint a washingtoni kormányzat is támogatja azt mint tengelyellenes lapot) – ennek háttérében az állhat, hogy Schultz Ignác, a csehszlovák Nemzetgyűlés korábbi képviselője felhasználta kiváló kapcsolatait a csehszlovák emigrációnál a támogatás érdekében.¹²

Nemcsak az Egyesült Államokban működtek az októbrista emigrációhoz köthető csoportok és lapok. Kanadában a Károlyi Mihály követőihez tartozó, a népköztársaság idején államtitkár, a kommün alatt az agitátorképző tanára, majd később az emigrációt választó Czakó Ambró alapított *Tárogató* címmel 1938-ban havilapot. „A kanadai magyarok okulására és szórakoztatására” írt periodikát Czakó szerkesztette, amely így az októbrista nézetek platformjaként működött. Czakó nemcsak papíron maradt aktív, hanem a közéletben is: társalapítója volt a DMASZ-nak,¹³ amely szervezet alelnöki tisztségét is betöltötte 1942 szeptemberétől.¹⁴

Az Egyesült Államok déli szomszédjában, Mexikóban is egy személyt lehet kiemelni, aki lapot szerkesztett, és közéleti szervezőmunkát vállalt: Tamás Aladár író 1941-ben érkezett a tengerentúlra Franciaországból, és végül Mexikóvárosban állapodott meg feleségével. Itt látott neki az év folyamán a helyi magyar kolónia megszervezésének, amelyről leveleiben tájékoztatta Károlyi Mihályt.¹⁵ A Mexikói

¹⁰ A „Szabad Magyarság” szerkesztősége: Lesz -e Szabad Magyar Tanács? *Szabad Magyarság*, 1943. 9. sz. 269–276., itt 271–272. Megjegyzendő, hogy a tanács országos vezetőségében helyt kapott Vámbéry Ruzsem is, aki egy udvarias levélben később összeférhetlenségre hivatkozva elhárította a posztot. *Magyar Jövő*, 1943. július 17., 1.

¹¹ Markovits Györgyi: Egy New York-i magyar folyóirat a második világháború idején. „Magyar Fórum.” *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1972. Budapest, 1975, 409–425., itt 425.

¹² A csehszlovák támogatással kapcsolatban lásd Kádár Lynn Katalin: i. m. 71–72., 112–114., valamint Miklós Dániel: Aktivizmus bármilyen irányba. Vázlat Schultz Ignác második világháború alatti tevékenységéről. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2024. 1:75–98.

¹³ [Sz. n.:] Károlyi a magyarok élén. *Kanadai Magyar Munkás*, 1941. 13:13.

¹⁴ [Sz. n.:] Fekete-sárga reakció, vagy demokratikus cicomába öltöztetett horthyzmus: nyomorba és pusztulásba vezet. *Új Világ*, 1942. 46:3.

¹⁵ Károlyi Mihály levelezése IV/B... 501. és 529. sz. levelek.

Szabad Magyarország (*Hungria Libre de México*) nevű szervezet hivatalos lapot is indított Szabad Magyarság (*Hungria Libre*) címmel 1942 nyarán.¹⁶

Terjedelmi korlátok miatt jelen írás maximum említés szintjén foglalkozik azokkal az amerikai magyar sajtótermékekkel, amelyek kifejezetten kommunista-barát nézeteket vallottak – hogy mégis szóba kerülhetnek, annak az oka az, hogy a szerkesztőségek elfogadták a szovjetbarátságáról nyilatkozó Károlyi Mihályt mint emigrációs vezetőt.¹⁷

A tengerentúli magyarság felfogása a második világháború előestéjén – rövid áttekintés

Az előbbieken említett csoportok támogatottsága kapcsán érdemes röviden kitérni az amerikai (elsősorban az egyesült államokbeli) magyarság ideológiai felfogására. Várdy Béla szerint a két világháború közötti időszakban az USA-ban letelepedett magyarság világa kezdett megváltozni, mivel egyre többen léptek ki a homogén magyar negyedek világából. Ebben az időszakban lecsökkent a magyar betelepülők száma, azonban köztük számos olyan magasán képzett személy volt, akik főleg politikai okokból hagyták el Európát – ők azonban nem a „Little Hungaryk” világában éltek, hanem az amerikai társadalomhoz csatlakoztak: mindennapi és szellemi, tudományos tevékenységüket is itt fejtették ki, erre a közegre voltak hatással.¹⁸

Érdemes hozzátenni, hogy a kivándorolt magyarság alapvetően „úrellenes” volt: a főként mezőgazdasági munkások, akik leginkább a nehéziparban találtak munkát a tengerentúlon, gyanakodva, bizalmatlansággal figyelték sok évtizeden át a „nadrágos embernek” titulált értelmiségieket (köztük a zsidókat is).¹⁹ A már letelepedett magyarság egyre jobban ragaszkodott az óhazához, amelyet támogatni kívánt a vesztes első világháború után²⁰ – ezt a budapesti kormányzat igyekezett is kihasználni. Nem meglepő tehát, hogy Eckhardt Tibor egy 1943-ban Magyarországra juttatott levelében köszönetet mondott a Magyar Revíziós Ligának, mivel a szervezet az amerikai magyarság körében népszerűsítette korábban a revízió ügyét.²¹

¹⁶ [Sz. n.:] „Szabad Magyarság.” *Uj Világ*, 1942. július 11., 4. A folyóirat öt éven át tartó működéséről lásd Markovits Györgyi: *Magyarok a fasizmus ellen Mexikóban a második világháború idején*. A „Szabad Magyarság.” *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1973. Budapest, 1976, 313–327.

¹⁷ Megjegyzendő: Jászi Oszkár Károlyival szemben tartott attól, hogy Magyarország sorsa a bolsevizálás lesz, ha a szovjet érdekszférába kerül a második világháborút követően. Lásd Litván: i. m. 404.

¹⁸ Várdy Béla: *Magyarok az Újvilágban*. Budapest 2000, 349–352.

¹⁹ Uo. 267.

²⁰ Lásd bővebben uo. 354–367.

²¹ HU-MNL-ZVL-IV 433-5183/1944. [Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Megyei törvényhatóságok, Egyedi iratok gyűjteménye. Eckhardt Tibor levele a Kisgazdapárt vezetőihez.]

Ezt a Magyarországhoz való ragaszkodást és hozzáállást Jászi Oszkár és Faludy György (az előző kategorizálás alapján ők ketten a világháború között érkező értelmiségiekhez tartoztak, akiknek a letelepedett magyarságra kevés hatásuk volt) is felismerte, igaz, ők ketten a negatívumot látták ebben. Jászi „*elmaradott crowd*” jelzővel illette őket, akiket így könnyen ki tudtak használni a „*Horthysta és kommunista ügynökök*”.²² Faludy pedig úgy látta a detroiti magyar munkásokat, mint akik „*egy eltűnő nemzetség torát ülik csirkepaprikással, borsos tokánnyal, bécsi szelettel, műdalkíséret mellett*”.²³

Az amerikai magyarságot aszerint is fel lehet osztani, hogy miként álltak a királykérdéshez, jobban mondván a Habsburg-Lotaringiai-házhoz. Ez ugyanis befolyásolta azt is, hogy miként ítélték meg Habsburg Ottó második világháború alatti tevékenységét. Alapvetően három csoport különböztethető meg Várdy Béla kutatásai nyomán. Az elsőbe tartoztak a katolikus vallású amerikai magyarok, akik Habsburg Ottó mellett álltak ki, a második csoportot a Habsburgokat elutasító baloldaliak alkották, akik a főhercegben a feudalizmus és az abszolutista berendezkedés képviselőjét látták. A harmadik csoportba főként a protestáns vallású amerikai magyarok tartoztak, akik Ottóban Horthy Miklós kormányzó vetélytársát, másrészt pedig a Habsburg-dinasztiában a magyar függetlenségi mozgalmak sárba tipróit látták. E harmadik csoport nagyobb részét idővel Habsburg Ottó meg tudta győzni személyes fellépésével, hogy támogassák őt.²⁴

A második világháború előestéjén-idején az amerikai magyarság több mint félmillió főt tett ki. A *Magyar Külpolitika* 1938-ban 538 ezer főről írt, a csehszlovák emigráns kormány külügyminisztériumának egyik jelentése 1944-ben pedig arról számolt be, hogy az amerikai magyarság 80 százaléka, vagyis nagyjából félmillió fő az Amerikai Magyar Szövetség (AMSZ) támogatója.²⁵ Az amerikai magyarság két legnagyobb lapja az AMSZ-hez köthető *Amerikai Magyar Népszava* és a *Szabadság* voltak. Előbbinek 27463, utóbbinak 38629 előfizetője volt 1943-ban.²⁶

Az említett csehszlovák jelentés azonban arról is írt, hogy hiába a nagy létszám és előfizetés, az AMSZ és a két említett nagy lap defenzívába szorult Vámbéry és társainak, valamint a kommunista csoportok tevékenysége miatt. Mennyien támogatták tehát a progresszív baloldali csoportokat? A fenti – a csehszlovák emigráció alapján megadott – számarány alapján is látható, hogy utóbbiak az amerikai magyarságnak csupán töredékére támaszkodhattak. Várdy Béla egy esetben úgy fogalmaz, hogy „*minden komolyabb társadalmi bázis nélkül*” a hátuk mögött ala-

²² Varga: i. m. 204.

²³ Faludy György: *Pokolbéli víg napjaim*. Budapest, 1998, 159.

²⁴ Várdy: i. m. 498–499.

²⁵ Nagy Iván: A magyarok száma az Egyesült Államokban. *Magyar Külpolitika*, 1938. 6:13–14.

²⁶ Várdy: i. m. 316.

pítottak mozgalmakat az oktoberista személyek, csoportosulások.²⁷ Ennek (és a tőkehiánynak) a lenyomataként értelmezhető, hogy Faludy György emlékei szerint a *Harcot* az induláskor ezer, majd kétezer példányban nyomták, terjesztették – eleinte meglehetősen kezdetleges körülmények között. A példányok fele az Egyesült Államokban és Kanadában került értékesítésre, a másik felét pedig az előfizetőknek postázták ki más országokba.²⁸

Habsburg Ottó föderációs tervezetének kritikája

A főherceg elképzelése a közép-európai föderációról jól ismert, azonban mégis érdemes röviden kitérni rá, mivel az oktoberista emigránsok gyakran tűzték toll-hegyre a tervet, amely felfogásuk szerint a Habsburg-dinasztia restaurációját készítette volna elő. Szintén érdemes a leginkább „Oszták Légió” elnevezéssel ismert katonai alakulatról is említést tenni, mivel az oktoberista emigráció közvetlenül is kapcsolatba az egységgel a költő Faludy György révén, akit ide irányítottak, miután jelentkezett az Egyesült Államok hadseregébe. Az itt szerzett tapasztalatait pedig közvetlenül a második világháború után papírra is vetette.

A *Foreign Affairs*-ben megjelent, *Danubian Reconstruction* című cikkében Habsburg Ottó kiemelte: egy föderáció igenis megoldást biztosítana Közép-Európa problémáira; és mint ilyen, egy időben megreformált Osztrák–Magyar Monarchia életképes formációként létezhetett volna 1914–1918 után is. A főherceg a korábbi birodalom etnikai sokszínűsége miatt támogatta a szupranacionális megoldást. Úgy látta ugyanis, hogy a nacionalizmus az utódállamokban nem bizonyult megoldásnak. Írásában Svájcot említette példaként, ahol a helvét konföderáció eltérő nemzetiségei egy működő államot tudhatnak a sajátjuknak.²⁹

A magyar oktoberista emigráció elutasította IV. Károly magyar király fiának cik-két. Szellemi vezetőként Károlyi Mihály a *Harcnak* küldött rövid írásában fejtette ki álláspontját a dunai föderáció, valamint a Habsburgok kapcsán. Írásában nem említette sem Ottó cik-két, sem magának a főhercegnek a nevét. Kifejtette ugyanakkor, hogy nem értett egyet az első világháború utáni, felülről szervezett rendezéssel, amelyet a Népszövetséggel hozott összefüggésbe, és bár elítélte az Osztrák–Magyar Monarchiát – mivel az meglátása szerint a németiség és a magyarság uralmát jelentette a nemzetiségek fölött –, azt elismerte, hogy a birodalom ön-magában gazdasági egységet jelentett. A jövőben pedig szupranacionális egységekre lesz szükség, amelyek a széttöredezett kisállamiságot felválthatják.

²⁷ Uo. 438.

²⁸ Fejős Zoltán: *Harc a háború ellen és az új demokratikus Magyarországért. Medvetánc*, 1988. 1:281–289., itt 286–287.

²⁹ CZ-AMZV-LA 1939–1945-27274/44 (krabice 185) [Cseh Külügyminisztérium Levéltára, Londoni levéltár 1939–1945, Magyar szervezetek az Egyesült Államokban].

A Habsburg-ház, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia restaurációja kapcsán arról írt, hogy ugyan gazdasági egységet jelentett az államalakulat, azonban a működése antidemokratikus és önállóan fenntarthatatlan volt. „*Lehetséges-e ma a föderációt Habsburg vezetés alatt megvalósítani? A Habsburgok tradíciói éppoly erősek, mint a Bourbonoké, s lehetetlen hinni, hogy a Habsburgok valaha is egy demokratikus és szocialista föderáció központja lehessenek,*³⁰ *mely egy federált Európa új rendjének útját egyengeti*” – vélekedett Károlyi.³¹

A föderációs elképzeléseket támogató (lásd a korábbi „Keleti Svájc” elgondolását) Jászi Oszkár a *Magyar Fórum* hasábjain megjelentetett, szintén rövidebb terjedelmű, tömör, lényegre törő hangvételű cikkében helytelenítette az esetleges Habsburg-restaurációt – értve a fogalom alatt a Habsburg-ház égisze alatt létrejövő regionális államszövetséget.³² Érveit alátámasztandó a múlt és a jelen időszakból hozott fel állításokat, hogy miért nem lenne működőképes számára a (részlegesen) helyreállításra kerülő Osztrák–Magyar Monarchia.

A történelmi érvek között hozta fel, hogy a Habsburg-ház „dinasztikus szolidaritást” hozott létre az Osztrák–Magyar Monarchiával, amely nem tudott „morális vagy kulturális egységet”, „élő valóságot” jelenteni az alattvalói számára. Az együttműködés pedig azért nem jöhetett létre az itt élő népek között, mivel nem váltak „aktívvá”, azaz nem volt bevezetve az általános választójog. A jelenre tekintve Jászi megállapította, hogy az Ottó-féle elgondolás csak Ausztria és Magyarország területét érinti, mivel „*a szlávoknak és a románok többségének gyűlölete a Habsburgok iránt oly általánosan ismert*”. Hozzátette továbbá, hogy a felvázolt elképzelést Magyarországon is csak két feudális társadalmi réteg, az arisztokrácia és a katolikus klérus fogja támogatni.

Jászi mindezek mellett úgy látta, hogy mivel Habsburg Ottó korábban Engelbert Dollfuss osztrák kancellár és az ausztrófasiszta rendszer támogatója volt, ezért nem

³⁰ Károlyi 1942. november 11-re keltezett levelében Jászi Oszkárnak többek között arról írt, hogy meglepetésére Habsburg Ottó öccsével, Róbert főherceggel futott össze a közelmúltban. A londoni találkozásról szóló beszámolója alapján azonban úgy tűnik, hogy kedélyes beszélgetéssel töltötték el az időt. Amikor Károlyi felelte, hogy ő maga szocialista, baloldali, a főherceg csak legyintett, mondván: „*ki nem szocialista manapság?*” Károlyi azon felvetésére, hogy kire támaszkodna Habsburg Ottó, ha visszatérne a háború után Magyarországra, a főherceg úgy felelt, hogy csak a parasztságra. Lásd Károlyi Mihály levelezése IV/B... 665. levél.

³¹ Károlyi Mihály: Föderáció: az egyetlen kivezető út. *Harc*, 1942. 7:2–3., itt 2.

³² Jászi a *Magyar Fórum* első és második számában egy kétrészes cikksorozatban összefoglaló jelleggel írt a kortárs föderációs elképzelésekről: ezekben az írásaiban általánosító jelleggel kategorizált (négy elgondolást különített el egymástól: a világállam, az új Népszövetség, az Európai Egyesült Államok és „demokráciák uniójának” a támogatóit). Ezen írásainak a jellegéből adódóan csupán egyetlen helyen említette meg a Habsburgokat, mégpedig egy felsorolásban, amelyben megjegyezte, hogy minden programadó az Atlanti Chartával egyetértésben számolna le a régi világrenddel, legyen az a Habsburg-monarchia helyreállítója vagy épp a cseh-lengyel közös vezérkar képviselője. Lásd Jászi Oszkár: Föderációs tervek. *Magyar Fórum*, 1942. 1:9–11., uő.: Föderációs tervek. *Magyar Fórum*, 1942. 2:31–33.

lehet a demokrácia híve – a föderációs elképzelése pedig nem föderatív, mivel az Jászi meglátása szerint a feudális Habsburg-korszakot hozná ismét el. Cikkének végén Jászi összegzőként megállapítja: „a Dunavölgyének forrongó katlanját, amely mindig túlömléssel fenyeget, egyedül csak a Demokrácia és a Federalizmus erői tudják békére bírni,” amelyre az új Habsburg-uralom nem lenne képes.³³

1942 őszén a *Tárogató* is állást foglalt egy rövidebb, eltérő hangvételt megütő cikkben. Bár az írás a szerzőség feltüntetése nélkül jelent meg, erősen gyanítható, hogy a lapot egyedül szerkesztő Czakó Ambró írta azt. A *Tárogató*ban megjelent cikk nem a föderáció, hanem elsősorban Ausztria szempontjából foglalkozik Habsburg Ottóval, aki a szerző szerint „küzd a családi vagyona visszaszerzéséért. A Habsburg felfogás szerint Ausztria földje és küzdő népe: családi vagyon.” A szerző tehát Jászihoz hasonlóan domborítja ki a korábbi Habsburg uralom dinasztikus jellegét, miközben azt gúnyosan említi meg, hogy a főherceg saját, német nyelvű cikkeiben Otto von Österreichnek³⁴ nevezi magát. A magyarsággal kapcsolatban a *Tárogató*ban megjelent cikket jegyző személy annyit emleget fel, hogy Ottó a magyar trón felé kacsingat, és a magyarokat akarja bolondítani.³⁵

A Mexikóvárosban megjelenő *Szabad Magyarság* oldalain Ádám György – aki álneven, Király Endreként jegyezte ezt a cikket – egy átfogó cikkének egyik altémájaként tért ki Habsburg Ottó tevékenységére. A fő téma a „magyar Darlánok”,³⁶ vagyis a háborúból kiutat kereső magyar politikusok voltak, akiknek a kiugrás lehetőségét kereső tevékenységét szimplán rendszermentésnek tekintette a szerző, amelyet elítélt. A szerző az „Osztrák Légiót” említi inkább (erről a későbbiekben szólunk), azonban a föderációra is kitért röviden. Ez esetben Ádám György a föderáció és a Habsburg-ház restaurációja közé egyenlőségjelet tett. „Ha már föderációnak kell lennie Délkelet Európában, hát legyen, de Habsburg monarchia formájában” – fogalmazta meg a szerző, hogy mire is gondolhatott a főherceg valójában.

Felveti továbbá, hogy a legitimizmusnak nincs nagy társadalmi bázisa Magyarországon, azonban Horthy Miklós Ottóra történő leváltását az arisztokrácia alkalmasint mégis támogatná, mivel mindig is parvenünek tartották a kormányzót. Az Ottó-féle föderáció kapcsán Ádám György még azt is előhozza, hogy annak liberális volta is megkérdőjelezhető, mivel a főherceg kapcsolatban állt a volt

³³ Jászi Oszkár: Ausztria, Magyarország és a Habsburgok. *Magyar Fórum*, 1942. 5:104–105., itt 105.

³⁴ A *Foreign Affairs*ben megjelent cikket is Ausztriai Ottóként jegyezte – a név angol megfelelőjének (Otto of Austria) használatával.

³⁵ [Sz. n.:] Habsburg Ottó Ausztriáért. *Tárogató*, 1942. 4:7–8., itt 7.

³⁶ Francois Darlan (1881–1942) francia tengerésztiszt, politikus. 1941–1942 között a vichyi Franciaország miniszterelnöke, majd az észak-afrikai fegyveres erők parancsnoka. Ilyen minőségében írta alá a fegyverszünetet 1942 novemberében a partraszálló angolszász csapatok parancsnokságával. Nem sokkal később az Egyesült Államok helyi katonai vezetői támogatásával átállt, és a helyi francia területek kormányzójaként működhetett. A pozícióiban maradását nagy felháborodás követte. 1942 decemberében Algírban egy francia diák agyonlőtte.

kisgazda pártvezetővel, Eckhardt Tiborral.³⁷ Utóbbi esetében az októbrista magyar emigráció előszeretettel hánytorgatta fel fajvédő múltját, amely alapján arra következtettek, hogy valójában ő csak megátssza a demokrata antifasisztát, és arra készül, hogy a Horthy-rendszer félhivatalos küldöttjeként átmentse a rezsimet a háború utáni időszakra.³⁸ A Habsburg Ottóval való munkakapcsolatával kapcsolatos megnyilvánulásokra később térünk ki röviden.

Ádám György a cikkében megemlíti azt is, hogy egyes „Délamerikában élő” (sic) közép-európai arisztokraták úgy tudják, hogy a Habsburg-ház háború utáni restaurálása már kész tényként kezelendő. Vele szemben – két hónappal korábban – Vámbéry Rusztem, a mozgalmának³⁹ házi lapjaként funkcionáló *Harcnak* adott interjújában arról beszélt, hogy meglátása szerint a főherceg és körei nem tudják az amerikai vezetés figyelmét elterelni egyes „alapigazságoktól”. Ezek között említette meg, hogy „Amerika békét akar a Dunavölgyében. Ilyen béke csak a dunavölgyi államok együttműködése, federációja alapján lehetséges.” Vámbéry itt nyíltan utalt arra, hogy a főherceg föderációval kapcsolatos gondolatai mögé látott dinasztikus restauráció meglátása szerint nem fog sikerre jutni.⁴⁰

Vámbéry – bár ezt 1943 májusában még nem láthatta előre – nem állított valótlan, igaz, nemcsak Habsburg Ottó föderatív tervei buktak meg, hanem a teljes, államszövetségekről szóló tervezés is 1943 folyamán. Ennek oka a korábban már említett elutasító szovjet álláspont volt, amelyet az év novemberében Molotov külügyi népbiztos érvényre juttatott a szövetséges külügyminiszterek moszkvai tárgyalása során.⁴¹ A főherceg addigra már elvesztette a harcot az Egyesült Államokban, hogy a washingtoni kormányzatot a terve mellé állítsa. Bár Roosevelt elnök a támogatói közé tartozott, Cordell Hull külügyminiszter nem szimpatizált Habsburg Ottó elképzeléseivel, végül az Egyesült Államok első embere is – dacára a személyes szimpátiának – elállt a közép-európai föderációk terveitől, és a Sztálin által jobb megoldásnak látott nemzetállamiság mellett foglalt állást.⁴²

A főherceg számára a föderációs elképzelésének a kudarc nagy vereséget jelenthetett, azonban sem az ő, sem a más(ok) által papírra vetett tervekből nem lett valóság. Volt azonban a megvalósítási fázisig eljutó elgondolása is, amely szintén kudarcot vallott – és amelyet az októbrista emigráció szintén gyakran emleget-

³⁷ Király Endre [Ádám György]: Magyarország jövője és a magyar Darlának. *Szabad Magyarország*, 1943. 7:205–212., itt 207.

³⁸ Kádár Lynn Katalin: *Eckhardt Tibor amerikai évei, 1941–1972*. Budapest, 2006, 72–74.

³⁹ Megjegyzendő, hogy az interjút a Károlyi-féle mozgalom Amerikai Bizottságának elnökeként adta.

⁴⁰ Berend Pál: „Mit ér a legszebb magyar nemzeti hagyomány, ha Hitler félcsizmájával rúghatja fel?” *Harc*, 1943. 20:3.

⁴¹ Romsics Ignác: *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról*. Gödöllő, 1992, 21.

⁴² Várdy: i. m. 495–496.

tett (nem csak csoportjuk személyes érintettsége miatt), mivel ebben is a Habsburg-restauráció rémét látták felfedezni.

Az „Osztrák Légio” és az októbrista emigránsok cikkei

Az „Osztrák Légio” terve egyáltalán nem az Egyesült Államokban jutott Habsburg Ottó eszébe, hanem már 1939 során, Franciaországban is foglalkozott a gondolattal. A tervezett fegyveres testületnek az első világháborúban létrehozott Csehszlovák Légio volt a mintája, amelyet „Legfőbb Hadúrként” maga a főherceg irányított volna.⁴³ Az 1939. évi terv azzal számolt, hogy az osztrákokból álló alakulat majd a francia hadsereg részeként jön létre és fog működni. Az elképzelés kapcsán megjegyzendő, hogy a csehszlovák példa egyáltalán nem volt légből kapott még 1939-ben sem. A francia kormánnyal Štefan Osuský csehszlovák követ 1939. október 2-án kötött megállapodást a felállítandó hadseregről, amely az emigráns kormányuk vezetése alatt fog működni⁴⁴ – igaz, ez a testület ekkor még nem létezett, amelynek fő oka a csehszlovák emigráció kezdeti széttöredezettsége volt. Még korábban, 1939. szeptember 1. előtt a francia vezetés négyezer csehszlovák önkéntes számára biztosított helyet a Francia Idegenlégióban. Békeidőben ugyanis a vonatkozó törvények szerint idegen állampolgároknak tilos volt katonai szervezetet létrehozniuk az ország területén.⁴⁵

Az Egyesült Államokban több siker övezte Habsburg Ottó légióalapítási tervét. Legalábbis, ami megvalósítás kezdeti fázisát jelenti. Az Egyesült Államok hadseregén belül létrehozott 101. gyalogos zászlóalj az indianai Camp Attenburyben kezdte meg nem túl sikeres működését 1942 folyamán. Hogy az alakulat hírét, ismertségét növeljék, Ottó testvérei közül ketten, Félix és Lajos főhercegek is jelentkeztek a zászlóaljba, amelyet osztrák illetőségű önkénteseknek tartottak fenn. Tekintve, hogy az önkéntesek alig jelentkeztek, az Egyesült Államok hadügyminisztériuma igyekezett feltölteni a létszámot már besorozott, ausztriai származású katonákkal. Az ilyen módon létszámában felduzzasztott, ám alacsony harci kedvű és értékű egységet ismét önkéntes alapon szervezték tovább. Mint Henry L. Stimson hadügyminiszter az elnöknek írt egyik leveléből kiderül: miután már semmilyen kényszer nem volt a zászlóalj kötelékében maradásnak, összesen 144 főből állt az egység, miközben egy zászlóaljnak 931 főből kell állnia az Egyesült Államok

⁴³ Gordon Brook-Shepherd: *Habsburg Ottó: Életrajz*. Budapest, 2003, 231. A korabeli magyar sajtó ugyanakkor arról ír, hogy Ernst Rüdiger Starhemberg herceg, egykori osztrák alkancellár volt az, aki lobbizott a francia vezetésnél az Osztrák Légio létrehozása kapcsán. Lásd *Ujság*, 1939. szeptember 17., 2., *Pesti Napló*, 1939. szeptember 17., 3.

⁴⁴ *Dokumenty ceskoslovenské zahraniční politiky. Od rozpadu Česko-Slovenska do uznání československé prozatímní vlády 1939-1940*. B/I. Ed. Jan Němec et al. Praha, 2002, 241–244.

⁴⁵ Toman Brod – Eduard Čejka: *Na západní frontě, Naše vojsko-Svaz protifšistickýh bojovníků*. Praha, 1963, 31–32.

hadseregében. Stimson George C. Marshall vezérkari főnökkel egyetértésben ezért javasolta, hogy az elnök oszlassa fel az alakulatot, már csak azért is – mint fogalmaz –, mert a zászlóalj létének híre negatív hatással bírt az amerikai közvéleményre, és ő maga kétségesnek látja, hogy az egységnek bármikor is lesz-e értéke a hadászat vagy a propaganda terén.⁴⁶

Stimson az említett levelében említette a zászlóalj kapcsán jelentkező negatív közhangulatot – jelen írásban (maradva a megjelölt témánál) csupán arra térünk ki, hogy az oktobrista emigráció miként vélekedett az egységről.

Manapság a zászlóaljat leginkább egy irodalmi műből ismerheti az átlag olvasó. Faludy György szépirodalmi igénnyel jegyzett visszaemlékezésében, a *Pokolbéli víg napjaimban* ír arról, hogy mint az Egyesült Államok hadseregébe önként jelentkező „idegent” miként helyezték át a 101. gyalogzászlóaljhoz. Faludy azonban már azelőtt is papírra vetette emlékeit a Camp Attenburyvel kapcsolatban, hogy az említett memoárja kötet formájában megjelent volna. A második világháború után Magyarországon a *Népszava* újságírójaként dolgozó Faludy „katona-naplóját” a *Dolgozók Világlapja* (amely lap, akárcsak a *Népszava*, a Szociáldemokrata Párthoz kötődött) hozta le *Mars szekerén...* címmel. A folytatásokban közölt írás négy része szólt konkrétan Faludynak az „Osztrák Légióban” megélt tapasztalatairól.⁴⁷ Faludy – sokkal rövidebb terjedelemben – még egyszer, 1949-ben nyilatkozott a *Világosságnak* (amely korábban szintén az SZDP-hez kötődött) a 101. gyalogos zászlóaljbeli élményeiről.

Hogy a második világháború alatt nem tudott ezekről az élményeiről közvetlenül beszámolni, annak az oka talán az lehetett, hogy az amerikai hadseregben végzett feladatai mellett nem igazán volt ideje tudósításokat írnia a *Harc* számára, amelynek a szerkesztői posztjától éppen azért vált meg, mivel belépett a hadseregbe. Visszaemlékezéseiben részletesen szól az amerikai hadseregben töltött idejéről, ezen belül azonban kifejezetten negatív élményként írja le a zászlóaljnál eltöltött időszakot.

Faludy ugyan nem, de más oktobrista emigráns már a második világháború alatt is kifejtette véleményét az „Osztrák Légió” kapcsán. Így tett például Czákó Ambró a *Tárogató* 1943. évi első számában, aki Habsburg Ottó kezdeményezése kapcsán kifejtette, hogy elsősorban a torontói osztrák legitimisták fejezték ki örömeiket a fegyveres testület létrehozása miatt, 1942 novemberében. „*Most már min-*

⁴⁶ US-FDRPLM-PSF 1933–1945 (Box 23) [Franklin Delano Roosevelt Presidential Library & Museum, Franklin D. Roosevelt, Papers as President: The President's Secretary's File 1933–1945, Henry L. Stimson memorandum a az elnökhöz, 1943. április 17.] http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/psf/psfa0230.pdf (utolsó letöltés ideje: 2024. augusztus 5.).

⁴⁷ A sorozat Camp Attenbury-beli tapasztalatairól szóló részei: Faludy György: *Mars szekerén*. 4. Cipőtől a bakancsig. *Dolgozók Világlapja*, 23:8–9., uő: *Mars szekerén*. 6. *DVL*, 1947. 25:8–9., uő.: *Mars szekerén*. 7. Cipőtől a bakancsig. *DVL*, 26:8–9., uő.: *Mars szekerén*. 8. A Habsburg-légió. *DVL*, 1947. 27:7–8., uő.: *Mars szekerén*. 9. A Habsburg-légió. *DVL*, 1947. 28:7–8., uő.: *Mars szekerén*. 10. Felderítő lovasszázad. *DVL*, 1947. 29:7–8.

den rendben van: meglesz az osztrák hadsereg, Habsburg Ottó vezénylete alatt, [...] a háború után rendcsinálás céljából be fog diadalmasan vonulni Ausztriába. Ennyit mondtak csak s elhallgattak. De a hallgatásuk alatt mosolyogtak. És ez a mosoly volt hivatva nekünk tudomásunkra adni azt, hogy ha Habsburg Ottó egy hadsereg élén bevonul Ausztriába, akkor ő egyszersmind Ausztria császára is lesz, s továbbá, mivel Habsburg Ottó szintén akarja a dunai konfederációt, egyszersmind a konfederáció császára is lesz, azaz visszaáll a régi rend, a jó öreg osztrák összmonarchia, s akinek ez nem tetszik, hát annak befellegzett” – gondolta tovább Czakó Ambró az osztrák legitimisták metakommunikációját, aki ilyen módon vezette le a Habsburg-ház restaurálását az éppen csak létrejött katonai egységből.

Cikkében Czakó hozzászól ugyanakkor, hogy „Habsburg Ottó úr gyerekes terve megbukott”, ennek pedig az okait abban látja, hogy egyrészt az osztrákoknak nem volt szükségük rá, másrészt különböző nemzetiségű emigránsok (többek között a csehek, szerbek, „demokratikus magyarok”) mutattak rá arra, hogy a szövetségesek háborús céljait veszélyezteti a főherceg tervének támogatása. „Nincs értelme a náci ellen harcolni, ha Hitler helyét egy Habsburg foglalja el” – állapítja meg Czakó, aki azt is felelegeti, hogy az „egyéni hatalomvágygal” bíró Ottó jó viszonyt ápolt a „kis osztrák diktátorral”, Dollfuss-szal, aki ismert volt munkásellenes politikájáról.⁴⁸

A *Harc* 1943 januárjában interjút közölt az „Osztrák Légió” szervezőbizottságának egyik vezetőjével, Walter Schuschnigggal (a korábbi osztrák kancellár, Kurt Schuschnigg fiával), aki a főherceget kifejezetten demokratikus beállítottságúnak tartotta, azonban a bevallottan zászlóalj-nagyságú katonai alakulatról nem árult el közelebbi információkat, hivatkozva azok „katonai titok” volta. Az interjút készítő Berend Pál érezhetően negatívan állt beszélgetőpartneréhez és az általa képviselt ügyhöz (például Schuschnigg megemlíti, a toborzás kapcsán „nagy a lelkesedés”, Berend azonban írását azzal zárja, hogy a másfél órás beszélgetés alatt egyetlen fő sem jelent meg csatlakozási szándékkal az irodában), és ő maga is felelegeti – kérdés formájában teszi fel – azokat a megállapításokat, amelyeket fentebb is említettünk. Berend így beszélgetőpartnere felé szegezi, hogy Ottó főherceg valójában a „magyar restaurációra” törekszik, illetve, hogy ő maga az „európai nacionalista reakció” képviselője, amely ideológia „melegágya volt a fasiszmusnak”.⁴⁹

A Habsburg Ottóval szimpatizáló irodalom a zászlóalj feloszlátása kapcsán gyakran megjegyzi, hogy az alakulat működésének a bukását leginkább az erőteljes csehszlovák és baloldali emigráns sajtóhadjárat jelentette.⁵⁰ Ettől talán nem függetlenül, de megállapítható, hogy az egységhez nagyon kevesen csatlakoztak (lásd fen-

⁴⁸ [Sz. n.:] A Habsburg hadsereg. *Tárogató*, 1943. 7:6.

⁴⁹ Berend Pál: Walter von Schuschnigg [sic!]: „Ottó úgy dolgozik, mint egy ló. Nem is trónkövetelő már, hanem egyetemi tanár.” *Harc*, 1943. 5:2.

⁵⁰ Várdy: i. m. 380., Brook-Shepherd: i. m. 254.

tebb Berend Pál megjegyzését is). Habsburg Ottó életrajzírója, Gordon Brook-Shepherd szintén ír arról a folyamatról, amelynek következtében teljesen leapadt az alakulat létszáma. Nem meglepő tehát, hogy Stimson hadügyminiszter a szintén már említett levelében az egység felosztását javasolta az elnöknek. A problémák tehát 1943 késő tavaszán ismertek voltak, azonban Habsburg Róbert, Ottó testvére, memorandumot küldött Franklin Delano Rooseveltnek, arra vonatkozóan – hogy angliai tapasztalatai alapján – miként kellene átalakítani az egységet, hogy az speciális feladatokat (például foglyok kihallgatása, rajtaütésszerű támadások végrehajtása) legyen képes végrehajtani.⁵¹ A főherceg tanácsát nem fogadták meg, a zászlóaljat feloszlatták.

Habsburg Ottó és Eckhardt Tibor – illetve Milan Hodža

A második világháború alatt Eckhardt Tibor és Habsburg Ottó kiváló munkakapcsolatot alakított ki egymással. A magyar politikus a korábban már említett, 1943-ban írt, és Magyarországra juttatott levelében úgy fogalmaz, hogy utóbbi „sok befolyásos barátot szerzett a magyar ügynek is. Az elnökkel való barátsága a mi számunkra is pótolhatatlan érték, mert fontos esetben eddig még mindig el tudott hozzá jutni, s az elnök őszintén és részletesen megbeszéli vele a kérdéseket. [...] Egyesült erővel dolgozunk Beneš tervei ellen. A vele való együttműködés könnyű és csak hasznos magyar szempontból is, mert kiváló politikai érzékkel és tapintattal bír.”⁵² Eckhardt és Habsburg Ottó munkakapcsolata a nézetközösség miatt elmélyült, és így próbálták meg elérni Washington támogatását Magyarország átállásához – amely folyamatról Kállay Miklós magyar miniszterelnököt is igyekeztek tájékoztatni.⁵³

Eckhardt kapcsán – mint említettük fentebb – az oktobrista emigránsok cikkekben többször is felhánytorgatták fajvédő múltját, arról azonban kevesebbszer írtak, hogy korábban közismert volt szabad királyválasztó nézeteiről. Volt azonban erre is példa: Kéri Pál a *Harc* egy korai számában⁵⁴ Eckhardtnak az 1934. évi marseille-i királygyilkosságban játszott állítólagos szerepét boncolgatta, azonban két helyen utalást tett arra, hogy a kiszgaza politikus korábban nem tartozott a legiti-

⁵¹ US-FDRPLM-PSF 1933–1945 (Box 23) [Franklin Delano Roosevelt Presidential Library & Museum, Franklin D. Roosevelt, Papers as President: The President's Secretary's File 1933–1945, Habsburg Róbert emlékirata az elnökhöz, 1943. május 9.] http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/psf/psfa0230.pdf (utolsó letöltés ideje: 2024. augusztus 5.).

⁵² HU-MNL-ZVL-IV 433-5183/1944. [Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Megyei törvényhatóságok, Egyedi iratok gyűjteménye. Eckhardt Tibor levele a Kiszgadzapárt vezetőihez.].

⁵³ Joó András: Világháborús intrikák. A magyar béketapogatózások és az isztambuli színtér fontos mozzanatai, 1942–1944. *Századok*, 142. (2008) 6:1421–1464., itt 1430., 1446., Eckhardt Tibor: *Visszaemlékezések 1941–1943*. Budapest, 2008, 159–160.

⁵⁴ k. p. [Kéri Pál]: Királygyilkos legitimizmus? *Harc*, 1942. 6:11.

misták táborába. „Eckhardt Tibor, Ottó mester magyar vigéce Amerikában annak idején Károly császárra, Ottó papájára lövetett Budapesten; nem, nem erről van szó, erre nem volna érdemes szót vesztegetni. Hiszen nem találta el” – utalt ezzel a cikk szerzője arra, hogy az 1921-es budaörsi csatában – ahogyan Kéri Pál fogalmaz: „Horthy és ez az Eckhardt lövöldözése” – Eckhardt mint a budapesti kormány sajtófőnöke, a legitimista táborral szemben foglalt állást. Ahogyan 1924-ben fogalmazott a Nemzetgyűlésben: „Azokban a budaörsi napokban magam is jóhiszeműen, teljes hazafiasságom alapján azt véltem, hogy akkor szolgálom a legjobban a haza sorsát, ha mindenképpen megakadályozom a király visszatérését.”⁵⁵

Az októbrista emigráció számára az Eckhardt–Habsburg Ottó kooperáció tálcán kínálta a lehetőséget, hogy bemutassák: a főherceg valójában csak a feudális, antidemokratikus Horthy-rendszer átmentését kívánja elérni. Erre példa a Buenos Airesben megjelenő *Új Világ*⁵⁶ 1941 októberében – a szerző nevének feltüntetése nélkül – megjelent cikke, amelynek fő témája ugyan Károlyi Mihály mozgalmának a szerveződése, azonban Eckhardt és Habsburg Ottó is szóba kerülnek. A szerző Eckhardt Független Magyarországért Mozgalmának intéző bizottságából kiemeli Bátor Viktort, aki jogtanácsosként működik együtt „Zitáékkal” (vagyis Zita magyar királynéval, Habsburg Ottó édesanyjával), illetve ő maga a „magyar Habsburg mozgalom” vezetője. Ez a szervezet pedig kapcsolatban áll az „osztrák Ottó-mozgalommal”, így „egy csapásra két legyet akar ütni: a Monarchia visszaállítását és Otto trónra ültetését”.⁵⁷ 1944-ben Magyar Ferenc a *Harc* hasábjain angolul megjelent rövid írásában felhozta, hogy az Egyesült Államok külügyminisztériuma korábban meghallgatta az „ex-fasiszta” Eckhardt gondolatait, míg sok „naiv társasági ember” és nem kevésbé aktív barátai a politikában támogatták Habsburg Ottó tervét, hogy visszaállítsa az Osztrák–Magyar Monarchiát. A szerző Eckhardtot és a főherceget példaként hozta fel, hogy bemutassa: a szövetséges vezetők több esetben a kis nemzetek önjelölt vezetőivel törekedtek megegyezni.⁵⁸

Ádám György a *Szabad Magyarországban* szemlélte a csehszlovák emigrációhoz köthető *Newyorské listy* című lapban megjelent írást, amelyet Ray Brock, a *New York Times* ankarai tudósítója jegyzett. Ádám szerint a cikk nemcsak arról szól, hogy Eckhardtot valójában a budapesti kormányzat küldte az Egyesült Államokba,

⁵⁵ Eckhardt interpellációja az Ébredő Magyaroknak a budaörsi csatában játszott szerepét járta körül, felszólalásának végén ejtett szót 1921-ben képviselt nézetéről. *Nemzetgyűlési napló*, XXVII. kötet, 1924. november 19., 318.

⁵⁶ A hetilap előbb Kollár Béla, majd Szász Béla főszerkesztésével jelent meg. A lap elfogadta a DMASZ álláspontját az emigráns magyar egységfront kapcsán, azonban inkább kommunista(barát) lapokkal állt kapcsolatban. Lásd Markovits Györgyi: Emigráns lapok Dél-Amerikában a második világháború éveiben. Az *Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1971–1972*. Budapest, 1973, 433–443.

⁵⁷ [Sz. n.:] A szövetséges kormányok hivatalosan elismerték Károlyi Mihály függetlenségi mozgalmát. *Új Világ*, 1941. 1:3.

⁵⁸ Francis Magyar [Magyar Ferenc]: People’s War – People’s Peace? *Harc*, 1944. 15:1.

hogy kijárja az első bécsi döntés során Magyarországhoz került területek megtartását. Ugyanakkor Brock nemcsak a csehszlovák-ellenes revízióról szólt, hanem arról is, hogy Horthy kormányzó és a vezetőség célja a rendszer átmentése, azonban a németekkel való szövetség miatt ők kompromittálódtak, ezért a Habsburg-ház uralmát állítanák vissza. Európában Sigray Antal, ismert legitimista politikus volt a fő tárgyalófél, akinek egyeztetései – a *Szabad Magyarország* által szemlézett cikk szerint – a Gestapo tudtával és hallgatólagos beleegyezésével zajlottak. A tengerentúlon pedig Eckhardt Tibor feladata volt, hogy személyesen egyeztessen Habsburg Ottóval.⁵⁹

Ádám cikkének további részében kitért arra, hogy a csehszlovák emigráns kormányzat a jövőben törekedni fog a Magyarországgal való jó viszonyra, ehhez azonban demokratikus fordulatra van szükség, továbbá arra, hogy a revíziós gondolat mindörökre a feledésbe merüljön. Szavai alátámasztásához több vezető csehszlovák emigráns politikustól idézett, így Edvard Beneš-től, Hubert Ripka külügyi államtitkártól, valamint Milan Hodžától, aki ekkor a prágai parlamentet helyettesítő Államtanács alelnöke volt. Utóbbi kapcsán is érdemes röviden megállni, ugyanis Ádám György még egyszer szóba hozza őt ebben az írásában. A *Newyorské listy* egy másik cikke nyomán szól a „csehszlovák árulókról”, akik Eckhardttal kapcsolatban állnak. Első helyen említi Hodžát, aki például arról beszélt a sajtónak, hogy amely országokban korábban helytálltak a nemzeti dinasztiák, ott továbbra is fenn fognak maradni, és ezt az esetleges föderációk a köztársasági partnereknek is el kell fogadniuk. „Hodzsa itt is elszólta magát, mert ezen állásponttól már igazán csak egy lépés a Habsburg restaurációs tervek pártolása” – állapítja meg Ádám György.

A második világháború alatt – bár személyes viszonyuk tűrhető maradt – Beneš és Hodža a politika terén finoman szólva is elhidegült egymástól, mivel más elképzeléseik voltak a békeidőszak új Csehszlovákiájáról. Beneš éppen ezért próbálta meg népszerűtlenné tenni az emigrációbeli politikai vezetésből kiszoruló, majd a tengerentúlra költöző Hodžát az amerikai csehek és szlovákok előtt. Az Ádám által idézett cikkhez hasonló témájú írások miatt egy ízben Hodža levélben kérte Beneš-t, hogy állítsa le az ellene folyó sajtópropagandát, és ne állítsanak róla olyanokat, hogy Eckhardttal egyeztetet a Magyarországhoz csatolt Szlovákia autonómiájáról, valamint hogy Habsburg-párti lenne.⁶⁰ Eme rövid kitérőt csupán azért tartottuk érdemesnek megtenni, hogy bemutassuk: az Eckhardttal és Ottó főherceggel való kapcsolat emlegetése csehszlovák viszonylatban milyen elrettentő erővel bírt.

Faludy György az 1944. október 21-én megjelent publicisztikájában a szovjet hadsereg magyarországi előretörését kommentálta. Az általa szerkesztett *Harcban* megjelent írása felveti – valószínűleg lapzártáig nem értesült az október 15-i kiugrási kísérletről – Horthy esetleges kapitulációját. Ennek kapcsán felveti, hogy

⁵⁹ Király Endre [Ádám György]: Készülődnek a magyar Darlánok. *Szabad Magyarország*, 1942. 3:73–76., itt 73–74.

⁶⁰ Jan Kuklík – Jan Němeček: *Hodža versus Beneš*. Praha, 1999, 237.

amennyiben vele a szovjetek hajlandók lennének tárgyalni, akkor ezek szerint Eckhardttal és Habsburg Ottóval is? „A tévedés abban van, hogy Horthy ez esetben hadtesteket tudott adni a szövetségeseknek, míg az előbbiek valóban csak üres kezéiket nyújtják. (És hogy milyen buzgóan nyújtják majd!)” – adja meg Faludy György a választ saját felvetésére. Mint az idézetből látható: 1944-re a *Harc* szerkesztőjének szemében annyira devalválódott a volt kispap pártvezér és a főherceg személye és szerepe, hogy már nem önjelölt nemzeti vezetőknek, hanem légvárak „uraiként” mutatja be őket.⁶¹

Lezárás és összegzés

Faludy György a magyarországi harcok lezárulta után, 1945. április 15-én megjelent *Harcban* ismét publicisztikával jelentkezett. A *Harcainkat megharcoltuk...* című írásban elsősorban a lap kiadásáról, szerkesztéséről, kezdeti nehézségeiről (ahogyan fogalmaz: „az volt küzdelmünk hőskora”) írt, valamint visszatekintett a *Harc* addigi működésére. Ebben, a szerkesztőség szerepét felmagasztaló írásban is, felbukkan azonban Habsburg Ottó, valamint Eckhardt Tibor is. Retrospektív módon jegyzi meg, hogy a lap akkor is küzdött, amikor „a washingtoni külügyi pamlagokon Eckhardt Tibor lovagolt és Indiana államban egy légiót szerveztek, mely a Római Szent Birodalom helyreállítását tartotta céljának”, és sokan örültek nézhették őket, mivel nem hittek abban, hogy „Bécsben Ottó lesz a császár”.⁶²

Faludy cikkének hangvétele érthető: sem Eckhardt, sem Habsburg Ottó nem ért célt a második világháború alatti tevékenységével, míg például Edvard Beneš elnökként térhetett vissza Prágába – a jövőre nézve azonban már jel lehetett, hogy a DMASZ szellemi vezérének tekintett Károlyi Mihály nem kapott főszerepet a magyar politikában 1945 után, és csupán 1946-ban térhetett vissza Magyarországra. Az 1945 utáni időszak gyors politikai változásai Európában gyakorlatilag a fiókba helyezték a föderációs elgondolásokat. Ezek az elképzelések csak a már megmerevedett hidegháborúban kerültek újra elő, amikor Nyugat-Európa már kilábalta a háború okozta recesszióból. Terjedelmi korlátok miatt a jelen írásban szereplő személyek későbbi pályafutásáról, tevékenységéről csupán annyit jegyzünk meg, hogy – életkoruk, valamint a hidegháború miatt – néhányan még láthatták, hogy Habsburg Ottó a Páneurópai Unió első embereként, valamint az Európai Unió bővítésének támogatójaként működik (1978-tól pedig a bajor CSU színeiben az NSZK egyik európai parlamenti képviselője volt).

A tanulmányban bemutatott sajtómegnyilvánulásokból kiderülhetett: bár a magyar októbrista emigráció a tengerentúlon nem rendelkezett nagy támogatottsággal, a második világháború alatt szívós munkát – erre utalt Faludy is 1945. évi

⁶¹ Faludy György: Ha az oroszok Budapesten lesznek. *Harc*, 1944. 43:3.

⁶² Faludy György: A harcainkat megharcoltuk... *Harc*, 1945. 14:3.

publicisztikájában – végeztek, hogy nézeteiket minél többen megismerhessék, valamint, hogy minél nagyobb olvasótábor előtt dehonesztálják Habsburg Ottó törekvéseit. Nem vizsgálva a csehszlovák támogatás kérdését, alapvetően megállapítható, hogy a két világháború közti Csehszlovákia politikai rendszerét ideálisnak tartó, az 1918 októberi magyarországi forradalmi változásokat támogató emigránsok csoportja igyekezett bebizonyítani azt, hogy Habsburg Ottó felbukkanása, valamint tevékenykedése minimum azt jelenti, hogy dinasztiájának uralmát vissza kívánja állítani a Duna-medencében, még rosszabb esetben pedig egy feudális-parancsuralmi rendszert kíván kiépíteni, amely nem fog élni a demokrácia vívmányaival. A különféle cikkek, publicisztikák szerzőit az sem zavarta, hogy a főherceg „restaurációs kísérletei” kapcsán hol a (föderációk kapcsán) Német-római Birodalom vagy az Osztrák–Magyar Monarchia visszaállításáról, hol pedig (nemzeti alapon) Magyarország trónjáról írtak.

Habsburg Ottó személye a magyar vonalon így arra is jó volt – főként Eckhardt Tibor Amerikába érkezése után – hogy a főherceget összekössék a Horthy-rendszerrel, amelyet rajta keresztül kívánnak átmenteni a második világháború utánra (lásd a „magyar Darlánok” kifejezést). S hogy az „összehabsburgozás” más nemzeti emigráció esetében is működött, arra példa Milan Hodža, akit – hogy a nagyszámú, az Egyesült Államokban letelepedett cseh és szlovák kivándorló között ne tudjon népszerűvé válni gondolataival – a londoni csehszlovák emigrációs központ-hoz kapcsolódó tengerentúli sajtópropaganda vádolt meg azzal, hogy valójában ő maga is támogatja a Habsburg-ház uralmának helyreállítását.

A POLITIKA MINT HIVATÁS

Habsburg Ottó az európai integráció szolgálatában

Közelítések

„Az embernek itt legalább megvan az az érzése, hogy hasznos küldetést teljesít.”¹ 1979 októberének végén Habsburg Ottó ezzel a mondattal zárta az akkor már közgazdasági Nobel-díjjal kitüntetett Friedrich August von Hayeknek írt levelét, amelyben többek között arról tájékoztatta a neves közgazdászt, hogy az év nyaratól az első közvetlenül választott Európai Parlament képviselőjeként folytatja politikai tevékenységét.

Noha Habsburg Ottó már ifjúkorától aktívan részt vett a közéletben, formális politikai karrierje csak azután kezdődött meg, hogy a bajor Keresztényszociális Unió (*Christlich-Soziale Union in Bayern*, CSU) listájáról európai parlamenti mandátumot szerzett. Húszéves európai parlamenti pályafutása során ez a politikai pozíció lehetőséget kínált számára arra, hogy az addig többnyire háttérben, nem hivatalos fórumokon és hálózatokon keresztül végzett tevékenységét immár intézményesített és demokratikusan legitimált keretek között folytassa. S bár neve csak ritkán szerepel az európai integráció kanonizált „szentjei”, illetve a kontinens egységét megálmodó politikusok között,² elképzelései és politikai erőfeszítései komoly hatást gyakoroltak az integráció alakulására.

Jelentős hozzájárulása ellenére európai parlamenti munkásságának historiográfiái feldolgozása eddig többnyire – a nem egyszer „hagiográfiai” ihletettségű – életrajzi összefoglalók által fontosnak tartott szimbolikus mozzanatokra, illetve az egyes nemzeti emlékezetpolitikák által kiemelt szempontokra korlátozódott, elfedve ezzel politikai életművének sokszínűségét.³ A tanulmány – a maga korlátos keretei között

¹ HOAL-I-2-b-Friedrich August von Hayek, 1979. október 29.

² A kevés kivétel közül lásd például Winfried Böttcher (szerk.): *Klassiker des europäischen Denkens. Friedens- und Europavorstellungen aus 700 Jahren europäischer Kulturgeschichte*, Baden-Baden, 2014.

³ A biográfiák közül e tekintetben a legátfogóbb és legkörültekintőbb vállalkozás a Habsburg Ottó két munkatársa, Stephan Baier és Eva Demmerle által írt, eredetileg német nyelven megjelent kötet, amelynek időközben a magyar, francia és olasz fordítása is elérhetővé vált. (Magyarul lásd Eva Demmerle – Stephan Baier: *Habsburg Ottó élete*. Budapest, 2003). Parlamenti tevékenységének dokumentálása szempontjából azonban két „kompendium” emelendő ki: egyrészt a 80. születésnapja alkalmából bajor frakciótársai által összeállított háromkötetes gyűjtemény, amely – két év kivételével – tartalmazza az összes brüsszeli és strasbourg-i felszólalását és indítványát (*Otto von*

– ezzel szemben arra tesz kísérletet, hogy az egykori főherceg európai politikai szerepét, prioritásait és tevékenységét transznacionális perspektívából rekonstruálja, és ezeket több évtizedes politikai erőfeszítéseinek tágabb összefüggéseibe helyezze.

Mindennek során a dolgozat az Európai Unió Történeti Levéltárának, valamint a Hanns Seidel Alapítvány és a Habsburg Ottó Alapítvány archívumainak anyaga-ira támaszkodik, olyan elsődleges forrásokat mozgósítva, amelyek Habsburg Ottó életművének bemutatásakor eddig csupán érintőlegesen lettek exponálva. Az áttekintés ezen forrásbázisra támaszkodva – és Habsburg Ottó néhány közvetlen munkatársával készített *oral history* interjúval⁴ kiegészítve – külön figyelmet fordít azokra a szellemi és politikai hálózatokra – így a háború utáni nyugat-európai konzervatív és antikommunista elithálózatokra, a Nemzetközi Páneurópa Unióra, valamint az egyéni szabadságjogokat és a piaci szabadságot képviselő Mont Pelerin Társaságra –, amelyek jelentős mértékben formálták Habsburg Ottó későbbi európai parlamenti munkásságának agendáját és (szak)politikai irányvonalait. A rövid tanulmány értelemszerűen nem vállalkozhat ezen kapcsolatrendszer teljes körű rekonstrukciójára, sőt még csak azok madártávlatú feltérképezésére sem. Ehelyett néhány meghatározó csomópont és összefüggés bemutatásával arra törekszik, hogy – a neves francia szociológussal, Pierre Bourdieuvel szólva – feltárja, miként konvertálta Habsburg Ottó az évtizedek során felhalmozott kulturális, kapcsolati és szimbolikus tőkéjét politikáivá, és miként használta ezt fel hatékonyan az európai integráció előmozdítására.

Világ konzervatívjai, egyesüljetek!

A második világháború utáni átalakuló jobboldali politikai térben Habsburg Ottó különleges szerepet játszott: kapcsolatrendszere, valamint nyelvi és szakmai felkészültsége lehetővé tette, hogy elősegítse a különböző irányzatok közötti párbeszédet és együttműködést. Munkája ily módon jelentősen hozzájárult az európai antikommunista, konzervatív és kereszténydemokrata politikai szervezetek kontinensszintű és globális összekapcsolásához.⁵ A sokszínű jobboldali (és jellemzően katolikus) politikai térben különösen jelentős súlya volt az 1948-ban alapított *Comité International de Défense de la Civilisation Chrétienne* (CIDCC), az 1952-es évben létrejött *Centre Européen de Documentation et d'Information* (CEDI), vala-

Habsburg im Europäischen Parlament, 1979–1997. Band I–III, München, 1997); másrészt az első sorban a Nemzetközi Páneurópa Unió tagsága körében terjesztett, saját maga által írt parlamenti beszámolók (*Berichte aus dem Europäischen Parlament, 1979–1999*). Ez utóbbi különösen értékes forrás, mivel nem csupán a parlamenti munkát dokumentálja, hanem az ahhoz kapcsolódó feladatokat és nyilvános szerepléseket is összefoglalja.

⁴ Interjú Hans-Friedrich von Solemacherrel, 2023. március 20.; Interjú Bernd Posselttal, 2023. október 26.; Interjú Adam Fergusonnal, 2024. június 17.

⁵ Erről összefoglalóan lásd Baier – Demmerle: *Habsburg Ottó...* és Ramón Perez-Maura: *Del Imperio a la Unión Europea. La huella de Otto Habsburgo en el siglo XX*. [Madrid], 1997.

mint a szintén 1952-ben megalapított *Le Cercle*, amelyek létrejöttében és facilitálásában Habsburg Ottó is komoly szerepet vállalt.⁶

Az egymással komplex módon összekapcsolódó nemzetközi szervezetek célkitűzése kezdetben a *Christliches Abendland/Civilisation Chrétienne* koncepciójában kifejeződő civilizációs alapelvek védelme,⁷ illetve ezzel együtt egyfajta politikai identitásteremtés, a nyugati világban belüli konzervatív értékközösség megerősítésének igénye volt, amely aztán természetes módon egészült ki az európai egység előmozdításának igényével.⁸ Ezen hálózatok és az általuk szervezett találkozók ugyanakkor nem csupán találkozási lehetőségeket biztosítottak a hasonlóan gondolkodó politikusok, publicisták, üzletemberek és nem egyszer a nyugati nemzetbiztonsági és hírszerzőszolgálatok képviselői számára, hanem – a hivatalos külpolitika komplementereként, egyfajta informális külpolitikai fórumként is szolgáltak.⁹ Rendezvényeik és kiadványaik egyrészt napirenden tartottak fontos és szimbolikus ügyeket (magyar szempontból nem érdektelen például Mindszenty

⁶ Ezekről a szervezetekről, céljaikról, összetételükről, és hatásukról bővebben lásd Johannes Großmann: *Die Warnung vor dem falschen Frieden. Konservative Elitenzirkel und private Außenpolitik zwischen europäischer Integration und Liberation Policy. Études Germaniques*, 254. (2009) 427–437; Johannes Großmann: *Die Internationale der Konservativen: Transnationale Elitenzirkel und private Außenpolitik in Westeuropa seit 1945*. München, 2014.; a kevés primer forrás egyikeként pedig lásd még a többnyelvű összefoglalót a CEDI munkájáról: Georg von Gaupp Berghausen: *20 años de CEDI*. Madrid, 1971.

⁷ A keresztény Nyugat fogalma a második világháborút követően új értelmet nyert, és a hidegháborús időszakban az antikommunista, kereszténydemokrata politikai identitás egyik kulcsfogalmává vált, egyfajta közös alapot teremtve a transznacionális együttműködések számára. Noha politikai súlya az idő előrehaladtával jelentősen mérséklődött, a fogalom a hidegháború idején – a kommunista ideológia által uralt Kelet ellenében, egyfajta kosellecki értelemben vett ellenfogalomként – hosszú időn át meghatározó szerepet töltött be az európai kereszténydemokrata gondolkodás és önazonosság formálásában. Bővebben lásd Axel Schildt: *Eine Ideologie im Kalten Krieg: Ambivalenzen der abendländischen Gedankenwelt im ersten Jahrzehnt nach dem Zweiten Weltkrieg*, in: Thomas Kühne (szerk.): *Von der Kriegskultur zur Friedenskultur? Zum Mentalitätswandel in Deutschland seit 1945*. Hamburg, 2000, 49–63.; Jonas Jost: *Der Abendland-Gedanke in Westdeutschland nach 1945: Versuch und Scheitern eines Paradigmenwechsels in der deutschen Geschichte nach 1945*. Hannover, 1994; Vanessa Conze: *Das Europa der Deutschen: Ideen von Europa in Deutschland zwischen Reichstradition und Westorientierung (1920–1970)*, München, 2005.

⁸ Ebben maga Habsburg Ottó is fontos szerepet vállalt. Már az 1950-es évek elején világos elvi álláspontot fogalmazott meg az európai egység kérdésében, amelyet számos írásában is kifejtett. Erről lásd például Otto de Habsbourg: *Position de l'Europe. Fédération*, (1951) 79–80:443–453.; Otto de Habsbourg: *L'Avenir de l'Europe, Fédération*, (1952) 85–86:106–118.; Otto de Habsbourg: *Conception de l'Europe*. Comité International de Défense de la Civilisation Chrétienne, Paris, 1952.

⁹ Ezen hálózatok szervezeti és működésük szempontból is jelentősen különböztek: míg a CEDI alapszabálya is nyilvánosan hozzáférhető volt, illetve annak üléseiről jegyzőkönyvek és különféle publikációk készültek, addig a *Le Cercle* egy szűk, zártkörű elitcsoportként működött, amely tudatosan kerülte a nyilvánosságot, és elsősorban informális háttérbeszélgetések révén kívánt befolyást gyakorolni a nemzetközi konzervatív diskurzusra.

József hercegprímás meghurcolásának tematizálása),¹⁰ másrészt nagyban hozzájárultak a kontinens jobboldali, antikommunista elitje közötti párbeszéd kialakításához, különösen olyan kérdésekben, amelyeknek nyílt megvitatására a hivatalos diplomácia keretei nem igazán adtak lehetőséget.¹¹ Habsburg Ottó pedig már e kezdeményezések korai szakaszában is aktív szerepet játszott, tevékenyen hozzájárulva azok irányvonalának meghatározásához, valamint a találkozó megszervezéséhez, egyúttal kulcsszerepet vállalt a tagság és a találkozók megszervezésében.¹²

A konzervatív és kereszténydemokrata ihletésű transznacionális hálózatok nem csupán a politikai párbeszéd és együttműködés csatornáiként működtek, hanem jelentős mértékben hozzájárultak a kereszténydemokrata értékeken alapuló nemzetközi együttműködés megszilárdításához is. Egyfelől az európai integráció előmozdítását szorgalmazták, másfelől pedig sokat tettek a transzatlanti kapcsolatokat elmélyítéséért és intézményes megerősítéséért is. S jóllehet működésüket jellemzően a demokratikus értékek iránti elkötelezettség határozta meg, a CEDI kapcsán indokolt rámutatni arra, hogy annak több tagja szoros kapcsolatban állt a Franco- és Salazar-féle autoriter rendszerekkel, néhányan pedig maguk is ezen *establishmentek* mérsékeltnek, de legalábbis a Nyugat felé nyitni próbáló politikai szereplői közé sorolhatók (Alberto Martín-Artajo, Manuel Fraga Iribarne, stb.) akik az eltérő mértékben, de külpolitikailag ekkor még igencsak elszigetelt ibériai országok nemzetközi mozgásterének bővítésén fáradoztak, amely munkájuk aztán – igaz, teljesen más politikai keretek között – a két ország európai és (Spanyolország esetében) észak-atlanti integrációjában érett be.¹³

¹⁰ József Közi-Horváth: *La vérité sur le cardinal Mindszenty. Héros et martyr*, Paris, 1949.

¹¹ Bővebben erről lásd Luc van Dongen – Stéphanie Roulin – Giles Scott Smith (szerk.): *Transnational Anti-Communism and the Cold War: Agents, Activities, and Networks*. Basingstoke, 2014, különösen is az Adrian Hänni (*A Global Crusade against Communism: The Cercle in the „Second Cold War”, 161–177.*) és a Johannes Großmann (*The Comité international de défense de la civilisation chrétienne and the Transnationalization of Anti-Communist Propaganda in Western Europe after the Second World War, 251–262.*) által jegyzett fejezeteket.

¹² Sajátos szál, hogy a CEDI találkozóiira rekrutálandó amerikai résztvevők és előadók kiválasztásában egy időben a magyar születésű, de komoly karriert már az Egyesült Államokban befutó történész, John Lukacs is örömmel segédkezett, aki ugyanakkor azt sem mulasztotta el megjegyezni egy 1963 tavaszán Habsburg Ottónak címzett levélben, hogy az előző évi CEDI kongresszus meghívottjaival nagyon nem volt megelégedve: véleménye szerint nemcsak szakmailag bizonyultak gyengének, de az amerikai konzervatív gondolkodás hiteles képviselőit is alkalmatlannak tűntek. HOAL-I-2-b-John Lukacs, 1963. március 25.

¹³ Maga Habsburg Ottó is jó kapcsolatot ápolt mind a Franco-féle rendszer, mind pedig a salazari *Estado Novo* mérsékelt politikai döntéshozóival, ugyanakkor tisztában volt a rendszerek komoly morális és demokratikus hiányosságaival. Innen nézve nem meglepő, hogy a spanyol autoriter rendszer prominens disszidensével, az emigrációban élő liberális értelmiségivel, Salvador de Madariagával is szoros kapcsolatban volt (Lásd erről a spanyol diplomata, író és gondolkodóval való terjedelmes levelezését: HOAL-I-2-b-Salvador de Madariaga). Európai parlamenti képviselőként Habsburg Ottó számára a dél-európai országok integrációja nemcsak politikai cél volt, hanem a demokratikus Európa eszméjének megvalósítása felé tett nélkülözhetetlen lépés.

Ezen európai konzervatív elithálózatok fontos szerepet játszottak a második világháború utáni évtizedekben időről időre fellángoló atlantizmus–kontinentalizmus vitában is, amely a hidegháború időszakában a nyugat-európai külpolitikai gondolkodás egyik alapvető törésvonalát jelentette.¹⁴ Noha e tekintetben voltak a fenti hálózatok között különbségek (a *Le Cercle* markánsan atlantista irányvonalat képviselt, addig a CEDI inkább „középutas” megoldást proponált), Habsburg Ottó mind-egyikben tudatosan építette a transzatlanti kapcsolatokat, hangsúlyozva, hogy a kontinens megerősödése és a valódi európai egység csak kiegyensúlyozott, multilaterális nemzetközi együttműködés keretében valósítható meg.¹⁵

Kapcsolata a sokszínű amerikai nyilvánossággal nagyban segítette a transzatlanti kapcsolatok facilitálását. Ebbe a konzervatív értelmiség korifeusai mellett (a Russell Kirkhöz fűződő évtizedes barátsága és kapcsolata például egy különösen fontos és érdekes referenciapontja a transzatlanti konzervatív párbeszédnek) a politikai és szélesebb körű közélet képviselői is fontos helyet foglaltak el. Utóbbiak közül talán a legismertebb Henry Kissinger volt, de mellette szoros szálak fűzték – többek között – az amerikai konzervatív politizálás meghatározó személyiségéhez, így Barry Goldwaterhez, a republikánusokhoz számos szállal kötődő, formális politikai hivatalt azonban nem vállaló David Rockefellerhez, valamint az írásaival és az általa szerkesztett *National Review* révén a közéleti diskurzust komolyan formáló briliáns közéleti szereplőhöz, William F. Buckleyhoz vagy a *The Heritage Foundation* alapító elnökéhez, Edwin J. Feulnerhez.¹⁶

A kapcsolatok fontosságáról persze nemcsak Habsburg Ottó és az európai konzervatívok jelentős része, de a másik fél is meg volt győződve, hiszen az 1960-as évek világpolitikai eseményei (kubai válság, vietnámi háború, Franciaország évtized eleji ideiglenes kilépése az észak-atlanti védelmi szövetségből) komolyan beárnyékolták a transzatlanti viszonyrendszert.¹⁷ A szövetséget feszítő és gyengítő feszültségek láttán és a helyzet komolyságát felismerve jelenteti meg a *Le Cercle* találkozóin többször is feltűnő Henry A. Kissinger 1965-ben a *The Troubled*

¹⁴ Míg az atlantizmus a transzatlanti kapcsolatok – elsősorban az Egyesült Államokkal fenntartott szoros politikai, katonai és ideológiai szövetség – elsődlegességét hangsúlyozta, addig a kontinentalista irányzat az európai stratégiai autonómia, kulturális kohézió és politikai önállóság erősítését szorgalmazta. Ennek a Németországi Szövetségi Köztársaságban történő lecsapódásáról lásd Manfred Görtemaker: *Kleine Geschichte der Bundesrepublik*. München, 2002; Peter Hoeres: *Zeitung für Deutschland. Die Geschichte der FAZ*. München – Salzburg, 2019, 109–127.

¹⁵ Habsburg Ottó igyekezett befolyásos amerikai politikusokat és gondolkodókat meghívni a CEDI üléseire, ugyanakkor horizontja ennél is tágabb volt, hiszen megpróbált lehetőséget teremteni távol-keleti szereplők bevonására is. HOAL-I-2-Seigen Tanaka.

¹⁶ HOAL-I-2-b-Russell Kirk; HOAL-I-2-b-Henry Kissinger; HOAL-I-2-b-Barry Goldwater; HOAL-I-2-b-David Rockefeller; HOAL-I-2-b-William F. Buckley Jr., HOAL-I-2-Edwin J. Feulner.

¹⁷ Erről összefoglalóan mások mellett lásd Geir Lundestad: *The United States and Western Europe since 1945: From „Empire” by Invitation to Transatlantic Drift*. Oxford, 2003.

Partnership: A Re-appraisal of the Atlantic Alliance című könyvét,¹⁸ illetve hirdeti meg már aktív politikusként a transzatlanti kapcsolatok javítására vonatkozó ambiciózus elképzeléseivel, az úgynevezett *Európa éve* kezdeményezéssel és az új Atlanti Charta gondolatával,¹⁹ amelyek egy új konstruktív korszakot voltak hivatottak előkészíteni. Kissinger felismerte – és ez nagymértékben összhangban állt Habsburg Ottó transzatlanti kapcsolatokról alkotott elképzelésével –, hogy az integráció és az autonómia közötti egyensúly a hidegháború óta központi kérdése ennek a relációnak.

Összességében ezen hálózatok – igaz, eltérő hangsúlyokkal, de – olyan nemzetközi konzervatív infrastruktúrát hoztak létre, amely a 20. század második felében jelentős szerepet játszott az európai politikai jobboldal megújulásában, a közös európai jövőről való gondolkodásban, valamint az európai gazdasági és politikai integráció előmozdításában.

„*Paneuropa ist ganz Europa*”²⁰

A Habsburg Ottó nevéhez legszorosabban kötődő nemzetközi hálózat kétségkívül a Nemzetközi Páneurópa Unió (PEU) volt.²¹ Az egykori trónörökös szerepe a szervezetben, amelynek 1973-tól az elnöki tisztét is betöltötte, jól ismert: az európai egység gondolatának következetes képviselője, a kelet–nyugati megosztottság felszámolásának sürgetése, valamint a kereszténydemokrata értékek hangsúlyozása mind központi elemei voltak tevékenységének. Az egykori trónörökös vezetésével a szervezet különösen nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a vasfüggöny mögött élő népek ne szakadjanak el véglegesen Európa politikai és kulturális közösségétől.²²

¹⁸ Henry A. Kissinger: *The Troubled Partnership: A Re-appraisal of the Atlantic Alliance*. New York, 1965. A kötet a szerző bevallása szerint sem aratott osztatlan sikert; a politikus humorát viszont jól mutatja, hogy szerinte az egyetlen könyvesboltban, ahol a könyvből fogyott, tévedésből a párkapcsolati tanácsadás polcra tették a kötetet. Kissinger ezt a történetet emlékirataiban is elmeséli. Henry A. Kissinger: *White House Years*. Boston, 1979, 78.

¹⁹ Address by Secretary of State Kissinger. Elérhető: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v38p1/d24> (utolsó letöltés ideje: 2025. július 10.).

²⁰ A jól ismert Habsburg Ottó-féle mottó összefoglalását lásd Otto von Habsburg: *Die Paneuropäische Idee*, 119–135.

²¹ A Páneurópai Mozgalomról bővebben lásd például Vanessa Conze: *Richard Coudenhove-Kalergi. Umstrittener Visionär Europas*. Gleichen, 2004.; Anne-Marie Saint-Gille: *La «Paneurope». Un débat d'idées dans l'entre-deux-guerres*. Paris, 2003; Anita Ziegerhofer: *Botschafter Europas. Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi und die Paneuropa-Bewegung in den zwanziger und dreißiger Jahren*. Wien–Köln–Weimar, 2004; Katiana Orluc: *Caught between Past and Future. The Idea of Pan-Europe in the Interwar Years*. In: Hans-Åke Persson, Bo Stråth (szerk.): *Reflections on Europe: Defining a Political Order in Time and Spaces*. Frankfurt am Main, 2007.

²² Saját reflexióit erről lásd Otto von Habsburg: *Die Paneuropäische Idee. Eine Vision wird Wirklichkeit*. Wien–München, 1999.

Habsburg Ottó elnökké választása után a PEU új irányt vett, alkalmazkodva az európai integráció kihívásaihoz. Vezetésével a szervezet jelentősen megnövelte hatását, és kulcsfontosságú kapcsolatokat épített a konzervatív és kereszténydemokrata hálózatokkal. Ez lehetővé tette számára, hogy széles politikai támogatást nyerjen, és a PEU kulcsszereplővé váljon az európai integráció folyamatában.²³

A megváltozott politikai környezethez igazodva átalakította és megerősítette a szervezet struktúráját, tudatosan építette fel a PEU kapcsolatait a konzervatív és kereszténydemokrata politikai elitel, illetve a mozgalmat olyan hálózatokkal kapcsolta össze, amelyek aktívan formálták az európai politikai diskurzust. Habsburg Ottó fontosnak tartotta, hogy a Páneurópa-gondolat ne csupán egy, az elit számára fontos kérdés legyen, hanem szélesebb társadalmi támogatottságot is szerezzen. Ennek érdekében a mozgalom bekapcsolódott a civil társadalmi kezdeményezésekbe, és szerepet vállalt a vasfüggöny lebontásához vezető folyamatokban is. A Páneurópai Piknik 1989-ben – jóllehet ő maga azon személyesen nem vett részt – ennek az aktív politikai szerepvállalásnak egyik legsikeresebb megnyilvánulása lett.²⁴ Mindezek révén Habsburg Ottó a PEU-t nem csupán eszmei-szellemi közösséggé, hanem az európai integráció történetének egyik meghatározó civil tényezőjévé tette.²⁵

Az első szabadon választott Európai Parlament tagjait az EGK kilenc tagállamában 1979. június 7. és 10. között választották meg, munkáját pedig július 17-én kezdte meg. Érdekes adalék, hogy az alakuló ülésen Louise Weiss, a Páneurópa Unió francia tagszervezetének tagja elnökölt, aki beszédében nemcsak Richard Coudenhove-Kalergi érdemeit méltatta, hanem abbéli örömét is kifejezte, hogy Habsburg Ottó, mint a gróf utóda az elnöki székben csatlakozott a grémiumhoz.²⁶

²³ Conze: *Das Europa der Deutschen...* 170.

²⁴ Noha az 1989 augusztusi Páneurópai Pikniket nem egyedül a PEU szervezte meg, a mozgalom krónikaiban központi helyet foglal el a Sopronpusztán megvalósult esemény, amelyen Habsburg Ottó személyesen nem vett részt, de annak védnökségét örömmel vállalta. A Páneurópai Piknik fontos szerepe és kivételes szimbolikája megkérdőjelezhetetlen a rendszerváltoztatás és hidegháború során kettészakított kontinensünk újraegyesítése felé vezető történelmi folyamatokban. A Sopron környéki események máig meghatározó hatást gyakoroltak a magyar-német kapcsolatok közelmúltbéli alakulására. Mindez azonban nem valósulhatott volna meg a kiindulópontot jelentő debreceni találkozó nélkül, ahol Habsburg Ottó egyeztetett a későbbi szervezők ottani képviselőivel. E személyes kapcsolatfelvétel nélkül aligha kerülhetett volna sor a minden várakozást felülmúló Páneurópai Piknik megszervezésére. A Piknik kontextusáról lásd Stefan Karner – Philipp Lesiak (szerk.): *Der erste Stein aus der Berliner Mauer. Das Paneuropäische Picknick 1989*. Graz, 2019, 33–59.; Matthew Longo: *The Picknick. An Escape to Freedom and the Collapse of the Iron Curtain*. Random House, 2024.

²⁵ Oral history interjú Bernd Posselttal, Oral history interjú Adam Fergussonnal.

²⁶ HOAL-I-3-b-Europaberichte p. 3.; Oral history interjú Hans-Friedrich Freiherr von Solemacherrel, 2023. március 20.

„An arsenal of freedom”²⁷

Antikommunizmusa (és az ifjúkorától meglévő, gazdasági kérdések iránti affinitása) szinte természetes módon terelte Habsburg Ottót a *Mont Pelerin Society* felé. A szervezetet 1947-ben alapították olyan közgazdászok és közéleti szereplők részvételével, akiknek elsődleges célja az volt, hogy fórumot teremtsenek a klasszikus liberalizmus és a szabad piacgazdaság értékeinek védelmére a második világháborút követően megerősödő kollektivisták és államközpontú irányzatokkal szemben. A társaságnak az egykori trónörökös 1959 decemberében lett hivatalosan is a tagja.²⁸ Különösen szoros volt a kapcsolata az osztrák közgazdasági iskola kései nemzedékének korifeusaival, akik alapvetően határozták meg a szervezet első évtizedeinek arcélét. Ide tartozott Friedrich August von Hayek, Ludwig von Mises, Fritz Machlup és Gottfried Haberler, de jó viszony fűzte az ugyanezen hagyományból induló Oskar Morgensternhez, valamint a fejlődés-gazdaságtan egyik ismert képviselőjéhez, a magyar származású brit professzorhoz, Peter Thomas Bauerhez is. Az ordoliberalis iskola képviselőivel – mások mellett Wilhelm Röpkevel vagy Ludwig Erharddal – szintén szoros kapcsolatot ápolt.²⁹ Korrespondenciája a neves ökonómusokkal nem csupán a szűken vett gazdaságpolitikai kérdésekre korlátozódott, hanem az osztrák és európai közélet ügyes-bajos ügyeire is kiterjedt.³⁰

Habsburg Ottó és a MPS liberális gondolkodóinak világlátását alapvetően határozták meg a 20. század első évtizedeinek eseményei, különösen az európai birodalmak összeomlása, valamint a nacionalista és tekintélyelvű rendszerek térnyerése.³¹ Közös meggyőződésük volt továbbá, hogy az állami intervencionizmus

²⁷ Otto von Habsburg: *An Arsenal of Freedom*. The XIII Meeting of the Mont Pelerin Society, HOAL-I-8-c-as-1977.

²⁸ Az 1947-ben, a svájci Lausanne melletti Mont Pelerinben található Hotel du Parcban létrejött szervezet roppant sokszínű alapítógárdájának tagjai között ott találjuk többek között az osztrák közgazdasági iskola képviselőit és amerikai követőiket, az ordoliberalis német közgazdászokat, az osztrák és olasz gazdasági csoda meghatározó alakjait, valamint kiemelkedő társadalomtudósokat. A társaságról bővebben lásd például Philip Mirowski – Dieter Plehwe (szerk.): *The Road From Mont Pelerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Cambridge, 2009.; Quinn Slobodian: *Globalists – The End of Empire and the Birth of Neoliberalism*. Cambridge, 2018; Ola Innset: *An Army of Fighters for Freedom. The Social Environment of the First Mont-Pelerin Society Conference*. *Revue d'économie politique*, 131 (5), 753–776., 2021; Francois Denord: *The Prophet, The Pilgrim, And the Missionary the International Circulation of Neo-Liberalism and Its Actors*. *Actes de la recherche en sciences sociales*, No 145 (5), 9–20., 2002.

²⁹ Ezen nexusok kapcsán lásd HOAL-I-2-b-Friedrich August von Hayek; HOAL-I-2-b-Ludwig von Mises; HOAL-I-2-b-Fritz Machlup; HOAL-I-2-b-Gottfried Haberler, HOAL-I-2-b-Thomas Peter Bauer, HOAL-I-2-b-Wilhelm Röpke, HOAL-I-2-b-Ludwig Erhard.

³⁰ A hatvanas évek végén az akkor éppen princetoni professzorként dolgozó Fritz Machlupot például az egykori főherceg gyózködi arról – igaz, sikertelenül –, hogy vállalja el az Osztrák Nemzeti Bank élére történt jelölést. HOAL-I-2-b-Fritz Machlup, 1967. május 5.

³¹ Erről lásd elsősorban Slobodian: *Globalists...*

alapvető veszélyt jelent a demokrácia, a nemzetközi rend, a magántulajdon szentsége és az egyéni szabadság eszméire, következésképpen úgy vélték, hogy a nemzetek feletti (gazdasági) intézmények sok szempontból stabilabb és hatékonyabb alternatívát jelentenek a szétagolt nemzetállamokkal szemben, amelyek nemcsak a piacok szabadságának és a magántulajdon védelmének biztosítására bizonyultak képtelennek, hanem szélsőséges esetekben ezeket saját irányításuk alá is vonták.³²

„Egyetlen állam sem képes gazdasági igazságosságot biztosítani, ha politikai berendezkedése nem garantálja a szabadságot” – hangsúlyozta Habsburg Ottó a társaság 1961-es torinói éves találkozóján tartott előadásában.³³ Ez a felismerés, miszerint a politikai és gazdasági szabadság egymástól elválaszthatatlanok, gyorsan közös alapot teremtett az európai és amerikai konzervatívok, valamint a MPS (neo)liberális gondolkodói között. A két hálózat közös halmazában pedig nemcsak az egykori trónörökös, hanem – mások mellett – olyan közeli nexusait is megtaláljuk, mint az amerikai konzervatív reneszánsz arcélét nagyban meghatározó, fentebb már emlegetett Russell Kirk, William Buckley és Edwin Feulner, akik számára a konzervatív politikai filozófia és a neoliberális gazdaságpolitikai elképzelések nemcsak összeegyeztethetők voltak, hanem egymást kölcsönösen erősítve, szinergikusan érvényesültek.

Bár az 1990-es müncheni éves találkozón – amelynek középpontjában a közép-európai rendszerváltások értelmezése állt – a téma iránti érintettsége okán Habsburg Ottó ismét előadást tartott a társaság plénuma előtt, 1979. évi európai parlamenti képviselővé választásától egyre ritkábban vett részt a *Mont Pelerin Society* ülésein, mindez azonban elsősorban praktikus okokra vezethető vissza: az összejövetelek időpontja rendszerint egybeesett az Európai Parlament őszi politikai évadának kezdetével. Mindazonáltal beszédeiből és indítványáiból világosan kirajzolódik, hogy húszéves parlamenti pályafutását mélyen áthatotta a társaság által képviselt filozófia.

Politikai és társadalmi környezet

Azok a politikai és társadalmi feltételek, amelyben Habsburg Ottó húszéves európai parlamenti pályafutása kibontakozott, jelentős mértékben meghatározták az egykori trónörökös mozgásterét és politikai agendáját. A hetvenes évek második fele ugyanis a globális politikai és gazdasági struktúrák átrendeződésének időszaka volt, amikor a

³² Talán elsőre távolinak tűnhet az asszociáció, mégsem nélkülöz minden alapot az a felvetés, hogy Habsburg Ottó szubszidiaritásról vallott nézetei bizonyos gondolkodásbeli rokonságot mutatnak a klasszikus liberális gazdaságelmélet azon felismerésével, miszerint a társadalmi és gazdasági rend alulról felfelé, spontán módon szerveződik, nem pedig központi tervezés révén. A szubszidiaritás elve – amely szerint a döntéshozatalnak azon a legalacsonyabb szinten kell történnie, ahol az hatékonyan megvalósítható – ily módon akár párhuzamba állítható a „láthatatlan kéz” metaforájával is. A két elgondolás közös kiindulópontja az autonóm közösségek és az egyéni felelősség elsődlegességébe vetett hit. Vö. Otto von Habsburg: *Die Reichsidee. Geschichte und Zukunft einer übernationalen Ordnung*. München–Bécs, 1986.

³³ Habsburg Ottó beszéde a Mont Pelerin Society 12. találkozóján, HOAL-I-4-b-1961-09-04.

korábban stabilnak vélt világrend megingott, és egymással versengő világértelmezési paradigmák vetélkedtek a jövő normatív és intézményi kereteinek meghatározásáért. A jóléti állam válsága, a Bretton Woods-i rendszer felbomlása, az olajválságok, a stagfláció, a globális újraelosztásra irányuló törekvések, valamint a neoliberális fordulat első jelei – csak hogy néhány önkényesen válogatott, de jelentős tényezőt említsünk – egyaránt arra utaltak, hogy a kialakuló új világrend kimenetele ekkor még nagyon is nyitott volt.³⁴ Ezzel párhuzamosan, de ezek egy részétől korántsem függetlenül, bár a bipoláris világrend formálisan továbbra is fennállt, annak strukturális repedései és az ezek mentén megjelenő ideológiai és geopolitikai alternatívák a korszak nyilvános és politikai diskurzusaiban egyaránt markánsan jelen voltak.

Európai viszonylatban az 1970-es évek végét és az 1980-as évek első felét az integrációkutatás általában a strukturális válságok és az úgynevezett „euroszklerózis” időszakaként tartja számon.³⁵ A tagállamok közötti politikai akarat gyengülése, a protekcionista gazdaságpolitikai reflexek térnyerése, valamint a nemzeti érdekek elsődlegessége érzékelhetően lelassították a közösségi integrációs folyamatokat. A gazdasági recesszió, a magas munkanélküliség és az infláció tovább erősítették az európai projekt jövőjével kapcsolatos szkepszist. A közös kül- és biztonságpolitika hiánya, illetve az eltérő nemzeti prioritásokból fakadó koordinációs nehézségek pedig tovább fokozták az integrációs folyamat körüli bizonytalanságokat, és egyre sürgetőbbé tették a politikai struktúrák és működési mechanizmusok újragondolását.³⁶

³⁴ Ennek összefoglalását lásd például Niall Ferguson, Charles S. Maier, Erez Manela, and Daniel J. Sargent, eds.: *The Shock of the Global: The 1970s in Perspective*. Harvard University Press, 2010; Mark Mazower, *Governing the World. The History of an Idea, 1815 to the Present*. New York, 2012, 273–305.; Sara Lorenzini: *Global Development. A Cold War History*. Princeton, 2019; Adom Getachew: *Worldmaking after Empire. The Rise and Fall of Self-determination*. Princeton, 2019; Quinn Slobodian, 2018; Philip Mirowski and Dieter Plehwe, eds.: *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective, With a New Preface*. Harvard University Press, 2015; Daniel J. Sargent: *A Superpower Transformed: The Remaking of American Foreign Relations in the 1970s*. Oxford University Press, 2015; Laurent Warloutet: *Governing Europe in a Globalizing World: Neoliberalism and its Alternatives following the 1973 Oil Crisis*. Routledge, 2018.

³⁵ Herbert Giersch: *Euroclerosis*. Kieler Diskussionsbeiträge, 2, Kiel, 1985.

³⁶ A szükségszerűen címszerű összefoglalás természetesen nem helyettesítheti a korszak és az európai integrációs folyamat részletesebb elemzését. Erről bővebben lásd például Brigitte Leucht, Katja Seidel, Laurent Warloutet (szerk.): *Reinventing Europe: the History of the European Union, 1945 to the Present*. London, 2023; Mark Gilbert: *European Integration: A Political History*. Lanham, 2021; Hartmut Marhold: *Europe Day. How European Integration Got Started*. Frankfurt am Main, 2022; Michael Gehler: *Europa. Ideen, Institutionen, Vereinigung*, 2. átdolgozott, bővített kiad. München, 2010; Sabine Saurugger: *Théories et Concepts de l'Intégration Européenne*. Paris, 2020; Geoffrey Grandjean: *Histoire de la Construction Européenne*. Bruxelles, 2020.; Luisa Antonioli: *Highs and Lows of European Integration: Sixty Years after the Treaty of Rome*. London, 2017; Kiran Klaus Patel: *Project Europe: A History*. Cambridge, 2020; Ludger Kühnhardt, Ludger (szerk.): *European Union – the Second Founding: The Changing Rationale of European Integration*. 2. jav. kiad., Baden-Baden, 2010; Giuliano Amato, Enzo Moavero-Milanesi, Gianfranco Pasquino, Lucrezia Reichlin (szerk.): *The History of the European Union: Constructing Utopia*. Hart Publishing, 2021.

1979 kora nyara – Habsburg Ottó a hivatalos európai politikai nyilvánosság elé lépésének ideje – ilyen tekintetben valóban mérőföldkő az európai egységesülési folyamat történetében. Annak ellenére, hogy az Európai Gazdasági Közösség az évek során jelentős gazdasági és politikai jelentőségre tett szert, számos kritika érte intézményeinek demokratikus deficitje miatt. Ennek orvoslására, s különösképpen is a parlament szerepkörének és megválasztási módjának átalakítására már az ötvenes évek végétől számos koncepció és akcióterv létezett, azonban az európai intézmények között felmerült érdeellentétek sokáig akadályozták ezek megvalósítását. A konfliktusokat végül úgy sikerült feloldani, hogy – legalábbis ideiglenesen – kiválasztották a parlament megválasztásának kérdését annak intézményi hatásköreinek bővítésétől. Az eredetileg 1978 őszére tervezett első közvetlen választásokra végül majd egy évvel később, 1979 júniusában került sor.³⁷ Az évtized elején Nagy-Britanniával, Írországgal és Dániával kilenc tagállam integrációjává gyarapodó EGK polgárai ekkor dönthettek először arról, hogy kik alkossák a 410 főben meghatározott testület képviselőit.³⁸ A választások előkészítését átfogó társadalmi és politikai mobilizáció kísérte.³⁹ A demokratikus legitimáció megerősítése érdekében nemcsak a politikai pártok és kormányok, hanem a civil társadalom különböző szereplői – egyházak, szakszervezetek, civil kezdeményezések – is aktívan részt vettek a választói részvétel ösztönzésében, valamint egy – Benedict Anderson-i értelemben vett – elképzelt európai közösség megalapozásában.⁴⁰ Népszerű politikusok szomszédos országokban tett körútjai mellett a több országban is megrendezett Európa-fesztivá-

³⁷ Franco Piodi: *Der Weg zu den Direktwahlen des Europäischen Parlaments*. Schriftenreihe Cardoc, Sonderausgabe, Europäisches Parlament, Archiv- und Dokumentationszentrum (Cardoc), 2009. március.

³⁸ Martin Bangemann – Roland Bieber: *Die Direktwahl - Sackgasse oder Chance für Europa?* Baden-Baden, 1976; Daniela Maschmann: *Der Weg zu den ersten Direktwahlen des Europäischen Parlaments*. GRIN Verlag, 2007; Daniel Wood, Daniel – Alan Wood (eds.) *Times Guide to the European Parliament: 1979*. HarperCollins Distribution Services, 1980.

³⁹ Bajorországban például egy pártok felett álló, a tartományi kormányzat és az Európai Gazdasági Közösség által anyagilag is támogatott bizottság (*Landeskomitee Europawahl*) működött annak érdekében, hogy a voksoláson való részvételre buzdítsa a szabadállam választásra jogosult polgárait. Jochen Blind: *Das Heimspiel der „Europa-Parteien“? Die Europawahlkämpfe der Union von 1979 bis 2009*. Wiesbaden, 2012.

⁴⁰ Az egyik legnagyobb ilyen rendezvényre 1979. május 12-én a müncheni Olimpiai Stadionban került sor. A több mint 15 000 fős közönség előtt Franz Josef Strauß, Bajorország miniszterelnöke, Hans Filbinger, Baden-Württemberg miniszterelnöke, Pierre Pflimlin, Franciaország volt miniszterelnöke és regnáló strasbourgi polgármester, Heinrich Aigner, a Bajor Páneurópa Unió elnöke és Habsburg Ottó érveltek az egyesült Európa szükségessége mellett. A rendezvényt megelőzően Joseph Ratzinger, münchen-freisingi érsek celebrált szentmisét a müncheni katedrálisban. Az esemény jelentős feszültségeket váltott ki: a bajor szociáldemokraták hangosan kritizálták a későbbi XVI. Benedek pápa részvételét, mondván, hogy cselekedete ellentétes az állam és az egyház szétválasztásának elvével. Stephan Baier – Eva Demmerle: *Otto von Habsburg – Die Biografie*. Wien/München, 2002, 403–407.; ACSAP PI S: 2620; ACSAP NL Kolffhaus Herbert 1979: 5/2.

lok és koncertek próbálták erősíteni egy elképzelt (európai) közösség képzetét.⁴¹ A június 7–10. között tartott választásokon végül a 184,5 millió szavazásra jogosult állampolgár, vagyis a voksolási lehetőséggel bírók 62%-a vett részt.⁴²

„I Thank God I am a member of the European Parliament”⁴³

Noha életműve az utókor számára szorosan összefonódott a brüsszeli és strasbourg-i munkájával, Habsburg Ottó számára az európai parlamenti mandátum megszerzése nem volt magától értetődő, már csak azért sem, mert nem volt egyetlen EGK tagállam állampolgára sem egészen 1978-ig. Végül bajorországi lakhelyének körzetében, a Németországi Szövetségi Köztársaságban tudott indulni a voksoláson. 1979-ben a választásokon nyolc helyet szerző Bajor Keresztényszociális Unió (*Christlich-Soziale Union in Bayern*, CSU) előkelő harmadik helyén jutott az Európai Parlamentbe. Jelölése – noha az ötlet a párt legendáriuma szerint a CSU szürke eminenciásától, Heinrich Aignertől származik – minden bizonnyal végül egy tudatos döntés eredménye volt Franz Josef Strauß részéről. A bonni miniszteri széket a tartományi miniszterelnökségre váltó politikus jól tudta: a hatvanas–hetvenes évek ipari modernizációjának köszönhetően egyre jelentősebb szövetségi és nemzetközi szereplővé avanszáló Bajorország vezető pártja csak akkor képes kiemelkedő pozíciójának megtartására, ha nem csupán lépést tart a korszak társadalmi-gazdasági szerkezetváltozása okozta átalakulásokkal, de politikai ambíciói és horizontja is képes túlmutatni a lokális közélet határain.⁴⁴ Ez utóbbi cél elérése szempontjából Habsburg Ottó tökéletes választásnak bizonyult, hiszen kivételes nemzetközi beágyazottsága, valamint páratlan politikai és diplomáciai tapasztalatai révén hatékonyan tudta képviselni Bajorország érdekeit a tartomány határain túl is, különleges karizmája pedig pártjának egyik legnépszerűbb európai politikusává tette.⁴⁵

Kampányát mindazonáltal jelentős politikai ellenállás közepette kellett lefolytatnia. Különösen a Német Szociáldemokrata Párt (SPD) és mindenekelőtt Willy Brandt volt kancellár opponálta az egykori trónörökös indulását, Habsburg Ottót az „*ancien régime*” megtestesítőjeként jellemezve, és éles bírálatokat megfogalmaz-

⁴¹ HAEU CPPE, 2871; HAEU CPPE, 2873; HAEU CPPE, 2830; HAEU CPPE, 2886.

⁴² Rates of participation in European elections (1979–2014). Elérhető: https://www.cvce.eu/obj/rates_of_participation_in_european_elections_1979_2009-en-7dc3cc1c-13f3-43a6-865f-8f17cf307ef7.html. (utolsó letöltés ideje: 2025. július 10.).

⁴³ Otto von Habsburg – George Urban: „A Tale of Two Empires.” *The World Today* 46/ 5, 1990, 101.

⁴⁴ A bajor gazdasági csodáról bővebben lásd Stephan Deutinger: *Vom Agrarland zum High-Tech-Staat. Zur Geschichte des Forschungsstandorts Bayern 1945–1980*. München–Wien, 2001; Stefan Grüner: *Geplantes „Wirtschaftswunder”? Industrie- und Strukturpolitik in Bayern 1945 bis 1973*. München, 2009.

⁴⁵ Oral history interjú Hans-Friedrich von Solemacherrel, Oral history interjú Bernd Posselttel.

va személyével, illetve vélelmezett politikai szándékaival kapcsolatban.⁴⁶ Willy Brandt és Habsburg Ottó politikai ellentéte azonban jóval túlmutatott az 1979. évi európai parlamenti kampány konfrontációin: nézeteik mélyen eltérő történelmi tapasztalatokból, világlátásból és politikai értékrendből táplálkoztak. A német belpolitikában Brandt számára a „*Wandel durch Annäherung/Wandel durch Handel*” külpolitikai orientációját az *Ostpolitik* határozta meg, amely a Szovjetunióval való békés együttélés kereteinek kialakítását célozta.⁴⁷ Habsburg Ottó ezzel szemben következetesen kiállt a közép- és kelet-európai népek szabadsága, valamint a német egység mellett, s a kommunista blokk politikai és morális elhatárolását szorgalmazta. A globális gazdaság természetét illetően is éles választóvonal húzódott közöttük: míg Brandt az egyenlőtlenségek felszámolását sürgette, és az Észak–Dél párbeszéd jegyében támogatta az Új Nemzetközi Gazdasági Rend (*New International Economic Order*, NIEO) koncepcióját,⁴⁸ Habsburg Ottó a Mont Pelerin Társaság szellemiségét követve a szabadpiaci kapitalista világgazdaság védelmezőjeként lépett fel a globális újraelosztási kísérletekkel szemben.⁴⁹

A kampány kellős közepén a CSU még a jelöltség visszavonását is komolyan fontolóra vette, mielőtt – a komoly társadalmi támogatottság hatására – a pártlista

⁴⁶ Birálói egy néhány évvel korábban, az 1973 és 1979 között megjelenő konzervatív folyóiratban, a *Zeitbühne*-ben publikált írását rótták fel neki, amelyben a Német Szövetségi Köztársaságot érő esetleges terrortámadás esetére egy – a demokratikus fékeket és ellensúlyokat kevésbé szigorúan mérlegelő – ideiglenes alkotmány bevezetését javasolta. Az összefüggésükből kiragadott mondatok gyorsan bejárták a német és nemzetközi sajtót. (HAEU CPPE, 2855; HAEU CPPE 560.) Emellett osztrák útlevele (Ausztria ekkor nem tagja az EGK-nak) és kora miatt is a kritikák célpontjává vált: a saját pártjának fiatalabb tagjai által is gyakran hangoztatott „*Hast du einen Opa, schick ihn nach Europa*” szlogen jól tükrözte azt a szkepszt, amely megkérdőjelezte, hogy Habsburg Ottó életkora ellenére képes lenne hatékonyan képviselni a modern politikai érdekeket. (HAEU CPPE, 689; HAEU CPPE, 2856.) Ennek a nyugat-német és európai médiában való lecsapódását lásd HAEU PE 3120–3123

⁴⁷ Peter Bender: *Wandel durch Annäherung. Karriere eines Begriffs*. In: *Deutschland-Archiv*. 33/6, 2000, 971–978; Carole Fink – Bernd Schaefer: *Ostpolitik, 1969–1974, European and Global Responses*. Cambridge University Press, 2009.

⁴⁸ A NIEO egy, az 1970-es években megfogalmazott globális gazdasági reformprogram volt, amely elsősorban a fejlődő országok gazdasági érdekeinek védelmét és érvényesítését célozta a nemzetközi kereskedelemi és pénzügyi rendszerben. A NIEO követelte a természeti erőforrások feletti szuverén ellenőrzés megerősítését, a fejlett országok és multinacionális vállalatok befolyásának korlátozását, valamint a kereskedelmi egyenlőtlenségek csökkentését, miközben a gazdasági fejlődés és a szociális igazságosság előmozdítását helyezte középpontba. Bár a NIEO politikailag jelentős hatást gyakorolt a Globális Dél országainak követeléseire és a nemzetközi gazdasági diskurzusra, a gyakorlatban az 1970-es évek neoliberális fordulatának következtében végül szinte egyik célkitűzése sem valósult meg. A koncepcióról és annak világpolitikai kontextusáról bővebben lásd például Adom Getachew: *Worldmaking after Empire: The Rise and Fall of Self-Determination*. Princeton University Press, 2019.

⁴⁹ Az MPS NIEO-val kapcsolatos álláspontjáról lásd Slobodian, 2018, míg Habsburg Ottó szempontjai kapcsán lásd például Otto von Habsburg: *Weltweiter US-Wahlkampf. Vorarlberger Nachrichten*, HOAL-I-8-c-vn-1977-12-17.

harmadik helyén indította. A kampány alatt mindvégig rendkívül aktív Habsburg Ottó sokat tett a párt ismertségének növeléséért, és így módon az európai integráció ügyének a tartományon és az országban belüli láthatóvá tételéért.⁵⁰

Két évtizedes parlamenti pályafutása során aztán a grémium egyik legaktívabb tagja volt, aki bár mindig kész volt a kompromisszumokra, sokak számára talán túlságosan dogmatikusnak tűnt. Politikai karizmája, műveltsége, nyelvi kompetenciái és retorikai képességei azonban kétségtelenül nagy hatást gyakoroltak a környezetére, és nemcsak szövetségesei, hanem politikai ellenfelei körében is kivívták a tiszteletet.⁵¹

A kereken húszéves képviselői mandátuma során keletkezett számos beszéde, indítványa, és határozati javaslata közül a legismertebbek és legikonikusabbak azok, amelyek a vasfüggöny lebontásával, Közép- és Kelet-Európa helyzetével és politikai átalakulásával (beleértve a Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlását), a két német állam egyesülésével, és különösen is az Európai Unió keleti bővítésével kapcsolatosak.⁵² Európai parlamenti képviselőként részt vett számos olyan vegyesbizottság munkájában, amelyek az Európai Közöség és a közép- és kelet-európai országok közötti politikai, gazdasági és társadalmi kapcsolatok fejlesztését szolgálták, előkészítve ezzel a későbbi csatlakozási tárgyalásokat és a bővítési folyamat intézményi kereteit.

„*Pan europa ist ganz Europa*” – hangzott a fentebb már említett Habsburg Ottó-féle diktum, amely világosan tükrözte meggyőződését, hogy az európai egység nem lehet teljes a kontinens teljes integrálása nélkül.⁵³ Az egykori trónörökös parlamenti tevékenysége elején következetesen állt ki a dél-európai országok integrációja mellett, hangsúlyozva Görögország, Spanyolország és Portugália történelmi és kulturális szerepét az európai civilizációban.⁵⁴ Parlamenti felszólalásaiban és cik-

⁵⁰ Lásd például ACSAP PV-2620; ACSAP PI S: 4178; ACSAP PI S: 8410; Oral history interjú Hans-Friedrich von Solemacherrel, 2023. március 20.

⁵¹ A poliglott főherceg kiválóan beszélt németül, franciául, magyarul, angolul és spanyolul, emellett az olasz, portugál és horvát nyelvek használata sem jelentett számára nehézséget. Mindezek mellett különleges figyelmet keltett, amikor az Európai Parlament 1979. november 14-i plenáris ülésén latinul válaszolt olasz kollégája, Mario Capanna ugyancsak latinul elhangzott beszédére. Capanna, az 1968-as diáklázadások egyik ismert vezetője és a szélsőbaloldali képviselő, rövid felszólalásával komoly zavart okozott a tolmácsfülkékben. Az eredetileg provokatív szándékú megnyilvánulásra a jelenlévő képviselők közül végül csak Habsburg Ottó tudott reagálni. Pár mondatos reakciójában ugyan egyértelműen kifejezte, hogy nem ért egyet kollégája nézeteivel, ám méltatta, hogy „egy valóban európai nyelvet” választott véleménynyilvánításához. HOAL-I-3-b-1973-11-13., Oral history interjú Bernd Posselttel.

⁵² Az integráció bővítésével kapcsolatban azonban korántsem korlátozta magát a közép- és kelet-európai országok támogatására, és határozottan kiállt az 1981-es (Görögország), 1986-os (Portugália, Spanyolország) és 1995-ös (Ausztria, Finnország, Svédország) bővítési körei mellett, kijelentve, hogy minden egyes csatlakozás tovább ösztönözte és erősítette az európai projektet.

⁵³ Otto von Habsburg: *Pan Europa ist ganz Europa. 5 Jahre Europaparlament*. München, 1984.

⁵⁴ Érdekeség, hogy a spanyol csatlakozás előkészítésének egyik felkért szakértője a magyar emigráns Mustó István (Stefan Musto) volt (összefoglaló anyagát az ibériai országgal kapcsolatban lásd HAEU CES-10810), aki akkoriban a nyugat-berlini *Deutsches Institut für Entwicklungspolitik*

keiben gyakran hangoztatta, hogy az európai egység – még ha gazdaságilag nem is ígér azonnali megtérülést – nem lehet teljes e térség bevonása nélkül.⁵⁵

A mediterrán bővítés mellett Habsburg Ottó politikai tevékenységének egyik központi célkitűzése az volt, hogy a szovjet befolyás alatt álló közép- és kelet-európai nemzetek ügyét visszahelyezze az európai politikai napirendre, s képviselőknek egyfajta intézményes formát adjon.⁵⁶ Ennek legmarkánsabb kifejeződése az a javaslat volt, amelyet 1980 nyarán terjesztett az Európai Parlament elé, s amely egy szimbolikus „üres szék” létrehozását kezdeményezte az ülésteremben. A gesztus célja az volt, hogy emlékeztessen azokra az európai nemzetekre, amelyek ideiglenesen nem gyakorolhatták önrendelkezési jogukat. Mint a Páneurópa-mozgalom tagjainak szóló beszámolójában fogalmazott: *„Az általam benyújtott határozati javaslat, amely az ülésteremben egy »üres szék« létrehozását célozza az európai, ám önrendelkezési jogukat ideiglenesen gyakorolni nem képes nemzeteket szimbolizálva, jelenleg a Politikai Ügyek Bizottsága előtt van.”*⁵⁷ Az indítvány jelentéstevőjeként Habsburg Ottó egy fontos szövetségest tudhatott maga mögött: a skót származású konzervatív képviselőt, Adam Fergusson, aki öt évig tartó mandátuma során következetesen támogatta azokat a kezdeményezéseket, amelyek a keleti blokk morális-politikai elhatárolására és a szabadságjogok védelmére irányultak.⁵⁸

Habsburg Ottó munkáját egy olyan informális parlamenti koalíció is támogatta, amely az egykori trónörökös körül szerveződött, s amely a pártpolitikai és nem-

munkatársa volt, a rendszerváltás után pedig az egyik magyar liberális párt, a Szabad Demokraták Szövetsége országgyűlési képviselője. Jóllehet Habsburg Ottó és Mustó István már az ötvenes években megismerték egymást Madridban, közvetlen együttműködésük e kérdésben nem ismert. A rendszerváltás után útjaik azonban ismét találkoztak: mindketten tagjai voltak az Európai Parlament és a Magyar Országgyűlés vegyesbizottságának, amely Magyarország uniós csatlakozását volt hivatott előkészíteni.

⁵⁵ *Otto von Habsburg im Europäischen Parlament*. Band II., 1984–1989, 11–12., az ezzel kapcsolatban keletkezett cikkek kapcsán pedig lásd például Otto von Habsburg: *Süderweiterung. Luxemburger Wort*, 1984. szeptember 28. HAEU, PE-243. NB: Noha a CEDI – amelynek számos tagja határozottan támogatta Spanyolország európai integrációját – formálisan nem vett részt a csatlakozási tárgyalásokban, tevékenységével érdemben hozzájárult ahhoz az ideológiai és politikai közeledéshez, amely előkészítette a terepet az ország sikeres demokratikus átmenetéhez és az Európai Közösségekhez való 1986-os csatlakozásához. Az említett Manuel Fraga, a szervezet egyik meghatározó alakja, 1987 és 1989 között az Európai Parlament tagjaként is szolgált.

⁵⁶ Ennek kapcsán lásd például HAEU PE2 36980; HAEU PE2 18091; HAEU PE2 18092; HAEU PE4 28042; HAEU PE4 8143; HAEU PE4 8144. Az Európai Parlament kelet-közép-európai államokkal kapcsolatos tevékenységének részletesebb elemzéséért lásd Alie Sierp: *European Parliament, Democratic Change in Central and Eastern Europe 1989-90: The European Parliament and the end of the Cold War*. Luxemburg, 2015.

⁵⁷ HOAL-I-3-b-Europaberichte, 1980. július 1., 3.

⁵⁸ Oral history interjú Adam Fergussonnal.

zeti határokon átnyúló együttműködés példájaként értelmezhető.⁵⁹ A csoport nemcsak kelet-közép-európai országok ügyének előmozdításában vállalt kulcsszerpet, hanem aktívan reagált az afganisztáni szovjet invázióra és a lengyelországi eseményekre is.⁶⁰ Megnyilvánulásaiban rendre keményebb fellépést sürgetett a Szovjetunióval és a kommunista rezsimekkel szemben, és szkeptikusan viszonyult az Európai Gazdasági Közösség és a szocialista blokk országai között kibontakozó gazdasági kapcsolatok bővüléséhez. Ebben az időszakban a Habsburg Ottó által facilitált csoport következetesen mutatott rá arra, hogy komoly kockázata van annak a mesterséges és sarkos dichotómiának, amely a szuverenista (független nemzetállamok közötti együttműködés) és a centralista (központosított szuperállam) megközelítést állítja szembe egymással, mintha egyáltalán nem léteznének hiteles és működőképes köztes lehetőségek az európai együttműködés számára.⁶¹ Ebben a vitában nyerne igazán érdekes fénytörést az egykori trónörökösnek a kisebbségek, a nemzeti szuverenitásuktól megfosztott európai államok és a nyelvi önrendelkezés kapcsán kifejtett elképzelései. Mindezek védelme számára nem csupán erkölcsi kötelességet, hanem az európai demokrácia hitelességének és működőképességének egyik leglényegesebb próbakövét jelentette.⁶²

Ennek kontextusában érdemes Habsburg Ottónak a balti államokkal kapcsolatos kiállását is értékelni. Parlamenti fellépése révén sikerült elérnie, hogy a balti kérdés ne maradjon csupán emigráns disszidens körök által képviselt ügy, hanem fokozatosan az európai politikai és intézményi diskurzus részévé váljon. Jelentéstevőként és felszólalásaiban következetesen hangsúlyozta Észtország, Lettország és Litvánia 1918 és 1940 közötti független államiságának jogfolytonosságát, szembehelyezkedve mindazokkal, akik a szovjet annexiót történelmileg lezártnak tekintették. A kérdést tudatosan a dekolonizáció nemzetközi narratívá-

⁵⁹ Az egykori trónörökös beszámolóí szerint a francia gaulle-ista Christian de la Malène, a dán liberális Nils Haagerup, valamint a már emlegetett későbbi PEU alelnök, Adam Fergusson között egyfajta frakción átívelő együttműködés alakult ki, amelynek köszönhetően számos indítványhoz sikerült parlamenti többséget szerezni. Kapcsolatukról bővebben: HOAL-I-2-b- Christian de la Malène, HOAL-I-2-b-Nils Haagerup, HOAL-i-2-b-Adam Fergusson.

⁶⁰ Lengyelországról lásd Otto von Habsburg im Europäischen Parlament 1979-1997, I., 74-75.; Afganisztán kapcsán lásd Otto von Habsburg im Europäischen Parlament 1979-1997, I., 17-18. és HAEU PE2-23474; HAEU PE1-2584.

⁶¹ Ennek praktikus politikai reflexiójáról lásd HOAL-I-3-b-Europaberichte, 394.

⁶² Emellett következetesen szót emelt az európai nyelvek tisztaságának megőrzése mellett, és több alkalommal bírálta az angol nyelv mindent uniformizáló „imperializmusát”. Ebben a szellemben vállalt szövetséget a francia gaulle-ista politikussal, Maurice Druonnal – a CEDI egykori alapemberével, a Francia Akadémia korábbi főtitkárával és volt kulturális miniszterrel –, akivel egy olyan informális munkacsoportot hoztak létre az Európai Parlamenten belül, amelynek célja a francia nyelv használatának népszerűsítése volt. HOAL-I-2-b-Maurice Druon. HOAL-I-3-b-Europaberichte, 53.

jába ágyazta, ezzel megnyitva az utat a baloldali és liberális frakciók egy része számára is a politikai szolidaritás kifejezésére.⁶³

Az 1980-as évek végének és az 1990-es évek elejének történelmi horderejű fordulatai – elsősorban a kelet-közép-európai rendszerváltozások, a német újraegyesítés, valamint a szovjet blokk gyors és (legalábbis a felszínen) váratlan felbomlása – új lendületet adtak az európai egység gondolatnak, ugyanakkor alapvetően új kihívásokat is megfogalmaztak az európai integráció számára. A vasfüggöny lebontása és a bipoláris világrend megszűnése nyomán kibontakozó politikai átrendeződés nemcsak a kontinens geopolitikai térképét rajzolta újra, hanem az európai intézményrendszer jövőjét is új pályára állította.⁶⁴

A hidegháború idején a transzatlanti együttműködés számára nem pusztán geopolitikai szövetséget jelentett, hanem közös történelmi és erkölcsi alapokon nyugvó érték közösséget, amelyben meghatározó szerepet játszottak a keresztény civilizáció elvei, a szabadság, a jogállamiság és az emberi méltóság védelme. Ugyanakkor Habsburg Ottó következetesen kiállt egy politikailag és gazdaságilag megerősödött, intézményesen szuverén Európai Unió mellett, amely nem alárendeltje, hanem egyenrangú partnere az Egyesült Államoknak. Elképzelésében a transzatlanti viszony csak akkor lehet tartós és kölcsönösen előnyös, ha mindkét fél világos értékalapokon nyugvó identitással és autonómiával rendelkezik. Ezt a felfogást képviselte mind európai parlamenti felszólalásaiban, mind nemzetközi hálózatokban végzett politikai munkájában.

A földrajzilag, politikailag és kulturálisan is kibővülő Európa integrációs folyamatai immár nem csupán gazdasági racionalitásokon alapultak, hanem egyre hangsúlyosabb szerepet kaptak a közös értékek, a demokratikus normák, az emberi jogok, valamint a történelmi igazságtétel kérdései is. A volt szocialista országok euroatlanti integrációs törekvései – amelyek középpontjában az Európai Unióhoz való csatlakozás állt – egyszerre jelentettek reményt és próbatételt a nyugat-európai politikai elit számára. Az Unió kibővítése nem pusztán technikai kérdésként

⁶³ „Én magam voltam a jelentéstevő a balti államok kérdésében a parlamenti ülés során. A jelentésem központi eleme az volt a javaslat, hogy a Tízek külügyminiszterei terjesszék be a balti államok ügyét az ENSZ Dekolonizációs Bizottsága elé. A határozatot elsöprő többséggel elfogadták, ami nagy visszhangot keltett, hiszen ez volt az első alkalom, hogy hivatalosan is megfogalmazódott egy európai térség dekolonizációjának a gondolata. A szovjet reakció azt mutatta, hogy Moszkva felismerte egy új dimenzió fenyegetését a Szovjetunió által megszállt államokkal kapcsolatos politikában. A jelentés összeállításában a világ több balti szervezete is erőteljes támogatásáról biztosított. ... E kérdés elengedése nem vagyunk hajlandóak, különösen azért, mert a balti probléma különbözik a Varsói Szerződés államainak helyzetétől. Ezek az államok ugyanis még rendelkeznek kormányokkal, ezért nem tekinthetők gyarmatoknak. Mivel a balti államoknak nincs saját kormányuk, ezért itt valóban a dekolonizációról beszélhetünk. Biztató volt, hogy a javaslatot számos német, francia és olasz szociáldemokrata is megszavazta. A vita nagyon magas színvonalú volt, és úgy vélem, komoly hatást keltett, amit a sajtóvisszhang is alátámaszt.” HOAL-I-3-b-Europaberichte, 35.

⁶⁴ PE 5071–5074, PE 6890–6893.

merült fel, hanem egyfajta identitáskérdésként is.⁶⁵

Habsburg Ottó számára az 1989 utáni időszak nemcsak igazolása volt évtizedes munkásságának, hanem egyben új politikai program megfogalmazására is alkalmat adott. A hidegháborús logikát meghaladó, történelmi, kulturális és morális alapokra épülő európai egység gondolata, amely már a hetvenes-nyolcvanas években is meghatározta politikai elképzeléseit, ekkor új aktualitást nyert. Számára a kontinens újraegyesítése nem elsősorban technokrata feladat volt, hanem egy történelmi és civilizációs küldetés, amely a keresztény értékek, a nemzeti önrendelkezés és a szubszidiaritás elvének egységében valósulhatott meg.

Az 1990-es években ugyanakkor nem csak a Monarchia utódállamainak sorsa foglalkoztatta: a jugoszláv föderális állam felbomlásának turbulens időszakában következetesen kiállt Horvátország és Szlovénia nemzeti önrendelkezéshez való joga mellett, az önálló államiság megszervezése és a demokratikus átalakulási folyamatok elindulása után pedig sokat tett az új államalakulat nemzetközi diplomáciai elismeréséért, majd euroatlanti integrációjáért.⁶⁶

Habsburg Ottó az Európai Parlament képviselőjeként – és nem mellesleg publicistaként is – következetesen szorgalmazta Horvátország mielőbbi nemzetközi elismerését, és hangsúlyozta a délszláv konfliktus során elkövetett agressziók jogi és erkölcsi elítélésének szükségességét. Parlamenti felszólalásaiban gyakran rámutatott arra, hogy Horvátország (és valamivel korábban Szlovénia) nem a jugoszláv állam szakadárjaként, hanem a történelmi államiságát visszaállító, demokratikus törekvéseit megvalósító nemzetként lépett fel. Ennek megfelelően az új állam szuverenitásának tiszteletben tartása nem csupán geopolitikai kérdés, hanem alapvető erkölcsi kötelesség is az európai közösség részéről.⁶⁷

Politikai spektruma azonban sokkal szélesebb volt annál, mint amit első pillantásra gondolhatnánk, és tevékenysége messze túlmutatott az Európai Unió bővítésének kérdéskörén. Számos más, Európa jövője szempontjából kulcsfontosságú témával is behatóan foglalkozott, legyen szó akár a kontinens biztonságpolitikai kihívásairól, akár az egységes intézményi struktúra kialakításának szükségességéről. Kiemelkedő szerepet játszott az európai biztonsági kérdések előmozdításában, különösen a hidegháború utáni új rend megteremtésének időszakában, amikor is a stabilitás, az együttműködés és a demokratikus értékek közös képvisellete vált elsődleges céljává. Ezen túlmenően jelentős erőfeszítéseket

⁶⁵ Erről lásd például Otto von Habsburg: *Friedensmacht Europa – Sternstunden und Finsternis*. Wien–München, 1995; Otto von Habsburg: *Macht jenseits des Marktes*. Europa, 1992. Az új Európa leendő álláspontjával kapcsolatban azonban merőben eltérő álláspontot képviselt, mint a legtöbb amerikai nexusa. Erről lásd például HOAL-I-2-b-Edwin J. Feulner, 1990. szeptember 12. és október 22.

⁶⁶ Lásd például HOAL-I-3-b-Europaberichte, 809-819.; Otto von Habsburg: *Die Paneuropäische Idee*, 89.

⁶⁷ Lásd például HOAL-I-3-b-Europaberichte, 805.

tett a közös európai intézmények megerősítéséért, amelyek lehetővé tették a tag-államok közötti hatékonyabb együttműködést, valamint az európai polgárok közös érdekeinek képviseletét.

Politikai tevékenysége ugyanakkor nem korlátozódott kizárólag a politikai és intézményi kérdésekre: szellemi horizontja jóval tágabb volt. Élénken foglalkoztatták a gazdasági kérdések is. Gazdaságról és társadalomról alkotott elképzelései kapcsán különösen figyelemre méltó egy, még európai parlamenti képviselőségének utolsó napjaiban elmondott előadása, amelyben többek között kifejti, hogy a nemzetállamok méretének növekedése egyúttal a hatékonyság csökkenését és a működtetés költségeinek emelkedését vonja maga után.⁶⁸ Véleménye szerint a központosított hatalom és a bővülő bürokrácia nem csupán gazdasági szempontból káros, hanem a demokratikus intézményekre is súlyos fenyegetést jelent, hiszen a döntéshozatal egy szűk elit kezébe koncentrálódik, amely egyre inkább eltávolodik a választók akaratától és érdekeitől. A szövegben több helyütt hangsúlyozza a számára kiemelten fontos szubszidiaritás elvét is,⁶⁹ kiemelve hogy a központi hatalom nem avatkozhat be túlzottan a helyi közösségek életébe, hiszen azok jobban ismerik saját problémáikat, és hatékonyabban képesek reagálni az egyedi szükségletekre. Ez az elv nem csupán közgazdasági, hanem alapvetően gazdasági kérdés is, hiszen a decentralizált, önszabályozó rendszerek garantálják leginkább a társadalmi jólét fenntarthatóságát. Ezzel összefüggésben határozottan elutasította az intervencionizmust, különösen a globális problémák kezelésében, és ehelyett a piaci mechanizmusok és a decentralizált döntéshozatal megerősítését szorgalmazta. Sajátos példája ennek az úgynevezett Lomé-i Egyezmény első újratárgyalását övező vita, amely az Európai Gazdasági Közösség és a Globális Dél országai között 1976-ban létrejött kereskedelmi és segélyezési konvenció finomítását célozta.⁷⁰ Ezen a fórumon Habsburg Ottó a központosított megoldások és a segélyezés prioritizálása helyett a kereskedelmi komponens megerősítését szorgalmazta, jelezve, hogy hosszú távon csak ez biztosíthatja a valódi gazdasági fejlődést és a nemzetek szuverenitásának megőrzését.⁷¹

⁶⁸ Otto von Habsburg: *The Mises I Knew*. Előadás az alabamai Auburnben található Mises Intézetben. HOAL-I-4-b-The Mises I Knew.

⁶⁹ A szubszidiaritás kérdésének történeti aspektusait is bemutató munka kapcsán lásd Otto von Habsburg: *Die Reichsidee. Geschichte und Zukunft einer übernationalen Ordnung*. Wien–München, 1986.

⁷⁰ A Lomé-i Egyezmény egy kereskedelmi és fejlesztési megállapodás volt az Európai Gazdasági Közösség (EGK) és az afrikai, karibi, valamint csendes-óceáni fejlődő országok jelentős része között, melyet 1975-ben írtak alá Loméban, Togo fővárosában. Az egyezmény fő célja a kereskedelem élénkítése és a fejlődő országok gazdasági fejlődésének hatékony támogatása volt. A megállapodást az évek során többször is felülvizsgálták és újratárgyalták, hogy alkalmazkodjon a változó nemzetközi gazdasági környezethez és a résztvevő országok igényeihez.

⁷¹ *Berichte aus dem Europäischen Parlament*, 1984. december 1., 2; 1985. április 1., 2.; vö. Otto von Habsburg: *Lomé III. Luxemburger Wort*, 1984. augusztus 8. HAEU, PE-243. Bizonyos fejlődő országok kapcsán pedig további emberi jogi fenntartásai is voltak. Erről lásd HOAL-I-2-b-Alfons

Konklúzió helyett

Legyen szó akár az európai integráció tágabb kontextusairól, akár specifikusabb kérdésekről, mint a kelet-nyugati kereskedelmi kapcsolatok,⁷² Zimbabwe függetlenségének ügye,⁷³ a kasmíri konfliktus,⁷⁴ a timori helyzet⁷⁵ vagy a nicaraguai válság,⁷⁶ Habsburg Ottó minden esetben felkészülten vett részt az európai és globális politikai diskurzusban. Kiterjedt nemzetközi tapasztalatai és globális kapcsolati hálója olyan erőforrást jelentettek számára, amelyek révén a legösszetettebb nemzetközi problémákban is eligazodott.

Az előző fejezetekben kirajzolódott, hogy Habsburg Ottó politikai öröksége messze túlmutat azon a gyakran romantizált és idealizált képen, amely őt csupán a Habsburg-dinasztia utolsó trónörököséként láttatja. Bár történelmi családi öröksége sok szempontból meghatározta politikai szerepvállalását, tevékenysége mégsem fulladt ki egyfajta monarchikus restaurációs kísérletben. Éppen ellenkezőleg: következetesen és hitelesen kötelezte el magát a demokratikus politikai rend, az egyéni és piaci szabadság, a keresztény-humanista értékrend és mindenekelőtt az európai integráció előmozdítása mellett. Politikai karrierjét e meggyőződések szolgálatába állította, és ezzel a 20. század második felének egyik egyedülálló közszereplőjévé vált.

Céljai elérésében kulcsszerepet játszottak azok a transznacionális kapcsolati hálók, amelyeket már a második világháborút követően kezdett kiépíteni. Az ezekben a körökben kialakított együttműködések – valamint az ezekben megfogalmazódó célok – nemcsak meghatározták Habsburg Ottó politikai gondolkodását, hanem visszahatottak európai parlamenti tevékenységére is. Az európai integráció bővüléséhez és intézményesüléshez való hozzájárulása tehát nem csupán egyéni erőfeszítéseinek eredménye volt, hanem mélyen gyökerezett azoknak a köröknek a közös víziójában és támogatásában, amelyekhez egész politikai pályafutása alatt kötődött.

Goppel, 1982. november 20.

⁷² HAEU CEUE_SEGE-SP(1983)3162; HAEU CEUE_SEGE-SP(1983)3202; HAEU CEUE_SEGE-SP(1983)2658.

⁷³ HAEU PE1-18821.

⁷⁴ Otto von Habsburg im Europäischen Parlament 1979–1997, III., 252.

⁷⁵ Otto von Habsburg im Europäischen Parlament 1979–1997, I., 51.

⁷⁶ HAEU CEUE-SEGE-SP(1983)1986; HAEU PE1-22168.

LEVÉLTÁRTAN

Az NDK-ból hazaérkezett fiatalok. Budapest, 1970

Forrás: Fortepan/Urbán Tamás

TANULMÁNYÚT AZ ÉSZAK-RAJNA-VESZTFÁLIAI LEVÉLTÁRBAN

Az Észak-Rajna-Vesztfáliei Levéltár és a Magyar Nemzeti Levéltár együttműködésében létrejött *Informatorium* elnevezésű csereprogram keretében május folyamán egy hónapot tölthettem a münsteri *Technisches Zentrum*ban, ahol a restaurátorok, Susanne Henze és Irene Kückelhaus, valamint vezetőjük, Matthias Frankenstein fogadott. Megérkezésemkor a főosztályvezető (*Dezernatsleiter*), Dr. Benjamin Kram hangsúlyozta, hogy mennyire fontosnak tartja a többi ország levéltáraival történő kapcsolódást és a kommunikációt, mivel a szakmai tapasztalatcsere mindkét fél számára hasznos lehet.

Az itt eltöltött idő során lehetőségem nyílt megismerni a *Technisches Zentrum*ban (1. kép) dolgozó restaurátorok munkáját, a műhelyek berendezéseit, és különleges technikákat, melyeket a kezelések során alkalmaznak. Emellett több, az intézményhez tartozó városban található szervezeti egységhez is ellátogathattam.

Technisches Zentrum, Münster-Coerde

Az első napon Matthias Frankenstein, a restaurátorok akkori vezetője vezetett körbe az épületben. Az épületegyüttes, melyben a 11-es szám alatt található a *Technisches Zentrum*, eredetileg gabonátárolónak épült, tájolásában és felépítésében is a gabonarakározási elvárásoknak megfelelően alakították ki; természetes szellőztetése és klimatizálása van, ami nagyon előnyös a levéltári anyag tárolása esetében is. Az épület többszintes: az alagsorban és a földszinten vannak a restauráló és kezelő termek, az 1. emeleten a digitalizáló helyiségek és irodák, a 2., 3., 4. emeleten a raktárak, és az 5. emeleten két előadóterem, valamint további irodák. A körbevezetés során vészhelyzeti eligazításban is részesültem.

A restaurátorokhoz tartozó helyiségek közül a legfontosabbak: a száraztisztító, a nedves kezelő, valamint két nagyobb műhely, depó raktár. Ezeken kívül vannak egyéb kiegészítő helyiségek, mint például a szárítóhelyiség, alapanyagraktár, valamint a papírpép előállításához használt pépesítő, és a zajos hollandi őrlő is külön teremben kapott helyet.

A műhelyekben jelenleg körülbelül 12-en dolgoznak, közülük két restaurátor, a többiek restaurátor asszisztensek.

A restauratori munka során kiemelt fontossággal bír a megelőzés, mivel a nagy mennyiségű iratanyag esetében a megfelelő tárolási mód és eszközök, valamint szükséges klíma beállítása nagy szerepet játszik. A levéltári anyag élettartamának meghosszabbítása érdekében igyekeznek minél több dokumentumot az állomány-

védelmi ellenőrzésen és folyamatokon keresztül vinni, hogy minél átláthatóbb és szükség szerint kezelhetőbb, ezáltal megmenthető legyen az állomány.

1. kép – A *Technisches Zentrum* épülete

A tartományon belül kiemelkedő az intézmények közötti összefogás is. Ennek eredményeként vész esetére kidolgozott tervet készítettek. Megegyeztek arról, hogy szükség esetén hogyan történjék a riasztás, valamint hogy mely intézmény milyen szakmai, infrastrukturális, manuális és egyéb segítséget nyújt majd az esetleges mentés során. A *Technisches Zentrum* szakemberei évente vesznek részt vészhelyzeti gyakorlaton, melynek során egy katasztrófhelyzetet modelleznek. Az így szerzett tapasztalatok alapján a munkatársak felkészültebbek lehetnek a váratlan eseményekre.

A restaurátor műhelyeken kívül betekintést nyertem a digitalizáló műhelyekbe is. Itt többek között a 3D-s szkennelést, a multispektrális fotózás előnyeit, a könyvek kíméletes digitalizálására alkalmas szkennelő berendezést mutatták be. A munka során megtapasztaltam, hogy az intézményben a restaurátorok szoros együttműködésben dolgoznak a digitalizáló osztállyal.

Kiállításra szánt oklevelek kezelése

Susanne Henze restaurátor az oklevelek kiállításával és kölcsönzésével foglalkozik. Az első hetekben ő vezetett be a helyi munkafolyamatok megismerésébe.

Első feladatomban három kiállítási kölcsönzésre kerülő viaszpecsétetes pergamen oklevél, majd további tervmunkában lévő oklevelek száraz tisztítása volt kaucsuk szivaccsal. A plicánál és nehezen hozzáférhető helyeken a munkaasztalnál beszerelt sűrített levegővel ellátott pisztollyal fújtam ki a szennyeződésekkel. A pecsétek száraz tisztításához speciális ecsetet használtam.

A viaszpecsétek tisztítását metil-cellulózzal végeztük levágott végű (rövidszőrű) ecsettel. A híg metil-cellulózt felráztuk, és ennek a habját vittük fel a pecsét felületére, ezt aztán az ecsettel még jobban felhabosítottuk. A folyamat végén a papírral visszatöröltük és nedves fültisztító pálcikával viaszszedtuk a metil-cellulóz maradvékot.

A pergamen oklevelek különböző állapotban voltak, más-más károsodási problémákkal. A pergamenek anyaga jó megtartású volt, így ezeken a száraz tisztításon és kisimításon kívül más munkafolyamat nem történt. Viszont az íróanyag és a pecsétek tekintetében különböző kezelésekre volt szükség.

A viaszpecsétek egyik károsodástípusa, amikor rétegekre válik szét. Az egyik oklevélen háromféle színű és formájú, pergamencsíkon lógó viaszpecsét volt. Ezekből kettőnél a viasz lemezesen szétvált, letöredezett, itt ezek rögzítése és a további károsodás megelőzése volt a feladat. A münsteri műhelyben ilyen esetben az etil-alkoholban feloldott polietilén-glikollal lekenik a pecsét éleit, így a széleken rögzítik a szétporladt és a szétvált rétegeket. A viaszos megerősítést csak másnap végeztük el. A viaszt egy fogtechnikai pákával vittük fel. A kiegészítésre használt pecsétviaszban méhviasz és dammárlakk, valamint színezőanyag volt vegyítve. A munkafolyamat előtt a teljes dokumentumot papírtörölővel lefedtük, nehogy a viasz véletlenül rácseppenjen az oklevélre vagy a pecsétre. Az eredeti pecsétek színétől egy tónussal világosabb színt olvasztással kevertünk ki. A kiegészítés során a páka vékony fejének végéről cseppentettük a megolvadt viaszt a megfelelő helyre. Végül egy laposabb pákafejjel elsimítottuk a kiegészítés felületét, melynél fontos, hogy inkább domború, mint homorú legyen. A viaszréteget csak a megerősítésként vittük fel, nem végeztünk teljes kiegészítést.

Egy másik oklevél esetében az íróanyag leporlott. Mikroszkóp alatt megfigyelve ellenőriztük, hogy finom ecsettel való dörzsölés hatására mennyire sérül az írás. Az eredmény egyértelmű volt; minden mechanikai beavatkozás károsítja az íróanya-

got. Ott repedezett meg és pattogott le leginkább a tinta, ahol eredetileg vastagabb rétegben vitték fel a felületre. Megvitattuk a rögzítés lehetőségeit. Abban az esetben, amikor a szemcsék válnak le, akkor zselatinráfújással lehet rögzíteni az íróanyagot. Viszont, ha kagylós felválásról van szó, akkor ez a rögzítési módszer nem alkalmazható. Ilyenkor ecsettel kell a felületet kezelni. Próbát végeztünk mikroszkóp alatt, hogy sikerül-e a ráfújással rögzíteni az írást. Végül ez a módszer bizonyult megfelelőnek. A felmelegített zselatinoldatot az egészségügyben alkalmazott ultrahangos inhalátorkészülékbe tettük, amely megfelelő beállítások mellett a zselatint párává alakította, amit egy csövön keresztül az íróanyagra permeteztünk. (2. kép) A művelet során szükséges letakarni a nem kezelt iratrészt. A zselatinráfújást mikroszkóp alatt végeztük, hiszen a készülék olyan apró cseppeket hoz létre, amit szabad szemmel nem látunk. A levegőbe kerülő nagyon apró zselatincseppek könnyen belelegezhetők, akár a tüdőbe is kerülhetnek, aminek elkerülése érdekében mobil elszívót helyeztünk a mikroszkóphoz.

A kiállításhoz az elkészült oklevelek mindegyikét egy-egy savmentes kartonra montíroztuk polietilén csíkkal rögzítve. A szállításnál a pergamen számára fontos, hogy megfelelő klimatikus viszonyok között maradjon, ezért ezeket erre a célra előkészített klímaládákba helyeztük. A csomagolás során fontos, hogy az iratok ne mozduljanak el a szállítás során, és emellett a pecséteteket semmilyen nyomás ne érje. Ezért a felmontírozott oklevelekhez, külön távtartó kartonokat készítettünk a pecséték védelmében.

2. kép – A kiállításra szánt oklevél leporló tintájának zselatinos megerősítése

Dokumentáció

Az iratok dokumentációja során Excel táblázatban feltüntetik a leltári számot, a károsodási osztályt (ez jelöli, hogy milyen állapotban van az irat) és egyéb szükséges információkat. A károsodási osztály szerint négy kategóriát különböztetnek meg. Az elsőben vannak azok, amelyeket nem lehet kutatni, az írott anyag is sérült, hiányos. A második kategória, amikor penészes vagy karanténba kerülő iratokról van szó. A harmadik kategóriába sorolják azokat az iratokat, amelyeken mechanikai sérülések lehetnek, de kutatható állapotúak. A negyedik osztályba a jó állapotú iratok tartoznak, amelyekkel a száraz tisztításon kívül nincs állományvédelmi tennivaló. Az okleveleknél egy kicsit másképp történik az osztályozás, mert a pecsétek miatt eleve veszélyben vannak. A pecsétek és azok tárolása miatt egy osztállyal/kategóriával rosszabb felé csúszik el az értékelésük. Tehát, ha a pecsét és az irat különböző károsodási osztályba kerülne, akkor mindig a rosszabbat írják rá.

A beavatkozások jelölésére különböző szám-betű kódokat alkalmaznak. Ezek előre rögzített munkafolyamatokra és azok módjára vonatkoznak. Például száraz tisztítás kaucsukszivaccsal, nedves tisztítás pufferolással, megerősítés kiegészítéssel stb. A beérkezett levéltári iratnál tehát a kezelőlapon azt tüntetik fel, hogy a beavatkozások közül várhatóan melyiket kell elvégezni. A végleges munkát, vagyis az elvégzett kezelést Excel táblázatban vezetik ugyancsak a szám-betű kód segítségével.

Tömeges restaurálás

A tömeges restaurálás menetébe Irene Kückelhaus avatott be. Az intenzív program során erre fennmaradt idő rövideége miatt csak bizonyos munkafolyamatokat próbálhattam ki, a többit a kollégák mesélték el, vagy mutatták be nekem. A tömeges restaurálás lépéseit a restaurátor asszisztensek végzik el, úgymint: száraz tisztítás, nedves tisztítás, papíróntás, kasírozás, préselés, körülvágás, szortírozás, dokumentálás. A folyamatok során hatékony megoldásokat alkalmaznak, így rövidebb idő alatt nagyobb mennyiségű iratállományon tudnak állományvédelmi beavatkozásokat elvégezni.

A száraz tisztításhoz külön helyiséget alakítottak ki az alagsorban. A mechanikus tisztítás során a felületi szennyeződések, valamint a penészre utaló nyomok eltávolítása történik. Ez a lépés nagyon fontos, mivel a megfelelő körülmények között tárolt iraton így kisebb eséllyel alakul ki újabb fertőzés.

A munkafolyamat során nagy hangsúlyt fektetnek a munkavédelemre is, a száraz tisztítást is az egészségvédelem szempontjainak megfelelően elszívó fülkében végzik, nehogy a munka során levegőbe kerülő káros anyagokat a munkát végző belelegezze. Emellett speciális hátul záródó védőköpenyt és az alkarra felhúzható Tyvek védőujjat használnak, hogy semmilyen por, szennyeződés vagy penészgombaspóra ne kerüljön a ruházatukra. A száraz tisztításhoz itt is kaucsuk szivacsot használnak, mint a Magyar Nemzeti Levéltár restaurátor műhelyeiben.

A mechanikus megtisztításon keresztül esett iratokat ezután megszámozzák egy bélyegző segítségével. A munkafolyamat során egy apróbetűs számsort nyomnak minden fólióra, mely tartalmazza a jelzetet, valamint az oldalszámot. Ez a bélyegzés nem eltávolítható, így a kezelések során is rajta marad az iraton.

Ezután a levéltári anyag szétszortírozásra kerül aszerint, hogy milyen munkafolyamatokat kell elvégezni rajta. Ennek során különböző színű papírcsíkokkal fogják körül az iratkötegeket, melyek mindegyike más-más kezelést jelent. Ez egy olyan egységes rendszer, amelyet minden ott dolgozó kolléga ismer és tudja, hogy mely iratanyaggal milyen munkát kell elvégezni. Négy kategóriára osztják szét az iratokat: jó állapotú (vagyis nem igényel további beavatkozást), mosás-kasírozás, mosás-papírontás, és a speciális darabok (például nagy méretek, pecsétek, vízérzékeny iratok). Azokat a dokumentumokat, melyek nem férnek bele a fólió vagy dupla fólió méretbe, külön kezelik.

A mosás a nedves kezelőhelyiségben történik. Az iratok alá egy szürke, fölé egy natúr színű vetexet tesznek, majd a szögletes mosókosárban nem szövött műanyag sziták közé kerülnek. Egy ilyen kosárba 50 dupla fólió vagy 100 lap fér el. Ezeket a lezárt kosarakat aztán a nedves tisztító helyiségbe viszik, ahol kádakban mossák. (3. kép) Minden kádba három ilyen kosár fér el, így egyszerre összesen 300 lap mosására is lehetőség nyílik. A kádba 50 °C fokos csapvíz és ioncserélt víz keverékét engedik bele és folyamatosan cirkuláltatják. Ennek köszönhetően a lapok folyamatos vízmozgással tisztulnak, így, ha a tinták közül bármelyik levérezne, a vízáramlat elviszi a kioldódott tintát, ami ezáltal nem tud visszaülni, és foltot hagyni a papíron.

3. kép – Nedves kezelő berendezés

A savtalanítás pufferoldat segítségével történik, mely során egy berendezés segítségével magnéziumot és kalciumot oldanak a vízbe szénsav hozzáadagolásával. A berendezés kijelzi az 1100 literes tartályban összegyűjtött folyadék vezetőképességét, mely mutatja a bevitt ásványianyag-tartalmat. A vizes kezelések után a kosarakat kiemelik a medencéből, majd még nedvesen megkezdődik a lapok kasírozása.

Ebben a munkafolyamatban én is részt vehettem. Az előre méretvágott 3 grammos japán fátolpapír íveket készítettünk elő vetexek között rétegezve. Az enyvező anyag tylose és klucel keverékéből készült. Az iratokat a kötegről egyesével leemeljük, majd az egyik oldalról lehúztuk a mosóvetexet, rátettük a japánpapírt a kasírozó vetexszel a felületre, majd átkentük (a vetexen keresztül). Megfordítottuk és ugyanezt a műveletet elvégeztük a hátoldalon. Ezután az iratok filcek között présbe kerültek. A már megszáradt iratokat átvittük a szortírozó helyiségbe. Itt a restaurátor asszisztens leválasztotta a kasírozó vetexeket, majd levágta a felesleges japánpapír széleket. A bélyegzős számozás alapján a fóliókat szortírozták. Amikor az iratköteg minden lapja átesett a kezeléseken, akkor előre elkészített azonos méretű mappákba, dobozokba helyezték, és dokumentálták azokat.

Levéltárlátogatások

Staatsarchiv Münster

Susanne Henzével ellátogattunk a Münster bevárosában található levéltári épületbe, ahol egy, a közeljövőben nyíló kiállítási anyagot tekintettük meg az illetékes levéltáros, Beate Dördelmann részvételével. A túlnyomórészt pergamenből készült oklevelek állapotát, értékét, valamint a szállítás és kiállítás kockázati tényezőit figyelembe véve vitattuk meg, hogy engedélyezhető-e a kikért dokumentumok kiállítása, vagy melyek esetében szükséges előzetes beavatkozás.

A levéltár két részből áll. A régi ablaktalan műemlék épület ad helyet a raktáraknak. Itt már az építés során ügyeltek a terhelésre, ezért a polcok súlyát a vasbeton pillérekre vitték át, vagyis a levéltári anyag súlya nem a földemet terheli. A klimatizálást itt is megfelelő szellőztetéssel érik el. A régi műemlékrészhez hozzáépített modern épületben vannak a munkaszobák, a kutatóterem és a restaurátorműhely.

Landesarchiv NRW, Duisburg (4.kép)

Tanulmányutam során a vesztfáliai levéltárhoz tartozó területi központokba is lehetőségem nyílt ellátogatni. Első állomás Duisburg volt, ahol Dr. Bettina Joergens az intézmény felépítését ismertette velem. Az épületben Bastian Gillner vezetett körbe és mutatta be a raktárakat és a restaurátorműhelyt. A raktárak itt is egy régi gabonátároló-épületben és egy hozzáépített toronyrészben vannak, mely-

nek kialakításával a természetes klimatizálást igyekeztek megvalósítani. A vizet szimbolizáló hosszanti rész hullámalakban fut végig a Rajna csatornája mellett. Itt találhatóak az irodák, műhelyek, munkaszobák.

4. kép – A duisburgi levéltár új épületrésze

A tömör raktárakba folyamatosan nagy mennyiségű irat érkezik, több közigazgatási szerv és minisztérium adja be a dokumentumait. Emellett már elkezdtek a digitálisan beérkező iratok tárolását is, sőt több esetben mindkét formában megérkezik a dokumentum a levéltárba.

Abteilung Ostwestfalen-Lippe, Detmold

A Detmold központjában található levéltár kisebb léptékű, mind az iratmennyiség, mind a munkaszobák számát tekintve. Az ottani levéltáros elmondása szerint itt a kutatók leginkább a kárpótlási dokumentumok, valamint a családfakutatás után érdeklődnek. A raktárakban nemcsak téma, de anyag szerint is, vegyesen találhatók levéltári anyagok, vagyis a papír-, és pergamenalapú iratok mellett vannak gipszminták, pecsétmásolatok, bélyegzők, kitüntetések, bronzplakettek.

(A korábbi) Hauptstaatsarchiv, Düsseldorf

Düsseldorfban egy tűzesetben károsodott, több mint 2600 folyóméternyi iratanyag felmérésén vettem részt. A Matthias Frankensteinnel és düsseldorfi, illetve düsseldorfi levéltárosokkal készített felmérés során az égett anyag megmentésének lehetőségeiről, esetleges selejtezhetőségéről, valamint az égés miatt kialakult korom, illetve hamuréteg levéltári dolgozókra gyakorolt egészségkárosító hatásának lehetőségéről, vizsgálatáról esett szó.

A düsseldorfi levéltár fontosabb iratait a második világháború során egy szállítóhajóval vitték volna biztonságos helyre, de a hajó még a kikötőben angol bombatalálatot kapott, így az iratok megsérültek. Ezután a hajó még hetekig a vízben állt, mire végül elkezdődött a mentés. A kimentett levéltári állományt úgynevezett Kahn-aktáknak nevezik. Az iratok égési és mechanikai sérülést, valamint vízkárosodást is szenvedtek. A legtöbb irat összetömbösödött és sok esetben az íróanyag is kiázott. A tanulmányút során a münsteri restaurátorműhelyben ezen iratok kezelésének lehetőségeibe is betekintést nyerhettem. Az elhalványodott vagy eltűnt írást multispektrális fotózás és egyéb digitális módszerek segítségével próbálják rekonstruálni.

A különböző városokban tett látogatások során a program a helyi levéltár megismerésére szorítkozott, ez alól kivétel volt Köln, ahol az világ harmadik legmagasabb templomát, a dómot is megtekintettük a két münsteri restaurátor kollégával. (5. kép)

Köln

A Kölni Levéltárba a két münsteri restaurátor kolléga, Irene és Susanne társaságában látogattunk el. Az eredeti épület máshol állt, amely 2009. március 3-án a reggeli órákban, a földalatti vasút építése során, megsérült. Az épület középső része, ahol a raktárak voltak, beomlott, beleszakadt a kifúrt járatba. Több város levéltárából érkeztek kollégák kimenteni az iratokat. Az intézmény új épületet kapott, az iratállomány tisztítása, restaurálása azóta is folyik. A levéltári anyag megmentése érdekében jelenleg is 29 restaurátort és mintegy 20 asszisztentst alkalmaznak a műhelyekben.

Az utolsó héten jártam a münsteri Püspöki Levéltárban is, ahol a 12. századtól őriznek okleveleket és iratokat. Valamint betekintést nyertem az LWL Vesztfáliai Hivatali Levéltárának korszerűen felszerelt restaurátor műhelyébe, ahol vészhelyzet esetére fagyasztva szárító berendezést is beszereztek.

A hétvégén volt szerencsém megismerni a zöld területekkel tarkított Münster újjáépített belvárosát és történelmi helyeit, mint például a *Friedensaalt* (ahol vesztfáliai békét írták alá), de volt alkalmam a *Stadtmuseum*, a *Museum für Lackkunst*, és az *LWL Museum für Kunst und Kultur* kiállításait is megtekinteni.

Az utolsó héten lehetőségem nyílt videokonferencián keresztül megköszönni Dr. Frank M. Bischoffnak, a Landesarchiv NRW elnökének, hogy a csereprogram-

ban részt vehettem. Beszédében kiemelte, milyen fontosnak tartja, hogy újraindult a két intézmény között a tapasztalatcsere, jelen esetben a restaurátor kollégák együttműködésével.

A münsteri restaurátor műhelyben nagy szeretettel fogadtak, ott tartózkodásom alatt a szakmai kérdések megvitatása során fontos tapasztalatokat gyűjtöttem.

A *Technisches Zentrum* vezetője búcsúzójaként kiemelte, hogy milyen fontos az intézmény számára, hogy részt vettem ezen a tanulmányúton, mivel így kapcsolatba kerülhettek a két intézmény szakemberei.

5. kép – A *Technisches Zentrum* két restaurátorával, Susanne Henzével és Irene Kückelhaussal a kölni dóm előtt

PEDAGÓGUS TOVÁBBKÉPZÉSEK A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁRBAN

A Magyar Nemzeti Levéltár mint nyitott, szolgáltató levéltár már 2012. évi közléseiben fontos célként jelölte meg, hogy a társadalmi felelősségvállalás jegyében a levéltári alapeladatok ellátása mellett az iratanyag tömeges digitalizálása révén kutathatóvá és hozzáférhetővé teszi a gyűjteményét képező levéltári dokumentumokat offline és online formában is. A hozzáférhetővé tétel változatos módokon valósulhat meg: levéltári adatbázisok közzététele; közművelődési programok, kiállítások rendezése; levéltári iratanyag oktatási célú megismertetését célzó, tematikus levéltár-pedagógiai foglalkozások tartása. Mindezek lehetőséget teremtenek arra, hogy a levéltár gyűjteménye, az intézményben folyó szakmai munka láthatóvá váljon a társadalom számára.

A levéltár-pedagógia egy olyan, levéltár-pedagógus által vezetett nem formális oktatási, nevelési tevékenység, mely a levéltári iratgyűjteményen alapul, a levéltári törvény betartásával, az iratokban rejlő tanulási lehetőség kihasználásával hozzáférhetővé teszi a kulturális örökség általa őrzött dokumentumait az oktatási intézményekben tanulók számára. A levéltári iratanyag ismeretének birtokában a tudásmegosztás jegyében aktívan támogatja a tanulás folyamatát, összhangban állva a köznevelési célokkal és tartalmakkal. A mában gyökerező történeti problémákkal való találkozás révén segít megértetni a múltat, a múltban zajló történeti folyamatokat, összefüggéseket; levéltári dokumentumok által segíti a térben és időben való tájékozódást, kiegészíti és árnyalja a diákok által már elsajátított ismereteket. Hangsúlyt helyez az egyéni tudásépítésre, a tantárgyköziségre és a Nemzeti Alaptantervben meghatározott különböző kompetenciák fejlesztésére. A Magyar Nemzeti Levéltár különböző tematikájú, interaktív foglalkozásai a résztvevő diákok életkori sajátosságaihoz, a tanulási stílusok különbözőségéhez igazodnak, és a levéltár épületében, adott esetben külső helyszínen valósulnak meg. A levéltár-pedagógiai foglalkozásokon lehetővé válik, hogy a diákok eredeti levéltári dokumentumok által a magyar történelmet saját tapasztalatokon, élményeken keresztül megismerjék.¹

A levéltár-pedagógiai területhez és annak célközönségéhez kapcsolódóan azonban azzal is szükséges tisztában lenni, hogy a levéltárról, mint közgyűjteményről a pedagógusok, az általános és középiskolás diákok kevés közvetlen tapasztalattal

¹ Csonka Laura – Dancz Vera: Közös útjaink – Levéltár-pedagógiai együttműködés a Magyar Nemzeti Levéltár és a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár között. *Levéltári Közlemények*, 92. (2022) 215–225., itt 216.

rendelkeznek, a múzeumokkal szemben a pedagógusok számára a levéltár-látogatás és a levéltárakban megvalósuló oktatási tevékenység nem igazán ismert lehetőség. Ennek egyik oka, hogy megvizsgálva a köznevelést meghatározó tartalmi szabályozókat, az látható, hogy a 2020-as NAT-ban egy alkalommal, felsorolás szintjén jelenik meg a levéltár kifejezés, míg a kerettantervekben egyszer sem. Másrészt a pedagógusoknak azért is kevés a tapasztalata a levéltár működéséről, a levéltári dokumentumok felhasználásáról, mert a tanárképzésben nem jelenik meg hangsúlyosan ez a terület. Mindezek okán a Magyar Nemzeti Levéltár egyik fontos célkitűzése, hogy a levéltár, mint a magyar történelem írott dokumentumainak egyik őrzőhelye a köznevelésben még inkább láthatóvá váljon, mely kutatóhely funkciója mellett nem formális oktatási helyszínként az oktatási folyamatokat is hatékonyan tudja segíteni. A levéltár információ- és tartalomszolgáltató intézményként a levéltár-pedagógiai szakterület által tudja leginkább erősíteni a szakmai kapcsolatokat a pedagógusokkal.² Ennek jegyében fogalmazódott meg az a gondolat a Magyar Nemzeti Levéltár esetében, hogy a jelenléti formában megvalósuló, különböző tematikájú levéltár-pedagógiai foglalkozások és a levéltár gyűjteményére építő, az *Oktatólapok portálon*³ online elérhető oktatási tartalmak közzététele mellett kifejezetten pedagógusoknak szóló szakmai programok kidolgozásával is lehet ezt a törekvést támogatni.

2023-ban a közneveléshez kapcsolódó szolgáltatási tevékenységet bővítve, a levéltár-pedagógiai terület munkájához kapcsolódóan ötórás online képzéssorozat került összeállításra és meghirdetésre a pedagógusok számára a Szakmai Koordinációs Igazgatóság Módszertani, képzési és levéltár-pedagógiai Osztálya által. A képzéssorozat nem akkreditált, de a részvétel a 277/1997. (XII. 22.) Kormányrendelet 5.§ (3) bekezdésében leírt feltételekkel elszámolható kötelező továbbképzés teljesítéseként, így módon a levéltár a pedagógusok folyamatos továbbképzési kötelezettségének teljesítését is segíteni tudja. Az *Archívumból a történelemórára* című képzéssorozattal az elsődlegesen megfogalmazott cél az volt, hogy a levéltár vonatkozásában alapvetően kevés tapasztalattal rendelkező pedagógusok megismerjék az intézményt és széleskörűbb ismerettel rendelkezzenek a levéltári forrásokról és azok oktatási felhasználásáról. A képzésre való felkészülés részeként a jelentkezők oktatási tapasztalatának megismerése céljából kiküldésre került egy kérdőív a pedagógusok számára, melyben leginkább a levéltárhoz, a levéltár-pedagógiához, valamint a jelenléti és online történelemtanítási gyakorlat-hoz kapcsolódóan kaptak kérdéseket, de kérdésként szerepelt, hogy mely történelmi korszakokhoz, témákhoz kapcsolódóan lenne leginkább szükségük oktatási segédanyagokra.

² Csonka Laura – Sági Anna: Közgyűjteményi tanulás – Levéltár-pedagógiai lehetőségek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában. *Korszerű történelemoktatás – Új utak és megoldások*. Szerk. Kojanitz László. Szeged, 2023, 139–149., itt 140–142.

³ <https://oktatalogok.mnl.gov.hu/> (utolsó letöltés ideje: 2023. december 11.).

Az első – *Levéltári források használata digitális oktatási környezetben* című – képzésen a résztvevők a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött elsődleges forrásokhoz, azok digitális oktatási környezetben történő pedagógiai alkalmazásához kaptak szakmai módszereket, ötleteket az intézményben dolgozó levéltár-pedagógusoktól. A képzés első részében informatív előadások formájában ismerhették meg a levéltárat, mint közgyűjteményt, a Magyar Nemzeti Levéltár kulturális jelentőségét, valamint a levéltár és a köznevelés közötti kapcsolódási lehetőségeket. Ezt követően a levéltár-pedagógiai terület került részletes bemutatásra, melynek keretében a résztvevők megtudhatták, hogy mi a levéltár-pedagógia, mi a Magyar Nemzeti Levéltár levéltár-pedagógiai koncepciója, mik az alapvető oktatási, nevelési célok és törekvések, milyen módszertani lehetőségek állnak rendelkezésre a levéltárban megvalósuló oktatási tevékenység esetén, különös tekintettel a forrásközpontú és kutatásalapú történelemtanításra. A levéltári forrásokhoz kapcsolódóan a pedagógusok megismerték a Magyar Nemzeti Levéltár legnagyobb online szolgáltatását, az *AdatbázisokOnline* felületet,⁴ mely leginkább az oktatási szempontból történő hasznosítás szerint került bemutatásra, valamint segítséget kaptak a levéltári dokumentumok felhasználását segítő, online elérhető szakmai anyagok megtalálásához. A képzés második részében a levéltár-pedagógiai terület digitális tartalomfejlesztési munkájába kaptak betekintést, megismerve a Magyar Nemzeti Levéltár oktatási szolgáltatását, az *Oktatólapok portált*, melyen folyamatosan kerülnek megosztásra a levéltár gyűjteményéhez kapcsolódó, a történelem kerettantervekhez illeszkedő digitális oktatási tartalmak: levéltári dokumentumok és hozzájuk kapcsolódó feladatok. Az oktatási tartalomfejlesztésre vonatkozóan a gyakorló levéltár-pedagógusok tudásukat és tapasztalatukat megosztva, oktatási tartalmak létrehozását támogató alkalmazásokat (például *LearningApps*, *Genial.ly*, *Wordwall*, *ThingLink*), valamint az ezen alkalmazások segítségével készített és az *Oktatólapok portálon* elérhető levéltár-pedagógiai jó gyakorlatokat, feladatokat mutattak be.

Ezt követően vette kezdetét a levéltári dokumentumokat feldolgozó online oktatási tartalmak készítése, melynek alapját a levéltár-pedagógusok által meghatározott tematikához, az első világháborúhoz kapcsolódó levéltári dokumentumok jelentették a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának gyűjteményéből. A téma kiválasztását egyrészt az indokolta, hogy ezt az általános iskolában és a középiskolában is magasabb óraszámban tanítják a pedagógusok, másrészt a résztvevők többsége az általuk kitöltött kérdőívben azt jelezte, hogy leginkább 20. századi témákhoz várnak szakmai tartalmakat. Az első világháború témakörén belül a levéltári dokumentumok az oktatási felhasználhatóságot szem előtt tartva négy altéma mentén kerültek kiválogatásra: úgymint katonák a fronton; a hatalom és a kisember; nők helyzete a háború alatt; hadigazdaság. A résztvevők a négy altéma szerint négy csoportban dolgoztak, de hozzáférést kaptak az összes kiválogatott és

⁴ <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/> (utolsó letöltés ideje: 2023. december 11.).

digitalizált levéltári dokumentumhoz. A dokumentumok között volt többek között családi levelezés, napló, röpirat, behívó, távirat, bírósági ítélet, felhívás, jelentés, rendelkezés, újságcikk és fényképalbum. A tartalomfejlesztési feladat során az egyes csoportokban a résztvevők elsőként elolvasták a levéltári forrásokat, melyekről tartalmi összefoglalást készítettek maguknak, illetve egymásnak, majd megkeresték a források közötti kapcsolódási pontokat. Ezt követően közösen döntöttek arról, hogy mely levéltári dokumentumot, dokumentumokat tartják oktatási szempontból a leginkább érdekesnek, hasznosnak, valamint hogy melyik oktatási alkalmazáson milyen típusú tartalmat készítenek ezek feldolgozására. A közös gondolkodást követően csoportmunkában elkészítették a saját online oktatási tartalmukat. Ezen munkafolyamat során a levéltár-pedagógusok a csoportoknak folyamatosan adtak segítséget és visszajelzést, s mindez jó lehetőséget adott az egymás közötti tudásmegosztásra, tapasztalatcserére. Végezetül a csoportok bemutatták egymásnak az elkészült digitális oktatási tartalmakat, melynek részeként ismertették, hogy mely korosztály számára készítették és milyen levéltári dokumentumokat használtak fel. A résztvevőknek az új tartalmak, feladatok kipróbálására is lehetősége nyílt. A képzést a nagy érdeklődésre való tekintettel a Magyar Nemzeti Levéltár munkatársai 2023-ban két alkalommal tartották meg.

A 2023. májusi *Levéltári források felhasználása a magyar zsidóság történetéhez* című képzés már egy meghatározott történelmi témakör mentén szerveződött. Az ötórás online képzés céljaként az került meghatározásra, hogy a pedagógusok betekintést nyerjenek a Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött, a magyar zsidóság történetéhez kapcsolódó gyűjteményekbe, iratokba, szakmai segítséget kapjanak ezen levéltári dokumentumok tanórai környezetben történő felhasználásához és képessé váljanak forrásalapú, digitális oktatási tartalmak fejlesztésére. Az első képzéstől eltérően a levéltár-pedagógusok ezen alkalommal nagyobb hangsúlyt helyeztek a Magyar Nemzeti Levéltár gyűjtőkörének, a levéltárban megvalósuló kutatási lehetőségeknek az ismertetésére, valamint az *AdatbázisokOnline* felületen a képzés témájához kapcsolódó releváns adatbázisok bemutatására, hangsúlyosan kiemelve az oktatási szempontból jól hasznosíthatókat. A pedagógusok új ismereteik gyakorlatban történő kipróbálására is lehetőséget kaptak az *AdatbázisokOnline* felületen irányított kutatási feladat formájában. Mindez egyrészt azt a célt szolgálta, hogy a résztvevők számára világossá váljon, hogy a levéltár folyamatosan tesz online hozzáférhetővé a gyűjteményének részét képező tartalmakat tematikus adatbázisokba rendezve, másrészt, hogy feltámadjon bennük a kíváncsiság, az érdeklődés a levéltári adatbázisokban történő kutatáshoz. Hiszen ezáltal a pedagógusok előtt is megnyílhatnak olyan lehetőségek, hogy a képzést követően ők maguk is kutatást folytassanak az *AdatbázisokOnline* felületen, ahol találhatnak olyan levéltári forrásokat, amiket órai keretek között tudnak használni, valamint a diákjaik számára is adhatnak irányított kutatási feladatot egyes történelmi témákhoz kapcsolódó adatbázisokban.

Ezt követően a résztvevők megismerhették a levéltár-pedagógiai terület alapvető céljait, törekvéseit, módszertani lehetőségeit, valamint a digitális oktatási tartalomfejlesztésben használt alkalmazásokat. Áttekintést kaptak a Magyar Nemzeti Levéltárnak a magyar zsidóság történetéhez kapcsolódó virtuális kiállításairól, online oktatási tartalmairól – többek között *Átéltető történelem*,⁵ *Szomszédaink voltak*,⁶ valamint a Magyar Zsidó Múzeummal és Levéltárral közösön készített *Közös útjaink – Fejezetek a magyar zsidóság történetéből*⁷ – és ezek oktatási felhasználási lehetőségeiről. Ezen új ismeretekre alapozva következett az előző képzéshez hasonlóan a levéltári dokumentumok csoportmunkában történő feldolgozása és ezekre építő online oktatási tartalmak készítése. A magyar zsidóság történetéhez kapcsolódóan a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának gyűjteménye alapján a levéltár-pedagógusok négy altémát határoztak meg, úgymint családtörténet, gazdaságtörténet, a két világháború közötti időszak, 1944–1945. Ezen négy altéma kiválasztását az indokolta, hogy a történelem kerettantervekben az általános iskola és a középiskola esetében leginkább ezen kiemelt témák, valamint időszakok kapcsán jelenik, jelenhet meg a magyar zsidóság története. A kiválasztott dokumentumok között volt többek között minisztertanácsi jegyzőkönyv, rendelet, törvény, kérvény, jelentés, nyilatkozat, fénykép, nemesi címadományozás, családi és vállalati iratanyag. A téma vonatkozásában a résztvevők hozzáférést kaptak az összes kiválogatott és digitalizált levéltári dokumentumokhoz. A négy altéma okán négy csoportban zajlott a tartalomfejlesztési feladat, mely során elsőként elolvasták a levéltári forrásokat és tartalmilag ismertették egymással, majd az egyes csoportok a közös döntést követően együtt fejlesztettek online tartalmakat az általuk választott, oktatási szempontból leginkább hasznosítható levéltári dokumentum, dokumentumok alapján. Eközben a levéltár-pedagógusok folyamatosan figyelték és támogatták a közös munkát. Végül a csoportok bemutatták egymásnak az elkészült tartalmakat.

A résztvevők a képzési alkalmakon nem csupán online oktatási tartalmakat és hozzájuk kapcsolódó felhasználási lehetőségeket ismerhettek meg, hanem sok ötletet és gyakorlati segítséget is kaptak mind a levéltár-pedagógusoktól, mind egymástól a levéltári iratokat feldolgozó digitális tartalmak fejlesztéséhez. A képzés végére a résztvevők képessé váltak a levéltár gyűjteményére épülő digitális oktatási tartalom készítésére, és remélhetőleg az itt megszerzett ismereteket, tudást sikeresen fogják beépíteni saját tanítási gyakorlatukba, ezzel színesítve óráikat mind tartalmilag, mind módszertanilag.

⁵ <https://holokauszt.mnl.gov.hu/> (utolsó letöltés ideje: 2023. december 11.).

⁶ https://mnl.gov.hu/mnl/ol/virtualis_kiallitas/szomszedaink_voltak (utolsó letöltés ideje: 2023. december 11.).

⁷ <https://oktatolapok.mnl.gov.hu/kozos-utjaink-fejezetek-magyar-zsidóság-történetéből> (utolsó letöltés ideje: 2023. december 11.). A virtuális kiállításról bővebben lásd Csonka – Dancz: i. m.

A közgyűjteményekkel való szakmai kapcsolatok erősítése céljából 2023 második felében a Módszertani, képzési és levéltár-pedagógiai Osztály a Magyar Zsidó Múzeummal és Levéltárral együttműködésben is szervezett jelenléti és online formában megvalósuló képzéseket. 2023 szeptemberében került megtartásra ötórás jelenléti formában a *Közös útjaink – Levéltár-pedagógiai képzés és vezetett séta a magyar zsidóság történetéről* című program a Magyar Nemzeti Levéltár Bécsi kapu téri épületében. A közös képzés célja az volt, hogy a két intézmény levéltár- és múzeumpedagógusai által létrehozott *Közös útjaink – Fejezetek a magyar zsidóság történetéből* című, változatos oktatási felhasználást lehetővé tevő virtuális kiállítás bemutatásán keresztül a pedagógusok közelebb kerüljenek a magyar zsidóság történetéhez szorosan kapcsolódó levéltári dokumentumokhoz és múzeumi tárgyakhoz, valamint segítséget kapjanak ezek digitális oktatási környezetben történő alkalmazásához. A képzés első részében a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár munkatársa a holokauszt oktatásához és a magyar zsidóság történelmének tanóránkon belüli megismertetéséhez adott a résztvevőknek olyan fontos szempontokat és támpontokat, melyek az intézmény pedagógiai munkájában, célkitűzéseiben alapvető jelentőséggel bírnak. A Magyar Nemzeti Levéltár munkatársa a képzés fő témáját adó, *Közös útjaink* című, a magyar-zsidó együttélés tematikáját a középkortól a 20. század végéig feldolgozó virtuális kiállítást ismertette, különös tekintettel a létrehozás koncepciójára, a levéltár-pedagógiai és múzeumpedagógiai hátterére, valamint a történelem kerettantervekhez igazodó online tartalomfejlesztésre. Ezt követően került sor a virtuális kiállítás részletes szakmai bemutatására két különböző tematika alapján. A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár munkatársa leginkább az aktuális őszi zsidó ünnepekhez kapcsolódó múzeumi tárgyakat és más judaisztikai vonatkozásokat, a Magyar Nemzeti Levéltár munkatársa a két világháború közötti időszakra vonatkozó levéltári dokumentumokat mutatta be. Mindezek arra is lehetőséget biztosítottak, hogy a pedagógusoknak szakmai ötleteket adjanak a közgyűjteményi szakemberek ahhoz, hogy milyen témák, milyen történeti problémák bemutatását és feldolgozását támogathatja hatékonyan ez a kiállítás a közzétett levéltári dokumentumokkal, múzeumi tárgyakkal.

A résztvevőknek lehetősége nyílt a virtuális kiállítás egyéni felfedezésére, az abban való elmélyedésre is, mely után a közgyűjteményi kollégákkal való közös beszélgetésen megosztották a gondolataikat annak kapcsán, hogy a kiállításban szereplő múzeumi tárgyakat és levéltári dokumentumokat hogyan tudnák tanórai keretek között használni, mely dokumentumokat és tárgyakat tartják oktatási szempontból különösen hasznosnak, milyen módszerekkel lehet ezeket feldolgozni, milyen lehetőségek állnak rendelkezésre és milyen nehézségekkel szükséges számolni. A pedagógusok a képzésen részt vettek a magyar zsidóság történetéhez kapcsolódó iratbemutatáson is, melyen a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának őrizetében lévő eredeti történeti dokumentumokat nézhettek meg a levéltáros kolléga szakszerű magyarázatának kíséretében. A program zárásaként a budai zsidó-

ság közép- és koraujkori történetét ismertető városi séta került megtartásra a Budai Várban, melyen a séta mint módszer gyakorlatban történő alkalmazását is meg lehetett mutatni, hiszen a séta lehetővé teszi az épített környezet megmutatását, az építészeti emlékek pedig könnyebben átélhetővé teszik a történelmet.

2023 decemberében a Magyar Zsidó Múzeummal és Levéltárral együttműködésben szervezett képzés online formában került megtartásra, mely esetben nagyobb hangsúlyt helyeztek a két intézmény munkatársai az online elérhető gyűjtemények, adatbázisok, oktatási tartalmak bemutatására. Ezekkel a közös képzésekkel tehát nem a digitális tananyagfejlesztés volt a cél, hanem a két közgyűjtemény megismertetése, az online, szabadon hozzáférhető levéltári, múzeumi gyűjtemények és a közös virtuális kiállítás bemutatása, s ezek változatos felhasználási lehetőségeinek hangsúlyozása.

A Módszertani, képzési és levéltár-pedagógiai Osztály által 2023-ban tartott képzéseken történelemtanárok mellett magyar nyelv és irodalom, valamint földrajz szakos pedagógusok, kollégiumi nevelők, egyetemen tanító tanárok, egyetemi hallgatók és más közgyűjteményben dolgozó, a téma iránt érdeklődő kollégák vettek részt, akik az online képzési formának köszönhetően az ország különböző régióiból és a határon túlról is érkeztek.

A képzésekről minden alkalom után kitöltötték a résztvevők egy elégedettségmérő kérdőívet, melyet a Pest Vármegyei Kormányhivatal állított össze. Az itt kapott visszajelzések minden esetben nagyon pozitívak voltak. Ez alapján elmondható, hogy a képzések a válaszadó pedagógusok előzetes elvárásainak megfeleltek, nagyon örültek az ilyen új típusú képzéseknek, az itt kapott ismereteket a gyakorlatban nagyon jól hasznosíthatónak tekintették, a tananyagok minőségével, az alkalmazott oktatási módszerekkel, az oktatókkal és az oktatóktól kapott visszajelzésekkel is nagyon elégedettek voltak.

A résztvevőktől kapott visszajelzések komoly megerősítést adnak ahhoz, hogy a 2023-ban megvalósított képzéseket a Magyar Nemzeti Levéltár a jövőben is folytassa, hasonló tematikák mentén további rövid képzések meghirdetése is szerepel a tervek között. Ily módon még tovább erősödhet a Magyar Nemzeti Levéltár kapcsolata a közoktatási intézményekkel, az ott tanító pedagógusokkal, és a levéltár, mint nem formális oktatási helyszín gyűjteményének, az itt rendelkezésre álló szakmai tapasztalatnak, tudásnak köszönhetően egyre inkább támogató szerepet játszhat az ismeretközvetítésben, a képességfejlesztésben és a szemléletformálásban.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS HADIFOGLYOK ÉS INTERNÁLTAK ÚJBÓLI „HAZATÉRÉSE” A GUPVI-GULAG adatbázis mesterséges intelligenciával támogatott feldolgozása és publikálása

Előzmények

A Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) és az Orosz Állami Hadilevéltár (RGVA) 2019. április 8-i megállapodása alapján került az Orosz Állami Hadilevéltárban őrzött, a második világháború alatt és után a Munkás-paraszt Vörös Hadsereg által foglyul ejtett, internált, illetve letartóztatott, és ezt követően a Szovjetunióban hadifoglyként nyilvántartott magyar nemzetiségű személyek (katonák és civilek) úgynevezett nyilvántartó kartonjainak (oroszul: *учётная карточка*) digitális másolata a Magyar Nemzeti Levéltár őrizetébe.² 2019. december végéig közel 682 ezer nyilvántartó karton másolatát adták át, valamint elkészítettek egy orosz nyelvű, cirill betűs adatbázist is, amely a nyilvántartó kartonokon szereplő, az egyes személyekhez köthető legfontosabb információkat tartalmazza: a hadifoglyként nyilvántartott személy vezeték- és keresztnévét, születési adatait, a fogságba esésének helyét és idejét, nemzetiségét, a tábor elhagyásának okát és idejét, illetve amennyiben az illető személy elhunyt a hadifoglytáborban, abban az esetben az elhalálozásának időpontját és annak okát is.

Ezek a kartonok a Munkás-paraszt Vörös Hadsereg által fogságba ejtett, illetve elhurcolt magyar személyek adatait tartalmazzák, nemcsak azokét, akik tényleges katonai szolgálatuk idején, a frontharcok során kerültek fogságba, hanem azon személyek adatait is, akiket civilként deportáltak – csoportosan vagy személyenként – a Szovjetunióba a háború alatt és után. Azonban kizárólag azon személyek adatait tartalmazzák, akik valamilyen formában szovjet munka- vagy gyűjtőtáborban regisztrálva lettek; tehát azok adatait, akik ütközetben estek el, vagy még a regisztráció előtt elhunytak, nem. Előfordulhat, hogy egyes személyeknek két-három kartonja is megtalálható az adatbázisban, sőt magas rangú katonatiszteknek, jelentős beosztásban lévő foglyoknak akár több is.

A fogság időtartama néhány hónaptól akár tíz évig is terjedhetett, amely függött a fogvatartott katonai rangjától, a második világháború alatti tevékenységétől, poli-

¹ Szatucsek Zoltán, igazgató (MNL INIG) szatucsek.zoltan@mnl.gov.hu, Hegedűs István, osztályvezető (MNL DTO) hegedus.istvan@mnl.gov.hu, Záros Zsolt, levéltári informatikus (MNL INIG).

² https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/elerheto_a_szovjetunioba_elhurcoltak_adatbazisa (utolsó letöltés ideje: 2024. június 1.).

tikai szerepvállalásától, egészségi állapotától, nemzetiségétől, elhurcolásának módjától (hadifogság, internálás vagy letartóztatás), az ellene felhozott vádaktól, a Magyar Kommunista Párt közbenjárásától és a szerencsésjétől. A fogva tartás helyszíne általában a Szovjetunió területén működő GUPVI vagy GULAG táborok/altáborok egyike volt, de találkozhatunk a kartonok közt több olyan esettel is, hogy valakit párhetes rabság után már a magyarországi gyűjtőtáborból hazaengedtek.

A kartonokon szereplő adatokat vagy magyarul nem tudó szovjet katonák, vagy a fogság alatt oroszul többé-kevésbé megtanuló magyar és más nemzetiségű (német, olasz, román stb.) foglyok vették fel és írták le kézírással, amelyeket összegyűjtöttek, és másoltak át szintén kézírással a nyilvántartó kartonokra. Vagyis – a már elsődlegesen is pontatlanul leírt – adatok tovább sérültek az átírás során, valamint az orosz nyelvű, cirill betűs adatbázis készítésekor úgyszintén. Kivételt képeznek ez alól a magas rangú katonai vagy civil foglyok, akiket képzett, esetleg magyarul is jól tudó vagy tolmács segítségét igénybe vevő tisztek hallgattak ki, és vették fel az adataikat.

Az orosz nyelvű adatbázis, illetve a digitális kollekció feldolgozása jelentős kihívások elé állította a magyar levéltárosokat. A kartonokon szereplő személyek azonosítása jelentette a legnagyobb feladatot, mivel az adatsorokat a legtöbb esetben magyarul nem tudó szovjet katonák töltötték ki, az adatfelvétel pedig minden esetben kézírással történt.

A Magyar Nemzeti Levéltárnak átadott iratmásolatokhoz egy orosz nyelvű, cirill betűs leírást is készített az orosz fél, amely a nyilvántartó kartonokon szereplő, az egyes személyekhez köthető legfontosabb információkat tartalmazta. Az adatbázis a fogolyként nyilvántartott személy vezeték- és keresztnévét, születési adatait (születési helyét és időpontját), a fogságba esés helyét és idejét, a fogoly nemzetiségét, a tábor elhagyásának okát és idejét, illetve amennyiben az illető személy elhunyt a fogolytáborban, az elhalálozásának időpontját és annak okát is feltünteti. Már ebből is érzékelhető, hogy a többszörös adatfelvétel során bizonyosan sok torzulás érthette a felvett neveket.

A levéltár szakembereinek először egy adatbázisba kellett betölteniük a több részletben átvett adatállományokat és képfájlokat. A hivatalos állományba vételt követően a cirill-magyar betűhív átírás (transzliteráció) jelentette az első kihívást. A közel 682 ezer fogolykarton 17 adateleme összesen 11 és fél millió adatot jelent, amelynek manuális feldolgozása évekig tartott volna. Ezért az a döntés született, hogy a személynevek és a földrajzi nevek esetében az átírás és a fordítás nyelvi feldolgozáson alapuló gépi algoritmusok segítségével történjen. Ennek megvalósításához az MNL az ELKH Nyelvtudományi Intézetének segítségét kérte, a Helion Kft. bevonásával.³

³ Bővebben lásd Sass Bálint – Mittelholcz Iván – Halász Dávid – Lipp Veronika – Kalivoda Ágnes: Magyar hadifoglyok adatainak orosz-magyar átírása és helyreállítása, és a szabadszöveges adatbázisok tulajdonságai. In: Berend Gábor – Gosztolya Gábor – Vincze Veronika (szerk.): *Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged, 2021, 39–51.

2020 végéig a fordító algoritmus számos finomhangoláson esett át, amelyek eredményeként 2021-re a személyneveknél 90% feletti, míg a földrajzi neveknél 70%-ot meghaladó találati eredményt sikerült elérni. Az adatbázis néhány elemének (mint például a tábor neve, a távozás vagy halálozás oka) feldolgozását a levéltárosok humán erő alkalmazásával végezték. A szakemberek által lefordított adat-elemek száma meghaladta az ötvenezret, és ezeknek döntő része speciális nyelvtudást, a katonai rangok változásainak, a betegségeknek, az orvosi szakkifejezéseknek az ismeretét, széles történeti és földrajzi tájékozottságot igényelt.

A kommunizmus áldozatainak emléknapján a Magyar Nemzeti Levéltár első, 1.0-ás változatában adta közre a *Szovjet táborok magyar foglyai* című adatbázisát. A közel 682 ezer foglykarton adatbázisában jelenleg a legfontosabb személyes adatok alapján lehet keresni a hozzátartozókra, és megtekinthetők a kartonok orosz nyelvű másolatai is.⁴ A *Szovjetunióba elhurcoltak* című gyűjteményt jelenleg már tíz további, hadifoglyokra és elhurcoltakra vonatkozó adatbázis és periodika egészíti ki.

A feldolgozás második szakasza, a projekt céljai

A *Szovjetunióba elhurcoltak* című gyűjteményben található adatbázisok további feldolgozása, a fenti előzményeket követően, 2021. augusztus végén vette kezdetét és 2022. március végéig zajlott, amely során a projektmenedzsment és fejlesztés feladatait a Stratis Vezetői és Informatikai Kft. végezte. A második szakasz fő célja az volt, hogy gépi tanulás és mesterséges intelligencia támogatásával tárja fel és kapcsolja össze több adatbázis személyrekordjait is.⁵ A megoldani kívánt probléma kettős volt. Egyrészt a *Szovjet táborok magyar foglyai* című adatbázisban azonos személyre vonatkozóan több karton található, ezért a rekordok összekapcsolása

⁴ További információkat lásd <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai/informacio> (utolsó letöltés ideje: 2023. február 1.).

⁵ A történeti rekordok összekapcsolásával foglalkozó szakirodalom igen bőséges az elmúlt hét évtizedben. Lásd néhány kiemelt, a témával foglalkozó munkát: Giovanni Colavizza – Tobias Blanke – Charles Jeurgens – Julia Noordegraaf: Archives and AI: An Overview of Current Debates and Future Perspectives. *Journal on Computing and Cultural Heritage* (2022) 15/1. 1–15.; Ran Abramitzky – Leah Boustan – Katherine Eriksson – James Feigenbaum – Santiago Pérez: Automated Linking of Historical Data. *Journal of Economic Literature* (2021) 59/3. 865–918.; Joseph Price – Kasey Buckles – Jacob van Leeuwen – Isaac Riley: Combining family history and machine learning to link historical records: The Census Tree data set. *Explorations in Economic History* (2021) 80.; Barbara A. Revuelta-Eugercios – Olivia Robinson – Anne Løkke: Link-Lives, Historical Big Data: Reconstructing millions of life courses from archival records using domain experts and machine learning (2021). https://ceur-ws.org/Vol-3019/LinkedArchives_2021_paper_9.pdf (utolsó letöltés ideje: 2024. június 1.); Sigal Arie Erez – Tobias Blanke – Mike Bryant – Kepa Rodriguez – Reto Speck – Veerle Vanden Daelen: Record linking in the EHRI portal. *Records Management Journal* (2020) 30/3. 363–378.; Ian Winchester: The Linkage of Historical Records by Man and Computer: Techniques and Problems. *The Journal of Interdisciplinary History* (1970) 1/1. 107–124.

segít a hiányzó adatok kiegészítésében és az elhurcoltak számának pontosításában is. Másrészt a különböző célból készült adatkészletek rekordjainak összevetése lehetőséget teremtett, hogy a születés dátumát, helyét, a fogságba esés dátumát, helyét, az egyes táborok közötti áthelyezés adatait és az elhalálozás vagy repatriálás adatait felhasználva rekonstruáljuk az adott személy életútjának egymást követő állomásait is.

A projekt célja, fentiekén túl, az is volt, hogy MNL számára egy mesterséges intelligencia alapú keretrendszert és hozzá kapcsolódó (részben grafikus) alkalmazásokat fejlesszen, melyek később is felhasználhatóak hasonló feladatok során.

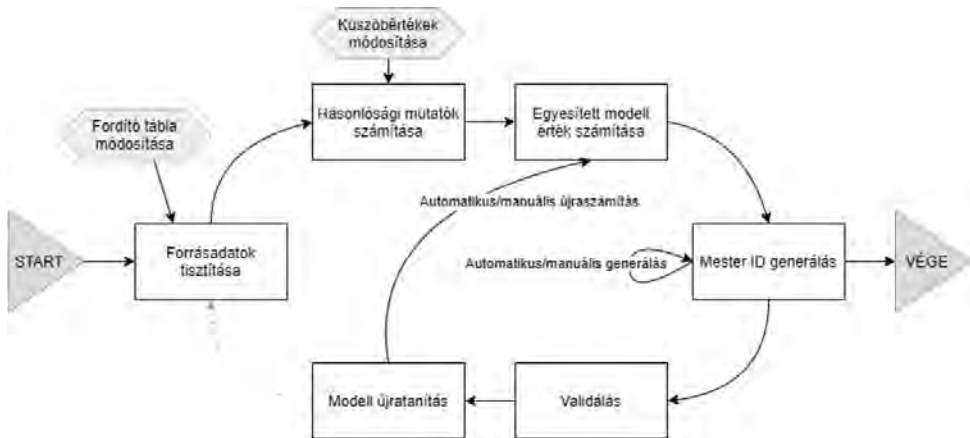
A korábban már publikált adatbázisok közül a következő öt adatkészlet került kiválasztásra, majd feldolgozásra: *Málenkij robotról hazatért női elhurcoltak*, *Új Dunántúli Napló hadifogoly lista*, *A Szovjetunióból hazatért hadifoglyok névjegyzéke (1946–1949)*, *Szovjet táborok magyar foglyai, valamint a Katonák a Gulágon* című. A projekt megvalósítása két főbb ütemből állt.

Az adatok tisztítása, elemzése, a modell megalkotása és validálás

A megvalósítás első üteme több lépésből állt össze, melyek szükségszerűen egymásra épültek. Mindenekelőtt szükséges volt a rendelkezésre álló adatbázisok felmérése, adatstruktúrák feltérképezése, lehetséges adattisztítási lépések tervezése és végrehajtása. Szükséges volt mind a technológiai környezet, mind a módszertani alapok lefektetése (lévén, hogy nem volt hasonlóan ambiciózus célok mentén felépített projekt tapasztalat) a hosszútávon elvégzendő feladatok támogatásához. Ezek érintették többek között a tábornevek folyó szövegből történő kinyerését, a nemek meghatározását (mivel a közvélekedéstől eltérően nem kizárólag férfiak kerültek internálásra), nemzetiségek kategorizálását, földrajzi helyszínek neveinek tisztítását, illetve a katonai beosztások hierarchiájának megállapítását. Ezek mellett megkezdődött a grafikus felhasználói felület tervezése az elérhető adatstruktúra alapján, továbbá a tisztított adatbázisok struktúrájának tervezése és implementálása és a mesterséges intelligencia modell és felhasználói grafikus felület tervezése is.

A fő cél eléréséhez, tehát a személyrekordok (kartonok) tömeges összekapcsolását elvégző modell létrehozásához, a következő, ciklikusan és folyamatosan futó, tanuló, és továbbfejleszthető munkafolyamatot állítottuk fel (lásd 1. illusztráció).

A munkafolyamat során a bemenetként használt, úgynevezett forrásadatok tisztítását, egységesítését végeztük el. A tisztított adatok a későbbiekben könnyen bővíthető adattáblákba kerültek betöltésre. Ezt követően került sor a hasonlósági mutatók számítására. Ennek során a személyrekordokban szereplő, külön adatmezőkben található információk egymáshoz való hasonlóságát, összehasonlításának alapjául szolgáló értékeket határoztuk meg. A munkafolyamat következő lépéseként a mesterséges intelligencia modell által meghatározott egyezőségi valószínűség kiszámítása történt meg. Ez tette lehetővé a rejtett összefüggések felfedezését is. Az automatikus összerendelés során az összekapcsolt személyrekordokat úgyneve-

1. illusztráció – A projekt során alkalmazott munkafolyamat (Forrás: Stratis Kft.)

zett mesterrekordok alá rendeltük össze. Ezek nagy része automatizáltan, kisebb része a validálás során, manuálisan jött létre.

A gépi tanulás során a hagyományos szabályalapú döntéshozatalt váltja ki egy bemeneti értékeken alapuló gépi döntés, mely gépi tanulás alapú modell létrehozásakor nem szükséges előre deklarálni a döntés meghozásához szükséges szabályokat, mindössze megfelelően nagy méretű úgynevezett tanítóhalmazt kell előállítani. Ezen tanítóhalmazban különböző bemeneti példák mellett megtalálható az elvárt kimenet is, így a gép a tanulás során ezen példákból automatikusan állítja elő a döntéshozáshoz szükséges szabályokat. A tanítóhalmaz betöltését nevezzük tanításnak, és az így előállt szabályok mentén történő gépi döntéshozatalt *inferenciának*.

A gépi tanulásnak több fajtája is van, melyek mind-mind különböző problémák megoldására alkalmasak. Ebben a projektben 2 szöveges adatbázisrekord kapcsolatának erősségét kell megállapítani. Ehhez először valamilyen szám alapú reprezentációját kell megtalálnunk a bemeneti adatoknak, mivel ezek a modellek számokkal tudnak hatékonyan dolgozni. A számreprezentációkhoz más és más statisztikai művelet révén állítjuk elő a különböző értékeket, melyeket bemeneti változóként kap meg a modell. Kimenetként egyetlen értéket várunk – egyezik, azaz 1-es értékű a kapcsolat, vagy nem egyezik, azaz nullás a kapcsolat. A valóságban a modell kimenete sose lesz pont 1 vagy 0, hanem a kettő közötti érték, mely esetén azt kell vizsgálni, hogy az 1-hez, vagy nullához van közelebb, továbbá mennyire van közel a két szélsőértékhez.

Megfelelő mennyiségű tanítóhalmaz létrehozását követően a modell magabiztosan tudott javaslatokat tenni a rekordok kapcsolatáról. A feldolgozás során az 1. táblázatban látható adatbázisok rekordjaiból generált párokkal dolgoztunk. A tanítóhalmaz létrehozása tehát adatkészlet-páronként történik, a rekordpárok véletlen kiválasztásával.

1. táblázat – Feldolgozott adatbázisok és az összesített rekordszámaik
(Forrás: saját szerkesztés)

Adatbázis neve	Rekordok száma
Málenkij robotról hazatért női elhurcoltak	6 313
Új Dunántúli Napló hadifogoly lista	34 652
A Szovjetunióból hazatért hadifoglyok névjegyzéke (1946–1949)	152 193
Szovjet táborok magyar foglyai	681 966
Katonák a Gulágon	66 277

A megoldás alkalmazása során a tanítóhalmazt szétválasztottuk úgynevezett tanításhoz használt és a tanítás validálásához használt halmazokra. Ezt a szétválasztást véletlenszerűen tettük és jellemzően a 80-20 elv mentén jártunk el, azaz a teljes halmaz 80%-a került felhasználásra a tanításhoz, és 20%-án a betanított modell jóságát teszteltük. Azért is végeztük így a tanítást, hogy elkerüljük az úgynevezett túltanítást. Amennyiben így jártunk volna el, úgy a modell túlságosan is megtanulta volna a tanítóhalmazokban található adatokat és a predikciók szerint nem tudott volna később általánosítani, azaz nem tudott volna jól következtetni az addig nem látott bemeneti értékekre.

Ahogy korábban említettük, a gépi tanulás alapja, hogy minél több minta alapján az algoritmus határozza meg a döntéshez szükséges szabályokat. Ebből kifolyólag minél több, és minél változatosabb a tanítás során beadott tanítóhalmaz, annál pontosabb eredményt ér el a modell. Így az alkalmazás fejlesztésekor törekedtünk ezen inkrementális javulás háttérben történő megvalósítására, mellyel biztosíthatuk, hogy idővel a modell közel emberi hatékonyságon tud majd dolgozni külső beavatkozás nélkül.

Az azonosság megállapítása során figyelembe veendő szempontokat, az első körös validálás tapasztalatai nyomán egy útmutatóban rögzítettük a validálást végző levéltárosok és szakemberek számára. Az azonosság vagy éppen a különbség megállapításához a következő szempontokat vettük figyelembe: névegyezés, születési év egyezőség, születési hely és lakhely mezők egyezősége, hazaérkezés és táborokból történt távozás dátumának egyezősége, fogolytáborok azonosítójának egyezősége. További adatmezők, így a rendfokozat, forrás és fordítás mezők megsejmlélése adhatott okot a következtetések levonására. A validáló felületre lásd a 2. illusztrációt.

A megfelelő mennyiségű validált rekordpárt tartalmazó tanítóhalmaz létrejöttét követően a folyamat átadta az adatokat a gépi tanulási modellnek. A kiválasztott gépi tanulási megoldás egy döntési fa alapú modelltípus lett, több előnyt is biztosított. Egyrészt az interpretálhatóságot, mivel a modell eredménye így könnyen

magyarázhatóvá vált. Példának okáért a két bemeneti érték azért nem egyezik, mert a születési helyük teljes mértékben eltérő. Továbbá minden bemeneti paraméter külön-külön magyarázatot ad, hogy milyen mértékben és irányban befolyásolja a modell döntését. Másrészt biztosította a szükséges tanítóadat limitált mennyiségét. A döntési fa alapú modellek jellemzően kevesebb tanulóadat alapján is elég jó eredményeket tudnak elérni, melyet további tanítóhalmazzal akár még tovább lehet javítani. Harmadrészt pedig gyors *inferenciát* tett lehetővé. A döntési fa alapú modellek azért tudnak nagyon gyorsan eredményeket előállítani, mert lineárisan leírható a működésük.

131

A második ütem: a folyamatok újratervezése, a modell eredményei

A fejlesztés lépései, az adattisztítás és első körös validáció fentebb is kifejtett tapasztalatai nyomán a következő döntéseket kellett meghoznunk. Nem eldönthető kategóriát vezettünk be a grafikus felületen külön gombbal megjelenítve, és a szűrések során a nem eldönthető döntéseket is figyelembe kellett venni. Szűrések mentén történő validációt vezettünk be a validáló felületen. Több személy általi validációt vezettünk be, ahol minden validálandó párt több különböző validáló személynek is felkínált a rendszer, előnyben részesítve a már validált párokat. Gyakorisági adatok (keresztnevek gyakorisága és települések lakosság száma alapján) eredményeit is beépítettük a modellbe. Egyéb lépések során a gyakorisági adatok számításáért, valamint a validációs felület megjelenítésért felelős lekérdezések optimalizálására is sor került.

A fejlesztés és tesztelés során több mesterséges intelligencia modell felhasználása is felmerült, így a logisztikus regresszió, a hagyományos döntési fa, az úgynevezett *random forest* (döntési fa továbbfejlesztése), a *gradient boosted tree* (random forest továbbfejlesztése), illetve a neurális hálók alkalmazása is. A vizsgált modellek közül végül az úgynevezett *gradient boosted tree* modell mellett döntöttünk. Ez a modell a hagyományos döntési fán alapul, annak továbbfejlesztése. Működése során a döntési fák egymás után épülnek fel, így a korábbi fák tudását felhasználva jönnek létre egyre újabb fák.⁶

A választott modellezés eredményeként a következő eredményeket kaptuk (lásd 3. illusztráció) a fejlesztések előtt, illetve utáni modellverziókkal. A két legfontosabb mérőszám a *precision*, illetve a *recall* értéke. Míg előbbi azt mutatja meg, hogy a modell által összes visszaadott rekordpár közül hány százalék volt a releváns, addig utóbbi azt, hogy az összes visszaadott releváns rekordpárból hány százalék volt a helyesen beazonosított releváns pár.

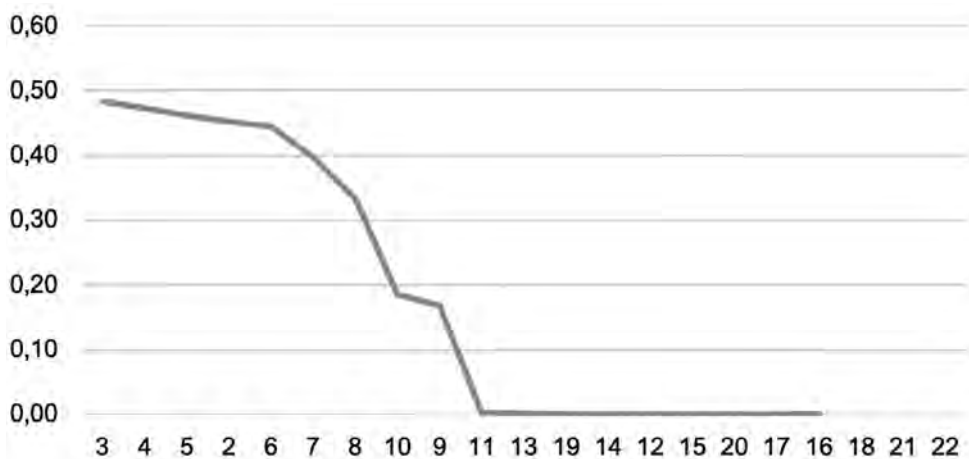
Mérőszám	Érték		Mérőszám	Érték
Accuracy	85,08%	→ ~20%	Accuracy	97,61%
Precision	84,34%		Precision	98,46%
Recall	73,84%		Recall	97,37%
F1 érték	78,74%		F1 érték	97,91%

3. illusztráció– A modell eredményei a fejlesztések előtt és után
(Forrás: saját szerkesztés)

⁶ A működését magyarul igen jól összefoglalva lásd Szentkereszti Gábor 2020: *Machine learning algoritmusok aktuáriusi alkalmazása*. Msc szakdolgozat, ELTE TTK. http://web.cs.elte.hu/blobs/diplomamunkak/m_sc_actfinmat/2020/szentkereszti_gabor.pdf (utolsó letöltés ideje: 2024. június 1.).

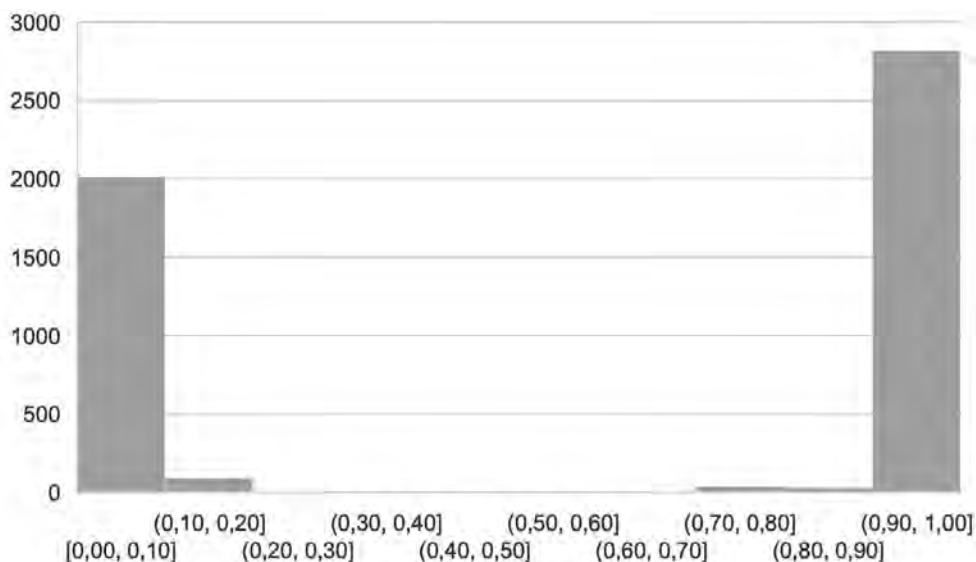
Úgy véljük, hogy az eredmények javulásának elsődleges oka a pontosabb validálás és a több személy általi validálások által nyert magasabb bizonyosság. Emellett kisebb részben javított az eredményeken a modellek hiperparaméterezése. Amint azt fentebb említettük, több különböző modell architektúra is kipróbálásra került, azonban tapasztalataink szerint azok nem tudták olyan mértékben befolyásolni az eredményt, mint a jobb minőségű tanítóadat.

A 4. illusztráción az látható, hogy a korábbi feltételezésünk matematikailag is alátámasztható, hiszen minél több validálás történt egy adott páron, annál kisebb a modell eredményének szórása. X tengelyen a validációk száma, míg az Y tengelyen a szórás van feltüntetve.

4. illusztráció– A modell eredményeinek szórása validálások számának függvényében (Forrás: saját szerkesztés)

Ahogy az 5. illusztráció is jelzi, a modell eredmények jellemzően a 2 szélső tartomány felé tendálnak, azaz jelenlegi verziójában már igen biztosan alkot véleményt a modell, így magabiztosan párként vagy különböző rekordként azonosítja azokat.

5. illusztráció – A modell eredményeinek szórása (Forrás: saját szerkesztés)

Tanulságok, összegzés

Az 1. táblázatban felsorolt, hadifoglyok és internáltak adatait tartalmazó adatbázisok személyrekordjainak összekapcsolására fejlesztett modell eredményeiről, így a projekt megvalósulásáról a következő megállapításokat tehetjük.

Az adatbázisban szereplő személyrekordok száma 941 401 darab volt. A jelenleg is használt modell lefutását követően létrejött mesterrekordok száma 846 359 darab. Ebből az egy személyrekordot tartalmazó mesterrekordok száma 806 141 darab, azaz ennyi olyan személy van, akihez nem lehet másik személyrekordot (például kartont, vagy a más adatbázisban levő rekordot) rendelni. Van tehát 135 260 darab olyan személyrekord, akik nem egyediek. Ezek összesen 40 218 darab mesterrekordba rendezhetők össze. Emellett megállapíthatjuk, hogy a modell alapján találtunk 95 042 ($941\,401 - 846\,359$) duplikációt, melyek összevonhatóak egy vagy több másik személyrekorddal.

A kutatás és fejlesztés legfőbb eredménye az volt, hogy olyan lehetséges kapcsolatok beazonosítása vált elérhetővé az érdeklődők és kutatók számára, amelyek emberi munkaerővel, ilyen tömegben nem, vagy csak rendkívül hosszú idő alatt teljesülhettek volna. Az elkészült összehasonlító alkalmazás és modell kiindulópontja azoknak a fejlesztéseknek, melyek során a Magyar Nemzeti Levéltár a más adatbázisaiban, nyilvántartásaiban és segédleteiben található adatok további tisztítását, validálását, hasonlóságok felismerését és rejtett kapcsolatok feltárását kívánja elvégezni.

BESZÁMOLÓ A KLEBELSBERG KUNO-ÖSZTÖNDÍJ KERETÉBEN MEGVALÓSULT RÓMAI KUTATÓÚTRÓL

Bevezető

A 2023 elején kiírásra került Klebelsberg Kuno-ösztöndíjra pályázatomat a római Collegium Hungaricum 1958–2016 között keletkezett iratanyagának feltárására, valamint a római Külügyminisztérium Diplomáciatörténeti Levéltárában található *Ex Ministero Africa Italiana* fondjában lévő magyar vonatkozású anyagok gyűjtésére nyújtottam be egy hónap időtartamra. A kutatásom célja elsősorban az volt, hogy a magyar állam egyik legrégebbi külföldi magyar intézetének iratanyagát oly mértékben tárjam fel, hogy a történeti forrásértékkel bíró iratok kiválogatásával, levéltártani szempontú jegyzék elkészítésével a Magyar Nemzeti Levéltárba (a továbbiakban: MNL) szállítását előkészítsem, ezzel az anyag hazai levéltárban történő kutathatóságához hozzájáruljak. Levéltári munkámból kifolyólag tudom, hogy a külföldi magyar intézetek nem rendelkeznek korabeli iratkezelési szabállyal és irattári tervekkel, ezért a Magyar Nemzeti Levéltárban szórványosan megtalálható külföldi magyar intézeti irattípusok, az egykori fenntartó, a Balassi Intézet és a Külgazdasági és Külügyminisztérium irattári terve, valamint a külföldi magyar intézetek 20–21. századi feladatellátásából következő irattípusok alapján minta irattári tervet dolgoztam ki az iratok jegyzékelésének megkönnyítése, továbbá a maradandó értékű és selejtezhető iratok elkülönítésének céljából, melyet az előző évben Richly Gábor hasonló témában elnyert Klebelsberg-ösztöndíj keretében a Helsinki Liszt Intézet iratainak rendezése céljából már alkalmazott (ezen iratok Finnországból 2023 áprilisában beszállításra kerültek a MNL-be).

Az egy hónapos kutatási idő másik részét a disszertációm szempontjából lényeges *L'Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri* (Külügyminisztérium Diplomáciatörténeti Levéltára) *Ex Ministero Africa Italiana* (egykori Olasz Afrika Minisztérium) fondon belül, egy kisebb levéltári egységet képező résznek azon magyar vonatkozású anyagainak megtekintésére, összegyűjtésére szántam, amelyek magyar szakirodalomban eddig még nem kerültek feldolgozásra. A római külügyi levéltárban az afrikai olasz gyarmatok irataival, különösen a gazdasági és pénzügyi jellegű iratokkal idáig magyar kutatók még nem kifejezetten foglalkoztak, a hazai levéltári forrásokban viszont nyoma van annak, hogy Magyarország 1937-től bekapcsolódott az afrikai olasz gyarmati kereskedelembe.

Az elvégzett kutatómunka bemutatása

A római Collegium Hungaricum a Via Giulia 1. szám alatt két, állományvédelmi szempontból irattárazásra alkalmas helyiségben őrzi 1956-tól napjainkig a működése során keletkezett iratokat, melyek mennyiségileg a rendszerváltást megelőző időszakra vonatkozóan ösztöndíjasok fogadásával és a kulturális diplomáciai tevékenységgel összefüggő rendezvények szervezésével, lebonyolításával kapcsolatosak, továbbá a mindenkori intézetvezetők hivatali levelezéseit és a Római Magyar Akadémia (a továbbiakban: RMA) üzemeltetési, fenntartási anyagait is magába foglalja. A korábban már említett minta irattári terv segítségével a helyszínen rendezetlen állapotban lévő iratokat irattípusonként tárgyi alapon különválogattam és létrehoztam a maradandó értékű és így levéltári megőrzésre javasolt, a selejtezhető és a határidő nélkül helyben őrzendő iratcsoportokat. A három csoportba rendezett iratanyagot a pontos évkörök feltüntetésével külön Excel táblázatokban tételesen jegyzékbe szedtem, raktári egységekbe (dobozok/zsákok) helyeztem, illetve a mintegy 20 ifm mennyiségű maradandó értékű iratanyagot az MNL-be történő beszállításra előkészítettem az ilyenkor szokásos átadás-átvételi jegyzőkönyv tervezetével együtt. A három jegyzéket a római Collegium Hungaricum igazgatójának elektronikus formában átadtam. A selejtezésre javasolt iratokat elkülönítettem, dobozokba és zsákokba helyeztem és az 1995. évi LXVI. törvény, valamint a 335/2005. kormányrendelet előírásai szerint a Magyar Nemzeti Levéltár felé benyújtandó selejtezési jegyzőkönyv tervezetét is elkészítettem, melyet a római Collegium Hungaricum intézetvezetője számára elektronikus formában ugyancsak megküldtem. A határidő nélkül helyben őrzendő irattípusok az RMA megvalósult ingatlanfelújításait tartalmazzák, melyek az intézetvezető külön kérésére lettek összeállítva, ugyanis tervben van a Via Giulia 1. szám alatti Palazzo Falconieri felújítása.

A 2004–2016 között keletkezett iratanyagban minimális előrendezés történt. Ezen iratok jellemzően az ösztöndíjasok fogadására és a kulturális diplomáciai feladatellátáshoz kapcsolódó rendezvényszervezésre vonatkoznak, és a Via Giulia 1. szám alatti nagyobb irattári helyiségben, irattároló dossziékban évkör szerint lefűzve, feliratozva, állományvédelmi szempontból megfelelő körülmények között, fénytől védett helyen, zárható szekrényben találhatóak. A tételes jegyzék elkészítésénél további szempont volt a teljes és lezárt négyéves intézetvezetői korszakok figyelembevétele, összhangban az 1995. évi LXVI. törvény 12. § (1) bekezdésével, amely a marandó értékű iratok levéltári átvételét az irat keletkezési idejétől számított 15. év végéig írja elő. Tehát a levéltárba 2007-ig kerülhettek volna be az anyagok, viszont ezzel egy négyéves intézetvezetői ciklus megbontásra került volna, amely az irategység szempontjából nem lett volna szerencsés, ezért az azt megelőző négyéves ciklus végéig történt meg a jegyzékelés és a levéltárba való beszállítás, illetve a levéltári szempontból megsemmisíthető iratok selejtezésének adminisztratív előkészítése és az iratok egymástól való elkülönítése.

Rómában a Piazzale della Farnesina 1. szám alatt található a Külügyminisztériumhoz tartozó *Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Ex Ministero Africa Italiana* fondjaiban történő kutatásra a készülő történelemtudományi doktori disszertációmhöz volt szükség. A doktori értekezésem témája a két világháború közötti magyar–olasz gazdasági és kulturális kapcsolatok, ezen belül a római kutatásom során azokat az iratokat kutattam ki és néztem át, melyek Magyarország bekapcsolódásával foglalkoztak az olasz kelet-afrikai gyarmatokon folyó kereskedelembe, kulturális szempontból a magyarbarát olaszok körére vonatkozó iratokat néztem át a *Serie Affari Politici 1931–1945* állagban és ugyanitt találtam még a gyarmati kereskedelemre vonatkozólag is értékes iratanyagot. Előzetesen az alábbi online felületen tájékozódtam a levéltárban fellelhető iratokról: https://www.esteri.it/it/uapsds/storico_diplom/. Az *Ex Ministero Africa Italiana* fondon belül az alábbi úgynevezett inventáriókban (leltárjegyzékekben) végeztem kutatást:

- Ex Ministero Africa Italiana vol. II 1859–1945
- Ministero Africa Italiana Affari politici 1937–1942
- Ministero Africa Italiana Affari economici e finanziari 1913–1944.

A fentiekén kívül pedig a *Serie Affari Politici 1931–1945* és a *Serie Affari Politici 1919–1930* állagokhoz tartozó inventáriók disszertációm szempontjából releváns tételeit is megnéztem. A levéltár nyitvatartási idejéből adódóan (H–P 9:30–14:30) jellemzően délelőtt/kora délután volt lehetőség a kutatóteremben az előzetesen kikért iratok megtekintésére. Az iratokról lehetőség volt saját eszközzel fotókat készíteni, így minden megtekintett és kutatási szempontból értékesnek vélt iratról készítettem felvételt, összesen 1042 fájlt keletkeztettem, melyeket 19 mappában rendeztem aszerint, hogy az iratok melyik állag melyik iratcsomójában találhatóak. A kikutatott iratok feldolgozásának és a hivatkozásokhoz szükséges beazonosítások megkönnyítésére Excel táblázatba rögzítettem a megtekintett iratokat fond, tételszám, tételcím és csomószám alapján, melyet a beszámoló mellékletében elhelyeztem. A kikutatott iratanyag egyik legérdekesebb része a *Ministero Africa Italiana* volt. II. 1859–1945 Posizione:18/67 fasc. 346 és 337-ben található iratok csoportja, amelyek név szerint tartalmazzák azon magyar állampolgárok 1938. évi jelentkezéseit az *Africa Orientalia Italia* szervezethez, akik a gyarmatokon és konkrétan Etiópiában kívántak valamely szektorban munkát vállalni. A jelentkezők között volt diplomás és elemi iskolát végző is. A 18/67-es iratcsomóban más országok külföldi munkavállalóinak jelentkezései is megtalálhatóak, így volt alkalmam összehasonlítani a jelentkezők országonkénti számarányát. Ebből az derült ki, hogy a legtöbben Németországból jelentkeztek Etiópiába munkavállalóként, de volt néhány japán, ausztrál, több osztrák, valamint ázsiai, illetve észak-európai ország állampolgára is.

Disszertációm szempontjából további fontos iratanyagot találtam a *Serie Affari Politici 1919–1930* 1748. csomó fasc. 8082-ben, ahol több iraton keresztül megemlékeznek az 1920-as években Magyarországon népszerű Guido Romanelli magyar kitüntetéséről. Romanelli mint a Magyar–Olasz Bank vezérigazgatója 1938-ban visszatért Magyarországra, így személye a kutatási témám szempontjából rendkívül fontos.

A *Ministero Africa Italiana Affari politici 1937–1942* Cartone 95 – 26/5 dossziében megtaláltam az olasz kelet-afrikai területekről exportált első magyarországi banánszállítmányok dokumentációját. A megtalált körülbelül 106 db irat a magyar levéltári források értékes kiegészítése, leendő doktori értekezésem hangsúlyos része.

A római levéltári kutatás során tapasztaltam, hogy az iratokon a tinta több esetben elhomályosult, így az irat olvashatatlanná vált. Az anyagokat csomókban adják ki a kutatóknak, a csomókon belül régi, több helyen szakadt (valószínűleg még az eredeti) dossziékban találhatóak az egyes iratok, amelyből a fém, korrodálódott kapcsok nincsenek eltávolítva, megnehezítve az olvasást és az iratfotók készítését. Az állományvédelmi restaurálás helyett inkább a konzerváló megőrzést részesítik előnyben, amely a jövő kutatói számára közvetlen iratpusztulással ugyan nem fenyeget, de az olvashatatlanná vált iratok számát növeli és ezzel együtt a kutatást és adatgyűjtést nehezíti.

Kutatásmódszertan

A római Collegium Hungaricum iratanyagának feltárására és jegyzékelésére a már korábban említett általam összeállított minta irattári tervet alkalmaztam, melyet a pályázatom részeként benyújtott kutatási tervben feltüntettem. A helyszínen rendezetlen formában meglévő iratokból tárgycsoportonként, azon belül irattípusonként alakítottam ki a selejtezhető, a marandó értékű és a határidő nélkül helyben őrzendő iratcsoportokat. Az egyes iratok válogatása és a jegyzék összeállítása az évkörök feltüntetésével történt meg. A római levéltári anyagban történő kutatáshoz először a fond és állagjegyzékeket néztem át még a kiutazás előtt, mert nagyrészt ezek digitalizálva a következő linken látható honlapon elérhetőek: https://www.esteri.it/it/uapsds/storico_diplom/.

Ezt követte az online regisztráció és a konkrét kutatni kívánt iratcsomók kiválasztása időpont megadásával. Amikor a levéltár kutatótermébe első alkalommal beléptem, felhívták a figyelmemet arra, hogy a teljes kutatásom ideje alatt minden kikért iratcsomót ugyanazon számú polcon fogom megtalálni. Egyszerre három csomót tudtam egy napra kikérni, de mivel a kutatóterem nyitvatartási ideje a magyarországi közlevéltárakéhoz képest rövidebb, így a rendelkezésre álló időbe valóban ennyi csomó alapos áttekintése, iratfotózás és fordítás fért bele. Ahhoz, hogy bárki kutathasson az olasz Külügyminisztérium Diplomáciatörténeti Levéltárában, egy erre a célra kifejlesztett elektronikus felületen regisztrálnia kell,

ahol egy rövid bemutatkozást és a szükséges személyi okmány szkennelt képének felcsatolását követően választhatók ki a kutatásra szánt időpontok. Ezt követően lehet a kutatói kéréseket az elektronikusan elérhető jegyzékek legördülő listájából kiválasztani, elegendő a levéltári csomót megadni, amelyben a minket érdeklő tétel található, mert egész csomókat adnak ki. A levéltárban lehetőség van saját eszközzel iratfotót készíteni, ezt elegendő első alkalommal, a regisztráció során jelezni az online felületen. Előzetesen az iratanyagról és a regisztrációról az alábbi linken tudtam tájékozódni: https://www.esteri.it/it/uapsds/storico_diplom/. Tapasztalatom alapján a helyi levéltárosok nagyon kedvesek és segítőkészek, angolul és olaszul is lehet velük kommunikálni. Nincs minden fondjegyzék digitalizálva és a honlapjukra vagy az online felületre feltöltve, viszont lehetőséget biztosítanak személyes konzultációra, illetve a papíralapú segédkönyvek alapos áttanulmányozására és a következő alkalomra elő is készítik az ezek alapján kikért iratanyagot.

Levéltárszakmai javaslat a külföldi magyar kulturális intézetek egységes irattári tervének kialakításra

A Kormány tagjainak feladat- és hatásköréről szóló 182/2022. kormányrendelet 137. § (2) bekezdés a kultúráért és innovációért felelős miniszter feladat- és hatáskörébe utalja a külföldi magyar kulturális intézetek irányítását. Ezen intézmények a 1995. évi LXVI. törvény hatálya alá tartozó közfeladatot ellátó szervek, melyek önálló jogalanynak számítanak, viszont saját iratkezelési szabályzattal nem rendelkeznek. Az iratok szakszerű tárolása, dokumentált visszakereshetősége és a modern iratkezelés érdekében célszerű lenne a 335/2005. kormányrendelet szerint egységes iratkezelési szabályzat és irattári terv kialakítása. Egy minta irattári tervre az alábbiakban teszek javaslatot a saját római, Richly Gábor Helsinkiben végzett kutatómunkájának tapasztalatai, valamint a már az MNL-ben őrzött irattípusok alapján:

Külföldi Magyar Kulturális Intézet minta irattári terv

S = selejtezhető

NS = nem selejtezhető, levéltárba adandó

HN = határidő nélkül helyben őrzendő

Általános rész			
Irattári tételszám	Tárgy	Selejtezhetőség	Őrzési idő
1. Igazgatási és jogi ügyek			
1-1	Intézet alapításával összefüggő ügyek	NS	15 év
1-2	Intézet belső szabályozásával összefüggő ügyek (például SZMSZ, eljárásrend, ügyrend, utasítások, értesítések stb.)	NS	15 év

Általános rész			
Irattári tételszám	Tárgy	Selejteezhetőség	Őrzési idő
1. Igazgatási és jogi ügyek			
1-3	Jogi ügyek	NS	HN
1-4	Intézetvezetői értekezletek	NS	15 év
1-5	Jelentések, beszámolók a magyar és helyi felügyeleti szerveknek	NS	15 év
1-6	Kapcsolattartás magyar és helyi hatóságokkal	NS	15 év
1-7	Név- és címjegyzék	S	5 év
1-8	Szerződések	S	8 év (MV)
1-9	Vízumügyek	S	8 év (MV)
1-10	Segédkönyvek (iktatókönyv, postakönyv)	NS	15 év
2. Gazdasági, üzemeltetési, bér és munkaügyek ügyek			
2-1	Éves költségvetési munkaterv és beszámoló	NS	15 év
2-2	Számviteli iratok, bizonylatok, pénzügyi elszámolások, reprezentációs füzet	S	8 év
2-3	Leltár	S	8 év
2-4	Munka-, tűz- és balesetvédelem	NS	15 év
2-5	Az intézet működtetéséhez szükséges technikai és szakmai feltételek, biztosítási ügyek, lakásügyek	NS	HN
2-6	Személyzeti és munkaügyek (az intézet alkalmazottai)	S	50 év
Különös rész			
3. Szakmai feladatellátással összefüggő ügyek			
		NS	15 év
3-1	Szakmai munkaterv, beszámolók, feladattervek	NS	15 év
3-2	Ösztöndíjasok névsora, személyi anyaga	NS	15 év
3-3	Különféle ösztöndíjak (például Klebelsberg Kuno)	NS	15 év
3-4	Tanulmányi és ösztöndíjügyek (elvi ügyek)	NS	15 év
3-5	Rendezvények lebonyolításával kapcsolatos iratok	NS	15 év
3-6	Intézeti programokkal kapcsolatos jelentések, programfüzetek, plakátok	NS	15 év
3-7	Más intézmények által szerzett események, meghívók, előadások, kiadványok	S	5 év (MV)
3-8	Fényképek, hanganyagok	NS	15 év
3-9	Magyar filmek bemutatása	NS	15 év
3-10	Műfordítások	NS	15 év
3-11	Könyvtár működésére vonatkozó iratok	NS	HN
3-12	Kiadványok, folyóirat(cserék)	S	5 év (MV)
3-13	Szakmai projektek	NS	15 év

Általános rész			
Irattári tételszám	Tárgy	Selejteezhetőség	Örzési idő
Különös rész			
3. Szakmai feladatellátással összefüggő ügyek			
3-13	Szakmai projektek	NS	15 év
3-14	Közönségkapcsolat, kapcsolattartás más intézményekkel	S	5 év (MV)
3-15	Levelezés (például intézetigazgató levelezése)	S	5 év (MV)
3-16	Összefoglaló jelentések (például helyi rendezvényekről, kultúra helyzetéről, egyéb)	NS	15 év
3-17	Sajtófigyelés	S	5 év (MV)
3-18	Statisztika	NS	15 év
3-19	Kulturális egyezmények	NS	15 év
3-20	Különféle egyesületi ügyek	NS	15 év
3-21	Ütjelentés	NS	15 év
3-22	Tanfolyamok, (tovább)képzések, foglalkozások, tudományos programok, oktatás	NS	15 év
3-23	Collegium Hungaricum ügyek	NS	15 év

IDEJE CSELEKEDNI

A papír iratokra vonatkozó maradandósági vizsgálatok, selejtezési elképzelések és a proaktív iratátvételi tevékenység jelentőségéről a digitalizáció korszakában¹

Előzetes megjegyzés

A következő fejtegetések az elmúlt kereken húsz évben a szerző által szövetségi, tartományi, városi és egyházi levéltárakban lefolytatott kereken harminc levéltári projekt tapasztalatain alapulnak. Mivel ezek mind külső megbízásos projektek voltak, a konkrét eredményekhez fűződő jogok a megbízóknál, vagyis a szakminisztériumoknál, a főhivataloknál, a püspökségi ügyeket intéző főpapoknál, a tartományi egyházi hivataloknál és részben maguknál a levéltáraknál vannak. Az eredmények gyakran kritikusak voltak és politikai vitákhoz is vezettek, egyes vizsgálódások olyan régre nyúlnak vissza, hogy a korabeli megbízó személyek már nincsenek is állásukban. Ennélfogva arról le kellett mondanom, hogy a konkrét számok és tények közléséhez az engedélyeket beszerezsem. Mindez szükségszerűen a leírásban némi absztrakt ábrázolási módhoz vezet. Ez persze nem feltétlenül hátrány, így a konkrét értékek megmagyarázásától el lehet tekinteni, annál inkább lehet foglalkozni az alapvető kérdésekkel. Ha van érdeklődés, akkor a témák mélyebben megvitathatók megfelelő rendezvény vagy beszélgetés keretében.

A tanulmány tudatosan nem a tudományos szintű kidolgozottság igényével készült. Hiszen ehhez konkrét számokat kellett volna felhasználnom, levéltárakat megnevezni, táblázatokat bemutatni, mértékletesen forrásokat és idézeteket beledolgozni, amelyek igen nagy változatosságban léteznek. Ez esetben nagy lett volna annak a veszélye, hogy kimaradtak volna fontos szerzők, szakismereti anyagok, források, ami sok kritikát eredményezett volna, kritika vélhetően egyébként is lesz. Elsősorban a saját szerzett tapasztalatok általánosított feldolgozására keríték sort azzal a céllal, hogy tudatosan provokatív adalékot szolgáltatok azokhoz a szükségszerűen sürgős vitákhoz, amelyek a levéltárak munkáját és jövőjét befolyásoló stratégiai kérdéseket jelentik, és amelyek egyre inkább a levéltárosi viták középpontjába kell kerüljenek.

¹ Az írás eredeti címe és megjelenési helye: Originalerhalt oder Digitalisierung? *Archivar*, (2022) 2:167–173. A tanulmány szerzője dr. Gerd Schneider végzettségét tekintve matematikus, 45 éves tanácsadói múlttal rendelkezik igazgatási stratégia készítése, annak menedzselése területén német szövetségi, tartományi szinten. Városi és egyházi megbízásban is tevékenykedett, levéltári projekteken 25 éven keresztül vett részt. A levéltári projekteken legfőképp a levéltári fejlesztések főbb irányainak kidolgozásával bízták meg. A fordítást a jogtulajdonos engedélyével közöljük.

Bevezetés

Már ma is világos, hogy a következő évszázadok, adott esetben évtizedek folyamán a terjedelmes levéltári állomány egy jelentős része visszafordíthatatlanul el fog veszni. Elegendő csak megnézni, hogy milyen arányban vannak jelen a faforgács tartalmú anyagok az iratanyagban, mi a meglévő restaurálási és savtalanítási kapacitás, és milyen a vonatkozó intézkedések mértéke, ezáltal a helyzet átfogó vizsgálódások nélkül is világossá válik. Ez a levéltári világban általános ismert tény, habár ezzel összefüggésben nem ritkán figyelmen kívül hagyjuk, hogy mindezzel a levéltárosi munkálkodás történeti eredményeit veszélybe sodorjuk és nagyon kevés problémamegoldásra irányuló vitát folytatunk le.

Tovább élezi a helyzetet a régen elkezdődött és a következő időkben folytatódó átállás az iratok elektronikus keletkeztetésére, anélkül, hogy – véleményem szerint – a levéltári világban a megfelelő nyomatékkal ehhez kapcsolódó stratégiai vita folyna. A következő 30–50 évben nem kevés levéltárban a papír levéltári állomány mennyisége meg fog kétszereződni, mivel az iratleadásra kötelezett szervek a központi és az átmeneti irattárakat² az elektronikus ügyiratképzés teljeskörű bevezetésével olyan sietősen megszüntetik, amelyet a levéltári világ még nem élt meg. És ehhez jönnek még az újonnan átveendő elektronikus iratok. Sok évtizeden keresztül a levéltáraknak egyszerre kell megbirkóznia az elektronikus iratok töméntelen mennyiségével és az óriási mennyiségű, régről terhet jelentő papír iratokkal. Okos elképzeléseket ezügyben én nem ismerek. Ha el akarjuk kerülni, hogy az elmúlt száz év iratátvétele ne szenvedje el az ezzel járó alapvető és visszafordíthatatlan veszteségeket, stratégiákat kell sürgősen arra kialakítanunk, hogyan fogunk bánni a papír ügyirat- és ennél fogva levéltári iratmennyiséggel. Olyan nagy mennyiségről lesz majd szó, hogy a levéltárfenntartókkal az ehhez szükséges pénzügyi, személyzeti és tárolóhely-forrásokról azonnal el kell kezdeni tárgyalni, ami több mint nehéznek ígérkezik. Mindez véleményem szerint nem kellőképpen került be a levéltári fókuszba, a szakmai vitákat és a publikációkat még mindig túlzottan a napi kérdések uralják. A papír levéltári iratanyag digitalizálása nem fog segíteni, mivel túl nagy tömegről van szó, nagyon magasak a költségek, és ráadásul a digitalizálást követően a papír iratokkal a bánásmód még nem kellően megvitatott. Az iratleadásra kötelezett szerveknél adatok a papír ügyiratok tömegére alig vannak. Sürgősen szükséges lenne elemzéseket folytatni minden iratátadásra kötelezett szerv központi és átmeneti irattárában az ügyiratállományra vonatkozóan. Ezekből lehet aztán levezetni, milyen tömegben fog levéltári anyag előreláthatólag a levéltárakra esni. Ekkor nagyon gyorsan világossá válik, hogy még a mai viszonyokhoz képest is szigorúbb maradandósági iratértékelés sem lesz elég ahhoz, hogy levéltári oldalról a nagy mennyiséggel megbirkózzunk. Minden egyes esetben szükségesek

² A szerző az átmeneti irattár értelmezését kiterjeszti minden, akár egy-egy munkavállaló által a munkahelyi asztalnál használt irattároló helyre.

lesznek viszonylagosan rövid idő alatt kidolgozott átmeneti megoldások az iratértékelésre, az átvételre és az irattárolásra, hogy a már kiértékelt iratokat a megsemmisítéstől megóvjuk, majd később egy hosszabb folyamat során kell további levéltári feldolgozó munkát végezni rajtuk. A folyamat előreláthatólag sok évtizedig – a mai források ismeretében – még hosszabb időt vesz majd igénybe és nagyon sok raktári helyre lesz majd szükségünk. A vonatkozó vizsgálatok és elemzések nem nagy nehézséggel elvégezhetők, de ezekre túlnyomórészt még mindig úgy tekintenek, mint ami nem szükséges.

Amennyiben egy levéltár raktárai magas telítettséget érnek el, adódik is a kérdés egy új épület építésének vagy épületbővítésnek az időpontjára és a szükséges méretére vonatkozóan. Hogy ez ma is mennyire problémás, azt mutatja a sok szükségmegoldás, nagyon messze lévő és gyakran alkalmatlan külső irattárak, sőt az iratátvételek szüneteltetései. Projektek sokaságában találkoztam e témával. Gyakran hiányzik a megbízható tervezés, vagy költségvetési forrást nem igényelnek rá meg időben. Időnként a levéltárfenntartók nem bíztak meg a levéltárak előrejelzéseiben. Tapasztalatom szerint ennek volt némi létjogosultsága a nem kielégítő számítási műveletek miatt. Az állomány-előrejelzések és iratbekerülés irányítása messze túlmutatnak a tárolóhely-szükséglet kérdésén. A megbízható előrejelzésektől és az átvételi folyamat aktív irányításától függenek a munkaráfördítási költségek a teljes levéltári munkafolyamatra és a munkákhoz szükséges személyzetre vonatkozóan. Érintett folyamat a maradandósági iratértékelés és az átvétel, az iratnyilvántartásba vétel (gyarapítás), az irat raktári egységben és a raktárban elhelyezése. A digitalizálás mértéke, az építmény-beruházások, a levéltárak műszaki eszközellátása, nem utolsósorban az állománymegóvás, úgymint a teljes levéltári személyzeti szükséglet mérvadóan a papír állomány terjedelmének alakulásától és a megbízható iratátvételi előrejelzésektől függ. Ehhez jönnek a jövőben átveendő elektronikus iratok költségei. E témákban nem csak az operatív, de a levéltárak jövőjét érintő stratégiai kérdéssről is szó van. A levéltárak most válaszút előtt állnak. Elérkezett az idő, hogy a helyzetet szakmailag megalapozottan és a lehető legracionálisabban elemezzük, de éppúgy konzekvensnek és kompromisszum nélkül őszintének kell lennünk. Már a mostani levéltári állományok terjedelme és állapota, a feladatmaradások az iratgyarapítás terén és a feldolgozásban, az állományokban az iratok savasságának magas aránya, a kritikus állományvédelmi állapot – ha őszinték vagyunk – nagyon gyorsan rávilágítanak arra a helyzetre, hogy az iratállomány jelentős része – itt lényeges több mint 50 %-kal számolok – tartósan nem tartható meg.³ Ennélfogva a legtöbb levéltár a legfontosabb feladatát nem tudja teljesíteni. A digitalizálás sem fog segíteni. A jövőben reménykedni, csalogának és szakmailag helytelennek tartom. Most kell a témákban a megfelelő eljárások kidolgozását megkezdeni. Mario Glauert⁴ megállapítása, hogy az

³ Vagyis eredetiben nem tartható meg.

⁴ A brandenburgi tartományi levéltár igazgatója, az Alkalmazott Tudományok Főiskola, Potsdam címzetes főiskolai tanára, szakterülete az állományvédelem és levéltármenedzsment.

állománymegóvás a második iratértékelés, aktuálisabb, mint valaha. A papír és az elektronikus átvételtömeget és munkaráfördítást a fő levéltári folyamatok érdekében erősen redukálni kell. A levéltári folyamatok közül elsősorban a maradandósági iratértékelés és a gyarapított iratanyag feldolgozási mélysége kell, hogy a fókuszba kerüljön, amelyek által jelentősebben csökkenthető a levéltári munkaráfördítés (költségráfördítés) és a megtakarítás más, a működés szempontjából lényegesebb feladatokra csoportosítható át. További súlypont a megelőzés az állományvédelmi stratégiában. Továbbá sürgősen kiépítendő a restaurálási kapacitás. A meglévő kapacitások az iratállományokhoz viszonyítva jelenleg inkább az ezreléktartományban vannak, sok levéltár eszközhiány miatt e téren nem tesz semmit. Még elszomorítóbb, hogy vannak főleg politikai-szerkezeti okokból nem több költségviselő által működtetett, nem teljesen leterhelt restauráló műhelyek. Sajnos ez is létezik, és ezeknek a műhelyeknek kihasználására közérdekből a lehető leghamarabb, az egész szakmát átfogó, okos és bürokráciamentes megoldást kellene találni. A levéltárak mellett ez ügyben mindenekelőtt a fenntartókat és a politikumot kell megszólítani. Lehetővé kell tenni, hogy a tartományi restauráló műhelyek a városi és az egyházi levéltárak megbízásában is dolgozhassanak. Elsősorban nem is szakmai kérdés, hanem szakmai és politikai akarat, majd egy okos szervezés kérdése, ami működni fog.

Azonban mindez sem lesz elég. Az iratok jelentős mértékű újraértékelése és utólagos selejtezése vélhetően néhány év múlva már nem lesz többé tabutéma. Jobb lenne most cselekedni. A régről ismert kérdést, hogy az aprítógépet vagy a kisszeméltapátot [vegyük elő], végre levéltári oldalról meg kell válaszolni. Pusztán gazdálkodási szempontból és hosszabb távra nézve költséghatékonyabb az aprítógép, a maradandósági iratértékelés a döntő eszköz, hogy melyiket választjuk. A passzív reménykedés, hogy a jövőben kialakulnak majd megoldások, figyelembe véve a még előttünk álló terjedelmes papír- és elektronikus átvételeket, nem reális opció. A döntő tényezők a későbbi levéltári munkafolyamatokra és költségeire a manapság zajló és még előttünk álló iratátvételek. A maradandósági iratértékelés és -átvétel határoznak meg minden további költséget a munkafolyamatokra. Ami átvételre került, azt további feldolgozási munkáknak is alá kell vetni. Bármennyire is magától értetődő is ez, olyannyira megbízhatatlanok sok levéltárban az iratátvételi előrejelzések, amennyiben ilyenek egyáltalán léteznek.

Ha az átvétellel keletkező további költségeket felosztjuk egyszeri költségekre – például gyarapítási feladatok és rendezési munkák –, és folyamatosan keletkező költségekre – mint raktározás, állománymegőrzés –, valamint az elektronikus iratállomány fenntartására és rendszeres átalakítására, akkor még nyilvánvalóbb a levéltárosi dilemma.

A drasztikusan lecsökkentett iratfeldolgozási szint is csak jelentéktelenül befolyásolja az iratokkal járó további feldolgozási folyamatokkal járó költségeket, a hibásan vagy a nem elég radikálisan meghúzott iratértékelési döntésekhez képest. Ilyen és hasonló a kérdéseket a levéltári vezetésekben és a levéltárosi közösségben

sokkal erőteljesebben kellene átbeszélni. Ma az iratátvételekkel kapcsolatos előrejelzésekre a leginkább alkalmazott eljárás, hogy a korábbi évek számaira alapozzuk meg a számítást, feltéve, ha egyáltalán vannak adataink. Az éves átvételekben mutatkozó nagy ingások miatt, a valamennyire is megbízható átlagoláshoz célszerű minél nagyobb időközt – lehetőleg 10-20 év – adatait felhasználni. Ilyen adatok sokszor nincsenek a levéltárakban vagy legalábbis nem publikálnak róla. Máskülönb az elmúlt évek adataiból kikalkulált átlagértékek megbízható előrejelzésekhez alig használhatók.

Egyfelől a selejtezéseket nem tervezik be, hanem egyszer csak elszórtan történnek meg, a selejtezést bonyolító szerv/szervezeti egység kezdeményezései vagy egy szükséghelyzet eredményezi és elengedhetetlenné válik. Nem kevés illetékességi szerv hosszú ideig nem is selejtez, vagy csak keveset, ezért sok levéltár nem tud eleget az „ügyfél” szerv ügyiratállományának állapotáról.

Másfelől a legtöbb levéltár kevés időt áldoz ez ügyben előzetes „felderítésre”, mert például nem tud ehhez a munkához személyzetet rendelni. Hát itt is sürgelgetnek a levéltári iratállomány fejlődése és ennek a feldolgozásával kapcsolatos ráfordítások érdekében a szükséges változtatásokat. A feladat fontosságát ennél fogva sokszor alábecsülik.

Nem ritkák az iratátvételekben a feltorlódások, de legalábbis az elmaradások, így sokszor a hosszabb távú adatokból kialakított átlagszámok is szerények. Az átlagszám egyébként sem mond semmit az illetékeségi szerv tényleges folyamatban lévő ügyiratmennyiségéről és a már lezárt ügyiratmennyiségéről, az éves ügyirattermelésének nagyságáról, és ebből adódóan az ügyiratállomány fejlődéséről. Az irattárakban pedig gyakran már régen lejárt őrzési idejű irattömeg van letéve, amelyeknek az átvételéről még nem állapodtak meg a felek, nem történt meg a marandóság szempontjából kiértékelésük, a levéltárba nem adandó részt nem is selejtezték ki. Ehhez jönnek még az átmeneti irattárakban is tárolt iratok. Mindenesetre nem ritkán messze 50% felett van a szervezeti egységeknél átmeneti irattárban letárolt iratanyagok között a napi munkához már nem szükséges, már lezárt, ügyviteli értékét veszített iratok mennyisége. Mindez hat projektben volt meg tapasztalható, de minden egyes irattárhoz kapcsolódó projektben ez tény is volt. Nem ritkán maguk a városi főkamarak, a tartományi belügyminisztériumok, a tartományi egyházhivatalok vagy a püspökségek, egyházkerületek központi igazgatóságai sem rendelkeznek megbízható áttekintéssel a raktárak helyzetéről. Nem ismerik az iratállományok terjedelmét, szinte semmi ismeretük nincs a lezárt, ügyvitelt veszített iratállomány részarányáról, nincs rálátásuk a raktári állományok növekedésére, a raktárak telítettségére, a raktári tárhelysűrűségekre. A levéltárakat sem vonják be ilyen folyamatokba vagy azok sem érdeklődnek eléggé.

A hivatalok és intézmények ügyiratállománya ennek következtében sokkal nagyobb annál, mint gondoljuk. Végeredményben a szükségtelenül nagy iktatott iratállomány túlzott pénzügyi forrásfelhasználást eredményez feleslegesen a személyzeti kiadások terén és a raktárak működtetésében. Szintén érdekes tény, hogy

évente lényegesen több ügyirat keletkezik, mint ami selejtezésre kerül. Nem ritkán évtizedeken keresztül halmozódik a selejtezésre váró állomány és a végén csillagászati mértéket ölthet. Persze senki sem tudja valójában, mi a valódi állapot, mert hiányoznak az idevágó adatok vagy egyszerűen nem is készíteneek számításokat.

A központi irattárakban és az átmeneti irattárakban letárolt állomány állapotának vizsgálatáról történő lemondás levéltári és gazdálkodási szempontból is igazán nagy hanyagság.

A helyzetet még jobban kiélezi, hogy a hivatalokban és az intézményekben az irattárakra a vezetők nem sok figyelmet szentelnek. Az irattárnak meg nincs a hivatalokban lobbijereje. Ritkán élveznek stratégiai szerepet és gyakran csak akkor tűnnek fel, ha betelnek a rendelkezésükre bocsátott helyek, vagy az irattározási folyamatban valamiféle rendellenességek történnek. Ehhez jönnek az egyes részeiben be nem tartott irattári tervek, az e-mailek, egyéb keletkező vagy beérkező elektronikus iratnak a nem konzekvens kezelése. Gyakran nincsenek megbízható adatok az irattárak iratállományáról és annak fejlődéséről, és ez végzetes következményekkel jár mind az illetékességi szervre, mind a levéltárra nézve.

Egy tartományi igazgatási szerv irattáraiban a 2000-es évek elején elvégzett teljes körű vizsgálat megmutatta, hogy az irattárakban letett iratmennyiség dupla annyi volt, mint azt korábban a szerv illetékesei gondolták.

Ilyen példák ma is vannak. A nemrégiben városoknál végzett vizsgálatok hasonló helyzetet mutatnak, és az egyházi intézményeknél is hasonló a helyzet. De ismerek egy püspökséget, ahol a püspökség az iratmenedzselési illetékességet átruházta a levéltárvezetésre.

Az irattárakban a helyzet ennél fogva egy „fekete doboz” (*Black Box*), súlyos rizikófaktorokkal a levéltári munka és a gazdálkodás megtervezése számára is.

Még várható rosszabb is. A városoknál végzett jelenlegi vizsgálataim azt mutatják, hogy nagyjából az ügyiratok 50%-át helyezik el központi irattárakban, a többi még kint van az egyes átmeneti irattárakban. Az egyes átmeneti irattárakban letárolt ügyirat-mennyiségekről nincsenek is adatok. A főhivatalokat magukat is meglepték ezek a vizsgálati eredmények.

A téma további jelentőséggel bír az elektronikus ügyiratképzés bevezetésekor, mivel a birtokosok papír irataiktól, amilyen gyorsan csak lehet, meg akarnak szabadulni, ami gazdaságilag persze indokolt, de az ebből eredő veszélyek a megbízható levéltári állománykialakítás okán kézenfekvőek. A felgyorsított, *ad hoc* módon kivitelezett maradandósági értékelések, a selejtezések, a levéltárakat nem kívánt helyzetbe hozzák személyzeti, logisztikai, irattárolási szempontból. A levéltárak erre nincsenek felkészítve, a katasztrófa elvi és gyakorlati oldalról nézve is előre látható.

Kutatások bizonyítják, hogy csak maga a jelenlegi iratállomány maradandósági értékelése és átvétele a jelenlegi levéltári személyzetet normál esetben évtizedekre köti le.

Az elektronikus iratképzés bevezetésével ilyen sok idő nem fog rendelkezésre állni, az irattárak sokkal hamarabb fognak megszűnni.

Az iratok gyarapításánál, megfelelő raktári egységben és a raktárban elhelyezésénél sem jobb a helyzet, az még hosszabb ideig fog elhúzódni. Már most ezeken a területeken munkaamaradások élezik ki a helyzetet.

Az elektronikus levéltárak felállítása, a hivatalokban és az intézményekben az elektronikus ügyvitelre áttérés, az ebből következő elektronikus iratok maradandósági értékelése, átvétele, levéltári további feldolgozása, messze nem az egyetlen problémája a levéltáraknak. Jól láthatóan ehhez jön még a „papírcunami”.

Az e-ügyiratképzés választóvonalat jelent a papír ügyiratképzés területén, aminek következménye jelentkezik a levéltárak papír iratanyagok maradandósági értékelése és átvétele területén is.

A korábbiakban az éves iratátvételi átlagértékkel számolást elfogadhatóan fel lehetett használni akár a következő 30 évre vonatkozó iratanyag-átvételi előrejelzésekre. Évente a szokásos átvételi iratmennyiséget lehetett kalkulálni – nem túl megbízhatóan, de még elfogadható módon –, az elektronikus ügyvitel bevezetésével ez már nem fog sikerülni. A levéltárak részére az irattárak – mint iratátvételi pufferek – már csak csekély ideig fognak rendelkezésre állni, aztán előreláthatólag mint a lavina fog a levéltárakra zúdulni a papír ügyiratállomány. Vagy mindenféle levéltári átvétel nélkül egyszerűen meg fogják az iratokat semmisíteni. Vélhetően csak egyszer fog elindul ilyen papírlavina, és egyszer és mindenkorra vége. Persze sokszor még mindig azt gondoljuk, hogy ezzel a még nem ismert mennyiséggel valahogy mégiscsak meg fogunk tudni birkózni. De a völgy keskeny, a lavina erőteljes, és előzetes felkészülés nélkül be fogja temetni a levéltárakat. A folyamat a mai eszközökkel aligha lesz megakadályozható, és nehéz, hosszas lesz a felszámolása. Vagy az irattárakon érzékelhető nyomás és a levéltári tárhely hiánya miatt levéltári iratértékelés nélkül kiselejtezik az ügyiratokat. A fenntartókkal ezekről a témákról sürgősen tárgyalni kell.

A levéltárosok egy része úgy gondolja, hogy az elektronikus ügyintézés teljes körű bevezetésével már alig fognak keletkezni papír iratok. A másik részük pont az ellenkezőjét mondja, hogy még jelentős mennyiségben fognak keletkezni papír iratok. Szavahiható előrejelzések egyikre sincsenek, de az utóbbi vázolt eshetőség még inkább rontana a helyzeten. Az utolsó munkaadómnál szerzett saját tapasztalataimra alapozva úgy számolok, hogy az elektronikus időszakban már szerény mennyiségű papír ügyiratanyaggal lesz dolgunk. Ott már több mint 10 éve alkalmazzák az elektronikus ügyvitelt, papír alig keletkezik a munkafolyamatok során.

A minőségi iratátvételi előrejelzések a levéltárak számára mind a papír, mind az elektronikus iratállományra vonatkozóan stratégiai jelentőséggel bírnak.

A továbbiakban a papír iratokra vonatkozóan vázolok fel megoldási lehetőségeket, amelyek a gyakorlatban kiállták a próbát. Habár mindegyik plusz ráfordítást igényel és mindig csak a fenntartó bevonásával lehet minőségileg elfogadható módon keresztülvinni őket, az igazgatás és a levéltárak számára elengedhetetlenek. Azt azért feltételezni kell, hogy a továbbiakban papír iratok már alig keletkeznek. Ha nem ez a helyzet, akkor további szempontokat is figyelembe kell venni.

A levéltárak által átveendő – ezért a levéltár által őrzött iratállomány alakulására is kiható – papír iratállományra vonatkozó megbízható előrejelzés két részből áll:

egy minden illetékességi szervnél szükséges teljes körű irattárelemzésből, amibe még az átmeneti irattárakban őrzött iratanyagokat is be kell vonni,

egy papír ügyirattermelési előrejelzésből a teljeskörű e-ügyintézés bevezetésének időpontjáig.

A második rész esetében, ha a teljes körű elektronikus ügyintézés bevezetését követően továbbra is fennáll jelentős mértékű papír iratkezelés, akkor a jelenlegi papír irattermelést alapul véve százalékosan kell megtervezni a papír ügyiratállomány további alakulását.

Iratárelemzés

A levéltár-fenntartókkal és az iratképző szervek illetékes szervezeti egységeivel szoros együttműködésben lehetséges egy átfogó elemzést végezni az irattározásban. Szövetségi szinten és a tartományoknál ilyen elemzéskor szinte biztosan a belügyminisztériumok lesznek az együttműködő szervek, a városok esetében a főhivatalok vagy a polgármesterek. Az egyházak esetében a levéltárak általában a tartományi egyházi hivatalhoz, a konzisztóriumhoz vagy a püspökség igazgatóságához tartoznak, az ottani vezetőség lehet az együttműködő partner. Mivel a fent említett partnerek maguk is a vizsgálatok eredményeinek hasznélvezői, minden eddigi tapasztalat szerint nem túl nehéz őket ilyen vizsgálatokhoz megnyerni. A vizsgálódások eredményeként kinyert adatok az irattárak állapotáról – beleértve az átmeneti irattárak viszonyait is – segítenek a vizsgálat szervek gazdálkodásában optimálisan megtervezni a személyzeti és a helyszükségletet.

Miután a szükséges egyeztetések megtörténtek, először meg kell határozni, milyen értékeket akarunk megvizsgálni. Központi és az átmeneti irattáraknál is igen kevés adatra lesz szükség. Irattáranként az alábbiak: a fennálló ügyiratmennyiség (polcfolyóméterben – továbbiakban pfm – megadva), a tárolóhely telítettsége (százalékban kifejezve), a már lejárt őrzési idejű, ügyviteli értéket veszített ügyiratállományoknak a részaránya a fennálló ügyiratállományban (százalékban kifejezve), valamint a tárhelysűrűség (pfm/négyzetméterben kifejezve). Segítségünkre lehetne még az éves átlagos növekmény és selejtezett mennyiség meghatározása, de ilyen, megbízható adatok általában nincsenek. Nem ártana még feljegyezni adatot az irattárban teljes munkaidőben állományban lévő foglalkoztatottakról besorolási csoportokra bontva őket. Ezen adatok elsődlegesen az igazgatásnak fontosak, nem is a levéltáraknak. Áttekintést adnak a költségekről, és a különféle selejtezési stratégiák meghatározásához adnak segítséget.

Az átmeneti irattárakban mindössze két adat rögzítendő: a fennálló ügyiratmennyiség (pfm-ben megadva) és a már lejárt őrzési idejű, ügyviteli értéket veszített ügyiratállományoknak a részaránya a fennálló ügyiratállományban (százalékban kifejezve). Az adatfelméréshez az egyes munkahelyiségek egésze legyen a

felmérés alapja. A kihasznált térre vonatkozóan további adatot itt felvenni nem kell, nem lesz járulékos nyereségünk belőle.

Az eredményeket először a szervezeti egység központi és átmeneti irattáraként kell összeadni, majd a szerv egészére vonatkozóan kell összesíteni. További összeállítások később történnek majd meg intézménytípusonként, valamint a városi, egyházi és egyéb fenntartóknál a szerkezeti sajátosságaik szerint. Állami, városi és egyházi területen az alárendelt szervek a vizsgálatokba bevonandók. Kiváltképpen az egyházaknál nem volt világos, hogy az egyházak által fenntartott szervezetek közül melyeknek szükséges levéltárba adni iratokat. Néhány intézményen „át is nézett” korábban a levéltár, ezért még sosem selejtezték. Ezen intézmények személyzeti állománya épp olyan nagyságú volt, mint a tartományok egyházi hivatalaié, jelentős mértékben kiegészítve az egyházaktól átveendő ügyiratállományi hiányokat.

Második lépésben, amelyet párhuzamosan lehet az előbb ismertetettekkel előkészíteni, a levéltárak megállapítják, szervezeti egységenként az iratanyag mely részét kívánják maradandó értéként átvenni. Ha van kidolgozott irattári terv, akkor sem biztos, hogy lefedi az iratanyagot teljes egészében. Segítséget jelenthetnek még intézmény-fajtánkénti – például ügyészségek vagy pénzügyi hivatalok – vagy egy-egy intézményfajta-szervezetenkénti – például minisztériumi osztályonkénti – becslések.

Célszerű oly módon összegezni a vizsgálatok során az átveendő iratok százalékos mennyiségét, hogy az a későbbi levéltári átvétel szerkezetéhez igazodjon. Végül a kinyert adatokat a még vélhetően átveendő iratanyag százalékban kifejezett mennyiségére vonatkozóan fel kell szorozni, megkapva a még levéltárra eső iratmennyiséget. Eredményként durván meg tudjuk becsülni a levéltári átadásra kötelezett hivatalok és intézmények eddigi ügyirat-állományában a levéltári anyag mennyiségét, és alapot képezünk egy raktári férőhely-előrejelzéshez a már meglévő tárhelymennyiség – levéltári raktárak és a normális esetben megszüntetendő bérelt levéltári helyiségek – figyelembevételével. Végeredményben megbízható áttekintésünk lesz az ügyviteli értékkel bíró és a már nem bíró ügyiratállományról, a központi és átmeneti irattárhelyek telítettségi állapotáról, ami jó kiindulási pontot ad a jövőben még átveendő maradandó értékű iratmennyiséghez. Ezen túl durva költség kalkulálható az irattározás hely- és személyzeti igényére vonatkozóan, ami a költségviselőnek igen értékes és jelentőséggel bír a jövőben elvégzendő iratselejtezések összköltségét illetően. Ez utóbbi esetében az elektronikus ügyintézés bevezetése után a költségviselőnek várhatóan megtakarítása adódik, amellyel a levéltárakban jelentkező többletkiadások ellentételezhetők. A levéltárosoknak azonban előbb ezeket a lehetőségeket fel kell deríteniük, hogy ezeket stratégiai szempontból a maguk szolgálatába állíthassák. Az elvégzett vizsgálatok azt mutatják, hogy például a tárhelysűrűség egy átgondolt átmeneti levéltár esetében eléri a 10 pfm/m^2 -t, miközben az irattárakban leginkább 3 vagy 4 pfm/m^2 , sőt még ez alatti érték is lehet. Jól látható a gazdasági előnye a vizsgálatnak, hiszen egy jól kivitelezett irattár-leépítés jelentős térszoprolással járhat.

A jövőbeli ügyirattermelés megbecsülése

A legfontosabb megbecsülni az ügyiratmennyiséget a teljes körű elektronikus ügyvitel bevezetési időpontjáig a tartományi, városi és az egyházi igazgatásban, hogy az erre épülő, még levéltárba adandó ügyiratmennyiség is megbecsülhető legyen. A további még keletkező papír iratmennyiség bizonytalanul határozható meg. Ha nincs kitűzött időpont az e-ügyintézés teljeskörű bevezetésére, akkor legfeljebb 10 évre vonatkozóan kell mennyiségeket számolni, hogy a megfelelő gazdálkodási számítások elvégezhetők legyenek. A folyamatban lévő ügyiratmennyiség kiszámítása nem magától értetődő. Legelőször is meg kell határozni szervenként azon foglalkoztatottak számát, akik ténylegesen az ügyiratkezelésben részt vesznek. Ideálisan ugyanabban a szerkezetben kell dolgozni, amit már az iratári vizsgálatoknál használtunk. Nem a betöltött álláshelyek számával kell számolni a vizsgálat során, hanem a vizsgált szervnél, szervezeti egységnél fennálló teljes munkaidős egyenérték számaival,⁵ hogy a lehető legjobb becstérték legyen adható az ügyirattermelésre. Ezen az alapon lehet a becslést, majd az összesítéseket elkészíteni. Majd a maradandósági százalékkal számíthatjuk ki, milyen mennyiség fog ebből a mennyiségből levéltárba kerülni. Míg a fennálló teljes munkaidős egyenérték meghatározása viszonylag egyszerű feladat – mivel az adatok többnyire a személyzeti statisztikákból egyszerűen kinyerhetők –, nagyobb problémát jelent az ügyiratkezelésben részt vevő foglalkoztatottak számának meghatározása. Ez esetben rendszerint durva becslések segítenek, mivel ilyen típusú statisztikát nem kell vezetni. A vizsgált szerv/szervezeti egység levéltári referense és a vizsgált szerv személyzeti ügyekben tapasztalt képviselője közösen határoz meg százalékos formában becslést. A következő kihívást az egyes foglalkoztatottak által szervenként/szervezetenként termelt ügyiratok mennyiségének meghatározása jelenti. Vannak hivatalok/irattermelők, akik az átlag feletti értékeket mutatnak ebben a mérésben, például bíróságok, és akik alatta teljesítenek, például rendőrség, városüzemeltetési szervek, szociális intézmények. Az ügyirattermelés megbecsüléséhez véleményem szerint segítségül hívható Carl Haase alsó-szászországi levéltáros 1972-ben megjelent útmutató cikke, amely az 1971-ben az éves dortmundi levéltári napon azt általa előadottakra épül. Carl Haase-t már csak az idősebb levéltárosok ismerhetik, ha egyáltalán ismerik. A cikk tárgya a levéltárakban elvégzendő feladatok költségigényének gazdaságossági vizsgálata volt. Az ő idejében mindez túlságosan is előre-mutató volt ahhoz, hogy akkoriban a levéltárosok ezt levéltári érvényűnek elfogadják és erről intenzív vitát folytassanak. A mostani vizsgálatok szempontjából ebből

⁵ A teljes munkaidős egyenérték – angolul rövidítve FTE – az emberi erőforrásokban használt mérőszám, hogy megismerjék a teljes munkaidőben foglalkoztatottak számát, amelyek egy tevékenység elvégzéséhez szükségesek. A teljes munkaidős egyenérték vagy egyenértékű munkavállalók száma = (ténylegesen ledolgozott órák száma / munkanapok száma a referencia-időszakban) / a teljes nap órája. Forrás: <https://hu.economy-pedia.com/11037538-full-time-equivalent-fte> (utolsó letöltés ideje: 2025. február 4.).

a cikkből egy fontos mondat így hangzik: „Egy jól működő igazgatás egy évben egy személy által egy egyedi ügy ügyiratát termeli ki.”⁶

Haase ennek az ügyirattípusnak a méretét A/4-es alapú tartóban 30 centiméternek határozza meg. Ez a mondat és az ebből következő levéltárosi következtetések ma is lenyűgözőek, a cikk elolvasásra ajánlott.

1970-ben persze kevesebb adatot állítottak elő, mint ma. 2001-ben második levéltári projektemnél egy kelet-németországi tartományban egy teljes körű elektronikus ügyintézésre átálláskor iktatóhelyi vizsgálatokkor ellenőriztem Carl Haase feltevésének használhatóságát. Ismertem már Haase cikkét, és a vizsgálattal kinyert adatokat átszámítottam. Mindez azért sem volt nehéz, mert a vizsgálat alá vett iratállományok az 1990-es változással nulláról indultak, létrehozásuk pont 10 év alatt történt meg. A lenyűgöző eredmény abban állt, hogy a 30 cm alapérték jó néhány szervezeti egységnél működő szorzószám volt. Egyéb területeken – mint az igazságügyi igazgatás – lényegesen nagyobb értékek adódtak, így a tartományi igazgatásban tapasztalt átlagérték 48 cm volt. Jobb híján ezzel az adattal lehet ma is számolni, mivel 2001 óta irányát tekintve nem csökkent az ügyiratmennyiség, nagyjából 50 cm-rel számolhatunk. A hivatalok vezetőivel a főbecsléshez használt értékeket egyeztetni szükséges.

Az ügyiratkezelésben részt vevő foglalkoztatottak számának és az ismertetett módon számított foglalkoztatottanként megállapított ügyirattermelési mennyiség segítségével az ügyirattermelés szervezeti egységenként, igazgatási területenként, a teljes igazgatásra pfm-ben és évente megbecsülhető, ezeket összegezve szervi szinten pfm-ben becsülhető meg. Amennyiben beszorozzuk a teljes körű elektronikus ügyintézés bevezetésének időpontjáig fennálló évek számával az adatot, akkor az addig az adott időpontig még keletkező ügyiratmennyiséget becsülhetjük meg. Ha ezt az eredményt a várható maradandósági átvétel százalékaival szorozzuk, akkor megkapjuk a még levéltári átvételre váró iratmennyiséget.

A vizsgálattal megszerzett adatokat aztán össze lehet hasonlítani a múltban átvett iratok átlagértékeivel. Ilyenformán kapjuk meg az első becserkéket arról, hogy irányát tekintve túl kevés iratnál történt-e meg a maradandósági értékvizsgálat és túl kevés iratot vettünk-e át. Egy tartományi igazgatásban elvégzett vizsgálataim egyikében 15 év alatt 70%-kal több ügyiratot keletkeztettek, mint amennyit kiselejtezték. Az amúgy is már fennálló selejtezési elmaradások ezáltal az irattárakban ez idő alatt több száz pfm-re nőttek.

A teljeskörűen bevezetett elektronikus ügyintézés során azzal kell számolnunk, hogy a nem túl távoli időben az irattárakat meg fogják szüntetni. Mindez akkor is

⁶ Ez esetben *Fachakte*-t kell alatta érteni – klasszikusan egy-egy elintézett beadvány, kérelem teljes kapcsolódó ügyintézési iratanyagát tartalmazó akta –, amit a német levéltári gyakorlatban megkülönböztetnek a többnyire tömegtermelést jelentő *Fallakte*-tól. Utóbbinál az egyes ügyiratokban tartalmilag-formailag egy-két eltéréssel készülnek az iratok, tömegeljárások termékei, például pályázati iratok, felvételi-beiratkozási iratok.

meg fog történni, ha ez a levéltáraknak nem tetszik, vagy nincsenek abban a helyzetben, hogy az ügyiratállományt maradandóság szempontjából a közeljövőben értékelni tudják. Fenn fog állni az iratértékelés nélküli iratmegsemmisítés veszélye, a súlyos hiányok a levéltári állományokban előre láthatóak.

Ha abból indulunk ki, hogy átlagban az ügyiratok megőrzési ideje 10 év, akkor azzal kell számolni, hogy a papír ügyiratállományok az elektronikus ügyintézés követő legfeljebb 15 év után az irategység már meg fog bomlani. A levéltárak számára ez azt jelenti, hogy ebben a 15 évben kell elvégezni a teljes ügyiratállomány maradandósági vizsgálatát a nem szakszerű selejtezések elkerülése érdekében. Így lehet majd biztosítani azt, hogy minden maradandó értékű iratot megmentsünk a pusztulástól. Minthogy kevesebb mint 5 %-nyi maradandó értékű irat marad vissza, ez a mennyiség először még maradhat az irattárakban, majd a lényegesen jobb tárhelysűrűséggel bíró átmeneti levéltárban el lehet őket helyezni. Hogy melyik a jobb variáció a gazdaságosság tekintetében, azt az irattárakról származó konkrét számok alapján tudjuk meghatározni. A vonatkozó mennyiségek az egyes hivataltípusokra megbecsülhetők, és a megoldási lehetőségekről jóval a probléma bekövetkezte előtt lehet beszélni a hivatalok vezetésével, a folyamatok tervezhetők lesznek.

A most bemutatott számítások alapján jelenleg is megbecsülhető a levéltárakra eső majdani maradandó értékű iratanyag mennyisége. Ugyanígy megbecsülhető a 15 év alatt elvégzendő maradandósági értékelésekhez szükséges személyzeti létszám. A maihoz képest sokszorosát fogja kitenni az iratértékeléshez kapcsolódó költség. Az alaphelyzetet figyelembe véve a levéltárak már most a levéltári munka súlypontjain tudnak módosítani. A fenntartóikkal az adatok ismeretében a helyzetről és a szükséges konzekvenciák levonásáról már most tudnak beszélni. Minthogy az irattárak megszüntetéséről is szükséges egyúttal diskurzust folytatni, a fenntartók részére jelentős haszon termelődik, amelyekből a levéltári többletköltségek fedezhetők lesznek.

Az adatok persze arra is használhatók, hogy végkövetkeztetések készüljenek minden, az iratátvételt követő levéltári belső feldolgozási és egyéb részfolyamatra, és a szükséges munkákat és költségeiket már ma tervezni lehessen. Ha az ember tudja, hogy milyen maradandó értékű papír irattömeg fog még a levéltárakra esni a teljes körű elektronikus ügyintézés bevezetését követően, annak a munkafolyamatokra eső költségeit is meg tudja becsülni, majd ezeket a költségeket különböző időszakokra el lehet osztani. Az időszak lehet 20, 30, 40 vagy 50 év is. Leszármaztathatók az egyes feladatokra eső személyzeti költségek és az éves összes költségek. Nos, ekkor kell a fenntartóval tárgyalni, ha a levéltár már rendelkezik egy átfogó elképzeléssel arról, pontosan mit fog kezdeni az elektronikus ügyintézés teljeskörű bevezetését követően az ügyiratokkal és meg tudja mutatni, hogy a központi irattárak és az átmeneti tárhelyek méltányosan tervezhető idő alatt és rendezett módon felszámolása gazdálkodási oldalról nézve ésszerű és jelentős költségmegtakarításokat eredményez az irattár személyzetében és a működésében.

Az eredmények összefoglalása

Az átmeneti irattárakra vonatkozó jelenlegi ügyiratállomány és a még várható papír alapú ügyirattermelés adatainak összesítésével az illetékességi szervek valószínűsíthetően keletkező papír iratmennyisége az elektronikus ügyintézés teljes körű bevezetésének időpontjáig vagy alternatívaként legfeljebb a következő 10 évre – legkésőbb ezt követően a hivatalokban és az intézményekben a teljes körű elektronikus ügyintézés meg fog honosodni – előre megbecsülhető.

Különös jelentőséggel bír a már lezárt, ügyviteli értékét veszített ügyiratok részaránya a teljes ügyiratállományban. Ez minél nagyobb, annál erőteljesebben kell foglalkoztasson minket, hogy növelni kell éves szinten az iratok levéltári marandósági értékének megállapítására fordított időt, az évente elvégzett iratselejtezés mennyiségét, mivel mindkettőnek nemcsak a szerv iktatott iratállományára van kihatása, hanem az iratátvételt követően a levéltári munkafolyamatokra és azokkal járó személyzeti költségekre. Az illetékességi szerveknek már az is nyereség lenne, ha az iratértékelési folyamat és az iratselejtezés gyorsan lezajlana. Ugyanis a levéltári marandósági vizsgálaton átesett ügyiratállományuk mennyisége raktáraikban több mint 95 %-kal csökkenne. Mindez az irattárakban előreláthatólag hely- és személyzeti megtakarításokhoz vezetne, az iratátvételek pedig később vagy időben elnyújtottan bonyolódhatnak.

Ha egy levéltár több telephellyel vagy fióklevéltárral rendelkezik, akkor a vizsgálattal nyert adatok lebonthatók az egyes levéltárakra. Ezáltal az egyes levéltári részek adatai az általános illetékességi levéltárakhoz vagy a szaklevéltárakhoz rendelhetők. Az egyes illetékes levéltárakra eső növekmények – irat és költség – meghatározhatók, majd megfelelően kialakított táblázatok segítségével újrahasznosíthatók.

A vizsgálattal kinyert vagy megbecsült adatokból mélyreható következtetések vezethetők le a nyilvántartásba vett iratállomány és a levéltárakra eső marandó értékű iratállomány vonatkozásában. Különösen jól becsülhető meg a költségekre vonatkozó számok segítségével a személyzeti szükséglet az iratok marandósági vizsgálatához és az iratok átvételéhez, az átvett iratanyag gyarapításához és minden további levéltári feladatokhoz. Kiszámolható ezenkívül hosszabb időtartamra a szükséges tárolóhely mennyisége. A levéltáraknak sürgősen vizsgálatokat kellene végezniük a központi és átmeneti irattárak ügyiratállományára vonatkozóan.

Nyitott marad a kérdés, milyen lesz a további növekedés a papír alapú marandó értékű iratanyagban az elektronikus ügyintézés bevezetését követően. Erre irányulónan a belügyminisztériumokkal,⁷ a főhatóságokkal, a fenntartókkal, az elektronikus ügyintézés bevezetését segítő IT-projektek felelőseivel közösen vonatkozó becsléseket kellene végezni. Ezen ügyiratok keletkezését prognosztizáló számítások és becslések segítségével lehet aztán az elektronikus ügyintézés bevezetését követő időkre a papír alapú ügyiratok mennyiségére vonatkozó becsléseket kidolgozni. A legegysze-

⁷ Németországban minden tartományban működik belügyminisztérium.

rűbb az elektronikus ügyintézészt megelőző időben átvett papír alapú ügyiratok százalékban kifejezett arányát a bevezetést követő időszakra arányosan felszorozni.

Minden most vázolt téma megfelelő kidolgozásához szükséges egy logikus és megbízható levéltári statisztika, ami levéltárszakmai szempontok mellett gazdálkodásra vonatkozó adatokat is szolgáltat és irányvonalat is kirajzol. Ilyen statisztikák mindenhol még tartósan nem lesznek, így nem csoda, hogy hiányoznak a közép- és hosszú távra az előrejelzések, amelyeket nem lehet megfelelő adatok nélkül létrehozni.

Aki ezt nem hiszi, az keressen rá a levéltárak honlapjain. Ha lennének ilyen belső statisztikák, bizonyára közzé is tennék őket.

Stratégiai kitekintés

A központi és átmeneti irattárak vizsgálataiból származó adatok még sokoldalúban felhasználhatók, a levéltáraknak lehetőséget kínálnak arra, hogy a levéltári érdekeken túlmenően a fenntartójuk igazgatásában, vagyis a tartományi, városi, egyházi igazgatásban vagy a vállalatvezetésekben stratégiai pozíciót, a fenntartóknál további elismerést vívjanak ki. Okos iratmaradandósági és iratselejtezési stratégiával az irattárakban viszonylag rövid idő alatt személyzeti és helymegtakarítás érhető el. A fenntartónak ez pénzt takarít meg, a levéltárnak pedig köszönettel tartoznak. A megtakarítások egy része a levéltáraknak jól jöhet. Már ebből a megfontolásból is ésszerűek lehetnek a levéltárak által elvégzett irattározási elemzések.

Maguknak a levéltáraknak a legnagyobb stratégiai kihívást az iratátvételi mennyiségek további drasztikus csökkentése jelenti. Vizsgálja meg csak valaki a levéltárakban a feladatok tekintetében a már most is fennálló elmaradásokat, a gyakran betelt levéltári raktárakat, a nyomasztó hiányosságokat az állományvédelemben, az új kihívásokat az elektronikus iratok átvételére és tartós megőrzésére vonatkozóan. Figyelembe véve a még maradandósági vizsgálatok és selejtezés alá nem vont óriási irattömeget, bajosan marad más kiút, mint várhatóan az, hogy az összállapotot reálisan szemlélve, hamarosan nem kell már átlagban 5%-os iratátvételi értékről, hanem csak bőven 1% alatti arányról beszélnünk. Keserűség ez számunkra, de sok levéltárban most bosszulja meg magát az évtizedekre visszanyúló, a stratégiai koncepciók kialakításának és a gazdaságossági szemléletnek az elhanyagolása. Elérkezett az idő a levéltári szempontú és a gazdaságossági szempontú gondolkodás konzekvens kombinálására. Mindkettő elválaszthatatlanul kapcsolódik egymáshoz, mert minden egyes levéltári iratátvételi döntés az egyszeri költség mellett hosszú távon sokkal nagyobb folyókölséget eredményez.

Zárásképpen még egy megjegyzés ahhoz a még mindig messzemenően elterjedt kételyhez kapcsolódóan, hogy a fenntartók segítőkészek a levéltárak elvi, szerkezeti, finanszírozási és személyzeti hiányosságainak megszüntetésében.

30 felelősséggel elvégzett levéltári projektet követően javaslok Önöknek egy körutat Németországban, Svájcban, Luxemburgban lévő levéltárakba. A körút során megmutatom Önöknek, hogy a projektek eredményeképpen a fenntartók pénz

tettek az épületekbe, az infrastruktúrába, a személyzetbe, a befektetett összeg lényegesen meghaladja az egy milliárd eurót.

Természetesen a projektek soha nem voltak egyszerűek. Nem ritkán a hiányzó adatokat minőségi becslésekkel kellett pótolni, egyes levéltárakban, a fenntartók-nál szinte mindig jelentős meggyőzőmunkára volt szükség. Voltak heves viták. Egy esetben egy tartományi számvevőszék saját számításokkal akart ellentmondani a vizsgálati eredményeknek. Ám a számvevőszéknek mégsem volt igaza, rossz módon vizsgálódott és számolt, egy megfelelő ellenérvelést követően a számvevőszéki eredményeket figyelmen kívül hagyták. Ha az ember az eredményeiben megbízik, kamatozódik egy ilyen vitában a kitartási képesség. Szinte minden projektnél a legfontosabb eredményeket megvalósították, akkor is, ha a megvalósítás hosszabb időt vett igénybe és ritkán egy-egy esetben egyes részeit a levéltári igazgatás ismét érvénytelenítette.

A fenntartók a cselekvési szükségéről azonban mindig meggyőzhetőek voltak kíméletlen elemzéssel, ami érthető adatokon és tényeken, az erre felépített ajánlások szakmailag meggyőző érveken, utólagosan vizsgálható költségbecsléseken, jól megalapozott személyzet-szükségleti vizsgálatokon alapultak. Mindez bizonyítható módon valóban működik.

Fordította: Szabó Attila András

MŰHELY

Filmforgatás a földosztás helyszínén. Tiszanagyfalu, 1985

Forrás: Fortepan/Rádió és Televízió Újság

ZALA VÁRMEGYE LEVÉLTÁRNOKAI 1790–1890

Zala vármegye jegyzői és irattárai a 16–17. században

A nemesi vármegyék levéltárai a tisztségviselők, elsősorban a jegyzők irattáraiból, iratgyűjteményeiből alakultak ki. A vármegyei írásbeliség elterjedését ösztönözte I. Károly rendelete, amely szerint a vármegyéknek jegyzéket (registrumot) kellett vezetniük a közgyűlésekről és az elintézett ügyekről. A zalai főispánnak és az alispánnak már korábban, a 13. században lehetett jegyzője, a vármegyei jegyző (nótarius) tisztségéről azonban a 14. század első feléből valók a legkorábbi Zala vármegyei adatok: István jegyzőt 1312-ben, Györgyöt pedig 1335 és 1349 között említik az oklevelek. Mivel hozzáértő, jogban jártas, litteratus műveltségű nótáriust nehezen lehetett találni, ezért a vármegyében működő hiteleshelyek jegyzőinek szolgáltatait vehették igénybe. Az első Zalából ismert jegyző, aki 1312-ben vármegyei feladatokat látott el, biztosan a zalavári hiteleshely jegyzője volt. Erre a jelenségre a 16. században már több példát is lehet találni; így 1550-ben Porgovczi Balázs litteratus, a kapornaki konvent jegyzője volt egy személyben a vármegye nótáriusa is.

Zala vármegye legkorábbi, 1555-tel kezdődő jegyzőkönyvének címodalán hetési Pete Imre, Dömölki Gáspár, Heteyi János, Vásárhelyi István és Szántóházy Ferenc vármegyei jegyzők neve olvasható. Petét 1533 és 1567 között, Dömölkit 1580-tól és 1587-ig, Heteyit 1588/1589-ben, Vásárhelyit 1590 és 1595 között, míg Szántóházyt 1595-től 1608-ig említik Zala vármegye nótáriusaként a források. Ők örökítették egymásra azokat az iratokat, jegyzőkönyv-töredékeket, amelyekből Szántóházy Ferenc valamikor 1595 után összeállította a vármegye első, ma is rendelkezésünkre álló jegyzőkönyvét. A zalai közgyűlések és törvényszékek legkorábbi protokollumában arról is szó esik, hogy a vármegyének az 1540-es években már adórajstromai és a nyilvános gonosztevőkről kiadott regestrumai voltak.

A fenti irategyütteseken túli – az apátsági vagy konventi hiteleshelyi levéltárakhoz hasonló – rendszerezett levéltári anyaga Zala vármegyének a 16. század második felében még biztosan nem volt. Bizonyítja ezt, hogy a zalai vármegyegyűlés az 1580-as években csak arról rendelkezett, hogy a törökök által elpusztított zalai és somogyi hiteleshelyek (a kapornaki konvent, valamint a zalavári és a somogyvári apátság) iratait szállítsák Szombathelyre és ott bízák a vasvári káptalan őrizetére; a határozatban a vármegye saját levéltárának biztonságba helyezéséről nem esett szó.

Az 1500-as években kialakult gyakorlatot folytatva, a 17. századi Zalában is a vármegye írás- és törvénytudó tisztségviselői, a jegyzők voltak a levéltár őrei. Ők nemcsak kezelték az iratokat, hanem gondoskodtak is azok elhelyezéséről – állandó vármegyeszékhely, illetve székház hiányában – a saját házukban vagy a lakásu-

kon. Erre utal, hogy a vármegye 1640. augusztus 8-i, körmendi közgyűlésén Perneszy Ferenc alispánt és a hivatalban lévő jegyzőt küldték ki a Vas vármegyei Kámba, arra utasítva őket, vegyék át az előző, elhalálozott nótárius özvegyétől a vármegye jegyzőkönyvét és periratait. Az ugyancsak Körmenden, 1651. június 29-én tartott vármegyei közgyűlésen pölöskei Eördögh István alispán és mankóbüki Horváth Ferenc jegyző számolt be arról, hogy a Sopron vármegyei Völcsejen fekvő nemesi kúriájában felkeresték néhai Darás István nótárius özvegyét, Szalay Anna asszonyt, és a korábbi közgyűlés határozata alapján átvették tőle a vármegyei jegyzőkönyveket és peres iratokat, úgyhogy semmi nem maradt az özvegy kezén.

Időnként az alispánok is maguknál őrizték a vármegyei iratok egy részét. Az 1649. szeptember 6-i sümegi közgyűlés jegyzőkönyve szerint Darás István jegyző – mint a vármegye levéltárának őrje – és Tolnai Ferenc, a vasvári káptalan prépostja a vármegye és annak főispánja nevében megintették Perneszy Ferencet, aki 27 esztendeig volt Zala és Somogy alispánja, hogy szolgáltassa vissza Somogy vármegye pecsétjét és kiváltságleveleit, valamint a kinyomtatott országgyűlési törvénycikkeket.¹

Zala vármegye levéltárának kezelői, rendezői a 18. században

A vármegyei levéltárért alapvetően a jegyzők feleltek a 18. századi Zalában is, az iratokkal kapcsolatos gyakorlati teendőket azonban már részben a mellékük rendelt írnokok vagy más tisztségviselők végezték. A legkorábbi, erre utaló adat 1744-ből való: az abban az esztendőben, november 25-én tartott közgyűlésen 12 forintot szavaztak meg a nótárius íródeákjának a Vas vármegyéből visszahozott iratok rendezéséért, valamint a név- és tárgymutatók készítéséért. A levéltár biztonsága és az iratok rendezése végett az 1757. szeptember 11-i közgyűlés ismételten íródeákat rendelt segítségül a vármegyei jegyző mellé, az 1758. májusi közgyűlésen pedig arra utasították a nótáriust, hogy rendezze a Sopron vármegyéből visszakérült iratokat, és lássa el azokat regestrummal és elenchussal (lajstrommal és iratjegyzékkel). A közgyűlés 1759-ben és 1772-ben is szabályozta a levéltári iratok tisztviselők részére való kiadását és azok visszaszolgáltatását, és elrendelte, hogy a jegyző külön listát vezessen a kiadott iratokról, a tisztviselőknek pedig meghagyta, hogy a befejezett ügyek iratait szolgáltassák vissza a levéltárba.

A levéltár teljes anyagának rendezését, illetve feldolgozását – a Helytartótanács 1769. február 9-én kelt leirata alapján – Zala vármegye 1769. március 13-i közgyűlése rendelte el. Mivel ezt a munkát a nagy anyag miatt a jegyzők képtelenek lettek

¹ HU-MNL-ZVL-IV.1.a. [Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek] 1. köt. 1.; Fára József: Zala vármegye levéltára. (Első közlemény.) *Levéltári Közlemények*, 13. (1935) 216–220.; Bilkei Irén – Turbulý Éva: *Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555–1711. I. kötet. 1555–1609.* Zalai Gyűjtemény 29. Zalaegerszeg, 1989, 7–8.; Bilkei Irén: Adatok a középkori és kora-újkorai egyetemjárás és litteratus-műveltség történetéhez Zalában. *Művelődéstörténeti tanulmányok.* Zalai Gyűjtemény 31. Szerk. Turbulý Éva. Zalaegerszeg, 1990, 44.

volna elvégezni, Skublics János táblabíró és Vizlendvay Farkas esküdtet bízták meg a rendezéssel. A vármegye 1771. március 5-i közgyűlésén beterjesztett jelentésből kiderül, hogy az 1555-től 1678-ig és 1716-tól 1750-ig terjedő közgyűlési jegyzőkönyvek elenchusát Hertelendy Gábor főjegyző, Bobok József aljegyző és a nótáriusok írnokai készítették el. A Madarász-örökösöktől visszkapott iratokat Jakasics András és Skublics László jegyzők rendezték és készítettek hozzájuk extraktust (tartalmi kivonatot). Az alispánok és esküdtek beszolgáltatott iratait többnyire a felfogadott regisztrátorok (lajstromozók), Skublics János táblabíró és Vizlendvay Farkas esküdt rendezték, a hivatalban lévő vármegyei főjegyző, Forintos János (majd 1771 májusától Skublics László) pedig a közgyűlési jegyzőkönyvekhez és iratokhoz készített elenchusokat.

Az 1780-as évekre már olyan mennyiségű perirattal rendelkezett a vármegye, hogy a jegyzői hivatal személyzete nem volt elegendő azok kezelésére. Miután a Hétszemélyes Tábla 1786-ban külön, részletes utasítást adott ki a peres iratok rendezéséről, Zala vármegye 1786. augusztus 10-i közgyűlésén az alispán engedélyt kért arra, hogy – tekintettel a peres iratok nagy mennyiségére – két táblabíró és három esküdtet fogadhasson fel az elvégzendő munkára. A vármegye ez ügyben a horvát bánnak tett jelentést, aki a király és a Helytartótanács engedélyének beszerzését követően két táblabíró nevezett ki e feladatra. Ezek egyike Farkas György táblabíró volt, és az ő jelentéséből tudjuk, hogy társával 1791 júniusára fejezte be a peres iratok 1786 októberében megkezdett rendezését. A vármegye egyes adatok szerint 1787-ben Botka Mihály első aljegyzőt jelölte levéltárnoknak, ő azonban valójában 1786-tól 1790-ig első aljegyző, további négy esztendeig pedig másodaljegyző volt, és legfeljebb e tisztségei mellett végezhetett el bizonyos levéltárnoki teendőket.

Zala vármegye egyes tisztségviselői, illetve alkalmazottjai az 1780-as évek végéig hivatali munkájuk mellett, „részmunkaidőben” látták el a levéltári teendőket, az említett táblabírákat pedig csupán bizonyos részfeladatok elvégzésével bízták meg hosszabb-rövidebb időre. Az 1790-es évek elejére viszont a vármegye előljárói is belátták, hogy a levéltári munka teljes embert kíván, ezért olyan állást kell létesíteniük, amelynek betöltője kizárólag a levéltárral foglalkozik. Ilyen előzmények után nevezte ki a vármegye főispánja 1790. szeptember 9-én, évi 300 pengőforint fizetéssel levéltári lajstromozóvá Deák Péter törvényszéki jegyzőt, azzal a céllal, hogy rendezze a vármegye politikai és törvénykezési iratait.²

² Fára: *Első közlemény...* 225–227., 231–232.; Föglein Antal: A vármegyei levéltárak első állandó őrzőhelye. *Levéltári Közlemények*, 20–23. (1942–1945) 196–254., itt 235.; Föglein Antal: A vármegyei levéltárak a XIX. század első felében. *Levéltári Közlemények*, 31. (1960) 175–204., itt 198.; Föglein Antal: A vármegyei levéltárosi állás kialakulása. *Levéltári Közlemények*, 37. (1966) 1:32–62., itt 40–41., 56.

Deák Péter levéltárnok (1790. szeptember 9. – 1791. február 28.)

Deák Péter 1754. február 5-én született a Zala vármegyei Zsitkócon, Deák Ferenc birtokos nemes – az 1665-ben armálist szerzett Deák Péter fia – és Szomi Katalin gyermekeként.³ A korán árvaságra jutott és feltehetőleg anyai nagyszüleihez került, elemi tanulmányait Dobronakon elvégző fiút az 1760-as években az egyik rokona, Szomi Lajos piarista szerzetes, a nyitrai gimnázium paptanára taníttathatta.⁴ A latin nyelvben és jogban is jártasságot szerzett ifjú 1785-ben már Zala vármegye tiszteletbeli esküdtje volt,⁵ és e tisztségében már 1786 és 1789-ig közreműködött a vármegye levéltárának rendezésében.⁶ 1789-től a törvényszék jegyzőjeként tevékenykedett, 1790-ben pedig tagja lett Zala vármegye koronaőrző bandériumának, amelyben – egyes források szerint közlegényként, mások szerint pedig alhadnagyként – kvartélymesteri (szálláscsináló) feladatokat látott el.⁷ Onnan hazatérve, 1790. szeptember 9-én levéltári lajstromozóvá nevezte ki a vármegye főispánja. Az első tényleges zalai levéltárnok legközelebbi teendői közé tartozott a nemesek lajstromjának elkészítése, valamint a közgyűlési jegyzőkönyvek névmutató betűsorosainak vezetése a jegyzői hivatal által megszerkesztett minta szerint.⁸ E feladatok tehát lekerültek a vármegye jegyzőinek válláról, a levéltárnok hivatali előljárója, illetve a levéltár legfőbb őre és felelőse azonban továbbra is (egészen 1849-ig) a főjegyző maradt. Ez tükröződött abban is, hogy a vármegyei tisztújítás során a

³ Dobronaki római katolikus plébánia keresztelési anyakönyve, 1754. (<https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/maribor/dobrovnik/> (utolsó letöltés ideje: 2025. március 14.); vö. Bekő Tamás: Deák Péter, az első zalai levéltáros. *Zalai Hírlap*, 2022. július 16., 4. (Deák Péter életrajzi adatainak felkutatásában Bekő Tamás segédlevéltáros kollégám volt a segítségemre, amit neki ezúton is megköszönök.)

⁴ Turbuly Éva: A Deák család felemelkedése a megyei hivatalvállaló nemességbe. In: *Zalai történeti tanulmányok*, 1994. Zalai Gyűjtemény 35. Szerk. Bilkei Irén. Zalaegerszeg, 1994, 37.; vö. Bekő: i. m. 4.

⁵ HU-MNL-ZVL-IV.1.a. 1785. november 21. 299. sz.; vö. Turbuly: i. m. 37.

⁶ Fára József: Zala vármegye levéltára. (Második, befejező közlemény.) *Levéltári Közlemények*, 14. (1936) 172–195., itt 172.

⁷ HU-MNL-ZVL-IV.1.i. [Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Inszurrekciós iratok] 2. d. No. 6. Jelentések könyve, 1790. május 10. – június 27. (május 24-i és 28-i feljegyzések); *Magyar Kurir*, 1790. június 1. (21. sz.) 617.; Decsy Sámuel: *A magyar Szent Koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak históriája*. Bécs, 1792, 332.; *Vasárnapi Ujság*, 1896. június 7., 376.; Nagy Ágoston: Horváth Ádám Zala megyei koronaőrzőkhöz írt verse és kontextusai. In: *A kis világbeli nagy világ. Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról*. Szerk. Csörsz Rumen István, Mészáros Gábor. Budapest, 2020, 83., 86–87.; vö. Bekő: i. m. 4.

⁸ HU-MNL-ZVL-IV.1.a. 1790. szeptember 9. 415. sz.; Fára: *Első közlemény* 231.; Föglein: *A vármegyei levéltárosi állás...* 40–41.; *Zala megye archontológiája 1138–2000*. Zalai Gyűjtemény 50. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2000, 398.; vö. Bekő: i. m. 4.

hivataláról leköszönő főjegyző lemondásának jelképeként a levéltár kulcsát nyújtotta át a főispánnak.⁹

Deák Péter alig néhány hónapig, 1791 februárjának végéig töltötte csak be a levéltárnoki tisztséget, és 1790. szeptember 20-tól 1791 februárjának végéig összesen 134 forint 10 krajcárt vett kézhez az egész évre megállapított 300 forintnyi fizetéséből.¹⁰ Az 1791. február 22-i közgyűlésen a vármegye jegyzői hivatalának titkára lett, míg két és fél év elteltével a pénzügyeket kezelve látott el felelősségteljes vármegyei tisztségeket. 1793. november 1-től 1803. augusztus 22-ig a Kapornaki járás aladószedője, 1804. június 4-től 1812. április 13-ig pedig Zala vármegye főadószedője volt. Nőtlen maradt, gyermeke nem született, csak a hivatásának élt, és 1822. július 19-én hunyt el Zalaegerszegen.¹¹

Domján József levéltárnok (1791. március 1. – 1794. szeptember 4.)

A levéltárnoki tisztségében Deák Pétert 1791. március 1-től felváltó Domján József 1765. október 23-án született Zalalövőn, birtokos nemesi családban, idősebb Domján József és Szecsődy Katalin fiaként.¹² Tanulmányai befejezése után az apját követve – aki 1777-től 1786-ig a Lövői járás esküdtje, 1786 és 1790 között pedig a járás alszolgabírója volt¹³ – vármegyei szolgálatba állt. Pályafutását írnokként kezdte, majd az 1791. február 22-i közgyűlésen (március 1-jével) vármegyei levéltárnoki kinevezést nyert,¹⁴ és e tisztségét – amelyet a közgyűlés jegyzőkönyve a politikai akták regesztrátorának is nevezett – 1794. szeptember 4-ig töltötte be.¹⁵

⁹ Molnár András: Zala megye reformkori tisztújításai 1819–1847. *Levéltári Szemle*, 39. (1989) 3:18–30., itt 23.

¹⁰ HU-MNL-ZVL-IV.9.o. [Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára. Zala vármegye főadószedőjének iratai. Megyei főadószedői számadások] Főadószedői számadás 1789/1790. Tisztviselők fizetései (Salaria) 101. sz.; Uo. Főadószedői számadás 1790/1791. Tisztviselők fizetései (Salaria) 70. sz.

¹¹ HU-MNL-ZVL-IV.1.a. 1791. február 22. 614/NB. oldal. (Kiegészítés a közgyűlési jegyzőkönyv 614. oldalának 21/10. számú napirendi pontjához.); *Zala megye archontológiája...* 398.; Bekő: i. m. 4.

¹² Lásd [https://hu.wikipedia.org/wiki/Domj%C3%A1n_J%C3%B3zsef_\(zalai_alisp%C3%A1n\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Domj%C3%A1n_J%C3%B3zsef_(zalai_alisp%C3%A1n)) (utolsó letöltés ideje: 2025. február 27.).

¹³ *Zala megye archontológiája...* 297. Ez az adattár nem tud idősebb Domján József alszolgabíróságáról, csupán esküdtként említi, és tévesen vele azonosítja a levéltárnokot (uo. 400.). Idősebb Domján József 1790-ben Zala vármegye koronaőrző bandériumának számtartója volt, alhadnagy rangban, és Decsy Sámuel ennek kapcsán említi a vármegye volt alszolgabírójaként. (Lásd Decsy: i. m. 332.) Idősebb Domján József a zalai bandérium által vezetett Jelentések könyvébe mint „hadnagy és hadi számadó” írta be feljegyzéseit. (HU-MNL-ZVL-IV.1.i. 2. d. No. 6. 1790. május 12-i és 15-i feljegyzések.)

¹⁴ HU-MNL-ZVL-IV.1.a. 1791. február 22. 614/NB. oldal. Domján levéltárnoki kinevezésének dátumát későbbre, 1791 augusztusára teszi: *Zala megye archontológiája...* 400.

¹⁵ HU-MNL-ZVL-IV.9.o. Főadószedői számadás 1793/1794. Tisztviselők fizetései (Salaria) 39. sz.; Fára: *Első közlemény...* 232.; *Zala megye archontológiája...* 400.

Munkájának részleteit egyelőre nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy a Helytartótanács az 1791. augusztus 19-én kelt leiratában rosszallását fejezte ki a levéltárnoki állás állandósítása miatt, arra hivatkozva, hogy ez a tisztség nem szerepel a fizetett tisztviselők között az 1784/1785. évi vármegyei költségvetésben, azaz nincs meg a pénzügyi fedezete a fizetésének. A Helytartótanács ezért csak ideiglenesen, az országgyűlés intézkedéséig vette tudomásul a levéltárnok kinevezését.¹⁶ (Domján egyébként levéltárnokként szintén évi 300 forint fizetéssel rendelkezett, amiből hivatalviselésének első évében, 1791. március 1-től október végéig 200 forintot vett kézhez.)¹⁷

Domján József „archivárius” 1794. szeptember 4-től a Lövői járás alszolgabírójaként,¹⁸ 1798. június 19-től pedig ugyanennek a járásnak a főszolgabírójaként folytatta vármegyei pályafutását.¹⁹ Az 1819. július 5-i vármegyei tisztújítás során őt is jelölték az első alispáni tisztségre, de az 1017 szavazattal megválasztott Hertelendy Györggyel szemben mindössze öt szavazatot kapott. A tisztújítás második napján viszont 612 szavazattal (202 voksnyi többséggel) másodalispánná választották, és ezzel vármegyei karrierjének csúcsára ért.²⁰ Egyik tisztviselőtársa, Sellyey Elek főszolgabíró (a későbbi másodalispán) szerint Domján csak „*parázna, üres és kíméletlen rágalalmazása által vitte*” „*cancellistasága után második alispánnnyig*”, és egyesek őt akarták látni az első alispáni székben, amikor két év elteltével mozgolódní kezdtek a részrehajlás nélkül csak hivatalának élő Hertelendy György ellen. Hertelendy azonban megerősítette pozícióját Zala vármegye 1822/1823. évi rendi ellenállása (a rendeleti kormányzással való szembeszállás) során, amelyben azután Domján is az első alispán mellé állt, és másodalispán maradt az 1825. június 6-i vármegyei tisztújításig.²¹

Időközben Domján Józsefnek az első feleségétől, Egerváry Máriától 1798-ban egy fia, majd a második nejétől, Tuboly Borbálától 1800 és 1820 között nyolc fia és három lánya született.²² Élete utolsó éveiben a közéletről visszavonulva, mintegy

¹⁶ Fára: *Első közlemény...* 232.; Föglein: *A vármegyei levéltárosi állás...* 41.

¹⁷ HU-MNL-ZVL-IV.9.o. Főadószedői számadás 1790/1791. Tisztviselők fizetései (Salaria) 71. sz.

¹⁸ Ifjabb Domján József alszolgabíróvá való kinevezése: HU-MNL-ZVL-IV.1.a. 1794. szeptember 4. 158/137. sz. E tisztségének kezdő dátuma téves, későbbi a megyei archontológiában: 1795. május 4. (*Zala megye archontológiája...* 400.)

¹⁹ *Zala megye archontológiája...* 400.

²⁰ Degré Alajos: Pálóczi Horváth Ádám és az 1819. évi zalai tisztújítás. In: *Tanulmányok. Zalai Gyűjtemény* 2. Szerk. Degré Alajos. Zalaegerszeg, 1974, 49.

²¹ Molnár András: Zala megye politikai viszonyai a reformkor hajnalán – Sellyey Elek főszolgabíró feljegyzései. *Levéltári Szemle*, 51. (2001) 4:29–40., itt 38.; vö. *Zala megye archontológiája...* 400.

²² Lásd [https://hu.wikipedia.org/wiki/Domj%C3%A1n_J%C3%B3zsef_\(zalai_alisp%C3%A1n\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Domj%C3%A1n_J%C3%B3zsef_(zalai_alisp%C3%A1n)). (utolsó letöltés ideje: 2025. február 27.).

321 holdas földbirtokán gazdálkodott,²³ és 1831. szeptember 23-án hunyt el Zalalövön.²⁴

Háry Farkas levéltárnok (1794. szeptember 4. – 1850. április 27.)

A Domján Józsefet követő levéltárnok, Háry Farkas 1765 körül született Koppányban, Háry Mihály birtoktalan kismemes fiaként. 1777 és 1779 között a kanizsai piarista, majd 1780-ban a keszthelyi premontrei gimnáziumban végezte tanulmányait. Ezt követően valószínűleg valamelyik királyi akadémián tanulhatott tovább, és 1789-ben mint lajstromozó (regestrátor) lépett Zala vármegye szolgálatába. 1791 augusztusában 45 krajcárban határozták meg a regestratoriapidíját. 1794. szeptember 4-én a vármegye főispánja archiváriussá nevezte ki a „*levelestár gondviselésére*”. Hivatali tevékenysége során hamar tekintélyt szerzett magának; ezt bizonyítja 1801. december 10-i táblabírói kinevezése.²⁵

Háry Farkas már a levéltár állapotáról készített és a vármegye 1794. december 15-i közgyűlésén bemutatott első jelentésben is tanújelét adta a rendezési munkálatokra való rátermettségének. A jelentést ugyan Forintos Gábor, a vármegye főjegyzője írta alá, de az valójában Háry műve volt. A levéltárnok nemcsak a „*juridica acta*” (jogszolgáltatási iratok) rendezéséről tett benne említést, hanem teljes részletességgel kiterjeszkedett a „*politica acta*” (politikai, közigazgatási iratok) rendezésére is. A közgyűlés tudomásul vette a jelentést és annak nyomán a következő határozatot hozta: „...*az polgári rendtartásbélieknek [tudniillik a politikai, közigazgatási iratoknak] gyorsabb sorban szedésére nézve még egy lajstromozó (registrator) 2/5 krajcár napibérrel és egy író [írnök] vétetessenek fel; az előbbi lajstromozónak, Nagy Mihály úrnak szorgalmatos szolgálatja tekintetéből napibére 1 forintra emeltetvén, az írónak árkusszámmra 10 krajcár fog fizettetni. A nap- és árkusszámokat pedig a levelestárnok fogja bizonyítani.*”²⁶ (Nagy Mihály 1793 novemberének elejétől 1794 októberének végéig 279 forint 45 krajcár, 1794 novemberétől 1795 októ-

²³ Molnár András: Zalalövő története 1790–1849. In: *Zalalövő története az ókortól napjainkig*. Szerk. Molnár András. Zalalövő, 1998, 252., 259.

²⁴ Zalalövői római katolikus plébánia halotti anyakönyve, 1831. A Zala vármegyei levéltárnokok (és családtagjaik) anyakönyvi adatainak felkutatásában nagy segítségemre volt Kulcsár Bálint levéltáros kollégám, amiért neki ezúton is köszönetet mondok.

²⁵ Fára: *Első közlemény...* 232.; Fára: *Második, befejező közlemény...* 172.; *Zala megye archontológiája...* 418.; *Zalai életrajzi kislexikon*. 3. jav. bőv. kiad. Szerk. Fatér Bernadett et al. Zalaegerszeg, 2005, 125–126. Háry levéltárnoki kinevezése: HU-MNL-ZVL-IV.1.a. 1794. szeptember 4. 158/137. sz.

²⁶ HU-MNL-ZVL-IV.1.a. 1794. december 15. 101/39. sz.; vö. Fára: *Második, befejező közlemény* 172–174. Egy korabeli címtár 1794-ben, 1795-ben és 1796-ban nemcsak Nagy Mihályt, hanem (tévesen) Háry Farkast is „registrator”-nak nevezte Zala vármegye tisztikarában. (*Magyar Almanak MDCCXCIV-ik esztendőre*. Bécs, [1793], 287.; *Magyar Almanak, MDCCXCV-ik esztendőre*. Bécs, [1794], 248.; *Magyar Almanak MDCCXCVI-ik esztendőre*. Bécs, [1795], 248.)

beréig pedig 90 forint napidíjat kapott a jogszolgáltatási iratok, illetve a törvény-széki levéltár „registrator”-aként.)²⁷

Háry következő, 1809. évi jelentése már egy csaknem teljes egészében rendezett levéltár képét mutatta. A vármegye nagy meglepéssel vett tudomást levéltárno-ka munkásságáról, és elismerését azzal is kifejezte, hogy büszkén mutatta be a ren-dezett levéltárat az 1809. március 5-én a vármegye székhelyére, Zalaegerszegre látogató nádornak, József főhercegnek, aki azt – amint a vármegye közgyűlési jegy-zőkönyvében olvasható – „jó karban lenni” tapasztalta.²⁸

Háry Farkas nemcsak annak köszönhetette eredményeit, hogy a Hétszemélyes Tábla 3152/1786. számú rendeletében lefektetett utasításoknak megfelelően járt el a levéltár rendezése során, hanem annak is, hogy tanulmányozta a más vármegyék levéltáraiban véghez vitt rendezéseket. E célból a horvátországi Kőrös vármegye alispánjától, Inkey Imrétől levélben kért ismertetést a kőrösi levéltár állapotáról, amit Inkey meg is küldött neki. Háry a Zalaegerszegen járó Sopron vármegyei levéltárnokot, Talabér Ignácot kérte meg, hogy neki is küldje meg azt az ismerte-tést, amit soproni kollégája Balla Gábor Pest vármegyei levéltárnoktól kapott az ottani levéltárról.

Háry Farkas a fentiek alapján pár évtized alatt olyan rendet teremtett Zala vár-megye levéltárában, hogy más vármegyék, így Sopron és Vas levéltárnokai is eljöt-tek annak tanulmányozására. Sopron vármegye levéltárnoka, Talabér Ignác 1829. december 2-án kelt levelében így írt Hárynak a zalai levéltárban tett az évi látoga-tása során szerzett tapasztalatokról: „...elbeszéltettem neki [tudniillik a soproni alispánnak], mely szép rendbe találtam a dicsért megyének irományait, azon óhaj-tással, ha saját irományainkat is ahhoz hasonló rendbe hozni képes lehetnék; mely merész kívánság!”²⁹

Alapvetően Háry levéltárnoki munkájának eredményeként alakult ki Zala vár-megye 1849 előtti levéltárának napjainkban is fennálló rendje. A rendezés során szétválasztotta a közigazgatási és jogszolgáltatási iratokat, és önálló egységbe vonta a II. József korában keletkezett levéltári anyagot. Az így kialakított irategyüttesek többségéhez elkészítette, illetve beosztottjaival elkészíttette a használatukhoz szük-séges segédleteket, betűrendes mutatókat és lajstromokat. Főként az ő munkássá-

²⁷ HU-MNL-ZVL-IV.9.o. Főadószedői számadás 1793/1794. Diurna in diversis Functionibus pub-licus No. 212.; Ugyanott: Főadószedői számadás 1794/1795. Diurna in diversis Functionibus publicus No. 245.

²⁸ HU-MNL-ZVL-IV.1.a. 1809. március 23. 2. sz. (306. p.); vö. Fára: *Második, befejező közlemény...* 175.

²⁹ Háry Farkas levéltárnok Zala vármegye levéltárára vonatkozó iratai (köztük Talabér Ignác idézett levele): HU-MNL-PVL-IV.79. [Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára. Pest Megyei Levéltár történetére vonatkozó iratok gyűjteménye] 1. d. (Fára József főlevéltárnok irathagyaté-ka.) Háry Farkas iratai 1784–1829.; Fára: *Második, befejező közlemény...* 172., 175.

gának köszönhetjük, hogy a levéltár anyagának 1849-ig terjedő része napjainkban is viszonylag könnyen kutatható.³⁰

Háry Farkas mindvégig Zalaegerszegen élt a feleségével, Horváth Erzsébettel, akivel népes családot nevelt fel. Az 1845. évi nemesi kataszter készítésekor öt fiával és három (az akkor lajstromozó, később pedig ugyancsak levéltárnoki hivatalt viselő Ágoston fiától született) fiúunokájával együtt vették számba a megyeszékhelyen.³¹ Magánéletének biztonságát, illetve anyagi helyzetét időközben többször is komoly csapás érte. Amikor 1805. június 7-én leégett Zalaegerszeg mezőváros nagy része és 206 ház vált a lángok martalékává, az Ekkenperger Ádámnál lakó levéltárnok ingóságai is elégték, mintegy 700 forint értékben. Ennél is nagyobb kára lett Háry Farkasnak az 1826. július 18-i – a plébániatemplom mellett 120 lakóházat, 62 pajtát és 98 istállót megsemmisítő – hírhedt zalaegerszegi tűzvészben. Ekkor leégett a saját háza, pajtája és istállója is, ezért átmenetileg a kvartélyházban lévő főjegyzői hivatalban kapott két szobát.³² Ez a tűzvész egyébként közelről fenyegette a város központjában levő vármegyeházát is, melynek udvarán, a levéltár ablakai előtt mintegy 350 öl tűzifa volt felhalmozva. A szerencsétlenség arra indította a vármegyét, hogy a székház nagyobb fokú tűzbiztonságáról gondoskodjék, ezért elrendelték, hogy a levéltár ablakaira szereljenek fel vastáblákat, a faajtók helyére pedig tegyenek vasajtókat.³³

Háry Farkas levéltárnoki munkáját kezdettől fogva két beosztott, egy levéltárnoki segéd és egy lajstromozó is segítette. Munkabeosztásuk szerint a levéltárnok a csaknem havonként tartott vármegyei nagy- és kisgyűlésekhez, törvényszékekhez, számvevőszékekhez szükséges iratokat kereste ki, azokat előkészítette, az újonnan beérkező iratanyagot pedig elrakta. A levéltárnoki segéd a polgári és büntetőpercek iratait kezelte, s vezette az azok kiadására és visszaérkezésére vonatkozó segédkönyveket. A lajstromozó a gyűlések irományainak lajstromozásával foglalkozott. A Helytartótanács azonban túl nagynak tartotta a levéltár személyzetét, ezért 1830-ban elrendelte a levéltárnoki segéd és a lajstromozó elbocsátását. Zala vármegye előterjesztéssel élt a rendelet miatt és annak hatálytalanítását kérte, de a Helytartótanács, arra utalva, hogy más vármegyékben a főjegyző egymaga látja el a levéltárnoki teendőket, s Zalában ezen kívül külön levéltárnok is van, a két – szerinte – fölösleges alkalmazott elbocsátását rendelte el, elsősorban a vármegye házipénztárának anyagi megterhelése miatt. Zala vármegye a királyhoz fordult a

³⁰ Fára: *Második, befejező közlemény...* 172–186.; *Zalai életrajzi kislexikon...* 126.

³¹ HU-MNL-ZVL-IV.1.e. [Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára. Zala vármegye nemesi közgyűléseinek iratai. Nemességi ügyek] Tekéntetes nemes Zala vármegye kétségtelen nemességének lajstroma, 1845. 470. p. Egerszegi járás, Zalaegerszeg.

³² Csomor Erzsébet: Járványok, elemi csapások Zalaegerszegen a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. In: *Végvárból megyeszékhely. Tanulmányok Zalaegerszeg történetéből.* Zalai Gyűjtemény 61. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2006, 76., 78., 79.

³³ Fára: *Második, befejező közlemény...* 183–184.

Helytartótanács rendelete ellen, kérelmében rámutatva nagy területi kiterjedésére s az emiatt folyton szaporodó iratanyaggal járó többletmunkára. Ezzel évekig tartó huzavona indult meg a levéltár személyzete körül, mert a kormányzék még azt sem akarta megengedni, hogy a vármegye ezeket az alkalmazottakat – az adózók pénzét kezelő házipénztár helyett – a nemesi pénztárból fizesse. Miután a Helytartótanács 1844-ben végül mégis hozzájárult ahhoz, hogy megtarthassák a levéltár személyzetét a régi létszámában,³⁴ 1841. május 1-jétől 1847 áprilisának végéig a lajstromozónak évi 200, az írnoknak pedig évi 180, összesen 2280 ezüstforintot fizettek ki a vármegye nemesi pénztárából (e költségeket a továbbiakban, 1847 májusától – felsőbb engedelem birtokában – ismét a házipénztár viselte).³⁵

A vármegye főispánja az 1840. szeptember 30-i tisztújítás során nevezte ki lajstromozóvá a levéltárnok fiát, Hány Ágostont (vagy Gusztávot), a törvényszéki iratokat kezelő pertárnokká pedig Muzsik Károlyt.³⁶ Őket e tisztségükben az 1847. június 15-i tisztújítás során is megerősítette a vármegye főispáni helyettese,³⁷ és 1849 júniusában szintén ugyanezeket a hivatalokat töltötték be.³⁸ Mellettük 1846 őszétől további két fővel bővült a vármegye archívumának segédszemélyzete: az adminisztrátor a november 9-i közgyűlésen Farkas Endre táblabíró és Könczöl Ferenc törvényszéki jegyzőt bízta meg, hogy az idős levéltárnok hivatali terheit csökkentve, rendezzék a vármegye levéltárát.³⁹ Farkasnak és Könczölnek „1847-ik és 1848-ik évekre, amidőn ebbeli foglalatosságaiktól a megye közönsége által felmentettek”, a nemesi pénztárból ezüstben 656 forint 25 krajcárt fizettek ki.⁴⁰

Hány Farkas nem minden téren alkotott maradandót. Amikor Skublics Károly zalaszentbalázi birtokos 1831. augusztus 8-án Zala vármegye leendő nemzeti könyvtárának adományozta 790 műből álló, 1954 kötetes, gazdag családi könyvtárát, azt a levéltár egyik szobájában helyezték el, kezelésével pedig a levéltárnokot bízták meg. Hány a vármegyeházán eléggé mostoha körülmények között működtette a könyvtárat, és mindenféle meghatalmazás vagy megbízás nélkül elkészítette, majd 1836-ban ki is nyomtatta annak katalógusát, utólag pedig mindezekért tiszteletdíjat kért az adományozótól. Amint arra Skublics Károly táblabíró rámutatott a vármegyének írt beadványában, Hány szakszerűtlenül, dilettáns módon, a címle-

³⁴ Fára: *Második, befejező közlemény...* 184–185.; Föglein: *A vármegyei levéltárosi állás...* 56–57.

³⁵ BTM KM [Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma] Leltári szám: 29.672. Díszalbum a Zala megyei nemesi pénztár gondnoka, Koppány Ferenc számára. Zalaegerszeg, 1864. augusztus 8 – Pusztaszentlászló, 1864. szeptember 8. 33. tétel.

³⁶ *Hirnök*, 1840. október 8., [2.]

³⁷ *Pesti Hirnap*, 1847. június 27., 418.

³⁸ Molnár András: „Zalának elszállt lelke...”. Csertán Sándor kormánybiztos jelentései és levelei, 1849. május 26. – július 29. *Századok*, 133. (1999) 2:329–372., itt 346.

³⁹ Fára: *Második, befejező közlemény...* 185.

⁴⁰ BTM KM Leltári szám: 29.672. Díszalbum... 50. tétel.

írási szabályokat mellőzve, valamennyi könyv címét (többször tévesen, pontatlanul) latin nyelvre fordítva, a szerzőket és műveiket számos esetben rosszul, azonosíthatatlanul besorolva készítette el a könyvtár katalógusát, amely így használhatatlan lett.⁴¹

A levéltárnoki munkájában máskülönben végtelenül precíz és szorgalmas – ugyanakkor a szervilizmusig lojális és alázatos⁴² – Hány Farkas Zala vármegye valamennyi, 1794 és 1849 közötti főispánjának és főispáni helyettesének bizalmát élvezhette, ugyanis háromévente (tisztújításról tisztújításra) ők nevezték ki levéltárnoknak, illetve erősítették meg e hivatalában. Noha ennyi ideig senki más nem viselt hivatalt Zalában,⁴³ a Hányt övező bizalom korántsem lehetett töretlen, illetve általános a vármegyében. Az akkor már 68. életévében járó levéltárnok arról panaszkodott egyik, 1833 októberében írt levelében, hogy *„az elszaporodott ifjú urak, ha lehetne, mint a vén kapufát, egyszerre kitaszítanának. Ifjabbik Kehida is – utalt az akkor éppen 30 esztendősz Deák Ferencre – azt monda restauratiókor [az 1831-es vármegyei tisztújítás alkalmával]: »már vén, ifjú köll helyette«.*”⁴⁴ Hány egyébként mindvégig tartózkodott a nyilvános politizálástól, és a zalai nemesség 1847. évi politikai minősítésekor is az *„elvük ki nem vehető”* kategóriába sorolták.⁴⁵

Hány Farkas végül mintegy öt és fél évtizedig, 1850. április 27-ig viselte levéltárnoki hivatalát. Ekkor hajlott korára hivatkozva kérte nyugdíjazását. Kérelmét Bogyay Lajos cs. kir. megyefőnök az alábbiakkal támogatta: *„Hány Farkas 85 éves, római katolikus, Zala megyének 61 évig levéltárnoka lévén, szolgálatának egész ideje alatt hivatalos dolgát nem csak, hogy lelkiismeretesen teljesítette, hanem a felséges uralkodóháznak oly tántoríthatlan híve volt, hogy minden időben magát, mint leg-hívebb alattvalóhoz illett, példásan viselte, sőt, mint a közvélemény tartja, a kormány fő férfitársaival is titkos viszonyban lévén, a megyének szellemi állapotáról főbb helyekre gyakran jelentéseket is tett. Eddigi fizetése a megyétől 300 pengőforint volt. Neje múlt 1849-ki december 23-án elhalálozván, hét élő gyermeke van. Házi körül-*

⁴¹ Jakab Géza – Németh László: Országos Nemzeti Könyvtár-építő mozgalom a reformkor elején Zalában. *Magyar Könyvszemle*, 74. (1958) 1–4:267–271.; Fülöp Géza: Skublics Károly és Zala megye közkönyvtára. *Magyar Könyvszemle*, 91. (1975) 1–4:314–316.

⁴² Hány Farkas e tulajdonságait tükrözik Szegedy Ferenc alispánhoz írt levelei: HU-MNL-VeVL-XIII.22. [Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Vármegyei Levéltára. A Szegedy család (Ötvös) iratai] 3. d. Szegedy III. Ferenc zalai alispán iratai. Hány Farkas levelei Szegedy Ferenchez, Zalaegerszeg, 1826. február 5., 1826. február 23., 1826. március 16., 1827. március 9.

⁴³ Molnár: *Zala megye reformkori tisztújításai...* 24., 26.

⁴⁴ HU-MNL-ZVL-XIII.25. [Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára. Séllyey család iratai] 11. d. Séllyey Elek levelezése. Hány Farkas levele Séllyey Elekhez, Zalaegerszeg, 1833. október 7. Idézi Molnár András: *A fiatal Deák Ferenc. A felkészülés és a zalai pályakezdet évei 1803–1833*. Budapest, 2003, 256.

⁴⁵ Molnár András: A zalai nemesség politikai erőviszonyai 1847-ben. Kovács László kimutatása Széchenyi István gróf számára. In: *Zalai történeti tanulmányok 2009*. Zalai Gyűjtemény 67. Szerk. Paksy Zoltán. Zalaegerszeg, 2009, 154.

ményei nagyon aggodalmasak, elannyira, hogy kis lakóházán s egy pár hold szántó-földjein kívül, melyeken még adósság is van, egyebe nem lévén, jelenleg 7 hónapi beteges állapota miatt igen sokban szükségét szenved.”⁴⁶ Az uralkodó a fentiekre való tekintettel 1850. december 8-án kelt rendeletével évi 300 forint kegydíjban részesítette,⁴⁷ ezt azonban nem sokáig élvezhette, mert a „*pensionatus archivarius*” (nyugalmazott levéltárnok) életének 86. esztendejében, 1851. november 20-án elhunyt Zalaegerszegen.⁴⁸

**Könczöl Ferenc megyei lajstromozó (1850. április 27. /1849. október 22./
– 1854. június 5.)**

Háry Farkas utódja a levéltárnoki tisztségben 1850-ben Könczöl (Köntzöl, Keönczeöl) Ferenc lett, aki 1799. január 30-án született Hottón, Könczöl Pál és Fölnagy Róza fiaként.⁴⁹ 1813-tól 1815-ig a szombathelyi premontrei gimnázium növendéke volt.⁵⁰ Tanulmányai befejezését követően, Zala vármegye 1819. július 5-i tisztújító közgyűlésén a főispáni helyettes az Egerszegi járás tiszteletbeli esküdtjévé nevezte ki.⁵¹ Amikor az adminisztrátor a vármegye 1824. december 13-i közgyűlésén hivatali visszaélések miatt elmozdította a tisztségéből Tuboly József kanizsai állapotási (katonai) biztost, a helyére az addig a zalaegerszegi börtönkápolna építésére biztosként felügyelő Könczöl Ferencet nevezte ki, akit december 17-én iktattak be Nagykanizsán az új hivatalába.⁵² E tisztségét közel 16 évig viselte, és arról hivatalosan az 1840. szeptember 28-i tisztújítás alkalmával

⁴⁶ HU-MNL-ZVL-IV.151.b. [Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára. Zalai cs. kir. Megyehatóság iratai. Megyefőnöki általános iratok] 1850. XVI. G. 1615.; vö. Fára: *Második, befejező közlemény...* 186. A megyefőnök által említett, Háry által „főbb helyekre” tett jelentések azok a Zala vármegyei beszámolók lehetnek, amelyek a császári titkosrendőrség bécsi központjába, a Központi Információs Bizottság (*Zentralinformationskomitee*) magyarországi és erdélyi osztályához futottak be, és a többi besúgójelentéssel együtt az osztály 1837-től 1847-ig vezetett, könyomattal sokszorosított ülésjegyzőkönyveiben olvashatóak. Ezeket lásd: HU-MNL-OL-A 105. [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Magyar kancelláriai levéltár. Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája. Informations-Protocolle der Ungarisch-Siebenbürgischen Sektion].

⁴⁷ Fára: *Második, befejező közlemény...* 186.

⁴⁸ Zalaegerszegi római katolikus plébánia halotti anyakönyve, 1851.; vö. *Zalai életrajzi kislexikon...* 125.

⁴⁹ Boncodföldi római katolikus plébánia keresztelési anyakönyve, 1799. Könczöl családjának férfitagjairól lásd HU-MNL-ZVL-IV.1.a. Catastrum Nobilium Comitatus Zaladiensis de Anno 1829. 283. Egerszegi járás, Hottó; Ugyanott: Tekéntetes nemes Zala vármegye kétségtelen nemességének lajstroma, 1845. 402. Egerszegi járás, Hottó.

⁵⁰ A szombathelyi premontrei gimnázium anyakönyvei, 1809–1850. Adatbázis, 1714. sz. (Az adatbázis anyagáért Sasfi Csabának tartozom köszönettel.)

⁵¹ HU-MNL-ZVL-IV.1.a. 1819:1314.

⁵² HU-MNL-ZVL-IV.1.a. 1824:2409.

mondott le.⁵³ Két hónappal korábban, az 1840. július 27. – augusztus 10-i vármegyei közgyűlésen – ahol Deák Ferenc elmondta nevezetes országgyűlési követbeszámolóját – tiszteletbeli aljegyzői címet kapott,⁵⁴ egy évvel később, 1841. augusztus 2-án pedig a vármegye táblabírójává nevezte ki a főispán.⁵⁵ Az 1841. április 26-i közgyűlésen rábízták a katonai újoncok besorozásának folytatását,⁵⁶ azután 1842. szeptember 19-én a vármegye csődtörvényszékéhez nyert jegyzői kinevezést.⁵⁷

Könczöl az 1840-es évek elején anyagilag támogatta az 1840. július 27. – augusztus 10-i közgyűlésen Deák Ferenc tiszteletére létrehozott nevelési alapítványt,⁵⁸ 1845 márciusában Deákot követve önkéntes adózást vállalt,⁵⁹ 1847 nyarán pedig meggyőződéses ellenzékiként jellemezték.⁶⁰ Az 1846. november 9-i közgyűlésen Farkas Endre táblabíró mellett őt bízta meg a főispáni helyettes, hogy segítsen az idős levéltárnoknak a vármegye levéltárának rendezésében.⁶¹ 1848. március 21-én tagja lett a zalaegerszegi nemzetőrség rendszabályainak kidolgozásával megbízott bizottságnak,⁶² áprilisban a város nemzetőrségében a második század főhadnagya, július 18-án pedig az első század századosa volt.⁶³ 1848 májusában az újonnan szervezett Egerszegi kerületi (Zalaegerszegi középponti) törvényszék helyettes bírója lett,⁶⁴ a májusi önkormányzati választási és a júniusi országgyűlési képviselőválasztási névjegyzékekben pedig zalaegerszegi házbirtokosként és megyei levéltárnokként szerepelt.⁶⁵

⁵³ HU-MNL-ZVL-IV.1.a. 1840:2390.

⁵⁴ HU-MNL-ZVL-IV.1.a. 1840:1652.

⁵⁵ HU-MNL-ZVL-IV.1.a. 1841:1912.

⁵⁶ HU-MNL-ZVL-IV.1.a. 1841:1325.

⁵⁷ HU-MNL-ZVL-IV.1.a. 1842:2947.

⁵⁸ Molnár András: Deák zalai tisztelői. A Deák Ferenc nevelési alapítvány első évtizede (1840–1850). In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk. Baráth Magdolna, Molnár Antal. Budapest–Győr, 2012, 388.

⁵⁹ Molnár András: „A zalai ágyúzás”. Zala megye önkéntes adózói (1845–1848). *Századok*, 130. (1996) 5:1211–1240., itt 1233.

⁶⁰ Molnár: *A zalai nemesség*... 149.

⁶¹ Fára: *Második, befejező közlemény*... 185.

⁶² Sebők Samu: *Adatok Zalaegerszeg r. t. város történetéből*. Zalaegerszeg, 1902, 73.; Molnár András: *Zalaegerszeg 1848–1849-ben*. Zalaegerszegi Füzetek 5. Zalaegerszeg, 1998, 25.

⁶³ Novák Mihály: *Zalavármegye az 1848/49. évi szabadságharcban*. 2. bőv. kiad. Zalaegerszeg, 1906, 22., 31.; Sebők: i. m. 74., 77.

⁶⁴ Molnár András: Az igazságszolgáltatás szervezeti reformja Zala megyében 1848-ban. In: *Degré Alajos emlékezete. Tudományos emlékülés. Zalaegerszeg, 2009. május 14.* Budapest–Zalaegerszeg, 2010, 142.

⁶⁵ Molnár: *Zalaegerszeg 1848–1849-ben*... 117.

E tisztségei mellett Zala megye Állandó Bizottmánya 1848. szeptember 28-án a zalai önkéntes nemzetőrszázlójú újoncait besorozó megyei biztos segédjévé nevezte ki,⁶⁶ és Könczöl november–december folyamán, valamint 1849 nyarán is honvéd újoncozási biztosként tevékenykedett az Egerszegi járásban.⁶⁷ Zala megye tisztikárának 1849. június 7-én készített névsorában Hány Farkas levéltárnok mellett lajstromozóként, egyszersmind segédlevéltárnokként szerepelt.⁶⁸ Kilenc nappal később arra kérte az Állandó Bizottmányt, hogy mentse fel a Kelemen-alapítvány gondnoki teendői alól,⁶⁹ június 24-én pedig „pertári írnok”-ként említette egy csódtörvényszéki beadvány.⁷⁰ A szabadságharc leverését követően, 1849. október 22-én (saját nyilatkozata szerint december 27-én) a cs. kir. hatóságok szintén regisztratori, azaz lajstromozói munkakörbe nevezték ki Hány mellé, az idős archivárius 1850-ben történt nyugdíjazását követően pedig a cs. kir. megyefőnöki hivatal egyedüli levéltárnoka lett.⁷¹

Amint korábban szó esett róla, a peres ügyek kezelése bizonyos fokig már 1850 előtt, Hány Farkas levéltárnokságának utolsó évtizedében is elkülönült a többi levéltári aktáétól. Az abszolutizmus idején hivatalosan is szétválasztották a közigazgatási és az igazságszolgáltatási ügyek kezelését: a lajstromozónak (levéltárnoknak) kinevezett Könczöl Ferencet bízták meg a vármegye régi levéltárának kezelésével, míg a cs. kir. megyei törvényszék Paár Károly személyében külön levéltárnokot kapott. Az elkülönítés azonban nem volt teljes, mert noha a törvényszéki levéltárnok a vármegyeháza külön helységében foglalkozott a peres iratok kezelésével, gyakorta kellett dolgoznia a régi levéltárban is, hogy iratanyagot keresen a folyamatban lévő perekhez. Ebből bizonyos hatásköri összeütközések adódtak, mert Könczöl nem volt hajlandó felelősséget vállalni a régi levéltár anyagának biztonságáért, miután abba rajta kívül Paár is szabadon bejárhatott.⁷²

⁶⁶ HU-MNL-ZVL-IV.102.a. [Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára. Zala vármegye (Állandó) Bizottmányának iratai. Jegyzőkönyvek] 1848:2053.; vö. *Nagykanizsa és környéke 1848–1849-ben. Okmánytár*. I. kötet. Sajtó alá rend. Hermann Róbert és Molnár András. Nagykanizsa, 2000, 190.

⁶⁷ Hermann Róbert: Az 56. honvédszázlójú története (1848. október – 1849. október). In: *A szabadságharc zalai honvédei 1848–1849*. Zalai Gyűjtemény 33. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 1992, 203.; Molnár: *Zalaegerszeg 1848–1849-ben...* 64.; Molnár András: Honvéd önkéntesek toborzása és újoncozás a Lendva-vidéken 1848–1849-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 120. (2007) 3:877–895., itt 886.

⁶⁸ Molnár: „Zalának elszállt lelke...” 346.

⁶⁹ HU-MNL-ZVL-IV.102.a. 1849. június 16. 166. sz.

⁷⁰ HU-MNL-ZVL-IV.14.i. [Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára. Zala vármegye törvényszékének iratai. Csődületi perek] Fasc. 1. No. 7. Hegyi Domonkos kérelme Csertán Sándor kormánybiztoshoz, Pest, 1849. június 24.

⁷¹ Fára: *Második, befejező közlemény...* 186.; *Zala megye archontológiája...* 301., 438. Könczöl az 1852 júliusában a cs. kir. soproni kerületi főispánhoz írt szabadságolási kérelmében említi az 1849. december 27-i regisztratori kinevezését: HU-MNL-ZVL-IV.151.b. 570. d. 1852. XIV. F. 4769.

⁷² Fára: *Második, befejező közlemény...* 186–187.

Az évi 700 forintnyi fizetéssel rendelkező megyei lajstromozó, Könczöl Ferenc a – máskülönben nem a vármegyeházán, hanem attól elkülönülve, a kvartélyházban (a tisztségviselők szállásházában) működő – cs. kir. megyefőnöki hivatal személyzetéhez tartozott, amelynek adminisztratív vezetője a kiadó volt. A kiadó feladatai közé tartozott az átvett ügyiratok írnokkal való letisztáztatása és eljuttatása a címzettekhez, valamint az iratok irattárba, illetve levéltárba tétele, amelynek végrehajtásáról a lajstromozó (levéltárnok) gondoskodott. A levéltárnok feladata volt egyes lajstromok készítése is, mint például 1850 nyarán, amikor a kerületi főispán bekérte az 1848–1849. évi megyei közgyűlés (pontosabban az Állandó Bizottmány) jegyzőkönyveihez tartozó index (mutatókönyv) másolatát. Ugyancsak a lajstromozó készített másolatokat olyan iratokról, amelyek már levéltárba kerültek ugyan, de valamilyen célból másolatban felsőbb hatósághoz kellett őket küldeni.⁷³

Amikor Albrecht főherceg, Magyarország katonai és polgári kormányzója 1853. május 9-én látogatást tett Zala megye székhelyén, megtekintette a vármegye régi levéltárát is, és „figyelemmel vizsgálta át” annak legkorábbi dokumentumát, az 1555-tel kezdődő protokollumot. A főherceg a *Budapesti Hírlap* tudósítója szerint „a levéltár megtekintése alkalmával ennek célszerű elrendezése iránt szintén megelégedését fejezte ki. Ezen alkalommal megyénk legrégibb jegyzőkönyve megmutatott Ő Császári Fenségének, mely pergamenbe van kötve.”⁷⁴

Könczöl Ferenc a főherceg látogatása idején már betegeskedett; előző évben, 1852 júliusában több évtizedes folyamatos vármegyei szolgálatára hivatkozva, betegeskedése miatt, fürdőhelyi gyógykúrára kért és kapott ötheti szabadságot, mint Zala megye levéltárnoka és regisztrátora.⁷⁵ E tisztségeit már csak rövid ideig, két évvel később bekövetkezett haláláig viselte; 1854. június 5-én nőtlenül, „registrator”-ként hunyt el Zalaegerszegen.⁷⁶

Kerka-poly Balázs levéltárnok (1861. február 8. – 1861. november 11.)⁷⁷

Az 1861. évi alkotmányos időszak levéltárnoka, Kerkapoly Balázs Kővágóörsön született 1830. augusztus 4-én, református családban, Kerkapoly István, a Tapolcai járás főszolgabírója (Zala vármegye későbbi első alispánja és országgyűlési követe),

⁷³ Halász Imre: Zala megye közigazgatása 1849–1860. In: *Zala megye archontológiája 1138–2000*. Zalai Gyűjtemény 50. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2000, 89.

⁷⁴ *Budapesti Hírlap*, 1853. május 20., 594.

⁷⁵ HU-MNL-ZVL-IV.151.b. 570. d. 1852. XIV. F. 4769.

⁷⁶ Zalaegerszegi római katolikus plébánia halotti anyakönyve, 1854. 161. sz.

⁷⁷ Életrajzának rövidebb, jegyzetek nélküli változatát lásd Molnár András: Honvédtisztból vált levéltárnokká. Kerkapoly Balázs életútja. *Zalai Hírlap*, 2025. március 14., 5.

valamint Kelemen Róza fiaként.⁷⁸ 1840-ben a Pápai Református Kollégium diákja lett, és 1848-ban is ugyanott volt másodéves joghallgató.⁷⁹

Amikor 1848. november–december folyamán a besorozott zalai honvéd újoncokból Keszthelyen megalakították az 56. honvédszászlóaljat, a 19. életévébe éppen csak belépett Kerkapoly Balázs önként csatlakozott az alakulathoz, amelyben később a származására, iskolai végzettségére, valamint szolgálati érdemeire való tekintettel őrmesterré nevezték ki. Ekkor már két bátyja is a honvédseregben szolgált:⁸⁰ Kerkapoly Móric, aki korábban a cs. kir. 8. huszárezred főhadnagya volt, 1848 júniusában a 8. honvédszászlóalj hadnagya lett és huszár őrnagyként fejezte be a szabadságharcot,⁸¹ míg a joggyakornok Kerkapoly Tivadar 1848 szeptemberétől a Zala megyei önkéntes nemzetőrzászlóalj, majd novembertől az alakulatából alakított 47. honvédszászlóalj főhadnagya volt, végül 1849 tavaszán honvéd századossá léptették elő.⁸²

Kerkapoly Balázs 1848 decemberének végéig Perczel Mór honvéd tábornok Zala megyében állomásozó hadtestében teljesített szolgálatot az 56. honvédszászlóalj honvédeivel. Alakulata ekkor a Szekulits István honvéd őrnagy vezette hadosztály kötelékében, a Nagykanizsa, Keszthely, Sümeg és Tapolca útvonalon hagyta el Zala megyét, és 1849. január 7. körül Ceglédnél csatlakozott ismét Perczel tábornoknak a december 30-i móri ütközetben megtépázott hadtestéhez. A Szolnok térségében 1849 januárjában végrehajtott hadműveletek során az 56. honvédszászlóalj közvetlenül nem bocsátkozott harcba; az igazi tűzkeresztségen a február 26–27-i kápolnai csatában esett át. A csatát követően Kerkapoly és bajtársai visszavonultak a Tisza mögé, majd csaknem egy hónapnyi erőgyűjtés után részesei lettek az április elején induló tavaszi hadjáratnak. Az 56. honvédszászlóalj katonái kétes hírnévre tettek szert az április 6-i isaszegi csatában, ahol tévedésből a saját gyalogságukra lőttek, de azután csakhamar jóvátették a hibát. Április derekán Pest előterében vettek részt kisebb ütközetekben, majd a császári kézen maradt Budát ostromló honvédsereg részesei lettek. Budavár május 21-i bevétele során – hasonlóan a 47. zász-

⁷⁸ Kővágóörsi evangélikus egyházközség keresztelési anyakönyve, 1830. 18. sz.; vö. Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. Második kötet: H–Q*. Bp., 1998, 209.; Bona Gábor: Pápai diákok a '48-as honvédsereg tisztikarában. *Acta Papensia*, 9. (2009) 1–4:267–380., itt 341.; H. Szabó Lajos: *Kossuth apródok. A szabadságharc ifjú hősei Veszprém megyében 1848–1849*. Pápa, 2002, 34.

⁷⁹ *A Pápai Református Kollégium diákjai 1585–1861*. Szerk. Köblös József. Pápa, 2006, 279., 291., 313., 317., 609., 896.; vö. Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok...* 2. köt. 209.; Bona: *Pápai diákok...* 341.

⁸⁰ Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok...* 2. köt. 209.; Bona: *Pápai diákok...* 341.; vö. H. Szabó: i. m. 34.

⁸¹ Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. Negyedik, bővített kiadás. Miskolc, 2015, I. kötet. 355.; Megyeri Anna: Kerkapoly Móric honvédőrnagy. *Pannon Tükör*, 2018. 6:70–76.

⁸² Bona Gábor: A 47. honvédszászlóalj tisztikara 1848–1849-ben. In: Hermann Róbert – Bona Gábor – Molnár András: *A 47. honvédszászlóalj története*. Zalaegerszeg, 2020, 179–180.

lőaljbán vitézkedő bátyjához, Tivadarhoz – Kerkapoly Balázs is kitűnhetett bátorságával. Alakulata május végétől június végéig a Vág menti hadjáratban, majd július közepéig Komárom alatt harcolt.⁸³

Az 56. honvédszászlóalj ideiglenes parancsnoka, Pirovits Károly százados 1849. július 4-én három tiszti és négy altiszti kinevezést terjesztett fel a fővezérséghez a szőnyi táborból. Ezek között, az alakulatában főhadnagynak ajánlott Farkas Géza helyére javasolta Kerkapoly Balázs őrmester (polgári állása: tanuló) előléptetését hadnaggyá, amit – július 1-től számítandó ranggal és illetménnyel – Klapka György tábornok erősített meg, illetve hagyott jóvá Komáromban július 7-én.⁸⁴

Az 56. honvédszászlóalj július 13-án a komáromi erődrendszer védőseregéhez csatlakozott, és Komáromban maradt, illetve annak közvetlen körzetében harcolt a szabadságharc végéig.⁸⁵ Amikor Ujházy László komáromi kormánybiztos 1849. augusztus 29-én felhívást bocsátott ki a haza ügyében teendő önkéntes felajánlásokra, az adományok gyűjtőívét az 56. honvédszászlóalj tisztkara is aláírta. A 22 főnyi tisztikar összesen 71 forintot ajánlott fel e nemes célra, valamikor augusztus 30. után és szeptember 4. előtt, és az adományozók között volt Kerkapoly Balázs hadnagy is.⁸⁶ Az alakulat katonái – köztük Kerkapoly Balázs – Komárom feladásakor, 1849. október 2-án tették le a fegyvert. Miután megkapták a megadás feltételül szabott menlevelet, büntetlenül hazatérhettek, mentesültek a megtorlástól.⁸⁷

A felelősségre vonást ilyen módon szintén elkerülő Kerkapoly Balázs 1850-es évekbeli, abszolutizmus alatti tartózkodási helyét és tevékenységét nem ismerjük; a neve sem a zalai megyefőnöki iratok névmutatóiban, sem a korabeli sajtóban nem fordul elő.⁸⁸ A vármegyeék alkotmányos önkormányzatának átmeneti helyreállítása idején, 1861 elején azonban már biztosan Zalaegerszegen tartózkodott, és a február

⁸³ Kerkapoly alakulatáról lásd Tóth Károly: *Az 56-ik honvédszászlóalj története 1848–49-ben*. Csurgó, 1893.; Hermann Róbert: *Az 56. honvédszászlóalj története (1848. október – 1849. október)*. In: *A szabadságharc zalai honvédei 1848–1849*. Zalai Gyűjtemény 33. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 1992, 203–256.; Balogh Gábor: *Honvéd emlékeim*. In: *„Mi volt Magyar Ország, mi volt szabadsága...” Emlékiratok*. Negyvennyolcas idők II. Szerk. Forrai Ibolya. Budapest, 1999, 312–329.

⁸⁴ HU-MNL-OL-H 88. [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Hadügyminisztérium. Aradi iratok] Nem iktatott iratok. 1849. július 7. (Az irat másolatáért Németh Györgynek tartozom köszönettel.); vö. Hermann: *Az 56. honvédszászlóalj története...* 243.; Bona: *Hadnagyk és főhadnagyk...* 2. köt. 209.; Bona: *Pápai diákok...* 341.; vö. H. Szabó: i. m. 34. Kerkapoly hadnagyként szerepel az 56. honvédszászlóalj tisztjeinek névsorában: Tóth: i. m. 10.; Novák: i. m. 249.; *A Keszthelyen 1848. november végén felállított 56-dik honvéd-zászlóalj vázlatos története*. Balatoni Múzeumi Füzetek 6. Összeállította Darnay (Dornay) Béla. Keszthely, 1948, 5.

⁸⁵ Tóth: i. m. 75–79.; Hermann: *Az 56. honvédszászlóalj története...* 244–248.

⁸⁶ Tóth: i. m. 93–94.; Hermann: *Az 56. honvédszászlóalj története...* 247–248.

⁸⁷ Tóth: i. m. 89–90.; Hermann: *Az 56. honvédszászlóalj története...* 248–249.

⁸⁸ Kerkapoly Balázs a családi hagyomány szerint a fegyverletétel után befejezte tanulmányait (lásd H. Szabó: i. m. 34.), ennek azonban nincs nyoma a Pápai Református Kollégium anyakönyveiben.

6-án kezdődött vármegyei tisztújítás harmadik napján, február 8-án közfelkiáltással levéltárnoknak választották meg, Skublics Kálmán lajstromozóval az oldalán.⁸⁹ Zala vármegye levéltárnoki hivatalában mindössze néhány hónapot töltött, mivel a provizórium bevezetésekor, ugyanezen év november 11-én – a többi alkotmányos tisztségviselővel együtt – lemondott tisztségéről.⁹⁰ Nevével, illetve iratrendezésének és segédletkészítésének nyomaival számos helyen találkozunk a vármegye iratai között, sőt még arra is volt ideje, hogy felmérje, hány kötet maradt meg Zala reformkori könyvtárának állományából,⁹¹ ám levéltárnoki ténykedését mégsem ez, hanem két botrányos eset tette emlékezetessé.

Az egyik ügy kivizsgálásában ifjú jogászként közreműködő Eötvös Károly örökítette meg később *A Bakony* című kötetének Kerkapoly famíliáról szóló fejezetében, hogy 1861-ben a vármegye levéltárnokától hamis megbízólevéllel csalták ki a dúsgazdag becsehelyi földesúr, az életének 80. évében, 1861. augusztus 23-án, egyenesági örökös nélkül meghalt idősebb Csuzy Pál cs. kir. kamarás – a fiatalon elhunyt 1848-as honvéd őrnagy, ifjabb Csuzy Pál apja – végrendeletét, amit azután meghamisítottak, a vagyont pedig állítólag elsikkasztották.⁹² Szintén Kerkapoly hivatalviselése idején történt, hogy az adófőkönyvek után kutató császári pénzügyőrök és csendőrök 1861. június 8-án, majd szeptember 21-én is feltörték a vármegyeházán lévő levéltárat; az előbbi esetet Skublics Kálmán lajstromozó június 9-i, míg az utóbbit Kerkapoly szeptember 26-i, Koppány Ferenc első alispánhoz intézett jelentéseiből ismerjük.⁹³

Kerkapoly Balázs a provizórium időszakában, 1862 körül átmenetileg a Vas vármegyei Németújváron telepedett le, feltehetőleg a Batthyány-uradalom alkalmazottjaként. 1863 márciusának elején onnan küldte be a helybeli ifjúság által rendezett táncvigalom jövedelmét a magyar írói segélypénztár számára,⁹⁴ 1865. november 30-án pedig a *Hon* című lap hasábjain számolt be a németújvári választókerületben tartott képviselőválasztás eredményéről.⁹⁵ A következő év őszén már

⁸⁹ HU-MNL-ZVL-IV.251.a. [Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára. Zala vármegye Bizottmányának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek] 1861:5. (35.); vö. *Sürgöny*, 1861. február 16., [2.]; *Zala megye archontológiája...* 316., 431.; H. Szabó: i. m. 34.; Káli Csaba: Zala vármegye levéltárnokai 1939 előtt. In: *Levéltáros elődeink. Degré Alajos és Szabó Béla munkássága. A 2004. április 7-én és 2005. szeptember 29-én Zalaegerszegen rendezett emlékülések előadásai*. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2006, 98.

⁹⁰ *Zala megye archontológiája...* 316., 431.

⁹¹ Jakab – Németh: i. m. 269.

⁹² Eötvös Károly: *A Bakony. Első kötet*. Eötvös Károly Munkái XXI. Bp., 1909. 167–175.; vö. Káli: i. m. 98–99. Idősebb Csuzy Pál halála: Letenyei római katolikus plébánia halotti anyakönyve, 1861.

⁹³ Foki Ibolya: Zala vármegye levéltárának feltörése 1861-ben. *Levéltári Szemle*, 40. (1990) 1:62–69. (A hivatkozott jelentések: uo. 64–67.); vö. Káli: i. m. 98.

⁹⁴ *Vasárnapi Ujság*, 1863. március 8., 92. Adakozások.

⁹⁵ *A Hon*, 1865. december 7., [2.] Német-Ujvár, nov. 30.

ismét a zalai vármegyeszékhelyen találjuk Kerkapolyt; 1866 novemberében 50 koronát adakozott Zalaegerszegen az Egressy-szobor javára.⁹⁶

Zala vármegyének a kiegyezést követően tartott, 1867. május 6-án kezdődött tisztújításán az árvaszék ülnökei közé választották Kerkapoly Balázst.⁹⁷ Amikor Kerkapoly ugyanabban az évben igazolták mint az 56. honvédszászlóalj volt hadnagyát, és belépett a Zala megyei Honvédegyletbe, az egylet törzskönyvébe a következőket jegyezték be róla: foglalkozása megyei ülnök, nőtlen, testi állapota jó, nem tart igényt segélyezésre, lakóhelye Zalaegerszeg.⁹⁸

A vármegye 1872. január 9-i – a közigazgatás és az igazságszolgáltatás szétválasztását követően tartott – tisztújításán ismét árvaszéki ülnökké választották Kerkapolyt,⁹⁹ aki református hitvallását megtartva, a következő évben 12 forintot gyűjtött a Göcsejben található barabácsszegi református templom felújítására.¹⁰⁰

Kerkapoly Balázs négy évvel később, életének 47. évében – az anyakönyvben és a gyászjelentésében is tévesen 45 évesnek írták –, tüdővészben hunyt el Zalaegerszegen, a 275. számú házban, 1877. február 9-én, és két nap múlva Horváth Károly római katolikus plébános temette el a város sírkertjében.¹⁰¹

⁹⁶ *Fővárosi Lapok*, 1866. november 14., 1067.; vö. *Sürgöny*, 1866. november 15., [1.]

⁹⁷ *Pesti Napló*, 1867. május 10., [2.]; *Budapesti Közlöny*, 1867. május 11., 438.; *Politikai Ujdonságok*, 1867. május 15., 232. (Kerkapoly itt törvényszéki ülnökként szerepel.); *Pécsi Lapok*, 1867. június 6., 78.; vö. Bona: *Hadnagykok és főhadnagykok...* 2. köt. 209.; Bona: *Pápai diákok...* 341.; H. Szabó: i. m. 34.

⁹⁸ HL [Hadtörténelmi Levéltár] Zala megyei törzskönyv [Zala Megyei Honvédegylet iratai. Zala megyei 1848–49. évi igazolt honvédek törzskönyve, 1867–1903.] 1326. sz.; vö. Novák: i. m. 356. Kerkapolyt alhadnagyként említi a Zala megyei Honvédegylet tagjai között: *Honvéd schematicus, vagyis az 1848/9-ki honvédseregből 1868-ban még életben volt főtiszteknek névkönyve*. Összeállította Mikár Zsigmond. Pest, 1869, 107., 167.; Morzsányi Sándor: *7000 igazolt, s életben levő 1848/9-diki honvédtiszt névjegyzéke rang és betűszerint*. [Pest, 1871], 25. Kerkapoly honvédegyleti tagságáról lásd még: Bona: *Hadnagykok és főhadnagykok...* 2. köt. 209.; Bona: *Pápai diákok...* 341.; H. Szabó: i. m. 34.

⁹⁹ HU-MNL-ZVL-IV.402.a. [Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára. Zala vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek] 1872:204/7.; vö. *Magyar Ujság*, 1872. január 16., [2.]; *Politikai Ujdonságok*, 1872. január 24., 43.

¹⁰⁰ Becsvölgye-Kustánszeg-Csonkahegyhát Református Egyházközség irattára (Becsvölgye). Anyakönyvek. Keresztelési és esketési anyakönyv, 1785–1841. 265. Bán György építőgondnok kimutatása, 1873 (Az irat másolatáért Kulcsár Bálint levéltáros kollégámnak tartozom köszönettel.).

¹⁰¹ Zalaegerszegi római katolikus plébánia halotti anyakönyve, 1877. 48. sz.; OSZK [Országos Széchényi Könyvtár] Gyászjelentések [Gyászjelentések Gyűjteménye] Kerkapoly Balázs gyászjelentése, Zalaegerszeg, 1877. [február 9–10.] Közli: *Zalai Közlöny*, 1877. február 11., [2.] Gyászír. Kerkapoly halálózási helyéül tévesen Nagykanizsát említi: *Egyetértés*, 1877. február 13., [3.] Necrolog. Elhunytak; *Fővárosi Lapok*, 1877. február 14., 180. Elhunytak; *Ellenőr*, 1877. február 14., [3.] Halálózások; *Vasárnapi Ujság*, 1877. február 18., 109.; vö. Bona: *Hadnagykok és főhadnagykok...* 2. köt. 209.; Bona: *Pápai diákok...* 341.; H. Szabó: i. m. 34.

Háry Ágoston (Gusztáv) levéltárnok (1862. január 30. – 1865. november)

Kerka-poly Balázs utódja levéltárnoki tisztségében 1862 elejétől Háry Ágoston volt, aki nemesi családban, Háry Farkas vármegyei levéltárnok és Horváth Erzsébet fiaként született Zalaegerszegen, és 1810. június 21-én keresztelték meg a római katolikus plébánián.¹⁰² 1828-tól 1830-ig a szombathelyi líceumban tanult bölcséletet, majd 1830-tól 1832-ig a zágrábi királyi akadémián végezte el a jogi fakultást.¹⁰³

Apját követve, 1834. szeptember 22-től Zala vármegye szolgálatába szegődött: előbb rendes írnokként, 1835. április 27-től pedig tiszteletbeli aljegyzőként tevékenykedett. 1839. május 6-án – levéltárnok apja mellé – vármegyei (levéltári) lajstromozóvá nevezték ki, és e tisztségében közel kilenc évet töltött.¹⁰⁴ 1845 márciusában csatlakozott az önkéntes adózást vállaló zalai nemesekhez,¹⁰⁵ máskülönben azonban – apjához hasonlóan – tartózkodott a nyilvános politizálástól, így a zalai nemesség 1847. évi politikai minősítésekor őt is az „*elvük ki nem vehető*” kategóriába sorolták.¹⁰⁶

Háry Ágoston nős volt; feleségétől, Horváth Annától¹⁰⁷ 1845 előtt három fiúgyermek (Ambrus, István és Ágoston) született Zalaegerszegen.¹⁰⁸ 1848. január 15. és 1849. október 31. között Zala vármegye segédszámvevője volt,¹⁰⁹ közben 1848 tavaszán zalaegerszegi házbirtokosként lett tagja a város nemzetőrségének.¹¹⁰

A Bach-korszak elején, 1850 februárjában telekbírói, pertárnoki vagy más hivatalért folyamodott.¹¹¹ Nem tudjuk, hogy ezek közül elnyerte-e valamelyik tisztséget; mindenesetre 1861 elején mint „*volt cs. kir. levéltárnok*” ő adta át a vármegye levéltárát utódjának, Kerka-poly Balázsnak.¹¹² Háry Ágoston 1850. június 18. után

¹⁰² Zalaegerszegi római katolikus plébánia keresztelési anyakönyve, 1810.

¹⁰³ Durovics Alex – Szögi László: *A zágrábi felsőoktatás intézményeinek hallgatói 1776–1852*. Budapest, 2019, 378.

¹⁰⁴ HU-MNL-ZVL-IV.151.b. Külön kezelt folyamodások 1850:57. Háry Ágoston kérvénye Rohonczy Ignác cs. kir. biztoshoz, Zalaegerszeg, 1850. február 26.

¹⁰⁵ Molnár András: „*A zalai ágyúzás*”... 1232.

¹⁰⁶ Molnár: *A zalai nemesség*... 154.

¹⁰⁷ Háry Ágoston feleségéről: Zalaegerszegi római katolikus plébánia halotti anyakönyve, 1877. 124. sz.

¹⁰⁸ HU-MNL-ZVL-IV.1.e. Tekéntetes nemes Zala vármegye kétségtelen nemességének lajstroma, 1845. 470. Egerszegi járás, Zalaegerszeg. Vö. Kapiller Imre: *Nemesek Zalaegerszegen a 18–19. században*. In: *Végvárból megyeszékhely. Tanulmányok Zalaegerszeg történetéből*. Zalai Gyűjtemény 61. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2006, 53.

¹⁰⁹ *Zala megye archontológiája*... 271., 418.

¹¹⁰ Molnár: *Zalaegerszeg 1848–1849-ben*... 113.

¹¹¹ HU-MNL-ZVL-IV.151.b. Külön kezelt folyamodások 1850:57.

¹¹² HU-MNL-ZVL-IV.433. [Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára. Egyedi iratok gyűjteménye] 6364. Kimutatások Zala megye régi levéltáráról. „Kimutatása a Tekintetes Zala megye

tagja volt Zalaegerszeg város húsztágú vezető testületének, az úgynevezett tiszteletbeli tanácsosi karnak.¹¹³ A provizórium idején, 1862. január 30-tól 1865 novemberéig ő töltötte be – apja nyomdokába lépve – a Zala vármegyei levéltárnoki tisztséget,¹¹⁴ e tevékenységének részleteit azonban nem ismerjük. Az 1867. évi kiegyezés után már nem viselt semmilyen hivatalt, és „magánzóként” hunyt el Zalaegerszegen, 1877. május 26-án.¹¹⁵

Paár Károly levéltárnok (1865. november –1874. április 5.)

A levéltárnoki tisztségében Háy Ágostont 1865 novemberében felváltó Paár Károly 1822. december 15-én született Szalapán, Paár Imre és nemes Csákány Antónia fiaként.¹¹⁶ 1835-től a szombathelyi premontrei gimnáziumban, 1840-től pedig a szombathelyi líceumban tanult,¹¹⁷ jogot azonban – saját állítása szerint – „néhány körülmények” és apja halála miatt már nem végezhetett.¹¹⁸

Vármegyei pályafutása az 1844. június 10-i tisztújítás alkalmával kezdődött. Ekkor a vármegye tiszteletbeli esküdtjévé nevezték ki, és e minőségében 1849 végéig tevékenykedett. Zala politikai közéletében a liberális ellenzékhez tartozott: 1843 augusztusában a nemesi adózás mellett korteskedett,¹¹⁹ 1845 márciusában pedig – mint Zalaegerszegen lakó vármegyei levéltári írnok – önkéntes adózást vállalt.¹²⁰

Az 1848. évi országgyűlési képviselőválasztási névjegyzékben 26 éves megyei esküdtként szerepelt a megyeszékhelyen.¹²¹ A forradalom Zala megyei hangadóiról Burits cs. kir. vezérőrnagy által 1849. január 4-én Nugent tábornagynakhoz felter-

régi levéltárában lévő azon régi letéteményeknek, melyeket Háy Gusztáv volt. cs. kir. levéltárnok úrtól 1861-ik év február hó[ban] átvettem”.

¹¹³ Foki Ibolya: *Zalaegerszeg 1850–1860. A város igazgatási szervezete és tisztviselői az abszolútizmus idején*. Zalaegerszegi Füzetek 6. Zalaegerszeg, 2000, 22–23.

¹¹⁴ *Zala megye archontológiája...* 316., 418.

¹¹⁵ Zalaegerszegi római katolikus plébánia halotti anyakönyve, 1877. 124. sz.

¹¹⁶ Túrjei római katolikus plébánia keresztelési anyakönyve, 1822.

¹¹⁷ A szombathelyi premontrei gimnázium anyakönyvei, 1809–1850. Adatbázis, 2374. sz.

¹¹⁸ HU-MNL-ZVL-XIV.32. [Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára. Paár Károly levéltárnok iratai] Paár Károly folyamodása az uralkodóhoz, Zalaegerszeg, 1857. augusztus 20. (A folyamodvány fogalmazványa magyar, tisztázata német nyelvű.).

¹¹⁹ *Választási küzdelmek a reformkori Zala megyében (1834–1847). Válogatott dokumentumok*. Zalai Gyűjtemény 79. Sajtó alá rend. Hermann Róbert, Molnár András. Zalaegerszeg, 2015, 166., 179–180., 182.

¹²⁰ Molnár: „A zalai ágyúzás”... 1235.

¹²¹ Molnár: *Zalaegerszeg 1848–1849-ben...* 119.

jesztett névjegyzékben az ő neve is olvasható: „*Paar Karl in Egerszeg*”.¹²² Paár később, a kiegyezés után azt állította, hogy a szabadságharc idején a Bakonyban tevékenykedő szabadcsapat főhadnagya volt,¹²³ ezt azonban más forrással eddig nem sikerült alátámasztani.

1849 decemberében, a hatóságok provizórikus rendezésekor Bogay Lajos cs. kir. megyefőnök ideiglenes törvénykezési segéddé nevezte ki a Kanizsai járásban.¹²⁴ 1850. április 5-én – az igazságügyi miniszter jóváhagyásával – levéltárnoki kinevezést nyert a zalaegerszegi cs. kir. megyei törvényszékhez, és hivatalát április 10-én foglalta el.¹²⁵ E tisztségét 1854. szeptember 28-ig viselte.¹²⁶

A zalaegerszegi cs. kir. megyei törvényszék mellett tevékenykedő államügyész, Nagy Farkas 1853. november 18-án – arra hivatkozva, hogy „*Paár Károly úr, zalaegerszegi cs. kir. megyei törvényszéki levéltárnok múlt 1848-ik és 1849-ik évi lázadással összeköttetésben álló vétségben vagy tévtettben rész nem vett*” – igazolást állított ki a levéltárnok „*politikai jó magaviseletéről*”.¹²⁷ Paár ezt is felhasználta ahhoz a pályázatához, amelyet 1853. november 20-án nyújtott be, hogy elnyerje a Zalaegerszegi (illetve, ha ez nem lehetséges, akkor a Szombathelyi vagy Veszprémi) cs. kir. törvényszéki segédhivatalok igazgatói tisztségét. Kérelmét a következőkkel igyekezett támasztani: „*A Zalaegerszegi cs. kir. megyei törvényszékhez leendő kegyes kineveztetésemet azon oknál fogva alázattal kérem, mert e hivatalt több évek óta viselni szerencsés vagyok, a szükséges hivatali teendőket, úgy a kezelésem alatt lévő 1555-ik évtől fogva fentálló megye nagyszerű levéltárát is, melyre mind a hatóságoknak hivatalból, mind az egyeseknek igen gyakorta szükségök van, ismervén, e hivatalban Öfelségének és a Felséges Uralkodóháznak becsülettel hű szolgálatot tehetek, de azon körülmény is, hogy e hivatalnál szükséges a kellő ismerettel bírni, mert nemcsak a levéltár nagyszerűsége és bonyolultsága tekintetéből, hanem azért is, mert 1844-ik évtől fogva a lajstromok (index), melyeknek nyomán a munkálatok teljesítése és az egyes irományoknak felkeresése volna eszközölhető, hiányoznak, az iromá-*

¹²² Hermann Róbert: Zalaiaak a cs. kir. hadbíróság előtt. Az 1849–1850. évi megtorlás Zala megyében. In: *Degré Alajos emlékezete. Tudományos emlékülés. Zalaegerszeg, 2009. május 14.* Szerk. Molnár András. Budapest–Zalaegerszeg, 2010, 211.

¹²³ HL Zala megyei törzskönyv 1341. sz.; vö. Novák: i. m. 356.; Bona: *Hadnagyság és főhadnagyságok...* 2. köt. 619.

¹²⁴ HU-MNL-ZVL-IV.151.b. Miscellanea 1849–1850. 3. d. 46. sz. Paár Károly kérvénye Rohonczy Ignác cs. kir. főbiztoshoz. Nagykanizsa, 1850. március 1.

¹²⁵ HU-MNL-ZVL-XIV.32. Chernel Ignác levele Paár Károlyhoz. Zalaegerszeg, 1850. április 5. Paár Károly 1850 augusztusában más forrás szerint a zalaegerszegi megyei törvényszék lajstromója volt: *Magyar Hírlap*, 1850. augusztus 31., 1078.

¹²⁶ HU-MNL-ZVL-XIV.32. Chernel Ignác levele Paár Károlyhoz. Zalaegerszeg, 1854. október 7.

¹²⁷ HU-MNL-ZVL-XIV.32. Nagy Farkas államügyész igazolása Paár Károly részére. Zalaegerszeg, 1853. november 18.

nyok csomókba kötve hevernek, tapasztalás nélküli, avatatlan személy szolgálatot nem tehet”.¹²⁸

Az igazságügyi miniszter 1854. szeptember 18-án a zalaegerszegi megyei törvényszék igazgatósági segédjévé nevezte ki a volt megyei törvényszéki ideiglenes levéltárnokot.¹²⁹ Paár Károly 1855. február 16-án arról tett jelentést, hogy a megyefőnök utasítására elkészítette a vármegye könyvtárának leltárát,¹³⁰ 1857 augusztusában pedig több mint 13 évi folyamatos szolgálatára való hivatkozással kérte, hogy az uralkodó a jogi tanulmányok hiányától eltekintve engedélyezze számára a bírói vizsga letételét.¹³¹ Miután erre nem kapott lehetőséget, 1858/1859-ben is segédhivatali segéd volt a Zalaegerszegi megyei törvényszéknél.¹³²

További pályafutásáról 1865 novemberének végéig nincs adatunk, akkor azonban elnyerte a vármegyei levéltárnoki tisztséget, amelyet azután mintegy nyolc és fél esztendeig viselt.¹³³ 1867/1868-ban Tkáltsits Kálmán volt mellette az allevéltárnok.¹³⁴ Paár idejében a levéltár fontos változáson ment keresztül a királyi bíróságok 1871-ben történt felállításával, illetve a közigazgatás és az igazságszolgáltatás szétválasztásával. Ezzel az intézkedéssel a vármegyei levéltárban véglegesen megszakadt a „juridica acta” sora, és csak a régi bírósági iratanyag maradt ott. A vármegye 1872-ben a törvényszéknek adta át az addigi székházát, és másik épületbe (a kvártélyházba) költözött. Az új helyen helyszűke miatt egyelőre nem helyezhette el még a levéltárát, ezért az továbbra is a régi vármegyeháza első emeletén maradt.¹³⁵

Paár Károly 1848/1849-es bakonyi szabadcsapatbeli főhadnagyságát elismerték a kiegyezést követő honvéd igazolások során, így 1867-ben tagja lett a Zala megyei Honvédegyletnek,¹³⁶ 1869 januárjában pedig a Zala megyei honvédségélyező ala-

¹²⁸ HU-MNL-ZVL-XIV.32. Paár Károly kérelme Nádasdy Ferenc grófhhoz, a soproni kerületi törvényszék elnökéhez. Zalaegerszeg, 1853. november 20.

¹²⁹ HU-MNL-ZVL-XIV.32. Chernel Ignác levele Paár Károlyhoz. Zalaegerszeg, 1854. október 7.

¹³⁰ Kapiller Imre: Adatok Zala megye felvilágosodás- és reformkori könyvtárainak történetéhez. Pallini Inkey Ferenc bellicai könyvtára. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból* 1984–1985. Zalai Gyűjtemény 21. Szerk. Degré Alajos és Halász Imre. Zalaegerszeg, 1985, 76.

¹³¹ HU-MNL-ZVL-XIV.32. Paár Károly folyamodása az uralkodóhoz. Zalaegerszeg, 1857. augusztus 20.

¹³² *Közhasznu és mulattató Nemzeti vagy Hazai Kalendárium, magyarországi és erdélyi katolikusok, evangélikusok, ó hitűek és zsidók számára. Krisztus urunk születése után 1859-dik közönséges azaz 365 nappól álló esztendőre. 45. esztendei folytatás.* Pesten, [1859], [85.]

¹³³ *Zala megye archontológiája...* 316., 333., 458.; Káli: i. m. 99.

¹³⁴ *Megbővített közhasznu Nemzeti vagy Hazai Kalendárium, magyarországi és erdélyi katolikusok, evangélikusok, ó-hitűek és zsidók számára. Krisztus urunk születése után 1868-dik szökő azaz 366 nappól álló esztendőre. Ötvennegyedik évfolyam.* Pesten, [1868], 46.

¹³⁵ Fára: *Második, befejező közlemény...* 187.

¹³⁶ HL Zala megyei törzskönyv 1341. sz.; vö. Novák: i. m. 356.; Mikár: i. m. 107.; Bona: *Hadnagyságok és főhadnagyságok...* 2. köt. 619.

pot kezelő választmány tagjává is megválasztották.¹³⁷ A mindvégig nőtlenül élő „megyei főlevéltárnok” 1874. április 5-én, „agybénulás” következtében hunyt el Zalaegerszegen.¹³⁸

Hanty Károly levéltárnok (1874. május 4. – 1891. január 1.)

A Paár Károly halálát követően, 1874 májusában vármegyei levéltárnokká kinevezett Hanty Károly 1844. október 3-án született Csabrendeken, nemesi családban, Hanty Ferenc tiszttartó és Nagy Terézia gyermekeként.¹³⁹ (Apja később, az 1850-es évek második felében már birtokkal rendelkezett a zalai megyeszékhely melletti Bazitán,¹⁴⁰ 1869-ben pedig Zalaegerszeg városbírója volt.)¹⁴¹ Hanty Károly iskoláinak elvégzését követően, alig 18 évesen, 1862 februárjában írnokként állt Zala vármegye szolgálatába.¹⁴² A főispán három évvel később, 1865 áprilisában tiszteletbeli esküdtté nevezte ki.¹⁴³ Pályafutását 1872. január 9-től a vármegye első aljegyzőjeként folytatta, majd 1874. május 4-én levéltárnok lett, évi 1000 forintos fizetéssel.¹⁴⁴ Emellett 1880. december 6-án Zala vármegye tiszteletbeli főjegyzőjévé,¹⁴⁵ 1882. szeptember 10-én pedig a Zala megyei Gazdasági Egyesület pénztárnokává nevezték ki,¹⁴⁶ és az utóbbi tisztségét 1888. április 30-ig töltötte be.¹⁴⁷ Levéltárnoki

¹³⁷ HU-MNL-ZVL-IV.252.a. [Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára. Zala vármegye Bizottmányának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek] 1869. január 12. 24. sz.

¹³⁸ Zalaegerszegi római katolikus plébánia halotti anyakönyve, 1874.; OSZK Gyászjelentések. Paár Károly gyászjelentése, Zalaegerszeg, 1874. április [5–6.]; *Vasárnapi Ujság*, 1874. április 19., 253. (Paár Károly itt tévesen Somogy megye levéltárnokaként szerepel, halálának helye pedig helytelenül Kaposvár); vö. Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok...* 2. köt. 619.

¹³⁹ Csabrendeki római katolikus plébánia keresztemelési anyakönyve, 1844.

¹⁴⁰ *Budapesti Hírlap*, 1856. december 25. Melléklet: Hivatalos Értesítő [3.]

¹⁴¹ *Néptanítók Lapja*, 1869. október 7., 635.; *Riválisok polgárosodása. Források Zalaegerszeg és Nagykanizsa történetéhez, 1867–1918.* Zalai Gyűjtemény 70. Sajtó alá rend. Foki Ibolya. Zalaegerszeg, 2011, 56.; Szakács László: *A zalaegerszegi erdők és az erdőgazdálkodás története a kezdetektől 2010-ig.* Erdészettörténeti Közlemények LXXXVII. Zalaegerszeg, 2012, 105.

¹⁴² HU-MNL-ZVL-IV.402.a. [Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára. Zala vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek] 1890. december 9., 656. sz.

¹⁴³ *Sürgöny*, 1865. április 28., 1.

¹⁴⁴ HU-MNL-ZVL-IV.402.a. 1890. december 9., 656. sz.; *Zala megye archontológiája...* 333., 418.; Káli: i. m. 99.

¹⁴⁵ HU-MNL-ZVL-IV.402.a. 1880. december 6. 174. sz. A főispán az 1890. január 17-i vármegyei tisztújítás során is megerősítette tiszteletbeli főjegyzői tisztségében Hanty Károly levéltárnokot. Lásd *Zalamegye*, 1890. február 16. Melléklet [2.]

¹⁴⁶ *Zalamegye*, 1882. szeptember 17., [3.]

¹⁴⁷ *Zalamegye*, 1888. július 22., [2.]

hivatalából kifolyólag 1883 és 1888 között ellátta Zala vármegye – országgyűlési választásokat lebonyolító – központi választmányának jegyzői feladatait is.¹⁴⁸

Hat évvel Hanty Károly levéltárnoki kinevezése után, 1880-ban egy – az Országos Levéltár felterjesztése nyomán kiadott – belügyminiszteri rendelet kilenc kérdőpontból álló részletes jelentést kért Zala vármegye levéltárának állapotáról. A kérdések a levéltár elhelyezkedésére, tűzbiztonságára, az iratok elhelyezési módjára, az iratanyag korára vonatkoztak, és a rendelet külön kitért a mohácsi vész előtti korból származó iratanyagra is.¹⁴⁹ Zala vármegye alispáni hivatala, illetve Hanty Károly levéltárnok 1880. július 18-án az alábbiakat jelentette a Belügyminisztériumnak a levéltár elhelyezéséről, állapotáról:

„Ad 1.: a megyei levéltár az úgynevezett »nagymegyeház« emeletén bolthajtásra épített és üvegajtókkal három osztályra osztott egy nagyteremben s négy szobában van elhelyezve, mely helyiségek közül a háromosztályú nagyterem, melyben az úgynevezett »régi levéltár«, vagyis 1849-ig terjedő levéltári iratok, valamint a levéltári letétek is őriztetnek, vasajtókkal és vasablaktáblákkal el van látva. Az összes helyiségek célszerűen alkalmazott 9 nagy ablak által nyernek kellő világosságot és teljesen száraznak [így!].

Ad 2.: az iratok legnagyobb részben a levéltári helyiségekhez alkalmazott ajtókkal és zárokkal ellátott nagy álló szekrényekben, részben nyitott állványokon vannak elhelyezve. Láda kettő van, melyekben a levéltári letétek őriztetnek. A nagy álló szekrények, valamint a nyitott állványok is különböző szélességűek s magasságúak lévén, összes magasságuk átlag véve 2 ¼ méter magasságban kitehet körülbelül 60 méter hosszúságot.

Ad 3.: a legrégebbi közgyűlési irat 1614-ik évből való, egyszerű másolat.

Ad 4.: a mohácsi csatát, 1526-ot megelőző iratok nincsenek.

Ad 5.: a levéltár évről évre összefüggő közgyűlési iratai – ámbár az 1614-től fogva egyes évekről meglevő iratok is rendszeren csomagolva léteznek – 1709. évben kezdődnek. A megyei jegyzőkönyvek 1555-ik évben kezdődnek; megjegyeztetik azonban, hogy 1678-tól kezdve 1716-ik évig az akkori viszontagságos idők miatt megyei jegyzőkönyvek nincsenek. [...]

Ad 8.: miután a levéltár, mint az első pontban érintetett, emeleten teljesen száraz, világos – habár a legújabb szervezéskor beszállított iratok miatt szűkös helyiséggel bír, abban a levéltári iratok szak szerint általában rendezve, megfelelő szekrényekben és állványokon elhelyezve léteznek –, tartalom kimutatásokkal, illetőleg mutatókkal rendelkezik, ennél fogva a levéltár conserválása és használhatóságának emelése végett sürgős teendők szükségessége fenn nem forog.”¹⁵⁰

¹⁴⁸ Zalamegye, 1883. június 24., [3.]; Zalamegye, 1888. július 8., [3.].

¹⁴⁹ Fára: Második, befejező közlemény... 187–188.

¹⁵⁰ HU-MNL-OL-Y 1.b. [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Magyar Országos Levéltár. Általános iratok. Külön kezelt iratok] 1.-222. A jelentést összefoglalja Fára: Második, befejező közlemény... 188.

Mivel a Belügyminisztérium szűkszavúnak találta a fenti jelentést, azt ki kellett egészíteni. Hanty az 1880. szeptember 30-i pótjelentésében elősorolta a levéltár Bach-korszak utáni gyarapodását: a központi (cs. kir. megyefőnöki) irattáron kívül a levéltárban helyezték el a cs. kir. úrbéri törvényszék bevezetett tagosítási rendezésekre vonatkozó irattárát, a zalaegerszegi cs. kir. városilag kiküldött bíróság iratanyagát, a nagykanizsai, pacsai, letenyei, alsólendvai volt cs. kir. szolgabíróságok iratait, valamint a volt zalaegerszegi cs. kir. polgári- és büntetőtörvényszék irattárából a ki- és betáblázásokra vonatkozó iratokat.¹⁵¹

Hanty levéltárnoksága idején, 1882 decemberében csaknem végzetessé váló tüzeset ütött ki a vármegyeházán a levéltár egyik helyiségében. A levéltárnok irodaszobájában a padló rosszul beépített gerendája, amely beért a kívülről fűthető helyiségnek az előszobában elhelyezett fűtőnyílásába, a kihúzott hamu alatt lapangó parázstól tüzet fogott, és beégett egészen a levéltári szoba padlójáig. Csak a véletlenül múlt, hogy a tüzet észrevették, és a végzetessé válható szerencsétlenségnek elejét vehették. A vármegye jelentést tett a tűzről a Belügyminisztériumnak, amely azután elrendelte, hogy a törvényhatóság fokozottabban gondoskodjék a levéltár tűzbiztonságáról.¹⁵²

Hanty Károly 1891. január 1-én, gerincbetegsége miatt, saját kérésére történt nyugdíjazásáig látta el levéltárnoki tisztségét. Nyugdíjazása kapcsán a következőket írták róla a vármegyei közgyűlés jegyzőkönyvében: „...hivatalos állásában mindenkor tanúsított kitűnő szorgalma, lelkiismeretes pontossága és szakképezettségé által a törvényhatóság elismerését méltán kiérdemelte”.¹⁵³ Hanty 1891 januárjában Zalaegerszegen, a Fehérképi utca 49. számú házban lakott, és akkor vásárolta meg 1700 forintért az unokahúga, illetve gyámleánya, Büki Ilona, férjezett Zelles Ferencné megyeszékhelyi részingatlanjait.¹⁵⁴ A nőtlenül és gyermektelenül élő nyugalmazott levéltárnok hosszú betegeskedés után, 1909. március 4-én hunyt el Zalaegerszegen,¹⁵⁵ és két nappal később, evangélikus szertartás szerint helyezték örök nyugalomra a város temetőjében.¹⁵⁶

Halálakor így emlékeztek rá a Zalamegye hasábjain: „Hosszú ideig állott Zala vármegye szolgálatában, mint központi esküdt – később mint első aljegyző, és utolsó éveit a levéltárában töltötte, amelyet nagy részben ő rendezett. Mintaképe volt a pontos, lel-

¹⁵¹ HU-MNL-OL-Y 1.b. 1.-222.; vö. Fára: *Második, befejező közlemény...* 188.

¹⁵² *Zalamegye*, 1882. december 17. (25. sz.) [3.]; vö. Fára: *Második, befejező közlemény...* 188. (Fára tévesen 1883-ra tette a tüzesetet.)

¹⁵³ HU-MNL-ZVL-IV.402.a. 1890. december 9. 656. sz.

¹⁵⁴ HU-MNL-ZVL-VII.157.a. [Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára. Skublics Imre alsólendvai, majd zalaegerszegi közjegyző iratai] 20/1891. Közjegyzői okirat (adásvételi szerződés), Zalaegerszeg, 1891. január 27.

¹⁵⁵ Zalaegerszegi állami anyakönyvi kerület halotti anyakönyve, 1909. 34. sz.

¹⁵⁶ *Magyar Paizs*, 1909. március 11. (10. sz.) 4.

kiismeretes tisztviselőknél. Betegsége miatt már régebben nyugalomba vonult, s a világtól úgyszólván elzárkózva élt. De nevével mindenütt lehetett találkozni, ahol jótékony, emberbaráti adományokról volt szó. Végredeletében is jelentékeny alapítványokat és hagyományokat rendelt a szegényalap, a kórház és a jótékony egyesületek részére, sőt a Baross-ligetnek padokkal való felszerelésére is hagyott néhány száz koronát.”¹⁵⁷

Hanty a *Magyar Paizs* értesülése szerint összesen mintegy 60–70.000 koronát (30–35.000 forintot) adományozott jótékony célokra.¹⁵⁸ A Zalaegerszegen, 1899. április 26-án kelt végrendelete szerint a fenti összegből 18.000 koronát (9000 forintot) kifejezetten a megyeszékhely intézményeire és egyesületeire hagyott „alapítványképpen”, tehát úgy, hogy évente az alaptőkének szánt pénzadomány kamatait használhatták fel. A legnagyobb összegekkel, 6000, illetve 2000–2000 koronával (3000, illetve 1000–1000 forinttal) a Zalaegerszegen létesítendő árva- vagy lelencházat, valamint a város közkórházát és önkéntes tűzoltóegyletét támogatta. 800–800 koronát (400–400 forintot) adományozott a zalaegerszegi állami elemi iskolák szegény sorsú tanulóinak tanszereire, a zalaegerszegi népkonyha részére, a királyi állami főgimnázium ifjúsági segítő egyesületének, a felső kereskedelmi iskola segítő egyesületének, a zalaegerszegi nőegyletnek, a város ipartestületének, a zalaegerszegi munkások betegsegélyező egyesületének, a városi szegényalapnak és a Baross liget padjainak fenntartására. Végezetül 400–400 koronát (200–200 forintot) kapott a zalaegerszegi kereskedő ifjak önképző köre és a város iparos ifjainak önképző köre.¹⁵⁹ Hanty jelentős összeggel támogatta a zalaegerszegi evangélikus egyházközséget is: végrendeletében 1200 koronát (600 forintot) hagyott a város evangélikus templomának építésére.¹⁶⁰

Kitekintés: Zala vármegye levéltárnokai 1891–1950

1891-ben új korszak kezdődött Zala vármegye levéltárának életében: az intézmény a régi székházból a kvártélyház mellett abban az évben felépített kismegyeházára költözött,¹⁶¹ a levéltárnoki tisztségben pedig Fitos Márton lett Hanty utódja. Fitos

¹⁵⁷ *Zalamegye*, 1909. március 7., 6. Hanty egyes alapítványait említi *Zalamegye*, 1909. november 7., 7–8.; Szakács: i. m. 150., 200.

¹⁵⁸ *Magyar Paizs*, 1909. március 11., 4.

¹⁵⁹ HU-MNL-ZVL-V.1601. [Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára. Zalaegerszeg város régi levéltára] No. 790. Hanty Károly alapítványainak alapító levelei. Vö. *Zalamegye*, 1909. november 7., 7–8.; Szakács: i. m. 150., 200.

¹⁶⁰ Zalaegerszegi Evangélikus Egyházközség irattára. A zalaegerszegi ág. hitv. evang. egyházközség Aranykönyve a jótévközlő emlékének hálás megörökítésére. [Zalaegerszeg, 1911.] 1909. április hó.; vö. A Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület 1909. évi augusztus hó 18-án és 19-én Sopronban tartott rendes évi közgyűlésének jegyzőkönyve. Pápa, 1909, 33.

¹⁶¹ A kismegyeháza építéséről és használatáról lásd *Kvártélyház. A zalaegerszegi új vármegyeháza története 1765–2008*. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2009.

életrajzáról és szakmai tevékenységéről már részletesebb adatokkal rendelkezünk,¹⁶² ezért itt csak röviden utalok arra, hogy a levéltárnok 1914 májusában törént nyugdíjazását követően három éven át valamelyik aljegyző vagy közigazgatási gyakornok kezelte *ad hoc* jelleggel a levéltárat, és Zala vármegye csak 1917 áprilisától foglalkoztatott újra önálló levéltárnokot, Fára József személyében. Fára volt Zalában az első professzionális szakember, aki történészként bölcsészdoktori diplomát szerzett, és hagyományos levéltárnoki hivatali munkája mellett tudományos és közművelődési tevékenységet is folytatott.¹⁶³ Az ő életét és munkásságát 2011-ben tudományos emlékülés, majd 2013-ban az ott elhangzott előadások alapján készített konferenciakötet dolgozta fel.¹⁶⁴ Korábban, 2005-ben, illetve 2006-ban hasonló módon, tudományos konferenciával és tanulmánykötettel emlékeztünk meg a Fára Józsefet tisztségében 1939 júliusában felváltó Szabó Béláról, Zala vármegye utolsó főlevéltárnokáról is, aki 1950-ig vezette a vármegyei közigazgatásba mindaddig segédhivatalként vagy irattárként beillesztett, akkor pedig államosított és „Zala megyei Közlevéltár”-ra átkeresztelt vármegyei levéltárat (amelynek éléről azután 1956 nyarán mozdították el).¹⁶⁵

¹⁶² Káli: i. m. 99–101.

¹⁶³ Káli: i. m. 101–104.

¹⁶⁴ Fára József főlevéltárnok emlékezete. A 2011. szeptember 28-án Zalaegerszezen tartott tudományos emlékülés előadásai. Zalai Gyűjtemény 73. Szerk. Erős Krisztina. Zalaegerszeg, 2013.

¹⁶⁵ Levéltáros elődeink... 93–137.

KOMMUNISTA MERÉNYLETTERV HORTHY MIKLÓS ÉS BETHLEN ISTVÁN ELLEN Avagy hogyan csináljuk egy családi perpatvarból nemzetközi kommunista kémbotrányt?

Vosits Jenő, az Abonyi járás főszolgabírája 1932. szeptember 14-én „Szigorúan bizalmas!” utasítással és a „Kormányzó Úr Ő Főméltósága elleni merénylet terv” címmel küldött sürgős jelentést Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának.¹ A jelentés szerint: „Tóth János 1900. évi születésű tápiógyörgyei illetőségű, földműves, gyárimunkás, aki f. év tavaszán költözött Tápiógyörgye községből Zagyvarékas községbe, családjának, illetve rokonai előtt a napokban olyan kijelentéseket tett, hogy egy bizonyos szervezettől felhatalmazást kapott, hogy 75000 p. lefizetése ellenében a Kormányzó Úr Ő Főméltósága ellen a közeljövőben merényletet kövessen el, kijelentése szerint ezen merényletet mielőbb elfogja követni a Kormányzó Úr Ő főméltóságával szemben. [...] Amint ezen merényletterv tudomásomra jutott, az újszászi m. kir. Csendőrőrsparancsnokságot azonnal a legszigorúbb és legbizalmasabb nyomozásra hívtam fel, s minden intézkedést megtettem nevezett kézre kerítése és a merénylet terv megakadályozása iránt. A nyomozás eredményéről jelentésemet pótlólag azonnal meg fogom tenni.”²

Ezzel a jelentéssel és Tóth József letartóztatásával indult el négy ember kálváriája, amelyen keresztül bepillantást kaphatunk a Horthy-korszak politikai nyomozó szervei között zajló rivalizálásba.

A nyomozás az újszászi csendőrőrs bevonásával folytatódott tovább, és gyors eredménnyel járt. Tóth bevallotta, hogy egy „Cikholff” nevű, Budapesten lakó kőfaragó mester akarta őt felbérelni, de már nem csak Horthy, hanem gróf Károlyi Gyula miniszterelnök meggyilkolására is. Tóth tagadta, hogy a merényletre vállalkozott volna.³ A csendőrök ezt követően kihallgatták Tóth feleségét és annak családját. Ők egybehangzóan állították, hogy Tóth elhagyta őket, de időnként felbukkant és azzal hancegett, hogy a kommunisták megbízták őt a kormányzó elleni merénylettel, amiért tekintélyes summát fog kapni. Ugyancsak egybehangzóan állították, hogy Tóth az 1920-ban kötött esküvő után – amikor Budapesten laktak

¹ Preszly Elemér 1920–1935, majd 1936–1938 között töltötte be ezt a tisztséget. Lásd *Pest Megye Évszázadai. Hivataltörténeti áttekintés*. Szerk. Kiss Anita. Budapest, 2016, 165.

² Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára (a továbbiakban: HU-MNL-PVL), Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Főispánjának bizalmas iratai (a továbbiakban: IV.401.a) 100/1932. Vosits Jenő főszolgabíró jelentése Pest Megye főispánjának. 1932. szeptember 14.

³ HU-MNL-PVL-IV.401.a.-100/1932. Vosits Jenő főszolgabíró jelentése. 1932. szeptember 29.

és Tóth egy bányában dolgozott – a Szociáldemokrata Párt tagja lett és elvállalta, hogy párt részére tagokat toboroz. Ekkor figyelt fel rá a rendőrség, a csendőrök keresni kezdték, akik elől bujkálni kényszerült.⁴

Vosits Jenő szeptember 29-i jelentésében már a budapesti csendőrkerület nyomozó osztályának bevonását is megemlíti.⁵ A következő, október 4-i jelentésben már az szerepel, hogy Tóthot az időközben a nyomozásba bekapcsolódott m. kir. államrendőrség főkapitánysága elszállította Budapestre. Kihallgatását követően letartóztatták Zigholcz Géza⁶ kőfaragó mestert, mivel Tóth vallomása szerint előbbi akarta felbérelni őt a merényletre, és erre a célra pisztolyt is kapott tőle. Zigholcz is gyorsan vallomást tett, melyben igazolta Tóth állításait, az erre vonatkozó utasításokat pedig Vitéz Sándor⁷ halálraítélttől, a Szovjetunióknak kiadott cserefogolytól kapta, aki ekkor Bécsben élt, s a magyarországi kommunista pártot irányította, s egyúttal a kommunista sejt vezetője is.⁸ Továbbá a m. kir. rendőrség keresett egy Szívós nevű egyént is, aki szintén része volt a merénylettervnek, és a Párizs és Budapest között működő kommunista sejtet vezette. Tóth és Zigholcz kihallgatását Zagyvarékason folytatták tovább.⁹

Október 6-án ismét sok jelenteni valója lett a főszolgabírónak. A budapesti rendőr-főkapitányság letartóztatta és Zagyvarékasra elvitette Szívós Sándor¹⁰

⁴ Lásd Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: HU-BFL), Budapesti Királyi Törvényszék Iratai, Büntető perek iratai, (a továbbiakban: VII-5-c), 1932-11115. Garai János, Garai Jánosné és Tóth Jánosné kihallgatásának jegyzőkönyvei. Zagyvarékas, 1932. szeptember 29.

⁵ HU-MNL-PVL-IV.401.a.-100/1932. Vosits Jenő főszolgabíró jelentése. 1932. szeptember 29.

⁶ Zigholcz Géza (1882–1944?) kőfaragó. A jászberényi direktóriumban játszott szerepe miatt 1920-ban a Szolnoki m. kir. Törvényszék két év fogságra ítélte. Lakcíme az események idején: Budapest, VII. kerület, Erzsébet körút. 8. HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. 19. Tényvázlat, M. kir. Budapesti I. csendőrkerület Újszászi őrs 4/33. sz. 1932.

⁷ Vitéz Sándor (1887–?) löveglakatos a csepeli Weiss Manfréd gyárban. A Tanácsköztársaság alatt kezdetben a csepeli munkástanács tagja, majd körülbelül április 5-től Landler Béla belügyi népbiztos titkára április 25-26-ig. Ezt követően teljhatalmú politikai megbízottnak nevezik ki Jász-Nagykun-Szolnok megyébe, Jászberény székhellyel. A diktatúra bukása után letartóztatták, majd a Szolnoki Törvényszék 1920. február 8-án gyilkosság miatt életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélte, a jászberényi direktórium idején történt tömegoszlató sortűzben való részvétele miatt. A II. kommunista transzporttal kiszállításra került a Szovjetunióba 1921. október 31-én. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: HU-MNL-OL), Belügyminisztériumi levéltár, Általános iratok (a továbbiakban: K 150), VII-9/b. Csendőrkartonok, Vitéz Sándor; Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: HU-PIL), Külföldi levéltárakból származó magyar vonatkozású iratmásolatok, Kommunista Internacionálé levéltára, Magyar kommunisták személyi iratai (a továbbiakban: VII-500-14), 377.ö.e. Vitéz Sándor, A Szovjetunióban élő magyar nyelvű politikai emigráció tízéves jubileumának „Kérdőíve”.

⁸ A források nem említik, hogy melyik kommunista sejtbe gondoltak itt a csendőrök, általánosan használják ezt megnevezést.

⁹ HU-MNL-PML-IV.401.a.-100/1932. Vosits Jenő főszolgabíró jelentése. 1932. szeptember 29.

¹⁰ Szívós Sándor (1893–1945) műbútorasztalos. A jászberényi direktóriumban játszott szerepe miatt

budapesti lakost, akiről már ekkor határozottan állította, hogy a tervezett merénylet részese lett volna. A zagyvarékasi előjáróság egyik rendőre pedig megtalálta Tóth János legutolsó hálójelyén egy szénakazalban azt a Frommer pisztolyt, amit Zigholcztól kapott. A pisztoly tölténytárában hét kilőtt hüvely és egy éles lőszer volt, a fegyver pedig egy kommunista röplapba volt csomagolva, amelyen Tóth János saját kezű aláírása szerepelt. Tóth elmondása szerint azért volt csak egy éles lőszer a fegyverben, mert gyakorlás céljából a többi kilőtte a nagykútai nádasban. A jelentésben a főszolgabíró megemlíti még, hogy a nyomozást a m. kir. Csendőrség felügyelője vette át, az esetről pedig az újszászi csendőrparancsnokság telefonon jelentést tett a Budapesti m. kir. Ügyészségnek.¹¹

Öt nappal később, október 11-én küldte el utolsó jelentését Preszly Elemér főispánnak az Abonyi járás főszolgabírója. Zigholcz Géza és Szívós Sándor vallomásai alapján újabb két ember került letartóztatásra, a kormányzó elleni merénylettervvel kapcsolatban: Witreich Jenő¹² és Marton István. Szívós vallomása szerint utóbbi is kapott egy pisztolyt a merénylet végrehajtására, s azt a jászfényszarui csendőrség meg is találta. Az öt gyanúsítottat október 12-én tervezték Budapestre szállítani és Budapesti m. kir. Ügyészségnek átadni.¹³

A főszolgabíró ezen felül még kiemelte három emberét – és persze saját magát –, akik az ügy felderítésében, Tóth János elfogásában és tárgyi bizonyítékok előkerítésében fontos szerepet játszottak: dr. Brandt Viktor zagyvarékasi vezető jegyzőt – aki Vosits utasításai szerint járt el –, akinek köszönhető volt, hogy Tóthot Simon János községi hadnagy elfoghatta, és Demecs Béni községi kézbesítőt, aki Tóth állítólagos fegyverét megtalálta. Simont nagyobb, míg Demecset kisebb összegű jutalomra tartotta érdemesnek a főszolgabíró. Ezt követően Vosits Jenő az ügyet a maga részéről lezártak tekintette.¹⁴

Az újszászi csendőrparancsnokság első jelentése¹⁵

A csendőrség 1932. október 6-án terjesztette fel jelentését a Budapesti m. kir. Ügyészséghez, amelyben a következő megállapítások szerepelnek. A csendőrség

1920-ban a Szolnoki m. kir. Törvényszék két év fogházra ítélte. Lakcíme az események idején: Budapest, VII. kerület, Kertész utca 24–28. HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. 17. Tényvázlat, M. kir. Budapesti I. csendőrkerület Újszászi örs 4/33. sz.

¹¹ Uo.

¹² Wittreich Jenő (1893–?) szállodai üzletvezető. A jászberényi direktóriumban játszott szerepéért a Szolnoki m. kir. Törvényszék egy év öt hónap fogházbüntetésre ítélte 1920-ban. HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. 63/a–64/b. Wittreich Jenő vallomása. 1932. október 14.

¹³ HU-MNL-PVL-IV.401.a.-100/1932. Vosits Jenő főszolgabíró jelentése. 1932. október 11.

¹⁴ Uo.

¹⁵ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. Újszászi csendőrörs jelentése a Budapesti Kir. Ügyészség elnökének. Zagyvarékas, 1932. október 6.

1932. szeptember 16-án bizalmas forrásból értesült arról, hogy Tóth János zagyarékasi lakos – aki ekkor Budapesten tartózkodott –, több társával szövetkezett a kormányzó és a miniszterelnök elleni revolveres merénylet előkészítésére és elkövetésére. Ezt követően szeptember 27-én Zagyarékon egy csendőrrárőr őrizetbe vette Tóth Jánost.

Tóth János kikérdezése alkalmával beismerte, hogy Zigholcz Géza budapesti kőfaragó mesterrel találkozott a Szövetség utcában. Zigholcz – akit régebből ismert – említést tett neki a kormányzó és a miniszterelnök elleni merénylettervről, és megkérdezte tőle, hogy vállalná-e az elkövetést? Tóth igennel válaszolt, majd ezt követően Zigholcz 1932. február végétől alkalmazta Tóthot, és többször beszélgettek a merénylettervről. Az egyik napon a Júlia utcai munkahelyen megjelent a Bécsben élő Vitéz Sándor, aki mint az ott székelő kommunista központ tagja, a budapesti kommunistákkal tartotta a kapcsolatot. Zigholcz 130 pengőt, Tóth pedig egy pisztolyt kapott Vitéztől a merénylet végrehajtására. A járőr a fegyvert özv. Lakatos Jánosné házának udvarán, a szalmakazalban találta meg. Ide a pisztolyt Tóth rejtette el az őrizetbe vételét megelőző napon. Tóth beismerte, hogy vállalkozott a merénylet végrehajtására, de csak akkor *„ha megfelelő összegű pénz fizetése mellett a végső utasítást megkapta volna”*.

Zigholcz Géza a merénylet tervét és végrehajtását Tóthéval megegyezően adta elő. Beismerte, hogy tagja a kommunista pártnak – ahonnan már többször kapott kisebb-nagyobb összegeket saját céljaira –, illetve hogy összeköttetést tart fenn Vitéz Sándor bécsi és Szívós Sándor budapesti kommunistával.

Szívós Sándor asztalosmester – a magyarországi kommunista pártnak évek óta tagja és szervezője – beismerte, hogy Vitézen keresztül mintegy 1400 pengő készpénzt kapott a merénylet végrehajtására a bécsi kommunista központtól. Vitéz utasítására továbbá Zigholczal egyeztetett a merényletről, melynek eredményeként kitervelték, hogy Bethlen István volt miniszterelnököt Szívós fogja lelőni a Kálvin téri református templom előtt. Míg Zigholcz, vagy az általa felbérelt személy¹⁶ Horthy Miklós ellen ugyancsak pisztollyal követne el merényletet az őszi cséplés alkalmával Kenderesen, ahol kevesebb testőr van a kormányzó mellett. De fővároson kívüli helyszínként szóba került még Gödöllő is, ahol Horthy Miklós nyaralni szokott.

A terepet ismerő Zigholcz úgy tervezte, hogy fehér porköpenyt viselve a reggeli lovaglást követően hajtja végére a merényletet. Ezt követően megválna a köpenytől, majd fejére húzza az addig a köpeny zsebében tárolt micisapkát, és elsétál a helyszínről. A gyilkossághoz a pisztolyt és a töltényeket Szívós a Teleki téren vette meg. A fegyvert 1932. október 1-én a Gellérthegyen egy fa tövében olajos papírba

¹⁶ A jelentésben kézírással besúrva szerepel Tóth János neve – F. Gy.

tekerve elrejtette, rossz előérzete miatt. A pisztolyt a jelentés leadásakor még nem találták meg.¹⁷

A csendőrök kihallgatták Tóth József feleségét, Garai Ilonát és az ő szüleit is. Mindhárman egybehangzóan állították, hogy Tóth nem gondoskodott családjáról, sőt el is hagyta azt. Felesége hazaköltözött a szüleihez, ahol férje alkalmanként meglátogatta ittas állapotban. Amikor apósa és felesége a szemére vetette, hogy nem ad haza pénzt, akkor előfordult, hogy kést rántott. Több alkalommal is elmondta, hogy a kommunisták felbérelték a kormányzó elleni merényletre, amit „*úgy szándékozott végrehajtani, hogy autóban ülve a [...] képviselőház előtt várni fog a Kormányzó Úr Ő Főméltóságára, s amikor az oda megérkezik, az autóból lelővi és azután gyorsan eltávozik, úgy hogy őt elfogni lehetetlenség lesz, mert útlevele van és más neveket fog felvenni, s így álnév alatt őt elfogni nem tudják.*” A merénylet elkövetéséért 75 000 pengőt fog kapni, amit feleségének ad majd, hogy azon földet vehessen a gyerekeiknek. Tóth természetesen mindenkit lelövással fenyegetett meg, ha elmerik mondani tervét a csendőröknek.¹⁸

Dr. Enyedi Róbert vizsgálóbíró nyomozása 1932 októbere és decembere között

Enyedi vizsgálóbíró már október 14-én kihallgatta mind a négy gyanúsítottat.¹⁹ Szívós Sándor, Zigholcz Géza és Wittreich Jenő azonnal visszavonta a zagyarékesi csendőrörsön tett vallomását, arra hivatkozva, hogy kényszer hatására tették azt.

Zigholcz folytatólagosan felvett vallomásából tudhatjuk meg, hogyan ment végbe az a folyamat, melynek eredményeként Szívós és Wittreich is a csendőrség kínzókamráiba került, illetve, hogy milyen kapcsolat volt közte és Tóth között. 1932 februárjában mutatta be neki a budapesti Sárkány-féle vendéglő tulajdonosa Tóth Jánost (oda járt ugyanis telefonon ügyeket intézni, amikor az Amerikai úton dolgozott egy épülő háznál), aki arra kérte Zigholczot, hogy adjon neki munkát. Tóthot a Júlia úton épülő háznál alkalmazta. Zigholcz azonban két hét után elbocsátotta, mivel Tóth ellopta a szerszámaikat és napokra eltűnt. Tóth többször is megpróbálta magát visszakönyörögni, de Zigholcz nem fogadta vissza: április végén beszélt vele utoljára.

Szeptember 28-án két detektív jelent meg a lakásán és bevitték a főkapitányságra. Ott közölték vele, hogy szembesítik Tóthtal, aki azzal vádolta meg Zigholczot, hogy felbérelte Horthy meggyilkolására. Két nappal később szembesítették

¹⁷ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. Újszászi csendőrörs jelentése a Budapesti Kir. Ügyészség elnökének. Zagyarékes, 1932. október 6.

¹⁸ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. Garai János, Garai Jánosné és Tóth Jánosné kihallgatásának jegyzőkönyvei. Zagyarékes, 1932. szeptember 29.

¹⁹ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. 42–64. Szívós Sándor, Zigholcz Géza, Wittreich Jenő és Tóth János kihallgatásának jegyzőkönyvei.

Tóthtal, aki a szemébe mondta, hogy felbérelte őt a merényletre, amire egy (sic) pengőt kapott Zigholcztól. Zigholcz kijelentette, hogy ez hazugság.

1932. október 1-én Tóthot és Zigholczot vonaton elszállították Zagyvarékasra, ahol utóbbit a jegyzői irodában rögtön megkínozták. Gúzsba kötve a földre dobták, majd pokrócot dobtak az arcára és ököllel verni kezdték a fejét, a mellkasát, a gyomrát, a talpát pedig bottal ütötték. Utána egy pálca felett kellett átugrálnia, majd kezdődött az egész előlről. A folyamatot reggel 9-től éjjel 1-ig hatszor ismételték meg.

Zigholcz végül a sok verés hatására bevallotta, hogy ő bérelte fel Tóthot Horthy megölésére. Kihallgatói követelték, hogy nevezze meg kommunista kapcsolatait, majd újra verni kezdték. Zigholcz megnevezte Szívóst és Wittreichet, valamint bedobta Vitéz Sándor nevét, gondolván, hogy úgyis a Szovjetunióban van.

Október 2-án foglalták írásba a vallomását, amit egy csendőr tiszthelyettes diktált le egy detektívnek. Zigholcznak minden mondatot el kellett ismételnie, majd a vallomást ő is és vallatói is aláírták. Ebben a jegyzőkönyvben még nem volt szó arról, hogy Zigholcz pisztolyt adott volna Tóthnak.

A következő három napban nem bántalmazták, majd behozták az egyik napon Szívóst és Wittreichet is. Hallotta, hogy verik őket a szomszéd szobákban, de azt nem tudta, hogy melyikük hol van. Ezt követően ismét verni kezdték Zigholczot, aki most már könyörgött, hogy állítsák össze a vallomását, bármit hajlandó aláírni. Ekkor került elő a Frommer pisztoly, amit Zigholcz adott oda Tóthnak. Ezt eleinte tagadni próbálta, de ismét összeverték, úgyhogy inkább beismerte. Október 9-én a községi jegyző és bíró előtt a kész jegyzőkönyvet a csendőr tiszthelyettes felolvasta, és megkérdezte Zigholcztól, hogy elfogadja és aláírja-e. Zigholcz elfogadta és aláírta.

Szívós Sándort 1932. október 6-án a zagyvarékasai községházán a főjegyző szobájában egy csendőr tiszthelyettes, négy csendőr, két polgári ruhás detektív „hallgatta ki”. Anélkül, hogy bármit kérdeztek volna, összepofozták és rugdosták, haját tépték, csuklóztatták, amíg össze nem esett. Átvitték a kisbíró szobájába, ahol levetkőztették, majd rákötötték az asztalra és mézes folyadékkal bekenték, hogy csípjék a legyek. Semmit nem kérdeztek tőle, de azt mondták, hogy magától is meg fog puhulni és beszélni fog. Végül az egyik detektív azzal gyanúsította meg, hogy kommunista, és faggatni kezdte Szívóst arról, hogy Budapesten milyen pártjuk szervezettsége. Szívós közölte, hogy ezekről nem tud semmit, mire gúzsba kötötték és botokkal ütötték a végtagjait egészen hajnalig. Majd nádpalcát tartottak elé, amit át kellett ugrania és rá is vertek vele. Ezt követően szíjat kötöttek a heréire és a péniszére, azzal rángatták, miközben egy másik szíjjal ráverték. Szívós egészen október 8-ig bírta a kínzásokat, amikor megtört, és közölte a kínzóival, hogy mindent beismer. Ezt követően a csendőrök kezdték el borogatni és jóddal kezelni a sebeit.

A „beismerést” követően közölték, hogy azt már tudják, hogy nem szervezett kommunista körutakat, viszont le akarta lőni Bethlen István korábbi miniszterelnököt, Zigholcz és Tóth pedig a kormányzót. Szívós eddig nem volt szembesítve

egyikükkel sem. Vasárnap szembesítették Zigholcz Gézával: „*azt mondták, hogy amelyiknek igaza van, köpje szembe a másikat, és ő visszaköpött.*” Szembesítették Tóthtal is, de mindketten azt mondták, hogy nem ismerik a másikat – ami megfelelt a valóságnak. Október 10-én a kész jegyzőkönyvet felolvasták előtte – községi bíró, főjegyző, a két detektív és a csendőr tiszthelyettes –, amit Szívós fenntartott, és ívenként aláírt. Ettől fogva nem bántották. „*Bűnösnek nem érzem magam. A csendőrség és a zagyvarékasi elöljáróság előtt tett vallomásom nem felel meg a valóságnak.*”²⁰

Az ügy első számú szereplője, Tóth János azonban érdekes módon nem vonta vissza vallomását az első kihallgatása alkalmával, sőt kijelentette, hogy a csendőrök nem bántalmazták.²¹ Minden állítását fenntartotta, amit Zagyvarékason október 10-én a községi főjegyző és főbíró előtt tett, illetve a csendőrök tényvázlatában szereplő vallomását is. Azt is elismerte, hogy kapott egy pisztolyt Zigholcztól, de csak el akarta adni, és nem készült vele a kormányzó elleni merényletre. A helyzet tisztázása érdekében a vizsgálóbíró elrendelte Zigholcz és Tóth szembesítését, ahol Tóth a következőket mondta: „*Szemébe mondom Zigholcz Bélának [sic!], hogy 1932. február havában adta nekem a pisztolyt azért, hogy a Kormányzó Urat lelőjem.*” Szívóssal és Wittreichhel is szembesítették, de őket nem ismerte.

A vizsgálóbíró ekkor taktikát váltott: a november 17-i kihallgatás alkalmával Tóth előéletére volt kíváncsi, ami fontos információkkal szolgált utóbbi családi kapcsolataira, és ezzel az egész nyomozásra nézve. Tóth János Zagyvarékason ismerte meg feleségét, Garai Ilonát, akinek apja béresgazda volt Kohner Adolf birtokán és 18-20 hold földön gazdálkodott. Tóth az apósával igen hamar rossz viszonyba került, mert közös vállalkozásuk – csikók vásárlása és eladása – nem sikerült jól. Tóth húszezer pengő kölcsönt vett fel a vállalkozás elindítására a zagyvarékasi csendőrőrs egyik tiszthelyettesétől, Péter Lajostól, de apósa, aki a kasszás volt a vállalkozásban, nem akart neki pénzt adni a kölcsön visszafizetésére. Végül Tóth beperelte az apósát, melynek kiegyezés lett a vége a Ceglédi m. kir. Járásbíróságon.²² Mivel valószínűleg anyagilag rosszul jött ki az eljárásból, apósa megharagudott Tóthra és a már várandós feleségét elvitte tőle a családi házhoz.

Tóth ezt követően sok helyen próbált munkát vállalni,²³ hogy családjá visszaszerzéséhez biztos anyagi alapot teremthessen. Ez 1924-re sikerült is neki, amikor Budapest II. kerülete alkalmazta mint útépítőt. A Szent János kórház mellett, a

²⁰ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. Újszászi csendőrőrs jelentése a Budapesti Kir. Ügyészség elnökének. Zagyvarékas, 1932. október 6.

²¹ Uo.

²² Péter Lajost a vállalkozásból megmaradt egyik csikó eladásának árából fizette végül ki Tóth. A Ceglédi Járásbíróság iratanyaga csak 1930-tól található meg az MNL Pest Vármegyei Levéltárban.

²³ 1921–1923 között a pilisvörösvári szénbánya Lipót-aknájában is munkát vállalt, ahol belépett a szociáldemokrata pártba, mert – elmondása szerint – „muszaj” volt.

főváros telkén épített egy kis házat, a feleségét is ide költöztette. Utóbb Tétény határában egy másik házat is épített, ahová feleségével átköltözött. 1928 végén azonban a II. kerületnél megszűnt a munkája, ezért az utóbbi házat eladta 2560 pengőért. Ebből a pénzből Tápiógyörgyén akart földet venni, de végül csak bérelt egyet, és burgonyával kezdett kereskedni.

1932 januárjában feleségével házasságtörés miatt megromlott a viszonya és elhagyta. Ezt követően Budapesten a testvérénél, Tóth Antalnál lakott az Erzsébet királyné út 97. szám alatt. Nem messze tőle volt a Sárkány vendéglő, ahová a kőfaragók jártak. A vendéglősnek száz tojást ígért, ha segít neki munkát szerezni a kőfaragóknál; cserébe megkapta Zigholcz Géza nevét.

Zigholczot az Amerikai úti építkezésen kereste fel, aki fel is fogadta. Vele dolgozott több építkezésen 1932 húsvétjáig. Zigholcz ekkor megvált a Mády & Saár cégtől, az új mester pedig Fischer Lajos lett – utóbbival dolgozott 1932 augusztusáig. Tóth a feleségével nem találkozott, és az 1100 pengőt sem kérte vissza, amit a neje az apósának adott a tétényi házért kapott pénzből. Augusztus folyamán főleg vályogvetésből élt, közben pedig a Paraform nevű légrfrissítő terjesztésével is próbálkozott, de nem sok sikerrel.

1932. szeptember 4-én Zagyvarékasra utazott, ahol az apósa testvérénél, özv. Lakatos Istvánnénál szállt meg. Kis Istvánnal – az apósa komájával – magához hívatta feleségét és két gyerekét, aki előtt megkérte a feleségét, hogy kérje vissza az 1100 pengőt az apjától. Az volt a szándéka, hogy az összegből bérel egy házat és visszafogadja a feleségét. Felesége erre nemet mondott és kijelentette, hogyha mégis megteszi, akkor az apja feljelenti őt a csendőrségen. Tóth kijelentette, hogy neki nincs semmi bűne, így nincs félnivalója a csendőrségtől. Felesége négy szemközt azonban a távozásakor azt mondta a férjének, hogy megpróbálja visszaszerezni a pénzt, addig Tóth végezze el az újabb vályogvetést, amit elvállalt, utána találkozzanak özv. Lakatos Istvánnénál. Tóth szeptember 26-án Nagykatán befejezte a vályogvetést, és visszament özv. Lakatos Istvánnéhoz. Másnap az utcán Simon János községi kisbíróval futott össze, aki közölte vele, hogy a csendőrök keresik, menjen vele a község házára. Ott a csendőrök rögtön megvasalták.

A vizsgálóbíró 1932. december 5-én folytatta Tóth kihallgatását, amely alkalomával további részletek derültek ki. Két héttel azelőtt, hogy visszatért volna Zagyvarékasra, levelet írt a feleségének, hogy megbocsát neki, és szeretné visszaállítani életközösségüket. Az 1100 pengőt nem említette a levélben. Megadta neki munkatársának, Frank György kőfaragónak a címét. A neje Zagyvarékasra azt mondta neki, hogy írt egy válaszlevelet; „abban minden le van írva”. Ezt a levelet Tóth nem kapta meg, ezért kérte Frank kihallgatását és a levél megszerzését. Szociáldemokrata-ügyben elmondta még, hogy amikor 1931-ben Tápiógyörgyén lakott, a nagykátai vásárban megismerkedett két párttaggal, Martin Gyulával és Wiesner Sándorral. Megkérték, hogy Tápiógyörgyén toborozzon tagokat, amihez kapott 36 db tagsági könyvet és 40 db bélyeget. A tagsági díj 30 fillér volt, amelyből Tóth hat fillért kapott. Csak egy embert tudott beszervezni, a toborzást abbahagyta

és Budapestre távozott. A tagságik és a bélyegek is a feleségénél maradtak, a további sorsukról nem volt ismerete.

Letartóztatását követően először nem hallgatták ki és nem is verték meg: este-felé érkezett meg Újszászról Barna Imre csendőr tiszthelyettes és Pohánka Gyula őrmester. Barna közölte Tóthtal, hogy azért fogták le, mert meg akarta ölni a kormányzót. Tóth ezt tagadta, mire szembesítették a feleségével és az apósával, *„akik a szemembe mondták, hogy én még 1930-ban azt mondtam, hogy le fogom löni a Kormányzó urat, és ezért 80,000 pengőt fogok kapni és ezt majd a gyerekeknek fogom adni”*.

Tóth tagadta, hogy ilyet mondott volna, ugyanekkor felesége a csendőrök előtt elmondta, hogyha ő róla gondoskodott volna a férje, akkor nem jelentik fel. Erre a körülményre Tóth felhívta Barna figyelmét, aki azt mondta, hogy nem tartozik az ügyhöz. Miután családja elment, egy alacsony civil ember jött be a hivatalba, akit a csendőrök Major úrnak szólítottak. Utóbbi kenyeret és szalonnát adott neki, majd beszélgetni kezdett vele. Azt kérte tőle, hogy a merényletterv többi résztvevőjének a nevét is árulja el. Ha így tesz, akkor nem lesz bántódása, ám ha nem, akkor *„agyon ütnek és meg fogok dögleni.”* Mivel Tóth semmiről nem tudott vallomást tenni, Major, Pohánka Gyula és Szakács József csendőrök megkínózták (gúzsba kötés, talpalás, gégére lépés, ugráltatás, pofozás legalább négyszer ismételve), ami teljesen megtörte. Major folyamatosan mondta, hogy adja fel a társait: végül Tóth Zigholczot nevezte meg, bár előtte Sárkány vendéglősre gondolt.

1932. szeptember 28-án érkezett meg a kihallgatásra Barna Imre csendőr tiszthelyettes és Pohánka Gyula csendőr őrmester, illetve a főjegyző, akinek Tóth nem tudta a nevét. Ott volt még Bíró István községi bíró, akit Tóth személyesen ismert. A fentiek diktálták a vallomás jegyzőkönyvét a főjegyzőnek, aki maga gépelte le. Tóth, a főjegyző és a községi bíró is aláírta. Többet nem bántalmazták, nem hallgatták ki és nem szembesítették senkivel, csak Pohánka közölte vele, hogy Zigholcz, a „fő kommunista” is megvan.

Tóth felhívta rá a vizsgálóbíró figyelmét, hogy ebben a jegyzőkönyvben nincs szó se Szívós Sándorról, se Wittreich Jenőről és a pisztolyról sem, illetve, hogy azt özv. Lakatos Istvánnénál elrejtette volna. Ez a jegyzőkönyv nincs most a vizsgálóbíró előtt, kéri a csendőröktől beszerezni, mert abból kitűnik, hogy ő a verések dacára sem beszélt Zigholczon kívül másról és a pisztoly létezéséről sem tudott.

1932. október 3-án Demecs Béni kisbíró hozta be bűnjelként a Frommer pisztolyt, mondván, hogy özv. Lakatos Istvánnénál találták a szalmában, ahol Tóth szeptember 26–27. között éjszakázott. Major detektív rá is kérdezett, hogy ezzel akarta-e meggyilkolni a kormányzót, amit Tóth tagadott. Major erre elkezdte pofozni. Tóth a verés hatására „bevallotta”, hogy a pisztolyt Zigholcztól kapta, és ő rejtette el. Major erre szembesítette a két embert, és Zigholcztól is megkérdezte, hogy ő adta-e a fegyvert Tóthnak, amit az rögtön tagadott. Erre ő is kapott egy pár pofont, minek hatására „bevallotta”, hogy Tóth tőle kapta a pisztolyt. Később a csendőrök behoztak egy Tóth számára ismeretlen férfit, akinek a nevét nem tudta,

de azt igen, hogy hamarosan elengedték, mert kiderült róla, hogy a vitézi szék tagja.²⁴ Október 10-én vették fel azt a jegyzőkönyvet, amit a vizsgálóbíró a csendőröktől megkapott, és amely alapján Tóthot kihallgatta. Barna Imre tiszthelyettes diktálta, Major gépelte,²⁵ dr. Brandt Viktor főjegyző és Bíró István községi bíró pecsételte le és írta alá. Aláírták még Tóth és társai.

A Frommer pisztollyal kapcsolatban is érdekes részletek kerültek elő Tóth vallomásából. Tagadta az ellene felhozott vádakat, és ezekkel szemben kijelentette, hogy a Frommer pisztolyt 1925-ben látta az apósánál, aki állítása szerint a visszavonuló németektől vette. Továbbá Imre nevű sógoránál is látta több alkalommal a fegyvert, de tanúkat állítani erre nem tud. Azt is tagadta, hogy a pisztolyt a dr. Hegedűs és társa cég reklámpapírjaiba csomagolva rejtette el. A szám szerint húsz darab reklámpapíron az ő kézzel írt aláírása szerepelt, de ezeket lefogásakor elvették tőle, és a tanácsteremben az ablak közé tették. Feltűnt neki, hogy Demecs Béni nézegeti a reklámanyagokat. Tóth szerint elképzelhető, hogy Demecs elvett belőle, és valaki azokba csomagolta a Frommer pisztolyt. Erre azért gondolt, mert Demecs Béni anyósa Garai József, vagyis Tóth apósának a testvére volt.

A vizsgálóbíró kérdésére Tóth elmondta, hogy a korábbi kihallgatások alkalmával azért nem vonta vissza vallomását, és vádolta be ártatlanul Zigholczot, Szívóst és Wittreichet, mert Markó István csendőr őrmester megfenyegette, hogyha a vizsgálóbíró előtt visszavonja a vallomását, akkor visszaviszik Zagyvarékasra és ott a csendőrök agyonverik. Annyira félt az újabb veréstől, hogy nem merte visszavonni vallomását, és azt mondta, hogy nem verték meg. Ennek ellenére verték meg, és a fogház orvosa ugyan megvizsgálta, addigra sérülései nagyrészt meggyógyultak.

A kihallgatásból kiviláglik, hogy Tóth és apósa között olyan komoly ellentét alakult ki, hogy az még a családot is szétválasztotta. Tóthról meglátásom szerint nem mondható el, hogy ne tett volna meg mindent anyagi helyzete stabilizálásáért és családi viszonyainak helyreállításáért. Az is egyértelműnek tűnik, hogy a zagyvarékaesi csendőrök, a helyi hatóságok – például Demecs Béni – és Garai János között szoros kapcsolat állt fent nem csak üzleti, de rokoni értelemben is.

Wittreich első kihallgatása alkalmával²⁶ azonnal visszavonta a csendőrségen tett vallomását. Elmondta, hogy őt is megverték és megkínózták a csendőrök (gúzsbakötés, talpra verés, meztelen testét cukros vízzel bekenték, majd egy asztalra kötözték, a legyek pedig összecsípték őt). A vizsgálóbíró megvizsgálta: bal könyökén seb, jobb csuklóján vérömleny volt látható. Második kihallgatása alkalmával a vizsgálóbíró Vitéz Sándorral való kapcsolatát, illetve orosz tudásának eredetét firtatta. Wittreich elmondta, hogy három évig volt orosz fogságban, ahol

²⁴ Ő lehetett az a Marton István, aki Zigholcz vallomásában is feltűnik, de utána már sehol nem bukkan fel a neve az ügyben.

²⁵ Ez a sorrend egy kicsit furcsa, de Zigholcz vallomásában is így szerepel.

²⁶ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. Wittreich Jenő kihallgatása.

valamennyire elsajátította a nyelvet. Tagadta, hogy Vitéz Sándorral oroszul beszélt volna, mert 1920 óta nem találkozott vele. A csendőrök csak úgy szerezhettek arról tudomást, hogy ő Vitézzel oroszul tudott beszélni, hogy valaki ezt mondta nekik. Ez pedig nem lehetett más, mint Szívós Sándor. Hozzátette: 1930 óta nem járt Budapesten, így az ügyben gyanúsítottakkal sem találkozhatott. Wittreich Jenő már az első kihallgatása alkalmával – 1932. október 15-én – kezdeményezte a vizsgálóbírónál a szabadlábra helyezését is.²⁷

A vizsgálóbírónál Zigholcz is azonnal visszavonta a csendőrök előtt tett vallomását.²⁸ Előadta, hogy Zagyarékaszon többször is megverték: torkán botot nyomtak le, kampósbottal az állánál fogva fellógatták. Megmutatta a sérüléseit is: mellén kék-zöld foltok, talpán véres hegek. A vizsgálóbíró kérdésére elmondta, hogy milyen szerepe volt Jászberényben a Tanácsköztársaság alatt: a kommün alatt a postaigazgatásához vezényelték, mivel a háború alatt a tábori postához volt beosztva. Innen küldték ki Jászberénybe postabiztosnak, amiért két év fogházat kapott. A jászberényi fogházban ismerkedett meg Szívóssal, Vitézzel és Wittreichhel. Büntetése letöltése után visszatért Budapestre, ahol csak Wittreichhel és Szívóssal találkozott néha. Vitézt soha többé nem látta, de Wittreich Jenővel is négy-öt évvel korábban találkozott utoljára. Tóth János ugyan nála dolgozott három hétig 1932-ben, de elbocsátotta, mert két társával egyetemben szerszámokat loptak tőle. Tóthnak sem pisztolyt nem adott, sem kommunista szervezkedésről nem beszélt. A szembesítés során Tóth János hazudott, amikor azt állította, hogy ő pisztolyt adott volna neki, és a kormányzó lelövésére akarta volna rá venni – Zigholcz szerint Tóth bosszúból vádaskodott.

A kormányzó elleni merényletbe való belekeveredéséről, illetve Szívós Sándor, Wittreich Jenő és Vitéz Sándor személyének bevonásáról, az 1932. december 13-án felvett jegyzőkönyvből tudunk meg többet.²⁹ 1932 februárjában mutatta be Zigholcznak a Sárkány-féle vendéglő tulajdonosa Tóth Jánost, és arra kérte, hogy adjon neki munkát. Tóth azzal hálálta meg Zigholcz jóindulatát, hogy szerszámokat lopott tőle és egy teljes hétre eltűnt. Amikor újra jelentkezett, Zigholcz nem vette vissza „rendetlen magatartás” miatt. Tóth még néhányszor megpróbálta magát visszakönyörögni, de Zigholcz nem fogadta vissza. 1932. április végén beszélt vele utoljára. Október 1-én Tóthtal együtt vonaton levitték Zagyarékasra, ahol a jegyzői irodában rögtön verni és kínozni kezdték, éjjel egyig abba sem hagyva. Végül a sok verés hatására beismerte: ő bérelte fel Tóthot Horthy megölésére. Egy kis piros noteszt is felmutattak, kérve, hogy ki volt az a kommunista, aki írt bele. Újra verni kezdték, mire Zigholcz bedobta Vitéz Sándor nevét, gondolván,

²⁷ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. Dr. Enyedi Róbert vizsgálóbíró jelentése a vizsgálatról a budapesti büntető törvényszék kir. vádtanácsához. (Széjegyzetten: Wittreich Jenő szabadlábra helyezése miatt felfolyamodást jelentett be.) 1932. október 15.

²⁸ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. Zigholcz Géza kihallgatása.

²⁹ Uo.

hogy úgylis Oroszországban van, nem árthat neki ezzel. Ez után azt követelték tőle, hogy nevezze meg kommunista társait is: ekkor nevezte meg Szívós Sándort és Wittreich Jenőt.

1932. október 2-án foglalták írásba vallomását, amit egy csendőr tiszthelyettes diktált le egy detektívnek. Ebben a jegyzőkönyvben még nem volt szó arról, hogy Zigholcz pisztolyt adott volna Tóthnak. A következő napokban végighallgathatta, ahogy a csendőrök egymás után behozzák és kínvallatják az általa bevádolt Szívós Sándort és Wittreich Jenőt. Október 9-én írták vele alá azt a jegyzőkönyvet, ami a vizsgálóbíró elé került. Ebben már szerepel a Tóthnak átadott fegyver. A vizsgálóbíró nagyban érdekelte azon személyek kiléte is, akik Zigholcz kihallgatásában részt vettek. Rákérdezett a Major nevű detektívre, az őt kihallgatók öltözetére, illetve, hogy szólítottak-e valakit századosnak a jelenlévők között. Zigholcz egyik kérdésre sem tudott érdemben válaszolni.

Enyedi Róbert már az első kihallgatások után elküldte jelentését az ügyről a Kúriának.³⁰ A vizsgálóbíró a csendőrök jelentése alapján röviden összefoglalta Szívósnak, Zigholcznak és Tóthnak az ügyben játszott szerepét, kitérve a kommunista múltjukra is. Megemlítette azt is, hogy Tóthot leszámítva mindhárom gyanúsított visszavonta a csendőrök előtt tett vallomását. Felhívta a Kúria figyelmét a gyanúsítottak testén látható sérülésekre: *„Magam meggyőződtem róla, hogy testük sérülésekkel van tele³¹ és azt állítják, hogy ezt a nyomozás folyamán a nyomozó közegektől szenvedték, ennek hatása alatt írták alá a valóságnak meg nem felelő jegyzőkönyveket. Ugyanilyen sérülések nyomai vannak Wittreich Jenő testén is.”*³² Az összeesküvéssel kapcsolatban ugyanakkor – ugyancsak a csendőri jelentés alapján – számos kételyének is hangot adott:

- egyik gyanúsított lakásán sem találtak kommunista röpiratokat vagy azokhoz köthető iratokat;
- figyelemre méltó, hogy jóllehet Szívós és Zigholcz megállapodtak a célpontok elosztásában, Zigholcz mégis bevonta a Horthy elleni merényletbe Tóthot, és fegyvert is adott neki;
- érthetetlen, hogy sem Tóth nem ismerte Szívóst és Wittreichet, sem azok őt, illetve arról sem tudtak, hogy Zigholcz még egy személyt beavatott terveikbe;
- nagyon furcsa, hogy ugyan egy éven át tervezték a merényleteket, de semmilyen tervet nem készítettek a menekülésükre nézve (például: hamis útlevelek beszerzése);

³⁰ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. Dr. Enyedi Róbert vizsgálóbírói jelentése a vizsgálatról a budapesti büntető törvényszék kir. vádтанácsához.

³¹ Eredetiben aláhúzva.

³² Uo.

- szintén érthetetlen, hogy a magasabb intelligenciájú Zigholcz Géza miért avatta be ebbe a veszélyes összeesküvésbe a szerényebb szellemi képességű Tóthot;³³
- a szombathelyi III. csendőrkerület nyomozásából egyértelműen kiderült, hogy Wittreich Jenő nem lehetett Budapesten azokban időpontokban, amikor – a zagyvarékasi csendőri jelentés szerint – ő, Zigholcz és Szívós a merényletekről Vitézzel egyeztettek;
- az is érthetetlen, hogy Tóth minden verés és kínzás nélkül tett beismerő vallomást, sőt tervét a családjának is többször elmondta, ami arra vall, hogy nem készülhetett komoly merényletre.

A vizsgálóbíró végső konklúzióként Szívós Sándor, Zigholcz Géza és Tóth János előzetes letartóztatását meghosszabbította, mivel nevezettek aláírták a csendőrök jelentését. Ugyanakkor Wittreich Jenő esetében a szabadlábra helyezést rendelte el, mivel Wittreich a csendőri jelentésben végig tagadott, az ő teste is tele volt zúzódásokkal, ráadásul a szombathelyi csendőrök is alátámasztották az alibijét.

A vádtanács alig három nap múlva válaszolt és helyben hagyta a vizsgálóbíró rendelkezését Szívós, Zigholcz és Tóth esetében. Viszont Wittreich esetében nem fogadta el a szabadlábra helyezést, hanem az előzetes letartóztatás meghosszabbítását rendelte el.³⁴

Felfolyamodások a vádtanácshoz

Budapestre kerülésüket követően mindhárom gyanúsított élt a felfolyamodás lehetőségével. Legelőször Wittreich Jenő, akinek ez irányú kérelme már a vizsgálóbíró fent részletezett jelentésére is rá lett vezetve.³⁵ Szívós október 22-én nyújtotta be felfolyamodását a vádtanácshoz ügyvédje által.³⁶ Ebben minden vádat tagadott, hivatkozott a csendőrök általi megveretésére és megkínzására is, amelyek hatására írta alá a csendőrök jegyzőkönyvét. Követelte a fogház orvosa által a sérüléseiről felvett jegyzőkönyvnek az iratokhoz csatolását, „amiből megállapítható, hogy még ma is emberi roncs vagyok és így érthető, ha esetleg olyan vallomást tettem, amiből bűncselekményre vonható következtetés”.

³³ Itt valószínűleg arra gondolt a vizsgálóbíró, hogy ezzel a lépéssel Zigholcz a lebukás veszélyének tette ki a szervezkedést.

³⁴ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. A vádtanács válasza Enyedi Róbert vizsgálóbírónak (kézzel írt levél). Budapest, 1932. október 18.

³⁵ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. Dr. Enyedi Róbert vizsgálóbíró jelentése a vizsgálatról a budapesti büntető törvényszék kir. vádtanácsához. (Széljegyzeten: Wittreich Jenő szabadlábra helyezése miatt felfolyamodást jelentett be.) 1932. október 15.

³⁶ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. Szívós Sándor felfolyamodása a vádtanácshoz. 1932. október 22.

Wittreich Jenő ennél is tovább ment, és ügyvédje által egyenesen az Ítéltáblához küldte felfolyamodását.³⁷ Ebben Wittreich hivatkozik a vizsgálóbíró okfejtésére, valamint felsorolja a már korábban is leírt okokat, amiért nem lehetett részese az összeesküvésnek. Mindezekon felül ő mondja ki először: „Az egész ügy elejétől végéig Tóth nevű gyanúsított hozzátartozóinak családi okokból megindított aktioja (sic), amelynek azonban semmi komoly alapja nincs és nem is volt.”³⁸ Azonban a vádtanács sem látta indokoltnak a gyanúsítottak szabadlábra helyezését, sőt meghosszabbította előzetes letartóztatásukat további tizenöt nappal, mivel a nyomozás még nem került lezárásra.³⁹ Ez ellen Szívós, Zigholcz és Wittreich még aznap felfolyamodást jelentettek be, amit rá is vezettek az iratra. Egyedül Tóth nyugodott bele a vádtanács végzésébe.

A Budapesti m. kir. Ítéltábla mint büntetőbíróság két nap múlva válaszolt. Gadó István ítéltáblai tanácselnök és Medvigy István ítéltáblai bíró, előadó egyetértett a vádtanáccsal és újfent elutasította a gyanúsítottak felfolyamodását.⁴⁰

Dr. Enyedi Róbert vizsgálóbíró saját nyomozása

Az ügy egészen Baróthy Pál m. kir. főügyészig jutott el, aki elrendelte a gyanúsítottak vizsgálati fogságba helyezését, és utasította a Budapesti m. kir. Büntetőtörvényszéket az ügyben egy új nyomozás lefolytatására.⁴¹ A nyomozás lefolytatásával végül dr. Enyedi Róbert lett megbízva, ami logikus volt, hiszen eredetileg is ő foglalkozott az ügygel. Enyedi tehát elrendelte a gyanúsítottak vizsgálati fogságba helyezését 1932. november 16-tól 1933. február 15-ig.⁴² A vizsgálóbíró egy igen terjedelmes, kilencpontos listát állított össze azokról forrásokról, ahonnan az ügyben érdemi információkra számított:⁴³

- a gyanúsítottaknak a jászberényi direktóriumban mutatott magatartását vizsgáló Szolnoki m. kir. Törvényszéktől bekérte Szívós Sándor, Zigholcz

³⁷ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. Wittreich Jenő felfolyamodása az Ítéltáblához. 1932. október 24.

³⁸ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. Wittreich Jenő felfolyamodása az Ítéltáblához. 1932. október 24.

³⁹ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. A budapesti kir. Büntetőtörvényszék vádtanácsának végzése, a Szívós Sándor és társai ellen indított bűnügyben. 1932. október 25.

⁴⁰ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. A Budapesti kir. Ítéltábla végzése a Szívós Sándor és társai elleni bűnügyben. 1932. október 27.

⁴¹ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-92.701/1932. Baróthy Pál kir. Főügyész levele a Budapesti királyi Büntetőtörvényszékhez. 1932. november 8. Érdeklőség, hogy a főügyész az ügyben „kijelölendő” vizsgálóbíróhoz intézi levelét, tehát ekkor még nem volt egyértelmű, hogy ez a személy dr. Enyedi Róbert lesz.

⁴² HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. Végzés. Az 1921. évi III.2.§.3. pontjában ütköző büntette miatt Szívós Sándor és társai elleni bűnügyben a budapesti kir. Ügyészség 92.701/1932. kü számú indítványára.

⁴³ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115. Dr. Enyedi Róbert kézzel írt feljegyzései. 1932. december 6. [?].

Géza, Wittreich Jenő, Vitéz Sándor, továbbá Schiller Margit és Oberländer Mihály perének iratait;

- ugyancsak bekérte a gyanúsítottak anyagait Szolnoki és a Jászberényi Fogházgondnokságoktól is;
- az Országos Bünyügyi Nyilvántartóból bekérte a gyanúsítottak, valamint Schiller Margit és Oberländer Mihály „Értesítőlapját”, arra hivatkozva, hogy nem tudja, hogy nevezetteket melyik bíróság ítélte el és, hogy mik a személyi adataik;
- megfogalmazott egy levelet Schweinitzer József rendőrtanácsosnak, melyben tájékoztatta az ügyről a csendőrök jelentése alapján, és az alábbi kérdésekkel fordult Schweinitzerhez:
 1. Fischer Imrének, Fischer Ferencnek, Oberländer Mihálynak, Glücknek, Oláhnak, Lónyai Gyulának, Cseh és Tihanyinak mi a pontos neve, személyi adata, címe? Nevezettek kommunisták-e, ilyen szervezetben részt vettek-e?
 2. Schiller Margit és Vitéz Sándor nevű kommunisták léteznek-e, mik a személyi adataik, a kommunista mozgalomban mi a szerepük, nevezettek kommunista szervezkedés okából jártak-e Magyarországon?
 3. Mi a pontos neve Paczauernak, Lázárnak, Gárdosnak, Sándor Oszkárnak? Kommunisták-e, mi a szerepük, hol tartózkodnak, mi a pontos lakcímük, személyi adataik? Az 1919 évi magyarországi kommunizmus alatt volt-e szerepük, el lettek-e ezért ítélve, hol, melyik törvényszéknél, mire?
 4. Szívós Sándor terhelt a merényletre használni akart pisztolyt hová rejtette el?
- az újszászi csendőröktől is számos pontban kért jelentést:
 1. Barna Imre tiszthelyettes, Pohánka Gyula őrmester, Szakács József őrmester, Markó István csendőrön kívül kik vettek részt a nyomozásban?
 2. Különösen érdekelte, hogy kik voltak a nyomozásban részt vevő detektívek?
 3. Mi a nyomozásban részt vett személyeknek a neve, pontos lakcímük és hol teljesítenek szolgálatot?
 4. Hogyan lehetséges, hogy terheltek testén zúzódások és sérülések voltak?
 5. A zagyvarékasi községi főjegyző dr. Brandl Viktor és községi bíró Bíró István által felvett jegyzőkönyv hogyan készült?
 6. Ki hallgatta ki terhelteket, ki diktálta le a jegyzőkönyvet, ki gépelte le annak tartalmát?
- Dr. Ötvös József kir. törvényszéki fogházorvostól bekérte a terheltekről felvett látleteket;
- a pilisvörösvári csendőrőrsöt felszólította, hogy nyomozzák ki Tóth János ottani tevékenységét, különös tekintettel arra nézve, hogy „*mely időktől, mely időkig volt ott a szociáldemokrata párt tagja, politikai mozgalomban vett-e részt?*”

- a nagykátaai csendőrőrstől is kért információt Tóth Jánosról; hol lakott, mivel foglalkozott, tagja volt-e a Szociáldemokrata Pártnak, politikai mozgalmában vett-e részt? Kérte Martin Gyula és Viszner Sándor szocdem párttagok kihallgatását is; mikor adtak megbízást Tóthnak a szocdem párt szervezésére, hány tagkönyvet és bélyeget adtak neki, hány személyt szervezett be? Úgyszintén kérte Varró László kihallgatását arra nézve, hogy Tóth milyen körülmények között szervezte őt be a szociáldemokrata mozgalmába, illetve hogy Tóth hangoztatott-e előtte szélsőséges kommunista elveket?

Miközben a vizsgálóbíró nyomozott, a gyanúsítottak sem tétlenkedtek, szabadlára helyezési kérelmekkel bombázták a hatóságokat és a vizsgálóbírót. Zigholcz Géza újabb tanúkat nevezett meg és kérte kihallgatásukat. Abban bízott, hogy ezen két személy – Mészáros János és Eipl Mihály kőfaragósegédek – igazolhatják Tóth Jánossal kapcsolatos viszonyát.⁴⁴ Tóth János szintén egy újabb tanú – Hudicska János virágkertész – beidézését kérte, akitől azt remélte, hogy vallomásával alátámasztja felesége rosszindulatú, áskálódó viselkedését vele szemben.⁴⁵ A legmeszszebbre ebben Wittreich Jenő jutott, aki ügyvédjén és bátyján keresztül 4000 pengőt ajánlott fel a vádtanácsnak óvadékként.⁴⁶ A vizsgálóbíró támogatólag nyilatkozott a szabadlára helyezésről, nem tartott Wittreich esetleges szökésétől. Ezzel a vádtanács is egyetértett, és 1932. november 19-én elrendelte Wittreich Jenő azonnali szabadlára helyezését.⁴⁷

A vizsgálóbíró által kiküldött kérdésekre december elején kezdtek befutni a válaszok. A nagykátaai csendőrőrs válaszában tanúkkal igazolta Tóth János helyi mozgását és munkavállalásait, illetve párttagságának helyzetét. A felvett vallomásokból kiderül, hogy Tóth nem volt tagja a helyi szociáldemokrata mozgalomnak. A megkérdezettek válaszaiból nem derült ki egyértelműen, hogy volt-e nála bármilyen tagfelvételi irat vagy bélyeg. Tóth Nagykáta község határában lévő tanyákon vállalt munkát, és nagyjából augusztus végétől szeptember végéig tartózkodott a községben. Mivel a nagykátaai szociáldemokrata szervezet éppen feloszlóban volt, annak iratait beküldték a központba. Ennél fogva nem volt megállapítható, hogy Tóth

⁴⁴ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-117/a-b. Dr. Szentpétery Gyula ügyvéd kérése Zigholcz Géza terhelt ügyében dr. Enyedi Róbert vizsgálóbíróhoz.

⁴⁵ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-115/a-b. Dr. Mührlad Artúr ügyvéd kérelme Tóth János vádlott ügyében dr. Enyedi Róbert vizsgálóbíróhoz.

⁴⁶ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-93/a. Wittreich Jenő levele Dr. Enyedi Róbert vizsgálóbírónak. 1932. november 17.; HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-93/b. Dr. Lénárt Béla ügyvéd levele a Budapesti Kir. Büntetőtörvényszékhez 1932. november 17.; HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-95. Dr. Wittreich Adolf nyug. kir. törvényszéki jegyző, ügyvéd levele a vádtanácsához. 1932. november 19.

⁴⁷ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-98/a-98/b. A Budapesti Kir. Törvényszék végzése Wittreich Jenő biztosíték melletti szabadlára helyezése ügyében.

hivatalosan tagja volt-e a pártnak és hogy megbízták-e tagtoborzással. Ugyancsak nem volt megállapítható, hogy más politikai mozgalmakban részt vett-e.⁴⁸

A tápiógyörgyei csendőrőrs jelentése szerint Tóth János 1932 januárjában szervezte be a pártba Sebők András helyi lakost. Tóth átadott Sebőknek 35 db tagkönyvet is azzal, hogy szervezzék be ő is újabb tagokat. Amikor azonban Tóth februárban elment Tápiógyörgyéről, Sebők elégette a tagkönyveket és állítása szerint nem szervezett be senkit. Elmondta még, hogy Tóth neki semmilyen szélsőséges kommunista propagandát nem adott elő.⁴⁹

A fogház orvosa is elküldte jelentését, az október 13-án megejtett vizsgálat során talált külsérelmi nyomokról:⁵⁰

- Tóth János kijelentette, hogy kihallgatása során egyáltalán nem bántalmazták;
- Szívós Sándor (részletek a jelentésből):
 - „A jobboldali láb hüvelyk és a második ujj talpi felületén úgy az első lábközépcsont felett a talpon véraláfutásos elszíneződés, úgyszintén a láb hüvelyken az első lábujj /hüvelykujj/ első és második ízületén 1 cm hosszú bőrrepedés, hasonlóképpen az első lábközépcsont /hüvelykujj/ és az első lábközépcsont közti ízületen 1 ½ cm hosszú harántos bőrrepedés”
 - „A hímvessző hátifelületén pengőnyi barnás folt.”
- Zigholcz Géza (részlet a jelentésből):
 - „A talpon jobb lábon, az első középcsonton a talpi oldalon a középcsont és a hüvelyk ízülete és az első középcsont alapi ízülete felett egy-egy babnyi vérömleny.”
 - „Mellkasán semmiféle sérülési nyom nincs.”
- Wittreich Jenő (részlet a jelentéséből):
 - „A balláb talpi részén az első középcsont és a hüvelyken néhány lencsényi kisebb vagy rajzszögnyi nagyobb véraláfutás.”

Az elsődleges nyomozást lefolytató újszászi csendőrőrs válaszában – lényegét tekintve – ragaszkodott a tényvázlatban leírtakhoz.⁵¹ Az őrs állományán kívül – Barna Imre tiszthelyettes, Pohánka Gyula, Szakács József őrmesterek, Markó István csendőr – a nyomozásban segítségükre volt még négy civilruhás nyomozó a budapesti 8. nyomozó alosztály állományából: Juhász István, Lovász Ferenc, Kerekes János tiszthelyettesek és vitéz Major János őrmester. Detektívek a nyomozásban nem vettek részt. A gyanúsítottak testén található sérülésekről nincs tudo-

⁴⁸ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-102-103/b. M. kir. I. csendőrkerület, Nagykáta i. őrs 4/33.sz./ics.1932. Szívós Sándor és társai elleni bűnügy. 1932. december 3.

⁴⁹ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-104/a. M. kir. I. csendőrkerület, Tápiógyörgyei őrs 4/32.sz./ics.1932. Őrségparancsnokságnak. Nagykáta, 1932. december 10.

⁵⁰ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-105-108. Dr. Ötvös József m. kir. egészségügyi főtanácsos, kir. törvényszéki és fogházorvos jelentése. 1932. december 10.

⁵¹ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-109/a. M. kir. I. csendőrkerület, Újszászi őrs, 4/33.sz./ics.1932. Szívós Sándor és társai elleni bűnügy. 1932. december 11.

másuk, azok ilyesmire náluk nem tettek panaszt. Természetesen a nyomozás során bántalmazva nem voltak.⁵² A vallomásokról felvett jegyzőkönyvek úgy készültek, hogy a gyanúsítottak kérték a főjegyzőt, dr. Brandl Viktort, hogy vallomásukat jegyzőkönyvbe mondhassák. A főjegyző a községi bíró jelenlétében maga vette fel a vallomásokat, amelyeket a gyanúsítottak saját szavaikkal adtak elő.

December 16-án megérkezett a Szívós-féle társaság egyéb kapcsolatairól készített jelentés is, a rendőrség politikai nyomozó osztályán dolgozó Paál Károly detektívtől,⁵³ amely azonban nem tartalmazott új információkat Zigholcz és Vitéz vonatkozásában. A csendőrök verései miatt vallotta azt Szívós, ami a jegyzőkönyvben szerepel. Oberländer Mihállyal való kapcsolatáról azt mondta a nyomozónak, hogy 1932 januárjában véletlenül futott vele össze az Elek-féle kocsmában, a Dohány utcában. Mivel gyerekkoruk óta ismerték egymást Jászberényből, és már tíz éve nem találkoztak, elbeszélgettek egymással. Oberländer elmondta Szívósnak, hogy Kassáról küldöttként részt vett a Kommunista Kongresszuson, ahol találkozott a jászberényi direktorium egykori tagjaival; Paczauerrel, Lázárral és Gárdossal. Amikor Moszkvából Kassára visszatért, kiutasították. Tagadta, hogy Oberländer érdeklődött volna nála a Vitézzel folytatott beszélgetéseiről, a kormányzó elleni merénylettel kapcsolatban. A többi kommunista személyt – Cseh, Tihanyi, Oláh – nem ismeri. Tagadta, hogy a kormányzó és Bethlen István életére tört volna, és hogy ennek érdekében másokkal szövetkezett volna. Pisztolyt nem kapott senkitől, így el sem kellett azt rejtienie.

A nyomozó kihallgatta Fischer Ferencet is, aki elmondta, hogy Szívóssal csak üzleti kapcsolatban állt. Glück Ferencet Szívós ismerhette, mivel az nála dolgozott, bár szerinte inkább a szakszervezetből ismerhették egymást.

Oberländer Mihály előadta, hogy a direktorium alatt vöröskatona volt, amiért nyolchavi fogházat kapott: itt ismerkedett meg Szívós Sándorral.⁵⁴ A büntetése letöltése után 1921-ben Kassára költözött, ahol nagybátyja, Oberländer Adolf lakatasműhelyében dolgozott. Innen 1929-ben jött el, miután feleségétől elvált. Ezt követően Budapesten élt. Szívóssal 1932 márciusában futott össze a Szövetség és a Dohány utca sarkán, majd beültek egy vendéglőbe. Szívós arról faggatta, hogy tagja-e még a szakszervezetnek, mivel foglalkozik, és hol lakik. Tagadta, hogy Szívósnak azt mondta volna, hogy őt Moszkvába küldték, tehát Paczauerrel, Lázárral és Gárdossal sem találkozhatott. A feleségétől való válása miatt jött el Kassáról, és nem azért, mert kiutasították volna. Az sem igaz, hogy Sándor Oszkár utasította arra, hogy Szívóstól érdeklődjön a Vitéz Sándorral tervezett merénylet

⁵² HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-109/a. M. kir. I. csendőrkerület, Újszászi őrs, 4/33.sz./ics.1932. Szívós Sándor és társai elleni bűnügy. 1932. december 11.

⁵³ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-112/a–114/b. Paál Károly detektív jelentése dr. Enyedi Róbert vizsgálóbíróhoz. 1932. december 13.

⁵⁴ Szívós szerint gyerekkoruk óta ismerték egymást.

állapotáról. Ilyen tervről semmiféle tudomása nem volt. Sándor Oszkár Kassán élt, és mint magántanár dolgozott.

A nyomozó egyéb adatokat is adott a vizsgálóbíróknak:

- Fischer Ferenc 1932. február 22-én a Sallai és Fürst ügyében 2397/932. szám alatt elő volt állítva, mert útlevelét rendelkezésre bocsátotta;
- Fischer Imrét nem tudta kikérdezni, mivel a szüleinél volt Nagyoroszában. Nevezettet 1931. május 1-én őrizetbe vették, Földes Pál megszöktetése ügyében, amiért hathavi fogházat kapott;
- Oberländer Mihálynak politikai priusza nincs, becsületsértésért és személyes szabadság megsértéséért ítélték pénzbüntetésre;
- Glück Ferenc nem szerepel a nyilvántartásban, büntetve nem volt;
- Oláh kiléte nem volt megállapítható;
- Lónyai Gyulát az ügyészség már kikérdezte és szembesítette Szívóssal, büntetve nem volt;
- Schiller Margitról adat nem állt rendelkezésre a rendőrségnél;
- Vitéz Sándorról nem tudott többet a rendőrség sem, mint amit a csendőrség állított;
- Paczauer, Lázár és Gárdos esetében is csak a jászberényi hatóságoktól beszerzett adatokkal rendelkezett a rendőrség;
- Sándor Oszkárrol is csak a Szolnoki Királyi Törvényszék által 1921-ben felvett adatok, illetve az Oberländer által elmondottak álltak rendelkezésre.

Mindent összevetve: a Magyar Királyi Államrendőrség Politikai Nyomozó Osztálya egyik személy esetében sem rendelkezett több információval – sőt inkább kevesebbel –, mint a csendőrség.

Végjáték

1932 december 23-án aztán Baróthy Pál m. kir. főügyész véget vetett az ügynek, és ejtette az állami és társadalmi rend felforgatására irányuló büntett vádját. Megszüntette a vádlottak vizsgálati fogságát, és azonnali szabadlábra helyezésüket rendelte el. A Wittreich Jenő által biztosítékként letett 4000 pengő visszafizetését is elrendelte.

Az indoklás szerint „a vád alapjául szolgáló szövetkezést illetőleg csak a csendőri nyomozás során tett beismerő vallomások állnak rendelkezésre bizonyítékként – amely beismeréseket terheltek most már semmilyen vonatkozásban sem tartanak fenn és elfogadható módon megindokolva vonnak vissza.”⁵⁵ A főügyész azt is kiemelte, hogy a vádlottak vallomásaikat a csendőrök súlyos bántalmazásainak hatása alatt tették meg. Terhelő adatot képezett ugyanakkor az, hogy a vádlottak – Tóth Jánost leszámítva –, mind részt vettek a jászberényi direktóriumban, és ezért fog-

⁵⁵ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-121/a–122/b. Baróthy Pál kir. főügyész a budapesti kir. ügyészség elnökének levele Dr. Enyedi Róbert vizsgálóbíróhoz. Budapest, 1932. december 23.

háza is ítéltek őket. Ugyanakkor részletesen kiemelte Tóth János és felesége, valamint családja között kialakult rossz viszonyt, amely az ügy alapjául szolgált. A csendőrök Tóthot is súlyosan bántalmazták, és a bűnjeleket is csak később mutatták be neki. A vallomását később Tóth szintén visszavonta, annak ellenére, hogy csendőrök agyonveréssel fenyegették meg. Mindezeket összevetve: „(...) a vádemeléshez szükséges elegendő bizonyítékok rendelkezésre nem állanak, s e tekintetben a vizsgálat folytatása sem mutatkozik eredményre vezetőnek, a vádat terheltekkal szemben el kellett ejtenem.” Enyedi vizsgálóbíró már másnap, december 24-én elrendelte Szívós Sándor, Wittreich Jenő, Zigholcz Géza és Tóth János vizsgálati fogságának megszüntetését és a szabadlábra helyezésüket.⁵⁶ Elrendelte továbbá Wittreich Jenő 4000 pengős biztosítékának visszafizetését is.⁵⁷

Szabadlábra kerülésüket követően Szívós és Wittreich – ügyvédjeik útján – kártérítési igényt jelentettek be a magyar királyi Törvényszékhez, az elszenvedett megpróbáltatásokért. Mindketten igen alaposan részletezték is kártérítési igényüket:⁵⁸

- Wittreich Jenő
 - taxi a Déli vasúttól a Keleti pályaudvarig: 1 P. 60
 - Zagyvarékason ellátási költsége 39 napra: 117 P.
 - ugyanott mosás, vasalás: 12 P.
 - ügyvédi költség: 400 P.
 - étkezés, utazás Budapesten kiszabadulásakor: 3 P. 50
 - gyorsvonat Nagykanizsára III. osztályú jeggyel: 15 P. 80
 - Nagykanizsáról Szombathelyre III. osztályú jeggyel: 5 P. 40
 - állás nélkül volt 1932. október 8-tól 1933. február 15-ig: 1310 P. (10 P./nap)
 - Szombathelyről Nagykanizsára III. oszt.: 5 P. 40
 - korábbi szerződése érvényét veszítette, amelyben 150 P/hó volt a fizetése, míg az új szerződésében 1933. február 15-től csak 60 P. a fizetése. Hat hónapra 90 P. mínusszal számítva: 540 P.
 - orvosi költsége a bántalmazások miatt: 110 P.
 - összesen: 2531 pengő
- Szívós Sándor
 - lefogása előtti három hónap keresménye havi átlag 4-500 P. igény 1300 P.
 - három hónap, mire újra munkába állhat
 - igény 1350 P.
 - erkölcsi kártérítés címén igény: 3000 P.

⁵⁶ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-123/a. Dr. Enyedi Róbert végzése. Budapest, 1932. december 24.

⁵⁷ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-127/a–127/b. Dr. Enyedi Róbert végzése. Budapest, 1932. december 24.

⁵⁸ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-130–131. Szívós Sándor kártalanítási kérelme a M. kir. Törvényszékhez. 1933. március 3.; HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-134/a–b. Wittreich Jenő kártalanítási kérelme a M. kir. Törvényszékhez.

- ügyvédi munkadíj: 300 P.
összesen: 5950 pengő

Szívós Sándor arra is hivatkozott, hogy az ügyet az országos sajtó is megírta, amivel becsületén ejtettek foltot.⁵⁹ Wittreich beadványában jelezte, hogy további igényekkel fog élni. Szívós igényét már májusban elutasította Baróthy Pál főügyész azzal az indoklással, hogy „*az eljárás megszüntetésének indoka a bizonyítékok hiánya, illetve elégtelensége volt – s így az a körülmény, hogy a vád tárgyává tette bűncselekmény nem a terhelt által lett elkövetve, vagy hogy egyáltalán nem lett elkövetve – megállapítva nincs és megállapítása előadottak szerint kizártnak tekinthető – kérelemnek törvényes alapja nincs.*”⁶⁰ Szívós ebbe nem nyugodott bele, és további nyomozást követelt, főleg a csendőri bántalmazások miatt előállt három hónapi munkaképtelensége miatt.⁶¹ Wittreich, aki orvosi szakvéleményt is mellékel a beadványa mellé, ügyét vizsgálóbíró elé utalták, akinek 1933 decemberében újabb, igen részletes kártalanítási igénylistát terjesztett be, amelynek végösszege kevesebb volt érdekes módon, mint az előzőé (2173 pengő).⁶² A magyar királyi Kúria végül 1934. szeptember 25-én hozott ítéletet a kártalanítási ügyekben, ami gyakorlatilag megismételte Baróthy főügyész véleményét; a kérelmezők bűnösségét nem lehet bizonyítani, de azt sem, hogy nem akarták volna elkövetni, így tehát a kérelmük nem megalapozott.⁶³

Mit akartak a csendőrök ezzel az ügygel?

Úgy vélem, joggal merül fel az olvasóban a kérdés, hogy miért fújtak fel egy szinte hétköznapiinak is nevezhető családi perpatvart a csendőrök országos, sőt európai méretű kém- és terrorista sztorivá? A korabeli sajtóban viszonylag gyakran lehet találni híradásokat olyan esetekről, amelyekben külföldi – főleg szovjet – összekötetésekkel bíró, magukat kommunistának valló személyek a kormányzó vagy akár az egész nemzetgyűlés meggyilkolására törnek: „*Moldán János bevallotta, hogy őt Moszkvából Kun Béla 200 ezer svájci frankkal (több mint 2 milliárd 740 millió magyar koronával) küldte haza, hogy gyűjtsa fel a magyarországi nagyobb ipartelepeket és kövessen el merényletet a kormányzó ellen.*”⁶⁴ De családtagok között sem

⁵⁹ *Friss Ujság*, 1932. október 22., 2.; *Az Est*, 1932. október 22., 2.

⁶⁰ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-133. Baróthy Pál kir. főügyész indoklása. 1933. május 11.

⁶¹ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-148. Szívós Sándor kérelme a kir. Törvényszékhez. 1934. május 22.

⁶² HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-140/a–b. Wittreich Jenő kártérítési kérelme. 1933. december 12.

⁶³ HU-BFL-VII-5-c-1932-11115-156–157. A Magyar Királyi Kúria végzése Szívós Sándor és Wittreich Jenő kártalanítási ügyében. 1934. szeptember 25.

⁶⁴ *Egri Népszás*, 1926. december 26., 3.

volt ritka egymás megvádolása kommunista kapcsolatokkal, illetve a kormányzat tagjai elleni merénylettervekkel.

Ha azonban a csendőrség szemszögéből nézzük az ügyet, akkor azt kell mondanom, hogy ideális volt egy látványos siker felmutatására Horthy kormányzó előtt. A gyanúsítottak – Tóth János kivételével – mind érintettek voltak a Tanácsköztársaságban, még ha nem is számítottak „nagyhalnak”. Ismerték azokat a kommunista vezetőket, akik a jászberényi direktórium egykori irányítói voltak – például: Vitéz Sándor, Paczauer Gábor – ráadásul mindannyian kikerültek a Szovjetunióba, a fogolycsere-egyezmény révén. Az pedig szinte köztudott volt, hogy Bécsben és Párizsban is vannak kommunista központok, amelyeket természetesen Moszkvából irányítanak, a Kominternen keresztül. A nemzetközi, Moszkva központú kommunista hálózattal való együttműködés feltételezése pedig innen már csak egy lépés volt.

Tóth János szerencsétlen élettörténete is a kezükre játszott, mégpedig két területen is. Tóth, mint azt láttuk, belépett a Szociáldemokrata Pártba, sőt később még azt is elvállalta, hogy vidéken tagokat toboroz a mozgalomba, ami a Bethlen-Peyer paktum értelmében elvileg tilos volt számukra. A csendőrségnek pedig egyik alapvető feladata volt az ilyen irányú szervezkedések megakadályozása, felszámolása.⁶⁵

Az ügy egész felépítése is nagyon sok egyezést mutat a csendőrök által tipizált, külföldről irányított konspirációkkal: jól öltözött kommunista vagy kommunista kapcsolatokkal bíró úriemberek nagy pénzeket ígérnek nagyon szegény munkás- vagy parasztembereknek valamely magyar vezető politikus, vagy éppen a kormányzó meggyilkolásáért, villamoson vagy parkokban találkoznak és beszélnek meg a teendőket.⁶⁶ Jelen esetben is az „urasan” öltözött Vitéz Sándor is többnyire ugyanazt az útvonalat járta be Szívóssal vagy Zigholczcal; találkozó a Budapest II. kerületi Júlia utca 44. számnál található villamosmegállóban, majd séta a Városmajoron át a Szent János kórházig.

Egykori kommunisták a jászberényi direktóriumból – ahol annak idején lázadás, és tömegbe lövetés is történt – Moszkvából irányítva, összefognak a szociáldemokratákkal – akik pedig törvényes parlamenti pártként működhetnek – a kormányzó és Bethlen István volt miniszterelnök meggyilkolására, ez kihagyhatatlan „ziccer” volt a csendőrség számára. Ezzel az üggyel gyakorlatban is alátámaszthaták volna azt az elképzelésüket, hogy a legálisan működő szociáldemokraták és az illegálisban lévő kommunisták valójában összedolgoznak, és céljuk egy új tanácskormány megalapítása.⁶⁷

A csendőrség ugyanis 1928-ban kapott engedélyt a Belügyminisztériumtól egy saját politikai nyomozó testület felállítására, amelynek eredményeként egyfajta

⁶⁵ Varga Krisztián: *Ellenség a baloldalon. Politikai rendőrség a Horthy korszakban*. Budapest, 2015.

⁶⁶ Uo. 116.

⁶⁷ Uo. 90–91.

„állambiztonsági verseny” alakult ki a két szerv, a rendőrség és a csendőrség között. Ráadásul a csendőrség „igyekezett rátermettségét a rendőrség kárára bizonyítani. A nyomozások természeténél fogva gyakoriak voltak az egymás illetékességi területére történő benyomulások, a hatáskör túllépések. Ennél fogva a két szervezet gyakran panaszkodott egymásnak a BM-nél”.⁶⁸ Eladdig a politikai nyomozásokat vidéken is az Államrendőrség Politikai Nyomozó Osztálya végezte, változó sikerességgel. Ennek oka az volt, hogy a városi közeghez szokott nyomozók idegenül mozogtak vidéken. Erre hivatkozva igényelte a vidéki politikai természetű ügyek nyomozását magának a csendőrség, jóllehet – inkább katonai jellegéből következően – nem volt gyakorlata az ilyen szofisztikált nyomozati munkában.⁶⁹ Ezzel a koncepció üggyel – a rendőrség rovására – a csendőrség bizonyíthatta volna hatékonyságát és szakmai felkészültségét a kommunisták elleni küzdelemben. Ezen felül természetesen a rendőrség politikai nyomozóinak háttérbe szorítása, presztízsük rombolása a politikai döntéshozók szemében, s így az erőforrásokból való nagyobb részesedés kieszközlése is cél lehetett.

És ha mégis?

Egy gondolatkísérlet erejéig talán érdemes eljátszani annak lehetőségével, hogy a csendőrök mégsem tévedtek, és tényleg volt egy kísérlet Moszkva részéről Horthy megöletésére. Mint azt láthattuk: a rendőrség politikai osztályának sem volt több információja a gyanúsítottak szovjet/kommunista kapcsolatairól, mint a csendőröknek, sőt inkább kevesebb.

Az egykori jászberényi direktórium Szovjetunióba kikerült vezetőinek – orosz és magyar nyelvű – személyi anyagát átnézve, nem találunk közvetlen adatokat arra nézve, hogy kapcsolatot tartottak volna magyarországi személyekkel.⁷⁰ Van azonban egy rövid kérdés az éppen 1932-ben felvett személyi kérdőívekben, amely akár halvány nyomként is szolgálhat egy ilyen kapcsolatrendszerre:

„Kérdés: Dolgozik ön Mopr vonalon?

Válasz: Igen”.⁷¹

A „Mopr” nevű szervezetet szinte mindenkinél meg lehet találni, és nem más takar, mint a Vörös Segély szervezetet.⁷² Ez a szervezet a Kommunista Internacionálén belül működött, és alapvetően rendszerellenes megmozdulások szervezésével foglalkozott, törekedve a minél nagyobb hazai, de még inkább külföldi sajtó-

⁶⁸ Uo. 84–92.

⁶⁹ Uo. 84.

⁷⁰ HU-PIL-VII-500-14. Magyar kommunisták személyi iratai, 1919–1945.

⁷¹ HU-PIL-VII-500-14-377. Vitéz Sándor kérdőíve.

⁷² HU-PIL. Pártok, Kommunisták Magyarországi Pártja, a Kommunista Internacionálé Magyar Szekciója, Vörös Segély (a továbbiakban: 1-878-11).

visszhang kiváltására.⁷³ A Vörös Segély magyarországi kapcsolatainak kiterjedt voltára utalhat például az a „levél” is, amelyben a Vörös Hadsereg Otthonának Vörös Segély szervezete szolt a „magyarországi politikai foglyokhoz”.⁷⁴ Kérdés tehát, hogy milyen jellegű és kiterjedtségű munkát végezhetett ebben a szervezetben Vitéz Sándor, aki az itt tárgyalt ügyben az összeesküvés irányítója és egyben a legfőbb kapcsolattartó volt Moszkva felé. A csendőrségnél vezetett kartotéktrendszerben található adatok szerint Vitéz intenzíven tartotta a kapcsolatot Moszkva, Bécs és Budapest kommunista szervezetei között.⁷⁵ Mivel a csendőrség jó kapcsolatokat ápolt a honvédséggel, így nem elképzelhetetlen, hogy a katonai felderítés révén jutottak olyan információkhoz, amelyek Vitézt kapcsolatba hozhatták a hazai kommunista mozgalommal, esetleg éppen a Vörös Segély révén.⁷⁶ Életrajzi adatai alapján, amiket főleg orosz adatfelvételekből sikerült összeállítani, akár lehett is esély arra, hogy 1931–1932 között folyamatosan ingázzon Moszkva, Bécs és Budapest között.⁷⁷

Igazgatói beosztásokat töltött be:

- 1930–1931. október: Moszkva, Kísérleti gyár;
- 1931. november–1937. április: Moszkva, Butirszki vegyigyár;
- 1937. május–1940. május: Sztálinogorszk (Tulai megye), Festékgyár.

Egy vegyi gyár igazgatójaként akár külföldi utakat is tehetett, amelyeket valódi tevékenységének fedésére használhatott fel. Természetesen mindezt csakis a szovjet hírszerző szervek felügyelete alatt.

Az ügy egyik konklúziója, hogy érdemes lenne kutatásokat végezni „Mopr” vonalon az orosz levéltárakban, a szovjetunióbeli magyar emigráció és a Vörös Segély kapcsolataira nézve. Továbbá a szervezet magyarországi hálózatának felderítése is tartogathat még meglepetéseket.

Második konklúzióként azt hiszem, sikerült a csendőrségnek a rendőrséggel vívott konkurenciaharcának egy újabb területére bukkanni ezzel az üggyel. Ha egy ilyen ügyből – lényegében családi perpatvarból – ekkora lufit sikerült fújni, akkor felmerül a kérdés, hogy országosan hány ilyen ügy lehetett még, és abból hány jutott el a vádemelésig és az ítéletig? Vajon hány embert vádolhattak még meg ártatlanul, verhettek félholtra, mielőtt egy józanabb gondolkodású és a jogot annak elvei szerint alkalmazni akaró szakember kezébe került az ügy, és leállították azt? Amint az látható volt, a vádtanács támogatta a csendőrök igyekezetét a vádlottak

⁷³ Éppen ezért furcsa, hogy a tárgyalt ügyről vagy az abban érintettekről egy szó sem esik az itthon elérhető iratanyagban.

⁷⁴ HU-PIL-1-878-11-28-2. Magyarországi Vörös Segély és a szovjet Vörös Segély kapcsolata. „Vörös Hadsereg Otthonának Vörös Segély Csoportjától a budapesti politikai foglyokhoz.”

⁷⁵ HU-MNL-OL-K 150-VII-9/b. Csendőrkartonok, Vitéz Sándor.

⁷⁶ Varga: i. m. 91.

⁷⁷ HU-PIL-VII-500-14-377. Vitéz Sándor regisztrációs adatlapja az SZKP-ba. Orosz nyelvről fordítva. 1944.

elítélésére. Vajon a Horthy-korszak mely időtartamára volt jellemző a csendőrségnek ez a próbálkozásorozata? A Vörös Segély iratanyagában van egy forrás, amely szerint az alábbi adatokkal lehet számolni:

- *Statisztikai kimutatások a kommunisták ellen 1923–1935 között indított perekről, ítéletekről, áldozatokról:*
 - *Ügyek száma 1923–1933 között: 487*
 - *Vádlottak száma: 2922*

Fenti adatok nem tartalmazzák a katonai hatóságok által hozott ítéleteket. A kimutatásban csak elítéltek szerepelnek, akik száma becslés szerint:

- *A lefogottak 4/10-e*
- *A vádlottak 8/10-e*
- *Az egyéb preventíven lefogottak 5/10-e*

*Becslés szerint összesen: 4000 lefogott – 1927–1934 években – 2500 preventív lefogott.*⁷⁸

Egy kiterjedt kutatás eldönthetné, hogy ezek a számok mennyire állják meg a helyüket és mennyire torzítottak.

Végezetül szeretnék kitérni az ügy lezárulásának körülményeire. Láthattuk, hogy amint a budapesti ügyészséghez került az ügy, az érintettek szinte azonnal visszavonták vallomásukat. Ez a körülmény, illetve a csendőri jelentésben talált ellentmondások ösztönözték arra Baróthy Pál főügyészt, hogy új vizsgálatot rendeljen el, most már objektív módon. Az Enyedi Róbert vizsgálóbíró vezette nyomozás tisztázta a helyzetet, és kiderült az ügy koncepciójás jellege. Nyilván már korábban is látott ilyen ügyeket úgy a főügyész, mint a vizsgálóbíró, ezért érdeklődhettek oly élénken Szívóséknál a kihallgatóik személye felől. A vád hamisságát s így fenntarthatatlanságát látva döntött úgy Baróthy, hogy ejti az ügyet, tehát hagyta érvényesülni a jogot, a hatalmi érdekekkel szemben.

Különösen érdekes csavar ebben a történetben Szívós Sándor és Wittreich Jenő kártérítési ügye, ami újabb vizsgálóbírói nyomozást vont maga után és egészen 1934-ig elhúzta az ügy lezárulását. Egyrészt a civil kurázsi, másrészt a polgári öntudat megnyilvánulását látom e két ember tettében, s jóllehet nem kaptak egy vasat sem az államtól az elszenvedett jogtalanságokért, ők elmentek, amíg tudtak a rendszer keretei között. Azt hiszem, elmondhatjuk, hogy igen érdekes korrajzot tár elénk e négy ember meghurcolásának története.

Életutak

Az ügyben érintett négy főből három sorsát sikerült kisebb-nagyobb részletességgel feltárni. Zigholcz Géza zsidó származású lévén a holokauszt során vesztette életét,⁷⁹

⁷⁸ HU-PIL-1-878-11-8-3. Statisztikai kimutatások a kommunisták ellen 1923–1935 között indított perekről, ítéletekről, áldozatokról.

⁷⁹ Geza Zigholz. *Shoah Names Database*. Yad Vashem [é. n. <https://collections.yadvashem.org/en/names/1799843> (utolsó letöltés ideje: 2025. március 27.)].

míg Tóth János éjjeliőrként fejezte be életét.⁸⁰ A leglátványosabb azonban Szívós Sándor további sorsa volt, aki a háború alatt munkaszolgálatos században szakaszvezetőként szolgált. E minőségében közreműködött 124 munkaszolgálatos kivégzésében. Tetteért a Budapesti Néptörvényszék, mint ítéldbíróság kötél általi halálra ítélte.⁸¹ Az ítéletet 1945. február 4-én az Oktogonon egy lámpavason hajtották végre.⁸²

⁸⁰ <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9GBS-93SY?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A6VB9-ZNDJ&action=view&cc=1452460&lang=hu&groupId=M9DV-L57> (utolsó letöltés ideje: 2025. augusztus 21.).

⁸¹ HU-BFL, A jogszolgáltatás területi szervei, Budapesti Népbíróság iratai, Büntetőperes iratok (XXV-1-a-1945-99). Szívós Sándor.

⁸² *Szabadság*, 1945. február 4., 1.

FÖLDOSZTÁS A HORIZONTON

Megyei földhivatalok havi jelentéseinek összehasonlító elemzése (1945–1946)

Az 1945. március 15-én Debrecenben, tehát még a Magyarország területén zajló frontesemények közepette, az Ideiglenes Nemzetgyűlés által megválasztott Politikai Bizottság döntése nyomán létrejött Ideiglenes Nemzeti Kormány kibocsátotta¹ a 600/1945. M.E. szám alatti rendeletét, amely „a nagybirtokrendszer megszüntetése és a földműves nép földhözjuttatása” révén kívánta rendezni a magyar társadalom égető problémáját, a földkérdést. Ezen rendelet végrehajtása során bekövetkezett gazdasági-társadalmi változások sorozata kétségtől a magyar történelem (mind gazdasági, mind pedig társadalmi szempontból) egyik legfontosabb fordulópontja.² Hatását évtizedekkel később is, a rendszerváltozást követő kárpótlás során és máig érezteti.

Tanulmányom célja, a földosztás történetének árnyalásán túl, hogy bemutassam a megyei földhivatalok 1945-ös földosztásban végzett tevékenységét, valamint korrekcióra kerüljenek a földosztás vizsgált megyékre vonatkozó adatai. A földhivatalok a községi földrendező bizottságokkal közvetlen kapcsolatban voltak, munkájukat azonban eddig nem dolgozták fel részletesen. Az államszocializmus időszakában keletkezett statisztikák és szakirodalom, továbbá az ezekre máig gyakorta hivatkozó munkákban olvasható, az 1945–1947 közötti időszak³ földtulajdonviszonyait alapjainban átrendező eseményeinek számadatai sok esetben nem felelnek meg a földhivatalok hivatalos jelentéseinek.⁴ Emiatt, mint elsődleges forráscsoportot, az Országos Földhivatal Általános Irataiban található megyei földhivatalok havi jelentéseit vizsgáltam és vettem össze Donáth Ferenc kötetében publikált adatokkal.⁵

¹ A körülményekre vonatkozóan lásd bővebben Szűcs László: *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23. – 1945. november 15.* (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 28.) Budapest, 1997, 277–284.

² Kritikája már a kortársaktól is jócskán érkezett, lásd Villányi Pál: A földreform befejezésének előmozdításáról szóló törvény. *Jogtudományi Közlöny*, 1. (1946) 7–8:134–138.

³ A földosztással kapcsolatos munkálatokat 1947-ben, a 132.000/1947. sz. földművelésügyi rendelet zárta le 1947. február 1-én. Ö. Kovács József: A demokratikus földreform mítosza. A földelkobzás és földosztás új értelmezési kísérlete. *Rubicon*, 26. (2015) 11:46–48. Lásd továbbá Ö. Kovács József: 1948 a fordulat éve? 1945 értelmezése a társadalomtörténeti események tükrében. *Levéltári Közlemények* 89. (2018) 41–55.

⁴ Ahogyan erre az összefoglalás igényével keletkezett munkájában M. Somlyai Magda is utalt. Lásd M. Somlyai Magda: *Földreform, 1945.* Budapest, 1965.

⁵ HU-MNL-OL-XIX K 11 a. Országos Földhivatal (OFH), Általános iratok, Megyei Földhivatalok havi jelentései, 1945–1948. Az Országos Földbirtokrendező Tanács 6.448/1945 iktatószámú ren-

Fentiek nyomán tanulmányomat három főbb pillér mentén készítettem. Elsőként a földrendezéssel kapcsolatos, a szakirodalomban fellelhető adatokat és az adatok keletkezésének körülményeit vizsgálom, kiemelten a földrendezés megindulásával és lebonyolításának körülményeivel. Ezt követően a megyei földhivatalok havi jelentéseiben olvasható, napi nehézségekre és a működésre vonatkozó kortársi tapasztalatokat mutatom be. Ennek különös fontosságát abban látom, hogy a földhivatalok munkáját több kötet is úgy állította be, mint amelyek ellenérdekelt félként dolgoztak a végrehajtás ellenében, így ez a körülmény mindenképp árnyalásra szorul.⁶ Kétségtelen, hogy a földhivatalok működési körülményei az elvégzett feladataikra és az adatgyűjtés minőségére is komoly hatást gyakoroltak, ahogy ez a később bemutatott forrásokban is olvasható. Végül a megyei földhivatalok havi jelentéseiből kinyerhető adatokat vettem össze a megjelent és publikált számokkal. Vizsgálatom első szakaszában jelen kutatási programban vizsgált megyék (így Borsod-Abaúj-Zemplén, Bács-Kiskun, Békés, Tolna, Baranya, Fejér, Hajdú-Bihar) adatait dolgoztam fel.⁷

Az államszocializmus korszakában keletkezett, ideológiailag terhelt monográfiákon⁸ kívül, néhány üdítő kivételtől eltekintve,⁹ nem rendelkezünk az 1945–1947 között lezajlott földhöz juttatásról korszerű, az azóta keletkezett szakirodalmat, valamint kiemelten a levéltári forrásokat¹⁰ is feldolgozó munkával.¹¹ A földhivata-

deletében kötelezte a 33.000/1945 FM rendelettel összhangban a havi jelentések megtételét.

Sok reménnyel kecsegtetett az HU-MNL-OL-XIX K 11 a-h. OFH állagának 1003. doboza, amelyben az OFH utasításai és megyei kiértékelések adatait sejtettem. Kiderült, hogy az utasítások és a jelentések kiértékelése úgyszólván teljesen hiányzik, további összesített adatok ott nem lelhetők fel. Mindössze az 1948. évi összegzés ügyiratainak fedlapja maradt fenn, láthatóan durva selejtezésen esett át az irattár a beszállítást megelőzően.

⁶ Donáth Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947*. Budapest, 1969, 234.

⁷ A Jász-Nagykun Szolnok megyében történt földosztással Csönge Attila foglalkozott több munkájában is. Csönge Attila: „A földért harcolni kell!”. Adalékok a második világháborút követő földosztás történetéhez. *Zounek* 26. (2011) 407–439.; uő: „Vagy írott törvény van vagy igazság!”: Adalékok az 1945-ös földosztás történetéhez. *Levéltári Szemle* 62. (2012) 2:52–60.; uő: Adalékok és forrásválogatás az 1945-ös földosztás Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei történetéhez. *Levéltári Közlemények* 86. (2015) 1-2:265–286.

⁸ Lásd Szakács Sándor, Orbán Sándor, Donáth Ferenc, M. Somlyai Magda hivatkozott munkáit.

⁹ Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest, 2017.

¹⁰ Ugyan Káposztás István és Orbán Sándor is felhívták a figyelmet az elérhető forráscsoportok használatára, mégsem használták ezt fel kutatásaikhoz. Vö. Orbán Sándor: A földreform történeti forrásaihoz. *Levéltári Híradó* 10. (1960) 2:50–52.; Káposztás István: Adalékok az 1945-ös földreform történetéhez. *Új Magyar Központi Levéltár közleményei* 2. (1985) 2:23–60. Kiemelt fontosságú, hogy M. Somlyai Magda forrásgyűjteményéhez (melyet Karsai Elek és Jenei Károly szerkesztett) komoly forrásválogatás és azok felvételezése történt meg a megyei levéltárakban és az Országos Levéltárban is az 1960-as évek első felében, melynek felvételei elérhetőek mikrofilmen az MNL OL Mikrofilm gyűjteményében (X szekció), 8744–8748, 9394–9413, valamint 10545–10549 tekeresszámok alatt.

¹¹ Ö. Kovács: *A fordulat éve...* 46.

lok 1945–1946-os munkájáról adatokat, a korábbi munkák statisztikai összesítései és becslései alapján ugyan ismerünk, viszont megyei összehasonlítások, esettanulmányok és a megyei adatok pontos kiértékelése, a megyei földhivatalok anyagai-nak összehasonlító vizsgálata mindeddig elmaradt.¹² A prekonceptiókkal súlyosan terhelt, úgynevezett „felszabadulás” kötetekben ugyan találunk különböző minőségű adatokat, viszont azok nagy többsége nem elsődleges forrásokból, hanem minden esetben az országos monográfiákból lettek kiemelve, vagy éppenséggel az országos és megyei napilapok (főleg a kommunista párt lapjainak) korabeli számaiban publikált adatok átvétele történt meg.

A válogatott levéltári forrásokat ugyan több helytörténeti tanulmány is felhasználta, azonban ezek döntő többsége szintúgy 1990-et megelőzően látott napvilágot, illetve jórészt a községi földigénylő bizottságok munkáját mutatják be, így a földhivatalok munkájával nem foglalkoznak. A legtöbb levéltári forrást feldolgozó és a legrészletesebb eredményeket publikáló munka mindeddig Donáth Ferenc 1969. évi kötete.¹³ Az elmúlt két évtizedben a földkérdés 1945. évi időleges megoldásával, a földosztással, a BTK–NEB Vidéktörténeti Kutatócsoport kiadványaiban fellelhető lokális esettanulmányok,¹⁴ az *Agrártörténeti Szemle* 50. évfordulóra készült száma,¹⁵ valamint egy-két monográfia (bár azok átfogó perspektívából, szélesebb időszakot tekintettek át)¹⁶ kivételével mindössze egy 2005-ben Debrecenben rendezett konferencia előadásai jelentek meg nyomtatásban is.¹⁷ Ez utóbbi azonban új

¹² Balázs Gábor a Pest Megye Földhivatal korabeli tevékenységét szakigazgatási szempontból vizsgálta. Lásd Balázs Gábor: *A földművelésügyi szakigazgatás története Pest megyében 1944–1950 között*. Budapest, 2011. Lásd továbbá Balázs Gábor: *Földosztás, szakigazgatás, politika. A magyar mezőgazdaság igazgatása a II. világháború utáni években*. In: Kis József – Kovács Eleonóra – Ö. Kovács József – Németh István (szerk.): *Földügyi és hagyatéki szabályozás. Társadalmi gyakorlat Magyarországon a 16–20. században*. Budapest, 2023, 195–246., mely új szempontokat adhat föld- és hagyatéki ügyekben.

¹³ Donáth: *Demokratikus földreform....*

¹⁴ Lásd például Nagy Netta: „Sérthetetlen volt a mezsgye, szent volt a föld?” Gazdák és újbirtokosok a Homokhátságon a szovjet megszállás idején. In: Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás*. Budapest, 2017, 577–616.; Galambos István: Juttatott álom. Az 1945. évi földosztás Keszthelyen. In: *Váltóállítás...* 617–638.; Balogh Dorottya: Adalékok a földosztás történetéhez az 1950. előtti Békés megye területén. In: *Váltóállítás...* 639–666.; Hajagos Csaba: Az enyém a föld, a magamén aratok? Földosztás Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Kiskunfélegyházi járásában. In: *Váltóállítás...* 667–700.; továbbá Csöngé: *Vagy írott törvény...*, mely szövegek inkább a települési földigénylő bizottságok és nemzeti bizottságok irataira építkeztek és mutattak rá a földosztás során történt visszasságokra.

¹⁵ Lásd az *Agrártörténeti Szemle* 1995-ben megjelent évfolyamát. A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottsága tudományos ülésszaka az 1945. évi földreform 50. évfordulója alkalmából. *Agrártörténeti Szemle* 37. (1995) 1–4.

¹⁶ Tanka Endre: *Föld és elcsajátítás. Sorskérdések földviszonyaink múltjában és jelenében*. Budapest, 2000.; Nagy József: *A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei 1945–1956*. Budapest, 2009.

¹⁷ Fürj Zoltán – Jávör András (szerk.): „... a birtokolt föld a szabadság maga”. Tudományos ünnepi konferencia az 1945. évi földreform 60. évfordulójából. Magánkiadás, 2005.

információkat és adatokat sajnos nem hozott az 1960-as és 1970-es években megjelent kötetekhez képest.¹⁸ Fontosnak tartom kiemelni, hogy a téma kutatásában további motivációt jelentett Ö. Kovács József 2015-ben és 2018-ban megjelent cikkeinek¹⁹ újraolvasása, valamint annak vitát generáló hatása.

Az 1945–1947 közötti, a földkérdés megoldására irányuló történeteket mindenképpen félrevezető lenne a korábban használt fogalmak alapján jogszerűnek és demokratikusnak minősíteni. A földrendezés rendeleteinek²⁰ betartására döntési jogkörrel létrehozott országos és megyei szervek, a tanácsok és földhivatalok ugyanúgy, mint az alaprendelet végrehajtását szabályozó rendeletek is csak 1945 nyár elejére alakultak meg és jelentek meg.²¹ Fodor László jogtörténész szerint „[...] végrehajtás módja, illetve hosszú távú következményei nem voltak sem jogszerűek, sem igazságosak, sem nemzet- (illetve agrár-) gazdaságilag hasznosak”.²² Az elemzett források és a helytörténeti tanulmányok mindegyike futószalagon szállítja az ezt megalapozó adatokat és információkat. A rendelet előkészítésében és végrehajtásában is részt vevő kortársak ugyanakkor egyértelműen utalnak arra is, hogy a közigazgatásnak nem is terveztek biztosítani komolyabb szerepet a végrehajtásban.²³ A földreformrendeletet ugyanakkor nem szabad kizárólag önmagában értelmeznünk, hanem ahogy arra Tóth Ágnes is rámutat, kizárólag más, azzal egy időben kiadott jogszabályokkal, rendeletekkel együtt, melyek más magyar állampolgárok (így például a német nemzetiségűek) elleni jogfosztások irányába is mutattak.²⁴

Jellemző, hogy a földosztás történeti feldolgozásának korai szakaszában több olyan munkát is találunk, amely egymás után szemlézi a példákat a Magyar Kommunista Párt lebonyolításban, sokszor a hivatalos szervek ellenében végzett

¹⁸ További jellemző példa a fogalmak elavult használatára 2004-ben Tóth Lajos tollából megjelent tanulmány a szegedi évkönyvben: „[...] véleményünk szerint 1945–1947 között Magyarországon népi demokratikus agrárforradalom zajlott le...” Tóth Lajos: A nagybirtokrendszer megszüntetése és a földműves nép földhözjuttatása Magyarországon. *Acta Universitatis Szegediensis*, 64. (2004) 1–28:439–460., itt 442.

¹⁹ Ö. Kovács: *Demokratikus földreform...*, és Ö. Kovács: *A fordulat éve...*

²⁰ A földreformra vonatkozó jogszabályok. Magyar Földművelésügyi Minisztérium, Budapest, 1945.

²¹ Donáth: *Demokratikus földreform...* 155.

²² Fodor László: Az 1945-ös földreform értékelése jogi szempontból. In: „... a birtokolt föld a szabadság maga”. Tudományos ünnepi konferencia az 1945. évi földreform 60. évfordulójából. Magánkiadás, 2005, 115–134., itt 132. Erre utal, bár sokkal burkoltabban Szakács is: „Természetesen túl egyszerű és felületes volna azt állítani, hogy a földigénylő bizottságok általában a törvény szellemét, a felsőbb szervek pedig a törvény betűjét képviselték...” Szakács Sándor: *Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában, 1945–1948*. Budapest, 1964, 40.

²³ Donáth: *Demokratikus földreform...* 186.

²⁴ Tóth Ágnes: Földreform, internálás, belső telepítés Magyarországon 1945 után. *Barátság*, 13. (2006) 3:5018–5023.

munkájáról.²⁵ A Tolna megyei történeteket bemutató kiadványban olvashatjuk: „Valóban, a Kommunista Párt vezetősége munkásokat és diákokat küldött, különösen a Dunántúl megyéibe, hogy működjenek közre a végrehajtásnál. Alakítsák meg a Községi Földigénylő Bizottságokat, ahol kell, ismertessék a rendeletet, szervezzék a földosztást. [...] Debrecenben, az ottani pártközpontban mindenkitől megkérdezte Révai, hova menne szívesebben földet osztani. Ezt követően Kardos László, Tolna megyei megbízottat már várta a szovjet katonai dzsip, ami a repülőtérré szállította, majd futárgéppel egyenesen a Tolna megyei Ócsénybe repült vele.”²⁶ Ezt erősíti meg Donáth Ferenc is könyvében, miszerint Nagy Imre, a földművelésügyi miniszter megyei és járási megbízottak hálózatát szervezte, részint kommunista munkásokból: „Az ő feladatuk végigjárni a Dunántúlt, s ahol nincs földigénylő bizottság, megteremteni, instruálni. [...] Ezek a főként budapesti munkások gyalog, elvértve szekéren, ahogyan lehetett, járták a vidéket, hogy a falusi szegényeknek segítsenek felosztani a nagybirtokot.”²⁷ A megyei megbízottak hatáskörében foglaltak szerint (melyet a földművelésügyi miniszter állított ki, de a belügyminiszter utasítása egészített ki) jogosultak voltak a megyei tanácsok felosztatására, új tagok kinevezésére, a megyei földhivatalok vezetőinek elmozdítására és a működésük felfüggesztésére is, amennyiben azok a „földreform végrehajtását akadályozzák”.²⁸

Ehhez hozzátartozik, hogy az Ideiglenes Kormány is mindenben igyekezett kiszolgálni a Kommunista Párt akaratát, és támogatta annak működését, a földrendezés mihamarabbi lebonyolításában játszott szerepét. 1955-ben, a Rendőrségi Szemlében így illusztrálják ezt: „Földreform végrehajtásának a biztosítása és a föld visszaszerzésére irányuló kísérletek megghiúsítása végett a párt sürgős intézkedéseket tett az új, demokratikus rendőrség megszervezésére. Április végén az Ideiglenes Kormány belügyminiszterének nyílt parancsával megérkezett Győrbe a párt megbízottja a megyei főkapitányság és az alárendelt rendőri szervek megszervezésére.”²⁹ Tehát az Erdei Ferenc (akkor hivatalosan a Nemzeti Parasztpárt képviselője) által irányított Belügyminisztérium is komoly erővel támogatta a helyi bizottságokat.

²⁵ Donáth: *Demokratikus földreform...* 66. A földreformrendelet szövegezésével kapcsolatos részletek tekintetében lásd Paál Jób – Radó Antal (szerk.): *A debreceni feltámadás*. Debrecen, 1947, 321–328.

²⁶ Kisasszonydi Éva: Az 1945-ös földreform Tolna megyében. In: Puskás Attila (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. Szekszárd, 1972, 373–464., itt 401. A történet érdekessége, hogy Kardos László megbízott „kiküldetése” révén kapcsolódik Illyés Gyula *Szabad Népből* megjelent dunántúli riportsorozatához, mely később önálló kötetben is kiadtak *Honfoglalók között* címmel. Lásd Illyés Gyula: *Honfoglalók között*. [s. l.] 1945, 16.

²⁷ Donáth: *Demokratikus földreform...* 87.

²⁸ Uo., 146.

²⁹ Palásthy László: Demokratikus rendőrségünk harca a földosztás védelmében. *Rendőrségi Szemle*, 3. (1955) 1:21–27.

A földek összeírásában és a lebonyolításban a földigénylő bizottságok mellett legtöbb esetben tevékenykedtek a Kommunista Párt közvetlen megbízottjai, akik központi irányelvek mentén szervezték munkájukat. *„A dolog lényege az, hogy a parasztság minél hamarabb birtokon belül legyen. Nem az a baj, hogy a földigénylő bizottságok gyors cselekvése közben a föld kiosztásánál hibák is történnek, [...] hanem abban rejlik a veszély, hogy az adminisztratív intézkedések lassúsága elhúzza a földreform gyors végrehajtását. Éppen ezért a kommunisták feladata, oda hatni, hogy a paraszt minél előbb a föld birtokában legyen.”*³⁰

A földosztás megindításához és lebonyolításához a helyi szovjet parancsnokok igen aktív és cselekvő részvételére is szükség volt. Ennek első momentuma, amikor Vorosilov marsall, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke 1945. március 13-án közölte a kormány képviselőivel, hogy a földreformot azonnal végre kell hajtani.³¹ Ezt követően számtalan példát találhatunk a „szovjet tiszt” megyei földhivatalnál, főszolgabírónál vagy alispánnál tett látogatásáról, melynek során hol békésebb, hol határozottabb eszközökkel győzték meg az alsóbb közigazgatás szereplőit a helyi földosztó bizottságok munkájának támogatásáról és „felesleges” bürokráciától való eltekintésről: *„A dombóvári járásban például a főszolgabíró hivatalban megjelent április 3-án egy szovjet alezredes és elrendelte, hogy hosszas adminisztrálás helyett a földigénylő bizottságok lássanak azonnal hozzá a földkiosztáshoz és azonnal meg kell kezdeni a földkimérést. [...] azonnal intézkedjenek és 2 nap alatt jelentést vár.”*³²

A termőföld rohamléptekben, a rendeletek és végrehajtási utasítások pontos ismerete nélkül történt szétszórását követően (mely lokálisan azonnal komoly konfliktusokat okozott a helyi közösségeken belül), érezve a felelősséget és az elkövetett hibákat, már rövid időn belül kezdtek sorjázni a központi szervek felé történt jelentések és mentegetőzés a földhivatalok és helyi bizottságok részéről is. Békés megyéből az alábbi jelentés futott be az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz: *„Bizottságunk [...] a 600/1945 ME. sz. rendelet határvonalait nem lépte túl azért, mert még akkor nem ismerte a fenti rendeletet, szóbelileg kapott utasítások szerint járt el, az akkori rohamutasítások szerint 9 nap alatt végre kellett hajtani kb. 40 km-es körzetben szétszórtan lakó földigénylők összeírását [...] bizottságunk elhárít magától minden felelősséget – annál is inkább, mert mi már embereinktől még géppisztollyal sem tudjuk elvenni a földet, ezt a szerepet szívesen átengedjük akár a megyei, akár az Országos Tanácsnak. Egyébként sem vettük el a földet senki olyantól, aki maga munkálta földjét vagy megélhetése az illető birtokra lett volna alapítva [...] az akkori utasítások, a rövidre szabott végrehajtási határidő, főispánunk és az*

³⁰ Kisasszonydy: Az 1945-ös földreform... 403.

³¹ Varga Zsuzsanna: Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában. *Történelmi Szemle*, 57. (2015) 4:583–605., itt 590.

³² Kisasszonydy: Az 1945-ös földreform... 403.

orosz ellenőrző tiszt ismételt sürgetése nem hagyott paragrafus-dekázásra, szörszálhasogatásra [...] időt.”³³

Borsod vármegyében a SZEB helyi elnökének, Szinicin³⁴ ezredesnek augusztus 26-i szóbeli rendelkezése értelmében szeptember 1-ig a vármegye területén levő összes mezőgazdasági ingatlant a birtoklevél kiadása mellett tulajdonba kellett adni.³⁵

Bihar vármegye földhivatalának 1945. évi helyzetjelentése szerint is nagyban megnehezítette munkájukat, hogy már a rendelet megjelenése előtt megkezdődött a földek kiosztása a megyében: „A Földigénylő Bizottságok kötelességeiket és jogait nem ismerve minden olyan földet kiosztottak, amelynek a tulajdonosa a reform megkezdésekor nem tartózkodott a községben.” A helyiek beszámolója szerint erre utasítást közvetlenül Debrecenből, az egyik minisztériumból (feltételezhetően a földművelésügyiből) kapták.³⁶ A további példák még hosszan sorolhatók.

A megyei földhivatalok munkájának napi nehézségei

A korábban publikált példák mellett a földhivatali források vizsgálatából is kétségtelenül látszik, hogy a szovjet megszálló alakulatok és a kommunista párt helyszínre küldött káderei együttesen voltak érdekeltek és vettek részt aktívan a földosztás helyi szinten történő minél gyorsabb lebonyolításában. A földhivatalok, mint a középszintű hivatalos igazgatás és a jogszabályi háttér betartásáért felelős szerv minimális segítséget is alig kapott meg a központi szervektől. Ez vélhetően egyáltalán nem volt véletlen. Egyik oldalról a háborús sokk, a még aktív harci cselekmények, továbbá az infrastruktúrát ért károk következtében a hivataloknak esélye sem volt a normális ügymenetre. Mindemellett az ideiglenes kormányzatnak sem állt érdekében a katalizmaszerű változások kordában tartása. A végrehajtásban és a törvényi úton történő lebonyolításban így a megyei földhivatalok magukra maradtak, bár egyes vélemények szerint ez tervezetten történt így.³⁷ Mindezek felül a községi földigénylő bizottságok legtöbb esetben nem vették figyelembe sem a hivatalos rendeletet, sem a hatóság iránymutatásait. Kérdés azonban, hogy ez mennyire a helyi politikai szerveződések tevékenységének tudható be? Úgy gondolom, hogy ez a részkérdés mindenképp további összehasonlító elemzéseket és esettanulmányokat igényel a jövőben.

³³ Szakács: *Földosztás...* 40.

³⁴ További érdekes adalékot az ezredes helyi ténykedéséről lásd Dudujka Pál: Zaklatásokkal és erőszakkal telt Szinicin ezredes estje (1945). <https://bomie.hu/zaklatasokkal-es-eroszakkal-telt-szinicin-ezredes-estje/> (utolsó letöltés ideje: 2023. február 17.).

³⁵ HU-MNL-OL-XIX K 11. Borsod vármegye 92.

³⁶ HU-MNL-OL-XIX K 11. Bihar vármegye 107-327-364/1946 Biharvármegyei Földhivatal 1945. évi helyzetjelentésének felterjesztése 435.

³⁷ Donáth: *Demokratikus földreform...* 186.

A megyei földhivatalok, az Országos Földbirtokrendező Tanács és az Országos Földhivatal végrehajtási utasításai nyomán, a legtöbb esetben csak 1945 áprilisában és májusában kezdték meg a munkájukat, egyáltalán az alkalmazottak toborzását. Azonban ahogy Szakács Sándor is fogalmaz, a hivatalokat már kész tények fogadták, feladatuk szinte az utólagos felmérés lett.³⁸

Abaúj vármegyében 1945. április 2-án kezdte meg a munkáját a földbirtokrendező tanács. Május 8-ig „az írásba foglalás mellőzésével” tárgyaltak az ügyekről. A tényleges ügyintézésbe a földhivatal (lévén, hogy alkalmazottai addig nem voltak) csak május 8. után kapcsolódott be. Július végéig mindössze 25 alkalommal történt ülés a földhivatal és a helyi tanács között, érdemi döntések nélkül. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a megye területén közlekedés hónapokon keresztül nem volt, így a kiszállásokra sem volt lehetőségük a hivatalnokoknak, ehhez támogatást a katonai szervektől sem kaptak. Mindezt tetézte, hogy a települési földigénylő bizottságoktól minimális esetben kaptak csak értékelhető és szabályszerű összeírási íveket és rendezésterv-javaslatokat. A tanács így csak 1945. augusztus végére került olyan helyzetbe, hogy az első véghatározatot a megye vonatkozásában meghozza. További jellemző példa, ráadásul egy 1946 februárjában keletkezett jelentésből, miszerint egy ajánlott levél egy közeli helységről 30 nap alatt érkezett meg Szikszóra.³⁹ 1945 októberében a hivatalos működés szinte megállt: *„Jelentjük végül, hogy a hivatalos működést a hivatal ablakainak hiányos volta és a fűtőanyag teljes hiánya is hátráltatja, mert az alkalmazottak nagy része meghűlt és kisebb részben ágyban fekvő beteg is lett. Ablaküveget Budapestről ezért külön igényeltünk, a nehezen beszerezhető fűtő-fa beszerzése pedig az adott nagy nehézségek dacára szintén folyamatban van.”* Az ablaküvegek még november közepén sem álltak rendelkezésre a hivatalban.⁴⁰

A földbirtokrendező tanács helyzete Miskolcon sem volt jobb. Túlszűfolttság miatt először 1945 júliusában kellett költöznie a hivatalnak a Vármegyeházáról. Ekkor még nem rendelkeztek szállítóeszközzel, így a településekre történő kiszállítás sem volt megoldott. December 1-i hatállyal aztán a főispán is felmondta az új hivatali helyiségek használatát. 1946 szeptemberére, bár helyiségekkel már rendelkeztek a földhivatal munkatársai, azok azonban közel sem voltak alkalmas állapotban bármilyen munka végzésére. *„A renoválások elmaradása miatt, miután sem ablak, sem ajtózárok nincsenek felszerelve és ablaktáblák is csak gyéren, a hivatalhelyiségek nem zárhatóak le és állandó, erős keresztvihar nemcsak a tisztviselők egészségét támadja meg [...], de az ügyintézésre is gátló hatással van, mert az erős légáramlat az iratokat sokszor az utcára is kiviszi, sok irat elvész [...]”*⁴¹

³⁸ Szakács: *Földosztás...* 39.

³⁹ HU-MNL-OL-XIX K 11. Abaúj vármegye 66.

⁴⁰ HU-MNL-OL-XIX K 11. Abaúj vármegye 238.

⁴¹ HU-MNL-OL-XIX K 11 Borsod vármegye 621.

Baranya vármegyében, Pécssett a harci tevékenységek 1944 novemberében értek véget. A harci cselekmények kevésbé voltak intenzívek, mint az ország más területein, így a problémák is más formában jelentkeztek, a hivatali működés azonban itt is viszontagságos volt. A földhivatal munkájának legnagyobb részét a telepítésekkel kapcsolatos teendők, panaszok és fellebbezések tették ki. A létszámlhiány és az egyéb ellátmányok szűkös volta miatt a községi véghatározatok elkészítése még 1946 májusában sem tudott előrébb lendülni.⁴² A földhivatal vezetője, Gothár Lajos 1945. októberi időszaki jelentésében a kiosztott földterületek új birtokosairól nyilatkozott és tett javaslatot az Országos Földbirtokrendező Tanács felé:

*„Igen-igen sürgős lenne, hogy a politikát a nevelés váltaná fel az új földművesek között. Törpe birtokos és kisgazda földhöz juttatásával nem lesz baj, azonban a nincstelen mezőgazdasági munkás, cseléd ember földmunkás és egyéb juttatott annyira készületlenül lépett birtokba, továbbá eddigi helyzetük, nevelésük, önállóságuk kilátástalansága ezeknek az embereknek 90%-át olyan beállítottságban nevelte, hogy jelen hirtelen önállósulásukban szinte tehetetlenek, készületlenül, ötletszerűen látnak hozzá a gazdálkodáshoz.”*⁴³

Békéscsabán még 1946. december közepén is komoly problémákat okozott a személyi erőforrások hiánya, mely nélkül a földosztás adminisztratív befejezése is elhúzódott: *„Ismételten tisztelettel jelentem, hogy a meglevő tisztviselői karral a felgyülemlett hátralékot feldolgozni, a kiadott rendelkezéseket időre és helyesen végrehajtani a földreform mielőbbi befejezését elősegítő telekkönyvezést biztosítani nem tudom.”*⁴⁴

Bihar vármegyében is komoly nehézségekbe ütközött a földhivatal megszervezése, hiszen helyiség Berettyóújfalun nem állt rendelkezésre. A megye tisztviselőket nem bocsátott rendelkezésre, azok szerződtetése csak 1945 augusztusában kezdődött meg. A hivatal munkáját nagyban nehezítette továbbá, hogy a földek kiosztása a rendelet megjelenése előtt már megkezdődött.⁴⁵ 1945. évi helyzetjelentésük szerint komoly problémákat okozott, hogy egyáltalán nem rendelkeztek a telekkönyvi és kataszteri adatokkal, így a műszaki munkálatok időben nagyon elhúzódtak.⁴⁶

A helyzet az ország más megyéiben is hasonló volt. Hámori Zoltán bírós, egykori SZDP tag így számol be rövid tevékenységéről, mint a zalai Földbirtokrendező Tanács vezetője: *„A nemzeti bizottság április második felében hozott határozatot a Nagykanizsai Földbirtokrendező Tanács megalakításáról. [...] a szovjet katonai*

⁴² HU-MNL-OL-XIX K 11 Baranya vármegye 287/el.1946. 1946. április havi jelentés.

⁴³ HU-MNL-OL-XIX K 11 Baranya vármegye 480/el.1945. Időszaki jelentés a földreform állásáról 181.

⁴⁴ HU-MNL-OL-XIX K 11. Békés vármegye 1946. december 13-i jelentés.

⁴⁵ Donáth: *Demokratikus földreform...* 92.

⁴⁶ HU-MNL-OL-XIX K 11. Bihar vármegye 34.126/1945 1945. évi helyzetjelentés.

parancsnokság sürgette a kiosztásra kerülő földek és földigénylők összeírását. Ezt a munkát április 24-ig be kellett fejezni. [...] A vállalt feladatok végrehajtásában nem volt – nem is lehetett – semmiféle tapasztalatunk, ezért elsősorban a munka szervezeti formáit, kereteit kellett kidolgozni [...].⁴⁷

Földosztás a számok tükrében

„Az igénylők száma eddig 246, a fölös föld 43 hold. [...] Az öt embernek sem elég. [...] Hát menjenek át Fácánkertbe! Ott van bőven. – De ott sem elég. – Hát keressenek a falu másik oldalán. – De közigazgatásilag az már nem a mi határunk. – Hát lépjenek át rajta, majd az lesz!”⁴⁸

A fentebb már említett példák, a bemutatott állapotok együttesen és elkerülhetetlenül vezettek ahhoz a tényhez, melyet M. Somlyai Magda már az 1965-ben publikált kötetében is jelzett, elismerve és érzékeltetve a földosztás statisztikáiban fellelhető visszasságokat: „Nem könnyű feladat a földreformot számokban bemutatni, mivel a földreform végleges eredményeit feltáró, részletes, megbízható statisztikáink nincsenek. Hogy nincsenek, az a földreform végrehajtásának sajátos körülményeiből, abból a már ismertetett tényből következik, hogy a földreform számos gazdasági, politikai, társadalmi probléma miatt sem 1945-ben [...] sem az utána következő egy-két év alatt nem tudott véglegesen nyugvóponttra jutni.”⁴⁹

Tolna megyét bemutató tanulmányában Kisasszony Éva is hasonlóképpen fogalmazott: „A földreform végleges eredményeit részletesen a számok tükrében bemutatni lehetetlen. Sajnos megbízható, az eredményeket részletesen feltáró statisztika nincs.”⁵⁰

Kétségtelen, hogy a községi földek kiosztása fentebbi okok miatt is nem zajlott a rendeletnek megfelelően, több forrás és szakirodalom is megerősíti, hogy sok esetben történtek rendelettel ellentétes igénybevételek. Ez persze okkal okozott konfliktusokat nem csak a településeken élő ellentétes érdekeltségű felek, de a községek és a rendelet betartásáért és a jogszerű lebonyolításért dolgozó középszintű közigazgatás intézményei között.

Számadatok tekintetében, ahogyan azt fentebbi néhány idézet is illusztrálta, nehéz pontos adatokat közölni. Ennek ellenére fontosnak tartom bemutatni a jelentősebb sarokpontoknak tekintett kötetek által közölt adatokat. E helyen kell felhívnom a figyelmet, hogy a statisztikai adatok közlésekor meg kell különböztetnünk úgynevezett „összeírt”, „igénybe vett”, „felosztott”, „elkobzott” és „megvál-

⁴⁷ Petrák Katalin – Tóth Lászlóné (szerk.): *Sorsfordító évek Zalában*. Zalaegerszeg, 1985, 41–43.

⁴⁸ Illyés: *Honfoglalók...* 15. Szólt a párbeszéd a Tolna vármegyei Földbirtokrendező Tanács bizottsági tagja és vélhetően Kardos László Országos Földhivatal ellenőrző biztosa között.

⁴⁹ M. Somlyai: *Földreform...* 135.

⁵⁰ Kisasszony: *Az 1945-ös földreform...* 451.

tott” területeket, hiszen mindegyik más-más szempont alapján csoportosította és összesítette a területeket. Ezen fogalmak közel sem akkurátus használata egyébként is nagyon változatosan jelent meg a különböző kötetekben, melyek már önmagukban is komoly bizonytalanságra mutattak rá a téma feldolgozásakor.

Szakács Sándor 1964. évi monográfiájában közöltek szerint április 13-ig 19 megyében már 2,8 millió hold földet összeírtak, sőt ebből 1,69 millió holdat fel is osztottak. Eddig az időpontig az összeírt majd félmillió igénylőből 272 000 már részesült is a földben.⁵¹ Sajnálatos, hogy Szakács minden statisztikai adatot a *Szabad Nép* című pártlapból emelt ki.

M. Somlyai kötetének 2. táblázatában az 1945. szeptemberi előzetes eredmények nyomán 4 369 020 kh,⁵² míg az 1948-as statisztikai zsebkönyv adatai nyomán⁵³ már 5 599 576 kh összes igénybe vett (elkobzott és megváltott) területet közöl. Hozzá kell tennem, hogy a későbbi közlésekbe is főként az általa közölt adatok szivárogtak át. Az adatok ismeretében ő maga is megjegyzi, hogy nem tudja, miből adódhat a különbség, de véleménye szerint nem a szét nem osztott területek adják a különbséget. Így folytatja:

„A földreform végrehajtásának módjait ismerve, a rendkívüli gyorsaságot, az adminisztrálás gyengeségét stb., helyesebb, ha az adatok eltolódása mögött egyszerűen az 1945-ös év adatközlési fogyatékoságát látjuk. Ezt látszik igazolni az a tény is, hogy mind az elkobzott, mind a megváltott birtokok száma és területe arányos emelkedést mutat az 1945. évi adatokhoz képest.”⁵⁴

Szakács Sándor 1964-ben megjelent munkájában, melyben az 1948-ban megjelent *Magyar Statisztikai Zsebkönyvre* hivatkozik, összességében 730 425 igénylőről és 663 359 minősült juttatotról tudósít. Földbirtokok tekintetében ő is 5 600 000 kh elkobzott és megváltott területet közöl.⁵⁵ Ezeket az adatokat közli Orbán Sándor is, bár ő a *Mezőgazdasági Adattár*ra hivatkozva.⁵⁶

A legpontosabb adatokat Donáth Ferenc közli, aki 5 599 645 kataszteri hold igénybe vett területet publikált, melyből ő az „igénybe vett” terület szinonimájaként használja az „elkobzott” kifejezést.⁵⁷ Donáth elsőként közli a 642 342 földet kapott igénylőt, illetve a 3 258 738 kh természetes személyek részére juttatott területet.⁵⁸

⁵¹ Szakács: *Földosztás*... 37.

⁵² M. Somlyai: *Földreform*... 89.

⁵³ Uo., 139.

⁵⁴ Uo., 136.

⁵⁵ Szakács: *Földosztás*... 65–66.

⁵⁶ Orbán Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon*. Budapest, 1972, 38.

⁵⁷ Donáth: *Demokratikus földreform*... 75.

⁵⁸ Donáth: *Demokratikus földreform*... 127. Az adatokat lásd Mike Gyula (szerk.): *Magyar statisztikai zsebkönyv*. Budapest, 1948, 162.

Varga Zsuzsanna 3 222 800 hektár (mely megfelel az 5,6 millió kh-nak) igénybevett területről ír, melynek közel 60%-át 642 342 igényjogosult között osztották szét.⁵⁹ Baranyi Béla is ezeket az adatokat közli Donáth Ferencre, Orbán Sándorra, M. Somlyai Magdára, illetve Lackó Miklósról hivatkozva,⁶⁰ csakúgy, mint Fazekas Béla is.⁶¹

A földigénylések és a szétosztásra kerülő földek összeírása a Tiszántúlon, valamint legtöbb dunántúli vármegyében már 1945 nyarára befejeződött, ahogy ezt a földhivatali jelentések, valamint a földigénylő bizottságok helyi viszonyait bemutató későbbi tanulmányok is visszaigazolják.⁶² A megbízható statisztikai adatok hiányán túl további fejtörést és módszertani problémát okoz a megyei összesítők elkészítése a közigazgatási beosztások bizonytalansága miatt. Sok később keletkezett kötet, statisztika ugyanis nem az 1945-ös „örökölt”, hanem a már későbbi közigazgatási határokat veszi alapul.

Az alábbi táblázatban a leggyakrabban idézett és publikált források igénybevételekre és juttatásokra vonatkozó adatait vettem össze az MNL OL Országos Földhivatal állagában fellelhető, megyei földhivatalok által készített adatszolgáltatásokkal. A táblázatban 100%-nak vettem és jelöltem a publikált források adatait, az arányok megállapíthatóságának növelése céljából. A levéltári források adatait szintén százalékos adatokra konvertáltam, szembeállítva azokat a szakirodalmi adatokkal. Kizárólag a természetes személy részére juttatott terület adatait emeltem ki, szemléltetve az adatgyűjtés és összegzés valószínűsíthető pontatlanságát.

A legnagyobb eltéréseket⁶³ Abaúj vármegye kapcsán láthatjuk, ahol a juttatott földterület adatai az időben közel keletkezett felmérésekhez képest is majd ötszörös eltérést mutatnak, nem is beszélve az 1945 végén és az 1947/1949-ben keletkezett adatokról. Csökkenő sorrendben komolyabb, majd ötvenezer holdas eltérést Baranyánál figyelhetünk meg meg. Ezt követi Fejér, több mint harmincezer holdas eltéréssel. Békés esetében, az összehasonlításhoz nem rendelkezünk forrással 1945-öt követően.

A következőkben nézzük meg, hogy a fenti adatokhoz képest milyen más értékekkel találkozunk még a forrásokban és egyéb kiadványokban publikálva.

⁵⁹ Varga: *Földreformok...* 591. Forrása nincs megjelölve.

⁶⁰ Baranyi Béla: A földreform társadalmi hatásai. In: Fürj Zoltán – Jávör András (szerk.) 2005: „... a birtokolt föld a szabadság maga”. Tudományos ünnepi konferencia az 1945. évi földreform 60. évfordulója alkalmából. Magánkiadás, 2005, 114–117.; Baranyi Béla: *Compendium*. Debrecen, 2017.

⁶¹ Fazekas Béla: Ötvenéves a földreform. *Statisztikai Szemle*, 73. (1995) 3:197–215.

⁶² Jenei Károly: A földigénylő bizottságok. *Levéltári Közlemények*, 41. (1970) 1:133–166., itt 155.

⁶³ A táblázatban félkövérrel emeltem ki és hasonlítottam össze a természetes személyek részére juttatott földterületet jellemző publikált, valamint a forrásokban fellelhető adatokat.

Megyei jelentések adatai 1947-ben vagy 1949-ben	Természetes személyek részére juttatott terület (%)	424,90 %	96,81 %	142,30 %	na	94,44 %	90,76 %	85,55 %	104 %	98,05 %	
Megyei jelentések adatai 1947-ben vagy 1949-ben ⁶⁹	Természetes személyek részére juttatott terület (kh)	149 156	76 092	173 184	na	99 033	86 043	198 430	96 541	149 156	78 903
	Elkobzott és megváltott terület (kh)	233 627	97 118	246 601	158 601	122 329	147 266	319 917	157 714	233 627	79 021
Megyei jelentések adatai ⁶⁸ 1945. december 31.	Természetes személyek részére juttatott terület (kh)	8 130	na	61 540	na	75 046	85 762	192 540	85 000	na	46 756
	Elkobzott és megváltott terület (kh)	19 237	111 366	135 621	118 919	103 439	104 229	331 542	123 008	108 323	72 889
Természetes személyek részére jutott terület (%) ¹⁹⁴⁸		100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %
Természetes személyek részére jutott terület (kh) ⁶⁷ 1948		35 104	78 596	121 706	120 923	104 864	94 801	231 934	92 831	152 123	84 079
Természetes személyek részére jutott terület (kh) ⁶⁶ 1945		29 283	62 905	60 732	94 070	79 253	64 523	171 848	75 887	108 323	57 851
Az összes igénybe vett (elkobzott és megváltott) terület (kh) ⁶⁵ 1948		93 244	119 470	225 498	172 103	139 070	190 370	397 980	137 869	224 223	125 920
Az összes igénybe vett (elkobzott és megváltott) terület (kh) ⁶⁴ 1945		79 485	106 739	172 960	147 143	118 720	157 120	337 462	120 152	196 786	107 349
		Abaúj	Bács-Bodrog	Baranya	Békés	Bihar	Borsod-Gömör	Fejér	Hajdú	Tolna	Zemplén

⁶⁴ M. Somlyai: *Földreform...* 89. 2. sz. táblázat. Az adatokat a földreform előzetes eredményeként közli, 1945. szeptemberi adatok alapján.

⁶⁵ Donáth: *Demokratikus földreform...* 82–83.

⁶⁶ M. Somlyai: *Földreform*, 139. 5. sz. táblázat. Az adatokat a földreform előzetes eredményeként közli, 1945. szeptemberi adatok alapján.

⁶⁷ Donáth: *Demokratikus földreform...* 127–128.

⁶⁸ A megyei földhivatalok jelentéseinek összegzését a források alapján magam végeztem el.

⁶⁹ A megyei földhivatalok 1947. év elején, valamint 1949. év közepén végezték a földosztás eredményeinek újabb összegzését. Adott megyénél azon évi adatot használtam, mely fellelhető volt a források között.

Békés megye kapcsán egy kiadványban 39 ezer juttatotról, 172 000 kh kiosztott földterületről és 15 ezer házhely-juttatásról találunk adatokat.⁷⁰ Mindeközben egy békési műszaki vezetőtől olvashatjuk: „[...] majdnem minden községben általános és részletes felosztási terv benyújtása nélkül történt a kiosztás. A kiosztás közben egyre gyakoribb összeütközések a kfb és a megyei szervek között. A földigénylők nem egy esetben megtagadták a földbirtokrendező tanácsok számukra kedvezőtlen döntéseinek végrehajtását, sőt még az OFT is kénytelen volt foglalkozni az ügygel.”⁷¹ A földhivatal 1945. évre vonatkozó, 1946. március 9-i jelentésében egyenesen korábbi hónapokban keletkezett, a helyi bizottságok feloszlataáról szóló rendeletek hatályon kívül helyezését kérte az országos földbirtokrendező tanácstól, máshogy ugyanis már nem látta feloldhatónak a végrehajtás során keletkezett ellentéteket. Ezt erősíti meg a következő forrás is: „Békéscsabán a földbirtokreform befejezését akadályozta, hogy a földigénylő bizottság a Megyei és az Országos Tanács határozatait figyelmen kívül hagyta, azokkal szembehelyezkedett. [...] A földreform gyors befejezését lehetővé tenné a feloszlátás elrendelő O.F.T. határozat hatályon kívül helyezése, a földigénylő bizottság intézkedéseinek a jogorvoslatokra tekintet nélküli történő elismerése [...]”⁷²

Bihar vármegyében is problémákba ütközött a statisztikai adatok nyilvántartása a községi földigénylő bizottságok változtatásai miatt: „Külön kellene egy tisztviselő, aki a statisztikai adatok nyilvántartásával foglalkozik, mert a Földigénylő Bizottságok a juttatási névsorban olyan nagyarányú változtatásokat eszközölnek a Tanács jóváhagyása után is, részben a lemondások, részben a kitelepülésnek és részben a hamis adatok alapján bejutottak következtében, hogy azt a Földhivatal jelenlegi tisztviselői állandóan nyilvántartani nem tudják.”⁷³ Többszöri sürgetés ellenére, még 1946 végén sem tudtak a helyi bizottságok megfelelő előterjesztéseket, felosztási tervet bemutatni.

Hasonló helyzetet mutat be a Délpest vármegyei Földhivatal is egy Kecskemén, 1946. március 14-én kelt jelentésében: „Voltak bizottságok, amelyek semmiféle írásbeli munkát többszöri sürgetés ellenére sem mutattak be.”⁷⁴

Fejér vármegyében olyannyira eszkalálódott a helyzet, hogy 1946. augusztus 26-án keltezett közös nyilatkozatban voltak kénytelenek tiltakozni a helyi bizottságok és a megyei tanács munkája ellen a Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt, a Földmunkás Szakszervezet vezetése, a Nemzeti Parasztpárt, valamint a Parasztszövetség városi és megyei képviselői.

⁷⁰ Lázár Vilmos (szerk.): *A földreform történelmi jelentősége*. Budapest, 1972, 6.

⁷¹ Szakács: *Földosztás...* 39.

⁷² HU-MNL-OL-XIX K 11. Békés vármegye 40/1946.-78.sz. A Békésmegyei Földhivatal 1945. évi működése, 178.

⁷³ HU-MNL-OL-XIX K 11. Bihar vármegye 1946. áprilisi helyzetjelentés, 145.

⁷⁴ HU-MNL-OL-XIX K 11 Délpest vármegye IV.7.d Melléklet.

„A törvény végrehajtásában sok esetben törvényellenesen alakított legalsóbb szervek törvénytértő, részrehajló és nem egy esetben önös érdeket szolgáló munkája következtében juttatásban részesültek igen nagyszámban olyanok is, akik a gazdasorsnak osztályosai sohasem voltak és a gazdasági viszonyok romlása után ismét nem lesznek, mert a magyar parasztsághoz, a magyar röghöz őket csak a ma érdeke köti. [...] Fejérvármegye Földbirtokrendező Tanácsába beerőszakoskodott a pártpolitika, mert a leváltott földműves tagok helyébe beküldött nem földműves tagok politikai kiküldöttek, akik a földműves társadalom érdekét képviselni sem foglalkozásuk, sem pedig utasítással ellátott megbízatásuk miatt nem fogják.”⁷⁵

Az Agrártörténeti Szemlében megjelent, a Hajdú vármegye területén lezajlott földosztásról szóló közleményben közlik, hogy a számszerű eredményeiről igen nehéz képet adni. Ennek okát a szerző, Molnár Lászlóné abban látja, hogy „egyrészt a KFB-k hiányos nyilvántartása, másrészt az, hogy a nagyszámú mentesítés, majd a lemondások miatt az egész folyamat állandó változásban volt.” Cikkében 137 000 kh érintett, 92 000 kh kiosztott területről ír, míg a földigénylők számát 24 000-ben, juttatottak számát 19 000-ben határozza meg.⁷⁶

Tolna vármegyére fókuszáló kötetében Kisasszony Éva megjegyzi, hogy megbízható adatokat továbbra sem lehet felderíteni, a részletes számok tükrében. Az 1945. évi jelentés szerint igénylők száma 25 726, juttatottak száma 22 153, míg kiosztott terület 108 323 kh. 1948-as adatai szerint az igénybe vett terület száma 224 223 kh. 1949-ig 26 198 fő részerült földjuttatásban.⁷⁷

Összegzés

A földosztás 1990 előtti történeti értékelésében már a kezdetektől fellelhetők az utalások arra vonatkozóan, hogy az 1945-ben és 1946-ban, a földbirtokrendezésben bekövetkezett eseménysorozat a későbbi szovjetizálás nyitánya, talán épp az első lépése volt. A szakirodalomban ennek a kérdésnek a feldolgozása épp az MTA BTK–NEB Vidéktörténeti Kutatócsoport eredményeinek a publikálásával⁷⁸ vált a korábbiaktól eltérően sokkalta árnyaltabbá és pontosabban körvonalazhatóvá.

⁷⁵ HU-MNL-OL-XIX K 11 Fejér vármegye 115972/1946. Teljes terjedelmében lásd Balázs Gábor: „Azé a föld, aki megműveli” – Fejér megyei parasztvezetők tiltakozó levele 1946-ból. *Archívnet* (2019). <https://archivnet.hu/aze-a-fold-aki-megmuveli-fejer-megyei-parasztvezetok-tiltakozo-levele-1946-bol> (utolsó letöltés ideje: 2023. február 17.).

⁷⁶ Molnár Lászlóné: A földreform Hajdú megyében. *Agrártörténeti Szemle*, 7. (1965) 4:588–601, itt 596.

⁷⁷ Kisasszony: *Az 1945-ös földreform...* 450.

⁷⁸ Lásd Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás*. Budapest, 2017., valamint Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. Budapest, 2019.

M. Somlyai Magda már 20 évvel az eseményeket követően utalt rá, hogy a földosztás a kollektivizálás későbbi igénye és kényszere miatt hajtódtott végre ilyen ütemben, kihasználva a pillanatnyi politikai vákuumot: *„A földreform után fennmaradó, illetve frissen jelentkező paraszti gondok, s a mezőgazdasági termelés fokozásának megoldása egy úton volt lehetséges, a szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés útján [...] A Magyar Kommunista Párt 1947 őszén elérkezettnek látta az időt arra, hogy egy lépést tegyünk előre. Elérkezett az idő, amit Lenin előre megjósolt: »A földosztás csak kezdetnek volt jó. Azt kellett megmutatni, hogy a földet elveszik a földbirtokostól, hogy a parasztok kapják meg. Ez azonban nem elég. A kivezető út csakis a föld társas megművelése lehet [...]«*⁷⁹

Nagy László, a *Jogtudományi Közlönyben* megjelent cikkében ennél is direkterben fogalmaz, a „feudalizmus záróköveként”, valamint a „szocialista földtulajdoni és földhasználati viszonyok” nyitányaként értékelte az 1945-ös földosztást.⁸⁰

Szintén 1965-ben, az *Agrártörténeti Szemlében* így összegzett a szerző: *„az értékeléshez az is hozzátartozik, hogy a földreform történelmi szempontból már elkészt, alapvetően azért, mert a termelők a mezőgazdaságban is kinőttek a kisüzem keretei közül. 1949 után probléma jelentkezett a termelési viszonyok szempontjából is, mert az iparban uralkodóvá vált szocialista viszonyok és a kisárutermelő mezőgazdaság között szakadék keletkezett. Ezt az ellentmondást a mezőgazdaság szocialista átszervezése oldotta fel, amely soha nem látott új perspektívát nyitott a mezőgazdasági termelők fejlődése és a parasztság felemelkedése előtt.”*⁸¹

Orbán Sándor az előbbiektől kicsivel később, 1972-ben állapította meg, hogy a *„földreform radikalizmusa sokkal inkább kitűnt abban, amit megsemmisített, mint abban, amit juttatásokkal létrehozott. [...] Így az agrárátalakulás valójában nem-hogy ama jelentősebb középparasztságot nem teremtette meg, amelyet gyakorta oly szívesen emlegettek a földreform utáni magyar falu főfigurájaként, de még a többmillió nagyságrenddel jelölhető agrárszegénységet is csak kisebb részben tüntette el.”*⁸² Ezt követően folytatja okfejtését, melynek nyomán arra jut, hogy az intézkedéssorozat sem a szociális, sem a gazdasági feszültségeket nem oldotta meg. Ebből sajnálatosan azt szűrte le konklúzióként, hogy ezekkel a körülményekkel az agrárium nem járhatott jól hosszabb távon sem. Véleménye szerint így szinte adták magukat a későbbi szövetkezetesítési és kollektivizálási hullámok.

⁷⁹ M. Somlyai: *Földreform*, 150.

⁸⁰ Nagy László: A földreform húsz év távlatából. *Jogtudományi Közlöny*, 20. (1965) 4:125–131., itt 125.

⁸¹ Molnár: *A földreform...* 599.

⁸² Orbán: *Két agrárforradalom...* 62.

Úgy gondolom, hogy már csak a fentiek miatt is meglehetősen cinikusan hat az 1945-ben bekövetkezett földosztást „paradoxonként” értelmezni,⁸³ Baranyi Béla többször, még 2017-ben is publikált véleményéről nem is beszélve.⁸⁴

Az MTA BTK és a NEB Vidéktörténeti Kutatócsoportjának fentebb már idézett kiadványaiban, de főképp Ö. Kovács József tanulmányaiban hivatkozott levéltári források mentén is világosan megfogható, hogy a második világháború végétől kezdődő magyarországi földosztás a valós társadalmi és nemzetgazdasági indokok helyett ideológiai akciók termékeként zajlott le, melynek során és következményeként éppen a kedvezményezett réteg életviszonyainak hosszabb távú megoldása nem történt meg.⁸⁵

Kutatásom első szakaszában feltártam a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában fellelhető földhivatali statisztikák adatközléseit. A következő időszak feladatai közé tartozik a megyei levéltárak állományában fennmaradt földhivatali statisztikák feltárása, összehasonlítása és további elemzése.

A kutató azt gondolná, hogy a számok tekintetében már megtörtént a feltárás és a pontos adatok publikálása. Az adatok azonban korántsem pontosak, sőt egymásnak sokszor ellentmondók, így az 1945–46-ban megvalósuló földosztás teljes országterületre vonatkozó adatainak helyes megállapítása még várat magára, csakúgy, mint a földosztás történetének a legújabb kutatások eredményein is alapuló feldolgozása.

⁸³ Fürj-Jávor: *Birtokolt föld...* 190. „Sajátos paradoxona történelmünknek azonban az, hogy nem sokkal azután, hogy az új birtokviszonyok megszilárdultak, napirendre került a kollektivizálás...”

⁸⁴ Baranyi: *Compendium...* 221–229. Tanulmányában „felszabadulásként” értelmezi az időszakot, lásd még Baranyi: *A földreform...*

⁸⁵ Ö. Kovács József: *Földindulás: A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben.* In: Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás.* Budapest, 2017, 19–68.; Ö. Kovács József: *A földosztástól a magyar paraszti társadalom felszámolásáig.* In: Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.) *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról.* Budapest, 2019.

ADALÉKOK A MAGYAR-KELETNÉMET MUNKAERŐ-EGYEZMÉNY TÖRTÉNETÉHEZ 1967–1983

Magyarország és a Német Demokratikus Köztársaság 1967. május 26-án kötötte meg az *„Egyezmény a Német Demokratikus Köztársaság és a Magyar Népköztársaság között fiatal magyar munkavállalóknak a Német Demokratikus Köztársaság szocialista üzemeiben szakmai gyakorlati tapasztalatszerzés céljából történő ideiglenes foglalkoztatásáról”* címet viselő szerződést, melynek keretein belül 1983-ig több ezer magyar fiatal dolgozott (és élt) az NDK-ban. Talán kevésbé ismert az a tény, hogy a magyarországi gyárakban számos keletnémet fiatal foglalkoztatására került sor, létszámuk azonban a Kelet-Németországban dolgozó magyarokéhoz képest elenyésző volt. Tanulmányomban többek között kitérek az 1967. évi szerződés ismertetése mellett a munkaerő-kooperáció eredményeinek, illetve az együttműködés során felmerült problémáknak a bemutatására is.

A két szocialista ország közötti munkaerő-egyezménnyel kapcsolatos 1967. évi megállapodások

Magyarország és a Német Demokratikus Köztársaság párt- és állami vezetői az 1966. júniusi egyeztetéseik¹ során megállapodtak arról, hogy magyar fiatalok első-sorban szakmai tapasztalatszerzés céljából néhány éves időtartamra munkát vállalhatnak az NDK ipari és építőipari vállalatainál. Ezzel a lépéssel a magyar fél nem titkolt szándéka az volt, hogy a programban résztvevők sokoldalú tapasztalatra tegyenek szert a hazainál magasabb technikai és szervezeti szinten álló keletnémet nagyüzemekben, az ott eltöltött éveket követően pedig hasznosítható német nyelvtudással visszatérve tudjanak be-, illetve visszailleszkeszkedni a magyar munkaerőpiacra.² Az MSZMP Gazdaságpolitikai Osztályának 1977 márciusában kelt előterjesztése szerint a keletnémet pártvezetés számára pedig *„azért volt előnyös a magyar fiatalok kiutazása, mert az akkori munkaerőellátási feszültségek között irányítható és jól mobilizálható munkaerő biztosítását tette lehetővé”*.³

¹ A Kádár János vezette delegáció 1966. június 13. és június 17. között tartózkodott a Német Demokratikus Köztársaságban.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: HU-MNL-OL), Az MDP és az MSZMP iratai, MSZMP Központi Szervei, Politikai Bizottság (a továbbiakban: M-KS-288-5), 713. 44.

³ Uo.

Az 1967. május 26-án Veres József⁴ és Dr. Herbert Plaschke⁵ által aláírt dokumentum, mely az *„Egyezmény a Német Demokratikus Köztársaság és a Magyar Népköztársaság között fiatal magyar munkavállalóknak a Német Demokratikus Köztársaság szocialista üzemeiben szakmai gyakorlati tapasztalatszerzés céljából történő ideiglenes foglalkoztatásáról”* címet viselte, összesen 18 cikkelyben szabályozta a megállapodással kapcsolatos teendőket. E szerint 1967-ben 1000–2000 főt, míg az 1968 és 1970 közötti időszakban évente 4000–5000 főt kellett küldenie a magyar félnek. A foglalkoztatás a Német Demokratikus Köztársaság üzemei igényeinek figyelembevételével, továbbá a magyar dolgozók szakképzettségének megfelelően két–hároméves időtartamra korlátozódott. A határozott időre megkötött munkaszerződéseknek a meghosszabbításáról egyedi elbírálás alapján dönthettek az ebben illetékes szervek. Fontos része volt a megállapodásnak az, mely kifejtette, hogy az egyezmény passzusai kizárólag azokra a munkavállalókra vonatkoznak, akiket az évente megkötött, az erre kijelölt magyar és keletnémet tisztségviselők aláírásával ellátott jegyzőkönyvek szerint küldenek ki szakmai gyakorlat céljából Magyarországról a Német Demokratikus Köztársaság üzemeibe. A magyar munkavállalók hazautaztatásának a megszervezése teljes egészében a keletnémetek feladatkörébe tartozott, letelepedést nem engedélyeztek számukra, ami alól csupán a különleges méltánylást érdemlő esetek képeztek kivételt.⁶ A munkaszerződések magyar és német nyelven készültek, az esetlegesen felmerült vitás kérdések tekintetében, továbbá a balesetek kivizsgálása során az ideiglenes munkavállalóknak kötelező volt biztosítani a magyar érdekvédelmi képviselőt.⁷ Az egyezmény 8. cikkelye szerint az *„ideiglenes foglalkoztatásra megkötött munkaszerződés a vállalat és a dolgozó részéről határidő előtt csak a vállalat felettes irányító szervének előzetes egyetértésével bontható fel. A munkaszerződés felbontása esetén az üzem felettes irányító szerve a dolgozót más vállalathoz helyezheti. A Magyar Népköztársaságba való visszatérésre szólítható fel az a magyar dolgozó, akit a Német Demokratikus Köztársaság törvényeinek, vagy a szocialista munkafegyelem súlyos megsértése miatt azonnali hatállyal elbocsátottak.”*⁸ A magyar munkavállalók megfelelő körülmények közötti elszállásolását a foglalkoztató vállalatnak kellett megszerveznie a Magyarországon és a Német Demokratikus Köztársaságban elfogadott normák szerint. A magyar dolgozókat

⁴ Veres József (1906–1993) 1963. március 20-tól 1970. február 2-ig töltötte be a munkaügyi miniszeri posztot. Vida István (főszerk.): *Az 1944. december 21-re Debrecenbe összegyűlt, majd később Budapestre összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés almanachja. 1944. december 21.–1945. november 29.* Budapest, 1994, 490–492.

⁵ Herbert Plaschke (1929–2010) 1967 és 1973 között a Német Demokratikus Köztársaság budapesti nagykövete volt.

⁶ Ez elsősorban a magyar–keletnémet vegyes házasságokra vonatkozhatott.

⁷ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (a továbbiakban: DE-PA AA), M-39-30509.

⁸ Uo.

a szállásdíj fizetésénél ugyanazok a kedvezmények illették meg, amelyekre a német dolgozók is jogosultak voltak. Az utazási költségekre vonatkozó szabályozás szerint a magyar dolgozók részére az oda- és visszautazással járó kiadásokat a Német Demokratikus Köztársaság vállalatai térítették meg, az üdülés céljából történő hazautazás esetén pedig a szabadságokon túl két plusz szabadnap is járt a besorolás szerinti bérük fizetése mellett a munkavállalóknak.⁹ Fontos pontja volt az egyezménynek, mely rögzítette, hogy miután az ideiglenes időtartamra munkát vállaló „a Magyar Népköztársaságba visszatért, a magyar dolgozó részéről a Német Demokratikus Köztársaságban szerzett biztosítási és pótidőket a társadalombiztosítási szolgáltatások megállapításánál és nyújtásánál a magyar társadalombiztosítási teherviselő beszámítja, illetőleg figyelembe veszi.”¹⁰ Az egyezmény lehetőséget biztosított arra is, hogy a magyar dolgozók a megkeresett jövedelmük egy részét hazautalhassák, az árubehozattal és annak kivitelével kapcsolatos teendőket pedig a két állam illetékes szervei között létrejött külön megállapodásban rögzítették.¹¹

A május 26-án aláírt egyezményhez kapcsolódva a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség és a Szabad Német Ifjúsági Szövetség között 1967. október 17-én született együttműködési megállapodás, mely az ifjúsági szervezetekre háruló teendőket szabályozta. Ennek értelmében a KISZ-nek közre kellett működnie a fiatalok kiválasztásában és a megfelelő felkészítésében,¹² emellett fontos feladatuk volt az is, hogy alapszervezeteket hozzanak létre a Német Demokratikus Köztársaságban. A Szabad Német Ifjúsági Szövetségnek a magyar fiatalok fogadásának megfelelő előkészítése érdekében segítséget kellett nyújtani az állami szervezeteknek, továbbá mindenben támogatnia kellett az NDK területén működő KISZ alapszervezeteknek a tevékenységét is.¹³

A munkaerő-egyezmény első tíz évének a mérlege

Az MSZMP Gazdaságpolitikai Osztályának 1977. március 1-jén kelt, a Politikai Bizottság számára készített szigorúan bizalmas minősítésű előterjesztése a munkaerő-egyezmény részletes összefoglalását tartalmazza. A dokumentumban leírtak alapján úgy tűnik, hogy a hazai pártvezetés az első években kifejezetten elégedett

⁹ Uo.

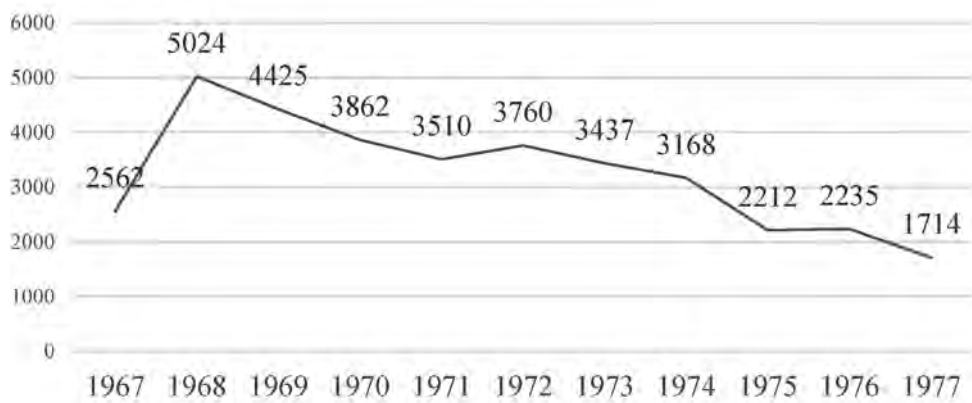
¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² A kiválasztási és felkészítési folyamathoz tartozott annak ellenőrzése, hogy a jelentkezők rendelkeztek-e azzal a szakképesítéssel, amiben a felek megállapodtak, továbbá a kiutazást megelőző német nyelvtanfolyamon való részvétel.

¹³ Die Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv (a továbbiakban: DE-SAPMO-BArch), DY-24-9905.

volt azzal, hogy az NDK párt- és állami szervei minden esetben igyekeztek betartani az 1967-ben aláírt egyezményben vállalt kötelezettségeket, a saját szempontjait figyelembe véve pedig igen előnyösnek tartották a magyar fiataloknak a kiutaztatását és foglalkoztatását.¹⁴ Az előterjesztés szerzői úgy vélték, a keletnémetek igyekeztek „kedvező élet-és munkakörülményeket, kielégítő bérezést és javuló szakképzési feltételeket biztosítani számukra, elégedettek munkájukkal és munkahelyi magatartásukkal. [...] Az eredményes együttműködést elősegítették a területi párt- és tanácsi szerveink a jelentkezések jó előkészítésére és szervezésére irányuló erőfeszítései, valamint a berlini Nagykövetségünkön létrehozott pártbizottság, az NDK-ban működő szakszervezeti és KISZ szervezeteink.”¹⁵ A kezdeti időszak pozitív eredményeit figyelembe véve, 1973. május 7-én 1980. december 31-ig hosszabbították meg az egyezményt, mely 1976. január 1-jén lépett hatályba.¹⁶ A hosszabbításról a Magyar–NDK Gazdasági és Műszaki-Tudományos Együttműködési Bizottság XII. ülésén döntöttek, melyre 1973. május 3. és május 7. között került sor Berlinben. A jegyzőkönyv tanúsága szerint 1967 óta közel 24000 magyar fiatalat alkalmaztak a Német Demokratikus Köztársaságban, ezt alapul véve, az újonnan megkötésre kerülő egyezményben is hasonló létszámokkal számoltak a szerződő felek.¹⁷ Érdekes, hogy a szerződés aláírásának a tényéről a *Népszabadság* már a május 5-én, szombaton megjelent számában beszámolt.¹⁸ Az együttműködés első tíz évének magyar munkavállalóinak számszerű kimutatását az 1. számú táblázat tartalmazza.

1. számú diagram – A létszám alakulása az 1967 és 1977 közötti időszakban

¹⁴ HU-MNL-OL-M-KS-288-5-713. 45.

¹⁵ Uo.

¹⁶ DE-PA AA-M-1-A18948. 63.

¹⁷ DE-SAPMO-BArch-DL-2-17406.

¹⁸ *Népszabadság*, 1973. május 5., 4.

év	szerződésben rögzített létszám	ténylegesen elutazott létszám	%	december 31-i állapot ¹⁹
1967	2825	2562	90,6	2551
1968	5780	5024	86,9	7101
1969	4900	4425	90,3	10396
1970	5050	3862	76,5	10892
1971	4670	3510	75,2	9701
1972	4520	3760	83,2	9174
1973	4000	3437	85,9	8748
1974	4000	3168	79,2	8305
1975	3346	2212	68,9	7725
1976	3060	2235	73,1	6020
1977	2510	1714	68,3	5124

*1. számú táblázat – A magyar fiatalok létszámának alakulása
a keletnémet üzemekben 1967 és 1977 között²⁰*

Amennyiben a táblázat és a diagram adatait elemezzük, megállapítható, hogy az éves szerződésekben 44661 magyar fiatal kelet-németországi alkalmazását tervezték, ennek ellenére a ténylegesen kiutazott személyeknek a száma mindössze 35 909 fő volt, mely a célkitűzés 80%-át tette ki. Az adatsor jól illusztrálja azt is, hogy az 1960-as évek végére és az 1970-es évek elejére tehető a munkaerő-egyezménynek a felfutása, az ezt követő években ugyanis érzékelhető visszaesés következett be.

Az Országos Pályaválasztási Szolgálat és a Munkaügyi Minisztérium 1971 júniusában összefoglaló tanulmányt készített a Német Demokratikus Köztársaságban 1967 és 1970 között munkát vállaló fiatalok tapasztalatairól, melyet az 1971 februárjában felvett kérdőívek válaszai alapján állítottak össze. A beérkezett visszajelzések alapján kijelenthető, hogy a fiatalok jelentős része elsősorban nyelvtanulási szándékkal és a kedvezőbb kereseti lehetőségek miatt vállalta a hároméves időtartamra szóló szerződésnek az aláírását.²¹ Bár a hazaérkezettek tényleges megszerzett nyelvtudását nem tudták ellenőrizni, a „többi kiegészítő adatok és válaszok alapján arra lehet következtetni, hogy ezt az elképzelésüket nem tudták teljes mértékben rea-

¹⁹ A létszám magába foglalja a korábbi években kiutazott, az adott évben még élő szerződéssel rendelkező fiatalokat is.

²⁰ DE-PA AA-M-1-A18948. 86.

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára (a továbbiakban: HU-MNL-KEML), Tanácsok, Komárom Megyei Tanács VB. Munkaügyi Osztályának iratai (a továbbiakban: XXIII.8.) 5785-1971. 2.

*lizálni. Válaszaikban utalnak arra, hogy a nyelvtanulást akadályozták bizonyos objektív okok (több műszak, a központi oktatás távolsága stb.) a vállalati lehetőségek korlátozottsága s a fiatalok nem kis részének kedvezőtlen hozzáállása.”*²² Ami a szakmai fejlődésük kérdéskörét illette, az elemzés megállapította, hogy a fiatalok nagy része a magyarországi elhelyezkedése során szinte teljes mértékben figyelmen kívül hagyta az NDK-ban megszerzett gyakorlatot, szakképzettséget, ehelyett főként a lakóhelyhez közeli munkahelyválasztás, illetve a korábbi vállalatához való ragaszkodás került előtérbe. Ezt is figyelembe véve az elemzés készítői úgy vélték, hogy a hazai gazdaság számára a munkaerő-egyezmény nyújtotta előnyöket csak akkor tudják maximálisan kiaknázni, ha többségében szakképzett, magasán kvalifikált fiatalokat küldenek az NDK-ba, akik hazaérkezésük után a saját szakmájukban maradva hasznosítják a megszerzett tapasztalataikat.²³ Gondolták mindezt azért is, mert a felmérés szerint a fiatalok *„kb. 50%-a jelenleg nem abban a munkakörben dolgozik, melyben az NDK-ban szakmai gyakorlatát töltötte. Ez elég súlyos konzekvenciák levonására ad alkalmat, mivel egyedül ez a statisztika azt mutatja, hogy a hazatérő fiatalok fele jelenleg nem hasznosítja az NDK-ban szerzett ismereteket”*.²⁴ A tanulmány készítői a felmerült problémák jelentős részét akár rövid távon is megoldhatónak tartották, főleg azért, mert a nyelvtanulással, a fiatalok kiválasztási folyamatával és a tájékoztatással kapcsolatos hiányosságokról elegendő információval rendelkeztek.²⁵

A munkaerő-egyezményben foglaltak, és az első évek tapasztalatait figyelembe véve a keletnémet vállalatok 1973-tól megpróbálták a korábbinál nagyobb figyelmet fordítani a magyar fiatalok képzésére, az eredményesség érdekében több esetben munkaidő-kedvezményt is biztosítottak a résztvevők számára. A Munkaügyi Minisztérium 0096/1976. iktatószámú jelentése szerint a képzések teljesítésének a szempontjából az 1975-ben Magyarországra visszatért fiatalok érték el az addigi legjobb eredményt. Mindez azt jelentette, hogy a szakmanélküliek 5–6%-a, pontosan 184 fő tette le a szerződéses időszakában a szakmunkásvizsgát, míg a speciális tanfolyamok közül 1975-ben 345 fő abszolválta sikeresen a hegesztői alap- és ennél magasabb fokú vizsgákat. A dokumentumban kitértek a nyelvtanításra is, amely ekkor 200 órás tanfolyam keretében történt, a korábban említetteknek megfelelően, 50%-os munkaidő-kedvezmény biztosítása mellett. A szakképzés színvonalának további javítása érdekében 1976. szeptember 1-jétől a szakmai oktatáson részt

²² Uo.

²³ Uo. 11.

²⁴ Uo. 20.

²⁵ Uo.

vevők számára – természetesen szintén munkaidő alatt – további 70 órában tanították a német szaknyelvet.²⁶

A magyar–NDK munkaerő-egyezmény aláírásának 10. évfordulója alkalmából, 1977. május 27-én Karakas László²⁷ munkaügyi miniszter fogadást adott, melyen részt vett Gerhard Reinert,²⁸ a Német Demokratikus Köztársaság budapesti nagykövete, illetve az NDK bér- és munkaügyi államtitkárságának a küldöttsége is.²⁹

Az 1970-es évek közepétől az együttműködés egyre több problémával járt együtt, melynek alapvető oka a hazai munkaerőhelyzetben bekövetkezett változás volt, ekkortól kezdtek kiütközni ugyanis a munkaerő-ellátással kapcsolatos feszültségek.³⁰ Emiatt nehézséget jelentett „az évenkénti megállapodásban rögzített kiutazási létszámkeretek kitöltése a vállalatok párt- és társadalmi szervei, gazdasági vezetői részéről a szervezés ellen megnyilvánuló politikai nyomás, valamint a fiatalok csökkenő érdeklődése miatt. [...] Lehetőségeinket jól jellemzi, hogy 1968-hoz képest 1976-ra több, mint felére csökkent a kiutazók száma (5 ezer főről 2.200 főre) és az elkövetkező években sem kerülhető el a további csökkenés. Korlátozottabb lehetőség adódik a jelentkezések politikai, emberi, szakmai szempontok szerinti szelektív elbírálására.”³¹ Az 1979. november 20-án megtartott Zala Megyei Tanács V. B. végrehajtó bizottsági ülésének 4. napirendi pontjában hasonló problémákról olvashatunk. A munkaügyi osztály által összeállított jelentésben kifejtik, hogy fiatalok érdeklődése és kiutazási szándéka a Német Demokratikus Köztársaságba jelentős mértékben visszaesett, aminek az lett a következménye, hogy a Munkaügyi Minisztérium évenkénti keretszámait – melyek amúgy is csökkenő tendenciát mutattak – sem tudta a megye teljesíteni. A jelentkezési szándékot többek között a továbbtanuló fiatalok számának az emelkedése és a vállalatok kiutazást akadályozó törekvései mérsékeltek, ráadásul a kiutazók csökkenő létszámával párhuzamosan nőtt a szerződés lejártá előtt hazatérőknek a száma is.³²

²⁶ HU-MNL-OL, Az államigazgatás felsőbb szervei, Központi kormányzati szervek, Minisztertanács, Jegyzőkönyvek és mellékleteik (a továbbiakban: XIX-A-83-a), 14-8-1976. 274–275.

²⁷ Karakas László (1923–1989) 1973 és 1977 között munkaügyi miniszter.
<https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/karakas-laszlo> (utolsó letöltés ideje: 2024. november 30.).

²⁸ Gerhard Reinert (1925–2005) 1974 és 1979 között az NDK budapesti nagykövete volt. Gabriele Baumgartner – Dieter Hebig (szerk.): *Biographisches Handbuch der SBZ/DDR. 1945–1990*. Band 2. München, 1997, 697.

²⁹ *Népszabadság*, 1977. május 28., 4.

³⁰ HU-MNL-OL, MSZMP Központi Szervei, Külügyi Osztály (a továbbiakban: M-KS-288-32) 55. 163–164.

³¹ HU-MNL-OL-M-KS-288-5-713. 45.

³² Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára, Tanácsok, Zala Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, Ülésjegyzőkönyvek (a továbbiakban: HU-MNL-ZML-XXIII.2.a.) 95. kötet. 174–175.

A keletnémet fiatalok foglalkoztatása Magyarországon

Az 1973. május 7-én aláírt egyezménynek az 1967. évi megállapodáshoz képest az egyik legnagyobb újdonsága az volt, hogy lehetővé tette a keletnémet fiatalok magyarországi foglalkoztatását is.³³ Az egyezmény 1. cikkelyének (1) bekezdése szerint ugyanis a *„Magyar Népköztársaság Kormánya és a Német Demokratikus Köztársaság Kormánya megteremti a fiatal dolgozók számára az 1976–1980 közötti időszak tekintetében a másik szerződő fél szocialista vállalatainál történő foglalkoztatásának az előfeltételét, tekintettel a Magyar–NDK Gazdasági és Műszaki Tudományos Együttműködési Bizottság XII. ülésének a létszámokra vonatkozóan elfogadott határozatára”*.³⁴ Kísérleti jelleggel ugyan, de 1974-ben és 1975-ben is sor került a Német Demokratikus Köztársaságból érkezett fiatal szakmunkások foglalkoztatására, melynek legfontosabb célja az volt, hogy Magyarország az V. ötéves terv időszakára megfelelő tapasztalatokkal rendelkezzen a nagyobb létszámú külföldi munkaerő alkalmazását illetően.³⁵ Az előkészítést követően a hazai döntéshozók úgy vélték, hogy 1974-ben az IKARUS Karosszéria és Járműgyár, a Szerszámgépipari Művek és a Magyar Optikai Művek budapesti gyáregységeinél lett volna a legcélszerűbb a keletnémet fiatalok foglalkoztatása.³⁶ Bár a Pénzügyminisztérium és a KISZ Központi Bizottsága is azt javasolta, hogy a lakásproblémák miatt inkább a vidék kapjon prioritást a foglalkoztatás helyszínének kiválasztásában, a Munkaügyi Minisztérium véleménye ezzel szemben az volt, hogy a *„kísérleti időszakban különösen nagy gondossággal kell figyelemmel kísérni az NDK dolgozók magyarországi foglalkoztatását. Jelenleg a foglalkoztatási feltételek Budapesten kedvezőbbek és az NDK fél is ezen időszakban a budapesti üzemeknél történő foglalkoztatáshoz ragaszkodott. Az előzőekben foglaltak alapján 1974-ben és 1975-ben célszerűbb csak budapesti foglalkoztatással számolni, s közben megvizsgáljuk a vidéki telephelyeken történő munkába helyezés és elszállásolás lehetőségét.”*³⁷ A Magyarországon foglalkoztatásra kerülő keletnémet fiatalokat a Német Demokratikus Köztársaságban dolgozó magyarok elhelyezéséhez hasonló lakásokban kellett elszállásolni, mely jelentős összegű költségvetési átcsoportosítást igényelt. A várható létszámmal kapcsolatban készített előzetes kalkulációk szerint 486 kétszobás lakásra volt szükség, melynek az építési összköltsége 1973-as árakon számolva elérte a 228,4 millió forintot. Az összeget az előzetes tervek szerint két részletre osztották, a IV. ötéves terv időszakában 63,4 millió forintot, az V. ötéves terv során pedig a fennmaradó 165 millió forintot tervezték felhasználni.

³³ DE-SAPMO-BArch-DL-2-17365.

³⁴ Uo.

³⁵ HU-MNL-OL-XIX-A-83-a-547-9-1974. 444.

³⁶ Uo. 446.

³⁷ Uo. 446–447.

Első lépésként tehát a Munkaügyi Minisztérium beruházási keretét megemelték 228,4 millió Ft-tal, majd ezt követően a minisztériumnak kellett gondoskodnia arról, hogy megfelelő ütemezés mellett a lakásberuházásokban érintett tanácsok részére a szükséges keretet időben átutalja. A tanácsok – immár beruházóként – gondoskodtak a tanácsi értékesítésű, de besorolás szerint a vállalati bérlakások csoportjába tartozó ingatlanok felépítéséről, a vállalatok közötti szétosztását azonban a Munkaügyi Minisztérium hatáskörébe utalták. A lakások üzemeltetésével és fenntartásával kapcsolatos teendőket a vállalatok intézték, a munkaerőcsere-egyezményben foglaltak szerint ehhez szerény mértékben ugyan, de a keletnémet fiatalok is hozzájárultak, hiszen lakáshasználati díjként havonta 120 forintot kellett fizetniük.³⁸ Abban az esetben, ha „1976-tól nem évi 600 NDK fiatal fogadásával számolunk, hanem az előzetes megállapodás szerinti keretszám alsó határával, évi 300 fiatallal, úgy a beruházási költségigény csökkenthető. Ennek alapján a IV. ötéves terv időszakában továbbra is 63,4 millió Ft-ra lenne szükség, azonban az V. ötéves tervben megtervezendő külön lakásberuházási igény 54,6 millió Ft lenne.”³⁹ 1973-as árakon számolva egy lakásra 470.000 forint költséggel terveztek, az ütemezés szerint 1974-ben 70, 1975-ben 65, 1976-ban 166, 1977-ben 85 és 1978-ban pedig 100 lakás felépítését tűzték ki célul.⁴⁰

év	szerződésben rögzített létszám	ténylegesen elutazott	%	december 31-i állapot
1974	200	137	68,5	135
1975	150	126	84	230
1976	200	166	83	254
1977	200	179	89,5	328

2. számú táblázat – Keletnémet fiatalok létszámának alakulása a magyarországi üzemekben 1974 és 1976 között⁴¹

A Munkaügyi Minisztérium 1976. augusztus 16-án kelt, a „Magyar Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság közötti munkaerő-együttműködési egyezmény végrehajtásáról” címet viselő jelentésének időpontjában pontosan 200 keletnémet fiatalot foglalkoztattak Magyarországon. Mivel a dolgozók egytől egyig szakmunkás végzettséggel rendelkeztek, kizárólag a megfelelő továbbképzésükről kellett a magyar fogadó félnek gondoskodni. A dokumentum szerint a lakáskörül-

³⁸ Uo. 448–449.

³⁹ Uo. 449.

⁴⁰ Uo. 453.

⁴¹ DE-PA AA-M-1-A18948. 86.

mények megfelelőek voltak, két és háromszobás összkomfortos, bútorozott lakásokban voltak elszállásolva, kolóniaszerűen.⁴² Ami a bérezésüket illette, az „NDK fiatalok átlagkeresete meghaladja a 2.850 Ft-ot. Különlési pótlék címén eddig 16 Ft-ot, ez év július 1-től pedig 20 Ft-ot kapnak. Ez az összeg megfelel a magyar fiatalok részére NDK-ban fizetett különlési pótlékának. Az NDK fél a szervezés támogatása érdekében további napi 7 márkát fizet személyenként.”⁴³ A keletnémet fiatalok éves keresetét⁴⁴ befolyásolta, hogy a magyar vállalatoktól év végi prémiumot nem kaptak.

Konfliktusok a magyar fiatalokkal

A Komárom Megyei Tanács V. B. végrehajtó bizottságának 1971. április 6-i ülésén az együttműködéssel kapcsolatban készített összefoglaló anyagban kifejtették, hogy a „fiatalok nagy része kiegyensúlyozottan él, de gyakran előfordulnak fegyelemsértések is (verekedések, közlekedési szabálysértés, munkafegyelem megszegése stb.). Problémát okoz, hogy a német vállalatok a fegyelmezetlenekkel szemben elnézőek, nem alkalmaznak megfelelő fegyelmi büntetést, vagy ha igen, akkor csak a végső esetben.”⁴⁵ Annak ellenére, hogy a német vállalatok többsége biztosította a nyelvoktatás feltételeit, számos fiatal elmulasztotta az órák látogatását, a szabadidejük nagy részét mással töltötték.⁴⁶ Egyes beszámolók szerint a fiatalok általános véleménye az volt, hogy a munkaidő utáni tevékenységük nem tartozott az őket foglalkoztató vállalat vezetésére, ráadásul a saját körükből választott vezetőknek sem volt meg a kellő tekintélyük ennek pozitív irányba történő befolyásolására, s ennek lett a következménye az egy-két fiatalnál tapasztalható „mértéktelen alkoholfogyasztás, továbbá az erkölcstelen életmód”.⁴⁷ A Komárom megyei apparátus véleménye szerint a Munkaügyi Minisztérium a berlini magyar nagykövetség mellett működő munkaügyi csoporton keresztül a fiatalok viszonylag magas számából adódóan képtelen volt megfelelően koordinálni a vállalatokat, a felmerülő problémák megoldása emiatt ütközött nehézségekbe.⁴⁸

Az egyezmény által előírt, a megfelelő élet- és munkakörülmények biztosítását cáfolja Hornyák Lászlónak a feljegyzése, aki az MSZMP Tolna megyei Bizottsága megbízásából 1972. december 4. és december 9. között tartózkodott Karl-Marx-

⁴² HU-MNL-OL-XIX-A-83-a-614-8-1976. 277.

⁴³ Uo. 278.

⁴⁴ DE-PA AA-M-39-134084.

⁴⁵ HU-MNL-KEML, Komárom Megyei Tanács Végrehajtó bizottságának iratai, VB ülések jegyzőkönyvei (a továbbiakban: XXIII.10.a.) 95. kötet. 226.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ HU-MNL-KEML-XXIII.8.5256/1969. 3.

⁴⁸ HU-MNL-KEML-XXIII.10.a. 95. kötet. 226.

Stadtban,⁴⁹ a helyi pártbizottság vendégeként. Ezen időszak alatt az ott dolgozó magyar fiatalok egy csoportjával is találkozott, akik kendőzetlen véleményüknek adtak hangot a német demokratikus köztársaságbeli munkakörülményeikkel kapcsolatban.⁵⁰ Többen kifejtették a magyar kormány bérezésükre vonatkozó előnytelen megállapodását is, elmondásuk szerint ugyanis „*nagyon jelentős aránytalanságok alakultak ki a fizetésekben, példáulkal bizonygatták nekem, hogy azonos gépen, azonos normateltetés mellett a magyarok 5-600 márkát, a lengyelek 7-800 márkát, a németek 1000-1100 márkát keresnek. Egyetlen egy helyen, a Cérnázó Gépgyárban még olyat is szóvá tettek a fiatalok, hogy előfordul esetenként, hogy külön szobára viszik és tettelesen bántalmaznak őket.*”⁵¹ A Tolna megyei pártvezetés Hornyák feljegyzésében foglaltakat megtárgyalta, s úgy döntöttek, hogy a kereseti különbségek kiegyenlítését, a fiatalok munkahelyi körülményeinek és a szabadidős tevékenységeinek a javítását a jövőben prioritásként fogják majd kezelni.⁵²

A Munkaügyi Minisztérium 1976-ban kelt összefoglalójában azt olvashatjuk, hogy a leggyakrabban „*felmerülő fegyelmi problémák okai az otthon, a család megszokott ellenőrzésének megszűnése és az NDK környezetbe való beilleszkedési és nyelvi nehézségek. A fegyelmi vétségek és bűncselekmények elkövetésére igen gyakran alkoholos állapotban kerül sor. Az életkor szerinti megoszlást vizsgálva, a fegyelmi ügyek zömét a legfiatalabb korosztályba tartozók okozták.*”⁵³ A Koordinációs Bizottság útmutatása alapján a helyzet javításának érdekében az illetékesek több intézkedést hoztak, melyek többek között érintették a fiatalok kiválasztási eljárásának a folyamatát, a szabadidő hasznos eltöltésének biztosítását, illetve a fegyelmi bizottságok vezetőinek részére tanfolyamok szervezését.⁵⁴ A Zala Megyei Tanács V. B. végrehajtó bizottsági ülésének 1979. évi beszámolója kitért a kiválasztási folyamatra is, s ezzel kapcsolatban utaltak arra, hogy a jelentkezőkkel történt rövid beszélgetések, illetve a külső jegyeik alapján szinte lehetetlen volt a magatartásbéli alkalmasságukat megállapítani. Pozitívumként említették azonban, hogy a rendőrség vizsgálata ebből a szempontból alaposabb és megbízhatóbb volt, a büntetett előéletű, esetleg garázdaságért és lopásért elítélt fiatalok szinte minden esetben kiszűrésre kerültek.⁵⁵ Az erőfeszítések ellenére az 1970-es évek közepétől kiutazó fiataloknak közel harmada a szerződés lejártá előtt erkölcsi és fegyelmi okok miatt

⁴⁹ A Szászországban található város 1953 és 1990 között viselte a Karl-Marx-Stadt nevet, előtte és utána Chemnitz néven szerepel.

⁵⁰ HU-MNL-OL-M-KS-288-32-52. 98.

⁵¹ Uo. 98–99.

⁵² Uo. 100–101.

⁵³ HU-MNL-OL-XIX-A-83-a-614-8-1976. 276.

⁵⁴ Uo. 276–277.

⁵⁵ HU-MNL-ZML-XXIII.2.a. 95. kötet. 174–175.

hazatért Magyarországra, egy részük pedig házasságkötést követően telepedett le a Német Demokratikus Köztársaságban.⁵⁶

Az együttműködés utolsó évei, eredmények

A Külügyminisztérium 1977 márciusában kelt, 2147-4/1977. iktatószámú jelentésének összeállító a Gazdaságpolitikai Bizottság állásfoglalását idézve, ismét a hazai munkaerőpiacon bekövetkezett változásokra reflektálva azt írták, hogy az egyezmény 1980 utáni meghosszabbítására nem látnak esélyt, ami egyben azt is jelentette, hogy 1983-ig fokozatosan tervezték megszüntetni a magyar fiatalok német demokratikus köztársaságbeli foglalkoztatását, ügyelve arra, hogy az 1980-ig előirányzott keretszámokat azért még megpróbálják teljesíteni.⁵⁷

év	szakmunkás létszám	betanított munkások létszáma	összesen
1978	735	1315	2050
1979	290	855	1155
1980	250	550	805 ⁵⁸

3. számú táblázat – Magyar fiatalok létszámának tervezett alakulása a keletnémet üzemekben az 1978 és 1980 közötti években⁵⁹

A tervbe vett adatokból jól látható, hogy az egyezmény utolsó három évében jelentős mértékben csökkent a munkaerő-egyezmény keretében a Német Demokratikus Köztársaságba kiutazó magyar fiataloknak a létszáma, akiknek a többségét már nem a korábbi időszakra jellemző, megfelelő végzettséggel rendelkező szakmunkások, hanem a betanított munkások csoportjába sorolhatunk. A tendencia fordulópontját az 1976. év jelentette, ekkor fordult ugyanis elő első alkalommal, hogy betanított munkások száma (1585 fő) magasabb volt a szakmunkásokénál (1475 fő).⁶⁰

⁵⁶ HU-MNL-OL-M-KS-288-32-55. 161.

⁵⁷ Uo. 162.

⁵⁸ A táblázatban szerepel 5 fő mérnök is, akiket egyik csoportba sem soroltak be.

⁵⁹ DE-SAPMO-BArch-DQ-3-1813.

⁶⁰ DE-SAPMO-BArch-DQ-3-1813.

év	szakmunkás létszám	betanított munkások létszáma	összesen
1978	180	20	200
1979	110	0	110
1980	80	0	80

4. számú táblázat – Keletnémet fiatalok létszámának tervezett alakulása a hazai üzemekben az 1978 és 1980 közötti években⁶¹

A magyarországi üzemekben munkát vállaló keletnémet fiatalok létszámának csökkenése arányait tekintve igazodott a magyarokéhoz, a különbség mindössze annyi, hogy 1978 és 1980 között tervbe vett 390 főből csupán 20 fő volt a szakmával nem rendelkező, betanított munkás.

A negatív tendenciák miatt az 1970-es évek végén a pártvezetés az 1967-ben megkötött, és 1973-ban kiegészített munkaerőegyezmény változatlan formában történő fenntartásának lehetőségét kezdte el mérlegelni. A folytatás ellen szólt az a tény, hogy Magyarországon a pártvezetés számításai szerint az V. és a VI. ötéves terv idejét tekintve az aktív keresők száma stagnált, kismértékű emelkedésre is csupán az 1985 utáni években számítottak. Ezzel szemben a Német Demokratikus Köztársaságban a prognózisok szerint 1976 és 1980 között 350 ezer, 1981 és 1985 között pedig további 400 ezer fő munkaerőpiacra történő kerülésére számítottak. Az államközi szerződés biztosította kereten kívül léteztek egyéb munkaerő-együttműködési formák is, ilyenek voltak például az egyéni munkavállalások, a bértervezések, illetve a szakosítással összefüggő tapasztalatszerzés érdekében a vállalatok által kötött közvetlen megállapodások.⁶²

Az MSZMP Politikai Bizottságának 1977. március 1-jén kelt határozata – hosszas mérlegelést követően – végül kimondta, hogy a magyar–NDK munkaerő-egyezményt 1980 után nem hosszabbítják meg, a magyar fiatalok utolsó csoportjának kiutazására pedig 1980-ban került sor.⁶³ Ennek ellenére úgy döntöttek, hogy „támogatni kell a közvetlen vállalati munkaerő-együttműködési kapcsolatokat, különösen, amelyek elősegítik a szakosítási és kooperációs célok megvalósulását, a szakmai tapasztalatszerzést. Szükséges, hogy ezek a közvetlen kapcsolatok az ágazati minisztériumokkal egyeztetetten, a népgazdaság érdekeire figyelemmel valósuljanak meg; továbbra is fenn kell tartani annak lehetőségét, hogy magyar állampolgárok – a jelenleg érvényben levő jogszabályoknak, s a gazdasági célszerűségnek megfelelően – egyénileg is munkát vállalhassanak az NDK-ban.”⁶⁴

⁶¹ Uo.

⁶² HU-MNL-OL-M-KS-288-32-55. 164.

⁶³ HU-MNL-OL-M-KS-288-5-71. 47.

⁶⁴ Uo. 48.

Összességében megállapítható, hogy a Német Demokratikus Köztársaság és Magyarország közötti munkaerő-egyezmény alapján közel 40 ezer magyar fiatal vállalt munkát kelet-németországi, közel ezer keletnémet fiatal pedig a kijelölt magyarországi gyáregységekben. A nyilvánvaló problémák ellenére (nyelvismeret elsajátítása, fegyelmi ügyek, szakmai továbbképzések megvalósulásának alacsony aránya) a két szocialista ország vezetése sikeresnek ítélte az 1967 és 1983 közötti munkaerő-kooperációt, mely elképzelésük szerint alapjául szolgált a vállalatok közötti közvetlen munkaerő-együttműködésnek.

**MINDSZENTY HERCEGPRÍMÁS
A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYARSÁG VÉDELMEBEN
II. RÉSZ
A brit külügyminisztérium levéltári anyaga alapján
1945–1948**

Hasonló címmel 2021-ben Mindszenty hercegprímásnak XII. Piusz pápához és az Apostoli Szentzség prominens képviselőihez írt 21 küldeményét és azok sorsát ismertettük.¹ A kérdésre azért indokolt visszatérni, mert a brit külügyminisztérium² anyagában hasonló nagyságrendben találtunk dokumentumokat. E második közlésünkben ezért a brit diplomáciai jelentésekben talált Mindszenty-küldemények (levelek, táviratok, memorandumok) ismertetését tűztük ki célul.³

Nem tartottuk feladatunknak, hogy újabb kutatásokat végezzünk a Prímási Levéltárban,⁴ a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (MNL OL) és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) állományában, lévén, hogy ezekkel már három kutató is foglalkozott: Mészáros István az esztergomi Prímási Levéltárban (és az *Emlékirataimban*) három vonatkozó Mindszenty-levelet;⁵ Janek István a Prímási Levéltárban – kettőt ugyan, de véleményünk szerint az általa hivatkozott 1945. november 20-i levél nem Mindszenty, hanem Gyöngyösi János külügyminiszter levele a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mindhárom tagjához, tehát csak – egyet;⁶ Zinner Tibor az ÁBTL-ben ötöt talált, ebből egyiknek közli

¹ Somorjai Ádám: Mindszenty hercegprímás a csehszlovákiai magyarság védelmében, 1945–1948. Vatikáni iratok alapján. *Levéltári Közlemények*, 92. (2021) 125–160. Ezt megelőző közlésünk is a témába vág, amennyiben az Apostoli Szentzség tényezőit egyházmegyéje Dunától északra fekvő részeinek kormányzása ügyében ostromolta, lásd uő.: Az egyházi joghatóság változása a Dunától északra fekvő, ismét csehszlovák államterületen, 1945–1949. Vatikáni iratok alapján. *Levéltári Közlemények*, 91. (2019) 213–239. Ezeknek a leveleknek a száma hét.

² A *Foreign Office* (a továbbiakban: FO) levéltára a Brit Nemzeti Levéltárba került be: The National Archives (a továbbiakban: TNA), Kew, London. Internetes keresővel előzetesen hasznos kutatási stratégiát lehet összeállítani (<https://www.nationalarchives.gov.uk>), a helyszínen azonban, a kutatást illetően, további felismerésekre lehet jutni. Kutatásokat folytattunk a Lambeth Palacy Libraryban, a Canterbury (anglikán: Church of England) érseki levéltárban is, ahol eredeti Mindszenty-levelet nem találtunk.

³ Ezen kívül szükséges lesz az amerikai levéltárakban őrzött vonatkozó küldemények tételes feldolgozása. Ezekre menet közben utalással leszünk, annál is inkább, mert ismételtlen mindkét, az amerikai és a brit megbízottnak, majd követnek szoltak a tiltakozó levelek.

⁴ Bár ettől egy esetben eltekintettünk, lásd alább.

⁵ *Mindszenty-leveleskönyv. Gondolatok a bíboros leveleiből 1938–1975.* Összeáll. Mészáros István. Budapest, 1997.

a szövegét.⁷ Balogh Margit magisztrális monográfiájában nyolc vonatkozó küldeményre hivatkozik.⁸ Az eddigi kutatás eredménye összesen kilenc Mindszenty-üzenet.⁹ Táblázatosan:

*Mindszenty-levelek a brit vezetőkhez¹⁰ a csehszlovákiai magyarok érdekében
1945–1948*

ssz.	1997 Mészáros István utalás: EPL	2008 Zinner Tibor ÁBTL; txt: szövegközlés	2008 Janek István utalás: EPL	2015 Balogh Margit utalás: ÁBTL, EPL, MNL OL	Ki írta kinek
1.				1945. október 7. ford. november 7.	Mindszenty– Schoenfeld, ¹¹ Gascoigne ¹²
2.	1946. január 16.	1946. január 16. txt		1946. január 16.	Mindszenty– Schoenfeld, Gascoigne

⁶ Vö. Janek István: Mindszenty József tevékenysége a felvidéki magyarok megmentéséért 1945–1947 között. *Századok*, 142. (2008) 1: 163. Az általa hivatkozott jelzet alatt (EPL V–700/19. 7–277. 6. dob. 12–14.) van a 4560/1945. sz. irat magyarul és angolul. Az iktatókönyvben ez áll: „*Felvidéki magyarok ügyében angol követhez*”. Elintézve – *ex offo* – XII. 27. A tisztázata a 39–41. oldalig tart, vízjeles papíron, dátuma 1946. január 16. A szövege stílusán eltér, de lényegileg azonos. A 42–44. oldalakon Mindszenty kézírásával olvasható a fogalmazvány, amelynek szövege megegyezik a 39–41. oldallal, végén dátum: 1945. december 25. A 46–48. oldalakon az angol fordítás tisztázata, melynek dátum nélküli fogalmazványa a 15–16. oldalakon olvasható. Megköszönöm Balogh Margitnak, hogy a kérdésnek frissen utánanézett a Prímási Levéltárban. A levéltári anyag tehát alapos tanulmányozásra vár.

⁷ Lásd Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor: *Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez*. Budapest, 2008. Részletezést, mint a többi esetben is, lásd alább.

⁸ Balogh Margit: *Mindszenty József 1892–1975*. I–II. kötet. Budapest, 2015. Lásd még uő.: *Victim of History: Cardinal Mindszenty. A Biography*, Washington DC, 2022; uő.: *Kardinal József Mindszenty: Ein Leben zwischen kommunistischer Diktatur und Kaltem Krieg*, Berlin, 2014.

⁹ Csak újabb levéltári forráskutatásokra hivatkozunk, ezért nem vesszük figyelembe Vecsey József okmánytárát és Vadkerty Katalin vonatkozó közlését. Lásd Vecsey, József: *Mindszenty Okmánytár. I. Pásztorlevelek, beszédek, nyilatkozatok, levelek, II. Mindszenty harca, III. Mindszenty áldozata*, München, 1957; illetve Vadkerty Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről*. Budapest, 2007.

¹⁰ Feltüntettük az amerikai követhez írt küldeményeket is, de csak akkor, ha oda is ment példány. Nem tüntettük fel, ha csak az amerikai követhez ment küldemény és a brithez nem.

¹¹ Hans Frederick Arthur Schoenfeld (1889–1952) amerikai diplomata 1945. december 15./1946. január 26.–1947. június 1. között Magyarországon.

¹² Alvary Douglas Frederick Trench-Gascoigne (1893–1970) brit diplomata, 1936–1938 között budapesti ügyvivő, 1945–1946-ban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (a továbbiakban: SZEB) brit tagja.

ssz.	1997 Mészáros István utalás: EPL	2008 Zinner Tibor ÁBTL; txt: szövegközlés	2008 Janek István utalás: EPL	2015 Balogh Margit utalás: ÁBTL, EPL, MNL OL	Ki írta kinek
3.		1946. április 29.	1946. április 29.	1946. április 29.	Mindszenty– Bevin ¹³
4.		1946. augusztus 4.			Mindszenty– Schoenfeld, Gascoigne
5.				1946. szeptember 17.	Mindszenty– Bevin, Byrnes ¹⁴
6.		1946. november 22.		1946. november 22.	Mindszenty– Schoenfeld, Attlee ¹⁵ /Helm ¹⁶
7.	s. d. [1947. január 31.] (Montini) ¹⁷			s. d. [1947. január 31.]	Mindszenty– VI. György, ¹⁸ Truman, ¹⁹ Montini ²⁰
8.		1947. február [14.]		1947. február [15.]	Mindszenty– Bevin
9.	1948. augusztus 10.			1948. augusztus 10.	Mindszenty– Chapin, ²¹ Helm

¹³ Ernest Bevin (1881–1951) brit munkáspárti politikus, külügyminiszter 1945-től 1951-ig.

¹⁴ James F. Byrnes (1882–1972) az Amerikai Egyesült Államok külügyminisztere 1945–1947. január 21.

¹⁵ Clement Richard Attlee (1883–1956) brit politikus, 1935–1955 között a Munkáspárt vezetője. 1945–1951 között miniszterelnök.

¹⁶ Sir Alexander Knox Helm (1893–1964) brit diplomata, a SZEB brit tagja (1946), majd követ (1947–1949).

¹⁷ Mészáros István csak a Montinihoz írt példány fogalmazványát találta meg.

¹⁸ Albert Frederick Arthur George of Windsor, VI. György (1895–1952). Az Egyesült Királyság és a Brit Nemzetközösség domíniumainak királya 1936-tól haláláig. India utolsó császára és a Nemzetközösség első feje.

¹⁹ Harry S. Truman (1884–1972) az Amerikai Egyesült Államok alelnöke 1945-ben, majd 33. elnöke 1945–1953 között.

²⁰ Giovanni Battista Montini (1896–1978) 1937–1952 között a Vatikáni Államtitkárság szubsztitúsa (államtitkár-helyettese), 1952–1954 között pro-segretario di Stato (pro-államtitkára), 1954-től milánói érsek, 1963-tól VI. Pál pápa.

²¹ Selden Chapin (1899–1963) amerikai diplomata Budapesten 1947–1949-ben.

2014–2016-ban két, helyszínen²² végzett kutatási fázisban²³ további hat vonatkozó Mindszenty-levelet találtunk. Így a brit külügyminiszterhez szóló két levelet: 1946-ból október 23.²⁴ és 26. dátummal; a budapesti követséghez pedig további négy levelet: 1946-ból június 25. és július 22. dátummal, 1947-ből pedig október 20. és 28. dátummal. Az egyeztetések során előkerült még két vonatkozó levél, melyek kelte: 1946. augusztus 4. és szeptember 2.,²⁵ de ezeket nem találtuk meg a brit levéltárban.

Összességében tehát a célszemélyek sorrendjében a következő tételekről lesz szó:²⁶

- VI. György királyhoz egy távirat,²⁷
- Clement Richard Attlee miniszterelnökhöz egy levél,²⁸
- Bevin külügyminiszterhez öt levél,²⁹
- Gascoigne-hoz, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság brit tagjához négy,³⁰

²² A kutatás feltételei hasonlóak az Amerikai Nemzeti Levéltár – National Archives and Records Administration (a továbbiakban NARA) feltételeihez. A beiratkozást követően a mutatók alapján is könnyen lehet tájékozódni, az anyaghoz gyorsan hozzá lehet jutni és megengedett a fényképezés is. A források feldolgozásakor hátrányos körülmény az, hogy csak faszcikulusokat adnak ki, ha nem is keveset és egy nap alatt bőséges mennyiségben, így az ott töltött idő nem hiábavaló, de ez félrevezető, mert nehezen lehet eljutni a döntéshozók levéltári anyagához – ahhoz már előzetesen tanulmányozni kell a jegyzékeket, hogy kinek, illetve melyik hivatal anyagát vegyük figyelembe. Így egy kutatás sem juthat el könnyen arra a pontra, hogy az ott őrzött vonatkozó dokumentumokat teljes mértékben kimerítette, így jelen közlésünkben is csak egy többéves kutatás eredményeiről számolhatunk be, nem zárva ki azt, néhol felismerve, hogy itt még akadnak fontos források, amelyek egyelőre ismeretlenek maradtak.

²³ A részletes kutatás érdeme Peres Szilviáé, e sorok szerzője egy hetet töltött Londonban és ellenőrizte a kutatási eredményeket.

²⁴ Ennek magyar szövegét korábban a magyar külügyminiszternek írt levélként közöltük, lásd 60. lj.

²⁵ Megköszönöm Balogh Margit szívességét, mellyel rendelkezésre bocsátotta az ÁBTL-ben végzett kutatásai eredményét.

²⁶ Érdeklődésünk nem terjed ki a megtalált dokumentumok további sorsára, ehhez a központi hivatalok anyagát kellene jobban tanulmányozni. Nem kerestük az egyes levelek eredetijeit sem, amit eredetiben találtunk, az feltehetőleg az alacsonyabb hivatali hierarchia anyagában maradt. Tekintettel arra, hogy kutatásaink középpontjában Mindszenty öntudatának, önértelmezésének, hivatali teendőivel kapcsolatos álláspontjának vizsgálata áll, e helyen megelégszünk azzal, hogy leltárba vesszük a hercegprímás vonatkozó megkereséseit a brit hatóságoknál.

²⁷ 1947. január [15-én].

²⁸ 1946. november 22. Természetesen Sir Alexander Knox Helm budapesti brit misszióvezető révén. A Gascoigne-hoz, Helmhez küldött levelek címzettje szintén lehet a külügyminiszter, ennek részletezésére itt nincs módunk kitérni.

²⁹ 1946-ból négy levél: április 29. szeptember 17. október 23., október 26; 1947-ben egy levél: február (15.).

³⁰ 1945-ben két levél: november 7. és november 20. dátummal, 1946-ban pedig augusztus 4. és szeptember 2. dátummal.

- Helm brit misszióvezetőhöz, majd követhet hat küldemény,³¹
- majd Griffin,³² London, illetve Gilroy,³³ Sydney bíboros érsekéhez írt üzenetek,³⁴
- továbbá kitérünk Mindszenty személyes látogatásaira a budapesti és a Róma székhelyű vatikáni szentszéki követnél,³⁵
- illetve a brit anyagok között ezidáig fel nem talált dokumentumokra is, amennyiben azokra a vonatkozó szakirodalomban utalást találtunk.³⁶

Hangsúlyozzuk, hogy a csehszlovákiai magyarok érdekében írt küldeményeket soroljuk fel. Ezen túl még van több Mindszenty-levél a kárpátaljai, az erdélyi, valamint jugoszláviai magyarokkal kapcsolatban, továbbá számos más tétel, amely a hazai politikai helyzetet ismerteti. Ezek részletes felsorolásához lásd táblázatunkat a függelékben. Ez azt jelenti, hogy nem számítva a vatikáni tényezőkhöz írt leveleit, amelyből legalább 87-ről van ismeretünk,³⁷ a brit diplomáciához is heti, havi rendszerességgel fordult ebben a három és fél esztendőben.

A továbbiakban időrendben haladunk, leltárba vesszük az eddig ismert vonatkozó dokumentumokat és röviden elemezzük azok tartalmát.

Csehszlovák atrocitások, határkiigazítási javaslat (1945)

Mindszenty 1945 októberében kétszer, novemberben egyszer fordult a Szövetséges Ellenőrző Bizottság brit tagjához.³⁸ Első alkalommal esztergomi érseki beiktatásá-

³¹ 1946-ban két levél: június 25., július 22.; 1947-ben három: vélhetően a Schoenfeld amerikai követhez április 5-én írt levél másodpéldánya, továbbá október 20. és október 28. dátummal; 1948-ban egy levél: augusztus 10-én.

³² Bernard William Griffin (1899–1956) westminsteri érsek 1943-tól, bíboros 1946-tól. Mindszenty Spellmanhoz és Griffinhez egyaránt írt, azért mindkettőjüknek, mert velük együtt kreálták bíborossá. Táviratának dátuma 1947. február 27.

³³ Sir Norman Thomas Gilroy (1896–1977) Sydney érseke (1940–1971), aki első ausztrál bíborosként szintén Mindszentyvel együtt kapta meg a bíborosi kalapot.

³⁴ 1947. december 3. előtt, valószínűleg november folyamán. Léven Ausztrália a Brit Nemzetközösség tagja, a brit diplomácia tudomást szerzett róla.

³⁵ Budapesten 1945. szeptember 13-án és október 20-án, 1946. január 4-én; Rómában 1946. márciusban (másodszor), Chapin amerikai követ személyesen Mindszentyvel Esztergomban, 1948. november 17-én.

³⁶ A SZEBA angol missziójának képviselőjéhez 1945. november 20-án kelt Mindszenty-levél összefoglalását az EPL anyaga alapján lásd Janek: i. m. 163. – Ez egyelőre nem került elő a brit források közül.

³⁷ Somorjai: *Vatikáni iratok...* 126.

³⁸ 1945. november 20-án, véleményünk szerint, nem ő, hanem a külügyminiszter tiltakozott a SZEBA tagjainál (és nem csupán annak brit tagjánál), Janek ellenében lásd 6. ljt.

nak napján, 1945. október 7-én.³⁹ A brit levéltári példány dátuma egy hónappal későbbi: november 7. Gascoigne 1945. november 13-án kelt 473. 37/113/45 sz. jelentésével együtt küldte meg Bevin külügyminiszternek Londonba. Az október 7-i dátumot erősíti meg az amerikai követ válasza, akinek szintén megküldte levelét.⁴⁰ Ebben a hercegrímás kérte, vessék latba befolyásukat a csehszlovákiai magyarellenos intézkedések és a magyarüldözés megszüntetése érdekében. Megoldásként határkorrekciót javasolt: „[...] Kétségtelen, hogy ez [mármint a magyarellenesség beszüntetése] kielégítő módon csak a határsávnak Magyarországhoz való csatolásával valósítható meg, és ez megfelel az évszázadok óta egységes csoportban ott élő magyarság kívánságának. A csehszlovák kormány a népszavazás eredményeit akarja gyöngíteni és bizonyára ezért üldözi és hajtja ki a magyarokat az ő földjükről.”⁴¹

Hercegrímási beiktatásának hónapjában, néhány nappal később, 1945. október 20-án délelőtt Mindszenty személyesen is tiszteletét tette a budapesti brit miszsió vezetőjénél.⁴² Erről a látogatásról az aznap készült jelentésből értesülünk.⁴³ A hercegrímás szóban tiltakozott a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet elnökének két javaslata ellen, miszerint a nemzetgyűlési választásokat közös listán kell végezni, illetve a szovjet–magyar gazdasági egyezmény tervezete ellen. Ezt a lépését már ismertettük és itt megjegyeztük, hogy „Mindszenty tiltakozása késve történt és a politikát alakítók olvasatában az illetékesség túlkapásaként jelentkezett. Ily módon Mindszenty fellépését nem igazolták az események és ez hosszabb távon tekintélyvesztéssel járt [...]”⁴⁴ Gascoigne e jelentésében továbbá arról is ír, hogy átvette

³⁹ A brit példány alapján (az alább jelzett két gépelési hibával) közöltük, lásd Somorjai Ádám: Mindszenty József és a brit diplomácia jelentései, II. rész. Újabb iratok 1945 október–decemberéből. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, (a továbbiakban: MEV) 26. (2014) 1–4:308sk. Jelzete: TNA FO 371/48489 Southern 1945 Hungary File No 459, Pp. 15802 to End, fóliaszám nélkül. (Gépelte másolati példány. Az átgépelés során két elütéssel, így hibás az iktatószám is: 3564/1945 helyett 5564/1945-öt ír.) Ikt. szám: No. 421 (133/81/45).

⁴⁰ Schoenfeld 1945. november 9-én válaszolt Mindszentynek, a levél dátumát 1945. október 7-ben adta meg: „I have the honor to acknowledge the receipt of your letter dated October 7 regarding certain conditions in your dioceses which is divided by the international boundary. I have read this letter with interest and appreciate your courtesy in apprising me of the conditions described.” Aláírással hitelesített gépelt eredeti. Jelzete: NARA Record Group (a továbbiakban RG) 84, Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Mission 1945, Box 65. 840.0–840.7 Catholic Church.

⁴¹ Idézi Balogh Margit: *Mindszenty József 1892–1975*, i. m. 608.

⁴² Ez a második általunk ismert személyes látogatása. Az elsőnek a dátuma 1945. szeptember 13., még veszprémi püspökként. Ennek elemzését és szöveggözlését lásd Somorjai Ádám: Mindszenty József és a brit diplomácia. 1945. szeptember 13. és 18. *VERITAS Évkönyv*, Budapest, 2015, 209–226.

⁴³ Gascoigne jelentése Bevinhez. Jelzete: TNA FO 371/48471, R. 18533. Ikt. szám: No. 421. (133/81/45). Lásd még Balogh Margit: *Mindszenty József 1892–1975*, i. m. 466., 118. lj.

⁴⁴ Somorjai: *Brit diplomácia jelentései, II. rész*. i. m. 301–303.

Mindszentytől „a szlovák atrocitási jegyzőkönyvek”-et is.⁴⁵ Erről a szlovák atrocitási jegyzőkönyvről egyelőre több információval nem rendelkezünk.⁴⁶

A reszlovakizálás, a lakosságcsere, továbbá a magyarok Csehországba deportálása ellen (1946)

1946 folyamán témánkat illetően tizenegy alkalommal fordult a brit diplomácia tényezőihez. Személyesen *január 4-én* járt Gascoigne-nál.

1946. *január 16-án* kelt levelében Schoenfeld amerikai követnek írt, másodpéldánya – Zakar András hercegprímási titkár kézírásos följegyzése szerint⁴⁷ – az angol követhoz ment. Egyelőre nem ismeretes a beérkezett példányok jelzete és szövege sem az amerikai, sem a brit nemzeti levéltárban. A levél magyar szövegét az ÁBTL-ben őrzött példány alapján közöltük.⁴⁸ A magisztrális monográfia szerzője kiemeli ezt a mondatot: „*ami történik a csehek részéről, az nem emberi jog, az a legrútább német faszizmus és bizonyára nem találkozik az angolszász hatalmak tetszésével.*”⁴⁹

1946. *április 29-én* a hercegprímás Bevin külügyminiszterhez fordult.⁵⁰ Ennek brit levéltári példánya még számunkra nem ismeretes, de a hazai levéltári dokumentumok segítségével feldolgozása megtörtént. Megállapítást nyert, hogy négy nappal korábban Gyöngyösi János magyar külügyminiszterhez tartalmilag azonos levelet küldött.⁵¹ Idézzünk:

⁴⁵ Ezen kívül 1945. október 17-én kelt, a miniszterelnökhöz és a nemzetgyűlés elnökéhez írt leveleinek másolatát. A kérdéshez lásd még Balogh Margit: *Mindszenty József 1892–1975*, i. m. 465sk.

⁴⁶ Időrendben ide tartozik, hogy november 20-i dátummal volt egy levél, amelyet Janek István Mindszenty-levélnek tartott és elemzett, véleményünk szerint ez Gyöngyösi János külügyminiszter levele volt a SZEB mindhárom tagjának, lásd 6. lj.

⁴⁷ Vö. Balogh Margit: *Mindszenty József 1892–1975*, i. m. 608., 487. lj.

⁴⁸ A hercegprímás 4560/1945 sz. levele az USA követéhez a felvidéki magyar kisebbség sérelmei miatt, lásd Somorjai – Zinner: *Majd halálra ítélve...*, 258–261. Jelzete: ÁBTL 3. 1. 9. V–700/19. fol. 39–41. Angol szövegét lásd i. h. fol. 15–16., 46–48. – A hazai levéltári jelzetekre lásd Balogh Margit: *Mindszenty József 1892–1975*, i. m. 608., 487. lj., továbbá fentebb, az 1945. november 20-én kelt Mindszentynek tulajdonított levél kritikájánál.

⁴⁹ Balogh Margit: *Mindszenty József 1892–1975*, i. m. 608.

⁵⁰ Ugyanezen a napon Mindszenty József az erdélyi magyarság ügyében egy másik levélben is Bevinhez fordult. Ennek angol szövegét és kommentárunkat lásd Somorjai Ádám: *Mindszenty József és a brit diplomácia jelentései*, III. rész. Újabb iratok 1946 január-júniusából. *MEV* 30. (2018) 1–2:102–106.

⁵¹ Balogh Margit megjegyzése és jelzete: *Mindszenty József 2194/1946. sz. levele Gyöngyösi János magyar külügyminiszterhez*. Esztergom, 1946. április 25. Lásd Balogh Margit: *Mindszenty József 1892–1975*, i. m. 610.

„Arra kérte [Bevint], hasson oda, hogy hatálytalanítsák az 1946. február 27-én kötött magyar–csehszlovák megegyezést, mivel annak határozatai ellentétben állnak az emberi jogokkal. Kifogásolta, hogy a megegyezés nem biztosítja a magyaroknak a kisebbségi jogokat, a magyarországi szlovákok helyzetét pedig a következőképpen foglalta össze: »A magyarországi szlovákok, akik szétszórva élnek az elmúlt kétszáz év óta az országban, önként jelentkezhetnek a cserére, míg Szlovákia ősi magyar lakosait, akik egy néptömegben élnek és életlehetőségeik birtokában vannak, Szlovákia elhagyására kényszerítik, hogy helyet készítsenek a magyarországi szlovákoknak. Ennek a megegyezésnek az alapján a magyar népcsoport helyére a Duna folyam mentén összefüggő szlovák tömeget telepítenek és ilyen módon a két országnak összefüggő magyar népi vidékét tönkreteszik.«” A megállapodással kapcsolatban a következő észrevételeket tette: »Csak miután az egyezmény már két hónapja érvényben volt, vette észre a magyar kormány, hogy a szerződés, mely hanyagul és gondatlanul íródott, sok helyen enged Csehszlovákiának a kibújókra, és merénylet volt a magyar nép ellen. Az egész ország fel van háborodva. A politikai pártok idegesek és állandóan tiltakoznak a sajtóban és a nyilvános gyűléseken. Azt is figyelembe kell venni, hogy a csehszlovák kormány nem tartja magát még annak az egyezménynek a szavaihoz sem, amelyet a magyar külügyminiszter aláírt.« Levele végén lesújtó ítéletet mond Beneš politikájáról, s hozzáfűzi: a beneši álomnak – a magyar és szlovák elem szétválasztásának – ez a legembertelenebb módszere. Mindszenty a felvidéki magyarok sorsának megoldását a határkiigazításban látta: a kérdés csak akkor jut nyugvópontra – mondta –, ha a többségi magyar területeket Magyarországhoz csatolják. Ha ezt a nagyhatalmak nem teszik lehetővé, akkor a felvidéki magyarságra a biztos pusztulás vár, akkor »ugyanaz történik a magyarokkal, amit a szlovákok 1944-ben a zsidókkal tettek«. Magát a lakosságcsere egyezményt sem ismerte el érvényesnek: szerinte az abban foglaltak ellentétben állnak az erkölcsi és a természeti törvényekkel, s ellenkeznek az alapvető emberi jogokkal is.”⁵²

Ugyanezen levélből további részletek: „[...] a magyar elem a biztos pusztulásnak van kitéve, a szláv zóna eléri a Berlin–Trieszt vonalat Európában. Egy tehetetlenségre szorított Magyarország és egy számbelileg kisebb Románia csak egy fogyó szigetet fog alkotni a nagy szláv tengerben. Ma Moszkva a bolsevizmus zászlóját tartja a kezében, de még ha a jelenlegi ideológiai áramlat nem is éri el a célját, a szláv elemnek nyugat felé való előnyomulása akadálytalanul fog folytatódni. Moszkva elég óvatos ahhoz, hogy erről a tényről ne tegyen említést. De a kisebb szlovák és délszláv újságok ujjonganak afelett, hogy – a legutolsó háború eredményeképpen – a szláv hatalom Vladivosztoktól Triesztig terjed, komolyan veszélyeztetve a nyugati népek uralmát.”⁵³

1946. június 25-én az új brit misszióvezetőhöz, Knox Helmhez írt levelében részletezte a szlovákiai hatóságok öt nappal korábbi intézkedéseit, miszerint fal-

⁵² Idézet innen Janek: i. m. 166.

⁵³ Balogh Margit: Mindszenty József 1892–1975, i. m. 610., 491. és 492. lj.

vanként kidobták, hogy akik 1938-ig nem szerezték meg a csehszlovák állampolgárságot, június 25-ig pótolhatják. Ez esetben rendelkezhetnek minden csehszlovák állampolgári joggal. Senki sem reagált erre. Másnap, június 21-én azt dobolták ki, hogy minden földművesnek fel kell mutatnia birtoklevelét a polgármesteri hivatalban. Egyenként megkérdezték őket, hogy Csehszlovákiában akarnak-e maradni. Miután erre igenlően válaszoltak, hiszen szüleik, nagyszüleik mind itt éltek, alá kellett írniuk egy papírlapot. Amikor látták, hogy ez a csehszlovák állampolgársággal kapcsolatos, néhány szorult helyzetben lévő kivételével aláírás nélkül eltávoztak. A többség azt mondta, hogy nem tagadja meg magyarságát. Erre a hatóságok tulajdonuk elkobzásával fenyegették meg őket, továbbá a liszt és cukoradagok megvonásával, valamint 50 csehszlovák korona büntetést szabtak ki rájuk. Ezt követően a nagyölvédi⁵⁴ újmise megghiúsításáról, a magyar nyelv templomi használatának tiltásáról illetve a környékbeli szőgyéni (június 22.), muzslai és kéméendi (június 24.) magyar polgárok internálásáról írt, végül Hidegvölgyön, az esztergomi érsek birtokán történt atrocitásokat ismertette.⁵⁵

1946. július 22-én a püspöki kar nevében ismét Helmhez fordult, adatai szerint a Csehszlovákiában élő 750.000 magyarból – számúzéssel, vagyonelkobzással és internálással fenyegetve – kétszázezret kényszerítenek a szlovák nemzetiségre, további négy-százezret pedig ki akarnak utasítani. A Magyar Katolikus Püspöki Kar július 21-i ülésén tiltakozott ezen embertelen intézkedések ellen, hiszen még a magyar nyelv használatát is betiltják a templomokban. A magyar püspökök egyben, mint írja, kiállnak a korábbi Magyarország lakóinak emberi jogaiért is.⁵⁶

Exkurzus

Időrendben ide kívánczik két levele, amelyeknek egyelőre nem került elő példánya a brit levéltárban.

1946. augusztus 4-én az amerikai és az angol követekhez fordult, a romániai és a csehszlovákiai magyarság helyzetével kapcsolatban. Az ÁBTL-ben őrzött fogalmazvány szövege a következő:

⁵⁴ Velké Ludince, Esztergom vármegye Párkányi járása, ma a Nyitrai kerület Lévai járásában.

⁵⁵ Mindszenty Helmhez 1946. június 25. Jelzete: TNA FO 371/58998 Southern 1946 Hungary File No 249, Pp. 6148-11667, fóliószám nélkül. Gépelt másolat. Helm 1946. július 10-én kelt 318. ikt. sz. (4/157/46) sz. kísérőlevelével küldte meg a külügyminiszterhez. Itt írja, hogy nem ad választ rá, továbbá, hogy egy másolatot megküldött Prágába, a brit nagykövetnek. I. h., gépelt, aláírt eredeti. – Ugyanitt dátum nélküli egy oldalas följegyzés angolra fordítva a szlovákiai magyarok helyzetéről: „The Situation in Slovakia”.

⁵⁶ Mindszenty Helmhez 1946. július 22. Jelzete: TNA FO 371/58998 Southern 1946 Hungary File No 249, Pp. 6148-11667, fóliószám nélkül. Gépelt másolat. Helm 1946. július 27-én kelt 341. ikt. sz. (194/2/46) sz. kísérőlevelével küldte meg a külügyminiszterhez. I. h., gépelt, előrenyomtatott formula, a beérkezés jelzete R11572, dátuma augusztus 6. (bélyegző).

„Nagyméltóságú Követ, Miniszter Úr!

Arra kérem teljes bizalommal Nagyméltóságodat, méltóztassék sürgősen odahatni, hogy a brit birodalom, Egyesült Államok részéről közbelépés történjék, a csehszlovák és román kormányoknál a már küszöbön levő tömeges magyar kiűzésekkel szemben, azok teljes leállítására.

Csehszlovákia hamarosan a fegyverszünet után kijelentette, hogy nem akar együttélni a területén élő magyarokkal (750.000). Az elindított embertelen kiűldözés miatt a magyar kormány a f. év februárjában megegyezést kötött a csehszlovák kormánnyal, hogy ahány szlovák Csonkamagyarországból áttelepül, annyi magyart eltávolíthatnak ők; ezenfelül 1000 úgynevezett háborús kisbűnöst átvesz tőlük, majd – összeg nélkül – nagyobb háborús bűnöst. A csehszlovák kormány nem tartotta meg az egyezséget, nem fizette a magyar tisztviselőket, folytatta az üldözést templomban, iskolában, gazdasági életben. Erőszakolta, hogy a magyarok legyenek szlovák állampolgárok. Most pedig mindazokat, akik nem vállaltak szlovák állampolgárságot, óráról-órára rémítgetik, hogy kiűzik őket.

Románia – bizonyára csehszlovák példára – szept. 1-től kitelepíteni akarja a hozzácsatolt magyar területekről azokat, akiknek nincs román állampolgárságuk. 2-300,000 emberre teszi ezeket. Románia 80%-ban őslakó kisemberek. Történelmi, népi, emberi jogba ütközik ez a kiűzés arról a földről, ahova mi a török időkben mint menekülteket befogadtuk.

A svéd követség már értesítette a magyarokat az eltávolításukról.

Magyarország kifosztva nem bírja meg 96,6%-os népsűrűségét sem, még kevésbé a kiutasítottakat. Románia népsűrűsége 65,9.

Fogadja Nagyméltóságú Követ, Miniszter Úr őszinte tiszteletemet, amellyel vagyok Esztergom, 1946. augusztus 4.

[aláírás hiányzik]
bíboros hercegprímás,
esztergomi érsek⁵⁷

1946. szeptember 2-án ismét az amerikai és az angol követekhez fordult, a csehszlovákiai magyarság kitelepítése ellen tiltakozva. Ennek a levélnek sem került elő példánya a brit levéltárban. Az ÁBTL-ben őrzött fogalmazvány szövege a következő:

⁵⁷ Jelzete: ÁBTL 3.1.9. V-700/19. 107-108.

„Nagyméltóságú Követ Úr!

Angol és amerikai tanácsra a magyar kormány belement a prágai megegyezésbe február hónapban: ahány szlovák Csonkamagyarország területéről jelentkezik Csehszlovákiába visszatelepülőnek, annyi magyart befogad a magyar kormány Csehszlovákiából. Ezenfelül befogad onnét ezer háborús kisbűnöst, és későbbi bírói megállapítás szerint háborús nagyobb bűnösöket. 80.000 a cserekitelepített. Nem jogos ezek kitelepítése, mert a feltételeket Csehszlovákia mindjárt a megegyezés után nem teljesítette. Irányított bíraskodással, hamis tanúskodással háborús nagybűnösökké tettek meg 200.000 magyart, pedig a kisbűnös csak ezer ember. A kiutasítottak listájának megállapításánál háborús bűnnek minősítették, ha valaki 1938-ban, a magyar csapatok bevonulásakor magyar zászlót tűzött ki. Nem a fascisztákat utasítják ki, hanem csak a vagyonos kisgazda-elemt. Ennek elei több, mint ezer éve ott laktak és bűnük nincs. Ennyi háborús nagybűnöst nem talált a nürnbergi per sem Németországban. Amit a csehszlovák kormány itt a közeljövőben tervez, az beleütközik az emberi jogokba. Ezért a művelt nemzetek a felelősséget nem vállalhatják, hisz az akkor meghirdetett emberi jogok üres propagandaeszközöknek bizonyulhatnának. Az éhező és gazdaságilag évtizedekre elnyomorodott Magyarország újabb 300.000 embert ellátni képtelen. Hasonló lépésre készül Románia és Jugoszlávia külön-külön ugyanannyi magyar ellen. Kérek szíves közbelépést az embertelen és bűnös kitelepítés letiltása érdekében.

Fogadja Követ Úr tiszteletem nyilvánítását
Esztergom, 1946. szept. 2.

[aláírás hiányzik]
bíboros hercegprímás,
esztergomi érsek⁵⁸

Az 1946. esztendő vonatkozó további küldeményei

1946. szeptember 17-én az angol és amerikai külügyminisztereknél,⁵⁹ október 23-án a magyar, angol és amerikai külügyminisztereknél tiltakozott. A magyar püspökök, mint írja, az őszi püspökkari konferencián arra kéri Bevin külügyminisztert, hogy érvénytelenítsék a prágai egyezményt, mert ellentétben áll az emberi jogokkal és a párizsi döntésekkel, hogy megtiltsák a kényszerű lakosságcserét, végezetül, hogy írják elő és biztosítsák a kisebbségek jogait a templomokban, iskolákban, hivatalokban stb.⁶⁰

⁵⁸ Jelzete: ÁBTL 3.1.9. V-700/19. 139. Kék tollal jobbra fent: „angol”.

⁵⁹ Balogh Margit: Mindszenty József 1892–1975, i. m. 611.

⁶⁰ Mindszenty Bevinhez, 1946. október 23. Címeres papíron, Ikt. sz. nélkül, gépelt, két lap, saját kezű aláírással. Jelzete: TNA FO 371/67192 Southern 1947 Hungary File No. 83 to pp. 1299, fólió szám nélkül. A beérkezés jelzete R653, dátuma 1947. január 16. (bélyegző). Eredeti, aláírt. Angol fogal-

1946. október 26-án Bevin külügyminiszterhez írt rövid ajánlólevelet a szlovákiai magyar asszonyok francia nyelvű memorandumához,⁶¹ amelyet a mellékletben megküldött. Ebben az aláírás nélküli levélben a szlovákiai magyar asszonyok leírták szenvedéseiket.⁶² Az október 23-i és 26-i küldeményeket London 1947. január 22-i dátummal megküldte a budapesti brit misszióhoz. A hivatali följegyzés szerint nem szándékoztak a továbbiakban lépéseket tenni az ügyben.⁶³

A magyarok Szlovákiából Csehországba deportálása 1946. november 15-én kezdődött. A hercegprímás két nappal később már értesült erről és egy héttel később, 1946. november 22-én Attlee brit miniszterelnökhöz fordult. Muzsla és Ebed községekéről konkrét híreket közölt: *„Muzsláról 120 családot utasítottak ki, de még tovább folyik a »kiírás«. Orvosi vizsgálat van mindenütt, az egészségeseket viszik. Muzslát annyira körülvezték katonasággal, hogy senki sem szökhetik meg onnan. Ebedről nov. 21-én, mintegy 27 család szökött el. Tátnál jöttek át a határon. Nov. 21-én Ebeden lószorozás van, a lópasszusokat elveszik; akit elvisznek, annak az állatait is elviszik, de más irányban. Kidobolták, hogy a kukoricakórót le kell takarítani, hogy ne legyen búvóhelyük. »Kétségbe vagyunk esve.«”*⁶⁴ Az ENSZ nagygyűlés november 19-i határozataira is hivatkozva kérte: *„méltóztassék a nyomorultul kiszolgáltatott magyar százazreknek kormányán keresztül a legsürgősebben igazságot szolgáltatni és a már elhurcoltakat lakhelyükre és tulajdonukba visszahelyeztetni.”*⁶⁵

Másnap, november 23-án pedig táviratilag tiltakozott Spellman⁶⁶ és Griffin bíborosoknál.⁶⁷ Előbbi New York, utóbbi London érseke volt, mindkettőt Rómában

mazványát lásd ÁBTL V-700/13, 422-423. – A magyar külügyminiszterhez írt szöveget, amely ezzel azonos, az ÁBTL példánya alapján közölte Somorjai – Zinner: *Majd halálra ítélve*, i. m. 330–331. Ikt. sz. EPL 5459/1946. – A „párizsi döntéseken” kifejezéssel az 1946. október 2-i előzetes párizsi nagyhatalmi megbeszélésre utal, lásd i. h. 330., 313. lj.

⁶¹ Mindszenty Bevinhez, 1946. október 26. Címeres papíron, Ikt. sz. nélkül, gépelt, saját kezű aláírással. Jelzete: TNA FO 371/67192 Southern 1947 Hungary File No. 83 to pp. 1299, fóliaszám nélkül. A beérkezés jelzete R653, dátuma [1947.] január 13. (bélyegző). A regisztrációs szám: 653/83/21.

⁶² I. h.

⁶³ I. h.

⁶⁴ Fogalmazvány szövege, ÁBTL V-700/19 fol. 171. Angolból készült korabeli visszafordítás, melynek jelzete: ÁBTL V-700/19 fol. 168–169.

⁶⁵ Mindszenty 1946. november 22-én levele Bevin külügyminiszterhez, gépelt másolati példány, jelzete: TNA FO 371/58999 Southern 1946 Hungary File No. 249 pp. 12103 to end. – A budapesti brit misszió aznap dátummal továbbította Attlee miniszterelnöknek No. 436, No 194/34/46. Beérkezés 1946. november 25-én, R17234 szám alatt (bélyegző). – Iktatószámmal ellátott magyar fogalmazvány: EPL 6304/1947, ÁBTL V-700/19 fol. 171–172. 180–181. Első fogalmazvány: 182. – Ugyanaznap Schoenfeldhez is írt, aki a levél vételét 1946. december 27-én igazolta vissza, lásd Balogh Margit: *Mindszenty József 1892–1975*, i. m. 611. és 615., 507. lj.

⁶⁶ Francis Joseph Spellman (1889–1967) New York érseke 1939-től, bíboros 1946-tól.

⁶⁷ Magyar szövegét hozza a *Magyar Kurír* 1946. november 29-én, a *Magyar Nemzet* 1946. november

ismerte meg, amikor velük együtt kapta meg a bíborosi kalapot. Ugyanennek a táviratnak egy példányát a római magyar követség révén megküldte a Vatikánnak is.⁶⁸ A Griffin bíboroshoz intézett példányt őrzi a *Foreign Office*, amelyet eredetileg Griffin két nappal később, 1946. november 25-i dátummal Christopher Paget Mayhew külügyminisztériumi államtitkárnak küldött meg.⁶⁹ A *Catholic Herald* 1949. november 29-i száma bőségesen idéz a Mindszentynek Griffinhez intézett leveléből.⁷⁰

Ismételt tiltakozások (1947)

Az év folyamán a hercegprímás a briteknél hatszor emelte fel hangját a csehszlovákiai magyarság védelmében.

Időrendben első az 1947. február 5-re datált⁷¹ távirata, amelyet VI. György angol királyhoz,⁷² Harry S. Truman amerikai elnökhöz és a Vatikáni Államtitkárság általános ügyek Szekcióját vezető Mons. Montinihoz intézett. A Csehszlovákiában folyó barbár deportálások miatt emelte fel hangját, mert magyarok ezreit telepítik át a Szudéta-földre. Segítséget kér: „Az emberiség nevében kérem, hogy

30-án a címdalra, némileg szerkesztett formában. Utánközlése: *Mindszenty harca*. [Szerk. Vecsey József], München, 1957. 92sk. Továbbá Vadkerty Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig 1945–1948*. i. m. 12. sz. dokumentum, 558sk. A Spellman bíboroshoz írt távirat angol nyelvű szövegét 1946. december 11-én megküldte Amleto Giovanni Cicognani washingtoni apostoli delegátus, jelzete: ASRS (Archivio Segreteria [di Stato] Rapporti con gli Stati), AA.EE.SS. Cecoslovacchia, pos. 200, fol. 1052 (Cicognani jelentése). ill. 1033sk (a távirat szövege).

⁶⁸ A távirat ikt. számát (EPL 6304/1947) és dátumát a Primási Levéltár adatai alapján Balogh Margit rekonstruálta, itt megadta a levéltári jelzeteket is. Lásd Somorjai Ádám: *Mindszenty hercegprímás a csehszlovákiai magyarság védelmében, 1945–1948. Vatikáni iratok alapján*, i. m. 143., 74. lj. Az 1946. november 27. utánra dátumozása téves, lásd Somorjai – Zinner: *Majd' halálra ítélve*, i. m. 258., 150. lj. Olaszra fordított példány a Vatikáni Államtitkárság Történeti Levéltárában: ASRS, AA.EE.SS. Cecosl. Pos. 200, ff. 771rv. (AES ikt. sz. 9076/46)

⁶⁹ „Dear Major Mayhew, I have received the enclosed cable from Cardinal Mindszenty and shall be grateful for any help you may be able to give. With every good wish, Yours sincerely, +B. Card. Griffin [s. k.] Archbishop of Westminster.” Jelzete: TNA FO 371/58999 Southern 1946 Hungary File No 249 pp. 12103 to end. Ugyanitt a távirat teljes szövege. – Major Christopher Paget Mayhew (1915–1997) brit munkáspárti politikus, 1945–1950 között Dél-Norfolk parlamenti képviselője. 1945-től a *Foreign Office* helyettes államtitkára.

⁷⁰ *Catholic Herald* 1946. november 29-i szám, újságkivágás a Vatikáni Államtitkárság Történeti Levéltárában: ASRS, AA.EE.SS. Cecosl. Pos. 200, fol. 768 (AES ikt. sz. 9182/46).

⁷¹ A *Magyar Kurír* 1947. február 5-i számának közlése alapján emlékirataiban, lásd Mindszenty József: *Emlékirataim*, 1. kiadás, Toronto, 1974 (4. kiadás Budapest, 1989), 147.

⁷² A brit uralkodóhoz címzett példány jelzete: TNA FO 371/67193 Southern 1947 Hungary File No. 83 pp. 1463–2411, 1947. január 31. (gépelt dátum számokkal), beérkezése február 6. (regisztráció: R1636/83/21). Itt megtalálható teljes angol nyelvű szövege. A budapesti brit misszió március 7-én nyugtázta vételét, Helm aláírásával. Nem kutattuk ki a távirat további sorsát: eljutott-e az uralkodóhoz.

amint az Egyház a két évvel ezelőtt lezajlott zsidódeportálás megakadályozásánál közreműködött, méltóztassék az Isten örök törvényeibe és az emberiségbe ütköző deportálás ellen tiltakozó szavát felemelni és százezrek égbekiáltó gyötreimét megszüntetni.⁷³

1947 februárjában (15-én) kelt Bevin külügyminiszterhez írt tiltakozó levele a jogfosztások, tömeges kényszerköltöztetések témájában. Utolsó bekezdésében ezt olvassuk: „Amikor tehát ezen az úton is igazságért kiáltok és esdeklek a szlovákiai magyarság számára, ugyanakkor a magyarokra egyébként igen súlyos és terhes béke-művet is szolgálom. Ezt azonban elsősorban azoknak a hatalmas nemzeteknek és vezetőiknek kell előmozdítani, akiknek ehhez a mód és hatalom van. Ez irányban emelem fel e soraimban is kérő szavamat.”⁷⁴

1947. október 20-i dátummal két levelet is küldött a britekhez. Alighanem az volt a szándéka, hogy az egyiket magához a külügyminiszterhez kéri továbbítani. A két levél szövege eltér egymástól. Mivel ezidáig ismeretlen volt a kutatás számára, saját fordításunkban közöljük mindkettőnek szövegét:

Első levél:

„Excellenciás Uram,

Kérem Excellenciádat, hogy engedje meg, hogy ismertessek egy olyan helyzetet, amely teljesen ellentétes az Atlanti Chartával, és kérem a helyzet orvoslását.

Egy olyan területet, amely ezer éven át Magyarország szerves részét képezte, a párizsi békeediktum 700 000 magyarral együtt Csehszlovákiához csatolt. És most már három éve nincs lelkiismereti és emberi szabadság azon a területen.

Már három éve nem járnak iskolába a tanköteles korú gyerekek, mert a magyar iskolákat teljesen megszüntették. Az 1947/48-as tanévre itt-ott szlovák iskolákba íratnak be gyerekeket. A vallást (szentírást) nem lehet magyarul tanítani, bár a gyerekek nem tudnak más nyelvet. A magyar papok még az államosított iskolákba sem mehetnek be, amelyeket csak most vettek el a katolikusoktól. A templomokban próbálkoztak a vallás tanításával; de a gyerekeknek megtiltották (pl. Dercsikán),⁷⁵ hogy oda járjanak.

⁷³ A távirat szövegét lásd Mindszenty harca. Mindszenty Okmánytár II. Szerk. Vecsey József, München 1957. 105., továbbá Mindszenty József: *Emlékirataim*, i. m. 148. – A Montininak küldött rövidebb távirat tartalmi kivonatát lásd Mészáros István: *Mindszenty-leveleskönyv. Gondolatok a bitoros leveleiből, 1938–1975*, Budapest 1997, 34., 126. sz. A hazai levéltárak jelzeteit lásd Balogh Margit: *Mindszenty József*, i. m. 615., 505. lj.

⁷⁴ A fogalmazvány szövege, melynek jelzete: ÁBTL 3.1.9. V-700/19. 268. Más szöveggel: i. h. 127. – A beérkezett angol fordítás jelzete: TNA FO 371/67194 Southern 1947 Hungary File No 83 pp. 2468 to end. Reg. nr. R2690/83/21 Távirat száma: Budapest, No. 47. (65/9/47) Angol fordítás, dátum: 1947. február (hiányzik a nap, helye kihagyva), aláírás hiányzik. – A hazai példányok aktuális jelzeteit lásd Balogh Margit: *Mindszenty József 1892–1975*, i. m. 615., 506. lj.

⁷⁵ Szlovákul Jurová a Csallóközben. Ma a Nagyszombati kerületben, a Dunaszerdahelyi járásban.

Nincs magyar hittankönyv, mert a magyarul írt könyveket nem szabad kinyomtatni. Magyarországon sincs semmiféle vallási kiadvány, így a gyülekezetek szellemi táplálék nélkül maradnak.

A magyar fiatalok mind az iskolában, mind az egyházakban idegen nyelv tanulására kényszerülnek.

A papokat munkatáborokba viszik. Arra kényszerítik őket, hogy mondjanak le a mentességükről és váljanak szlovákokká. Ha megtagadják az engedelmességet, börtönbe vetik őket, vagy üldöztetéssel elűzik.

A magyarokat törvényen kívüliekként kezelik: nincs sem nyelvi, sem tulajdonjog. A tulajdont elkobozzák, anélkül, hogy jogi eljárást folytatnának le.

A magyaroktól elkobozzák a házak tulajdonát, akiket egyszerűen az utcára dobnak. Ugyanígy elkobozzák a földtulajdont is.

A bentlakásos iskolákat, szociális intézményeket és árvaházakat mindenféle kártérítés felajánlása nélkül elkobozzák.

A magyar lakosokat kényszertelepítéssel a Szudéta-vidékre hurcolták. Ott kényszerszolgálatra alkalmazzák őket, és rabszolgaként dolgoztatják őket.

Így néz ki a félelem és nyomor nélküli béke Közép-Európában, az embertelenség és kegyetlenség közepette.

Még egyszer kérem, hogy szíveskedjen befolyását latba vetni annak érdekében, hogy egy nemzetközi bizottság vizsgálja ki az ügyet, és hogy a nagyhatalmak állítsák helyre az emberi jogokat. Ezt követeli az emberiség.

Öszinte tisztelettel üdvözlöm Öexcellenciáját,
az Ön stb.

Esztergom, 1947. október 20.

(aláírva) Mindszenty József
bíboros hercegprímás,
esztergomi érsek⁷⁶

Második levél:

„Excellenciás Uram,

1919-ben még 1,1 millió magyar élt a Csehszlovákiához csatolt ezeréves magyar területen. Különböző műveletekkel ezt a számot 700 ezerre csökkentették. 1945-ben, amikor ezeket a területeket ismét Csehszlovákiához csatolták, még ez az egy tömbben élő 700.000 magyar is túl soknak tűnt! Ezért – az emberi és a tulajdonjogok eltörlésével – 100 000 magyar földművest, akiknek volt némi földjük, törvénytelenül a Szudéta-vidékre hurcoltak szolgának. Útjuk hat napig tartott, 30 Celsius-fokos

⁷⁶ Gépelt másodpéldány, EPL ikt. száma 7079/1947, jelzete: TNA FO 371/67194 SOUTHERN 1947 Hungary File No. 83 pp. 2468 to end. Reg. Nr. R16649/83/21 (beérkezés: 1947. november 4.).

hidegben, a különleges rendőri erők üldözései és gyilkosságai közepette, így tépve szét a családokat. 380 000 magyart kényszerítettek kegyetlen módszerekkel arra, hogy szlovák nemzetiségűnek vallják magukat. További 100 000 embert űztek el, akiket a szlovák szándékkal összehangoltan cselekvő magyar kormány fogadott be.

Már a harmadik tanévben nincsenek magyar tankönyvek, nincs hittanoktatás, a politikai üldözésbe keveredett tanárok még azt sem engedik, hogy a gyerekek az iskolákban hittanra járjanak. A magyar papokat nem engedik be az iskolákba. Magyar katekizmust nem szabad nyomtatni. A magyar tanulók tízezrei kénytelenek szlovák nyelvű istentiszteleteken részt venni, még Komáromban és Érsekújvárott is. Mindkét város tisztán magyar, csak az új köztisztviselők és a betelepülők képviselik az új világot.

A magyar papokat, betegen is, deportálják munkaszolgálatos táborokba. A magyar papokat szlovák, a szlovák papokat pedig magyar közösségekbe helyezik át.

A kollégiumokat, árvaházakat, szociális intézményeket, üzleteket, gazdaságokat és munkásműhelyeket mindenféle kártalanítás nélkül elkobozták. A házak elkobzása szüntelenül folyik, a magyar tulajdonos és családja egyik napról a másikra az utcára kerül. Az új szlovák gúnyosan, örömeiben gúnyolódva lép be a magyar gazda házába kecskéivel, átlépve a volt tulajdonos utcán szétszórt holmiján.

A 100 százalékgig rokkant hadirokkantak nem kapnak támogatást, mert magyarok. Ezt a tényt győztesen az arcukba mondják nekik a hivatalokban.

Az Atlanti Charta hátoldalára Csehszlovákia az emberi személyhez, a tulajdonhoz és a nyelvhez való jogok teljes, minden jogi eljárás nélküli elkobzását, továbbá a deportálásokat, a reszlovakizációkat és a kitelepítéseket vaskaróval véste, amely azonban a sorstársak hátába vág. Micsoda feneketlen mélysége a gyűlöletnek, amely már három éve működik, és ugyanazzal a kegyetlenséggel, mint a kezdetekben, olyan kegyetlenséggel, amely még a 80 év feletti idős emberekre és a csecsemőkre sincs emberi tekintettel.

A csehszlovák kormány kijelentette, hogy túlzásokba esünk. Az erőszak az, ami túloz. A nyelv és a ceruza túl gyenge ahhoz, hogy leírja ezeket az eseményeket.

Arra törekszünk, hogy felkeltsük a világ lelkiismeretét. Nemzetközi felügyeletet és az embertelenségek beszüntetését kérem.

Kérem Excellenciádat, fogadja őszinte nagyrabecsülésem kifejezését.

Esztergom, 1947. október 20.

(aláírva) Mindszenty József
bíboros hercegprímás,
esztergomi érsek⁷⁷

⁷⁷ Gépelt másodpéldány, jelzete: TNA FO 371/67194 SOUTHERN 1947 Hungary File No. 83 pp. 2468 to end. Reg. Nr. R16649/83/21 (beérkezés: 1947. november 4.) A budapesti brit követség 1947. október 28-i dátummal továbbította. Másolatot küldtek a prágai brit nagykövetségre.

A pozsonyi hídfő három átcsatolt falvának érdekében (1947)

1947. október 28-án a pozsonyi hídfő három átcsatolt falvának érdekében határozott hangú levélben fordult Helm brit követhoz. Fordításunkban:

„Excellenciás Uram,

A párizsi békeszerződés arra kötelezte Magyarországot, hogy az ország egykori területének 1/6 részét kitevő hatalmas területek mellett a megcsonkított Magyarország testéből még három olyan községet (Oroszvár, Horvátjárfalu, Dunacsún) is átengedjen Csehszlovákiának, amelyek soha nem tartoztak Csehszlovákiához, mivel a Duna ezen oldalán feküdtek. Minden jogalap, akár nyelvi, akár történelmi, akár gazdasági, akár földrajzi szempontból, teljesen hiányzott. Mégsem erről, hanem e három közösség sorsának újbóli alakulásáról szeretnénk beszélni. A fent említett közösségek emberi és polgári jogait Csehszlovákia garantálta. A békeszerződés csak az önként távozó személyeket említi.

A folyó hónap 15-én Csehszlovákia birtokba vette a három községet. Ugyanezen a napon a pozsonyi csehszlovák tanfelügyelőség küldöttei a helyszínen utasítást adtak az oroszvári katolikus iskolák négy tanítójának (két apáca és két világi tanár), hogy a tanítást az eddigiek szerint folytassák. Másnap, október 16-án azonban maga a főtanfelügyelő személyesen, szóban közölte velük, hogy a magyar nyelvű tanítás megszűnik, a tanárokat pedig elbocsátják. A község komisszára ekkor közölte a magyar tanárokkal, hogy amennyiben szlovák iskolákban és szlovák nyelven akarnak tanítani, menjenek Pozsonyba a tanfelügyelői hivatalba. A két apáca – a békeszerződésre hivatkozva – nem volt hajlandó eleget tenni ennek az ajánlatnak. A két világi katolikus tanító azonban – félve attól, hogy elveszítik családjuk megélhetését – elment Pozsonyba, és az iskolafelügyelői hivatalban aláírtak egy nyilatkozatot, amely szerint vállallják, hogy hat hónapon belül megtanulnak szlovákul, és szlovák iskolákban fognak tanítani.

Október 23-24-én Oroszváron zajlottak az iskolások beiratkozásai, az új szlovák tanárok pedig október 27-re hirdették meg a tanítás – vélhetően szlovák tanítás – kezdetét. Oroszvár lakosai magyarok.

Az „emberi és polgári jogok sérthetlensége” alatt értendő az anyanyelvhez, a nemzeti kultúrához, az ott élők (azaz a tanítók) korábbi megélhetéséhez való jog; a polgárok joga az anyanyelv használatához, az oktatáshoz, a korábbi lakóhelyén való szabad tartózkodáshoz, a tulajdon sérthetlenségéhez stb.

A csehszlovák hatóságok tehát egyetlen napig a békeszerződés alapján álltak ki, másnap azonban durván és brutálisan megsértették azt.

Csehszlovákia a nagyhatalmak közbenjárására került e három közösség birtokába. Mivel nem tudhatjuk, hogy a magyar kormány foglalkozni fog-e ezzel a súlyos sérelemmel, az emberi és polgári jogok védelme nevében, az alkotmányos méltósági tisztességem erényei által, aki 950 év óta illetékes hasonló ügyekben, az ügyet Excellenciád kezébe bízom.

Kérem a magyar iskolák és a magyar tanítók sürgős visszaállítását, e községek lakóinak törvényes védelmét.

Kérem szíves tájékoztatását a teendőkkel kapcsolatban.

Kérem Excellenciádat, hogy fogadja őszinte nagyrabecsülésem kifejezését. Maradok Esztergom, 1947. október 28.

(aláírva) Mindszenty József
bíboros hercegprímás,
esztergomi érsek⁷⁸

Folyamodvány Gilroy bíboroshoz (1947)

A brit levéltári iratok őrzik még Mindszenty 1947. november végén, december elején íródott angol nyelvű üzenetét Norman Gilroy bíboroshoz, Sydney érsekéhez, aki vele együtt kapta meg a bíborosi kalapot. Ezt az üzenetet hivatalos kormányzati források küldték meg a *Foreign Office*-nek, ezért találtuk meg a Brit Nemzeti Levéltárban.⁷⁹ Fordításunkban:

„Az 1945-ös fegyverszünet értelmében a 652 000 magyar lakosú Felvidék Csehszlovákiához került. Ennek a területnek kilencven százaléka tisztán magyar, amely a feldarabolt Magyarországhoz tartozik.

A hitleri rezsimre emlékeztető módon ezeket a magyarokat megfosztották minden emberi és állampolgári joguktól. Elvesztették vagyonukat és birtokaikat, kidobták őket állásukból és foglalkozásukból, és a mindennapi kenyér megszerzésének eszközei nélkül maradtak – és mindezt mindenféle jogi eljárás nélkül. Felhívjuk a figyelmet a következő statisztikákra:

- 1. 100 000 magyart deportáltak embertelen módon a Szudéta-vidékre és kényszerítettek szolgaságra.*
- 2. További 350 000 főt a rendőrség embertelen módon, terrorista nyomás alatt, erőszakos deportálással és kiutasítással, folyamatos fenyegetésekkel kényszerített arra, hogy megtagadja hazáját és anyanyelvét, és szláv nemzetiségűnek vallja magát.*
- 3. 3000 családot küldtek a megcsonkított Magyarország túlnépesedett részeire, ahol nyomor uralkodik. A nem szláv elemek kiirtása a rabszolgavadászattól semmiben sem különböző, visszataszító rendszerben folyik.*

⁷⁸ Gépelt másolat. Jelzete: TNA FO 371/67188 Hungary 1947. R 15338/11/21 No. 11/59/47. Beérkezés: 1947. november 10-én.

⁷⁹ Commonwealth of Australia, Department of External Affairs, Canberra, R. Hay titkár által küldött memorandum, „The External Affairs Officer”-hez, Londonba, 1947. [december 3.]-án kelt gépelt másolat Jelzete: FO 371/67194. Department of External Affairs, Canberra No. 939 (R [??] 43/83/21), E 47/17/3/1.

A magyarországi katolikus, evangélikus és református papság 100 tagjának kiutasítása után megkezdődött további 123 tag kiutasítása. Ezekkel az intézkedésekkel a Szlovákiában – ahol nagy a paphiány – maradt 500 000 magyar megfosztatik minden lelki gondozástól, mert nem ismeri a szláv nyelvet. Nem váltak automatikusan szláv nyelvűvé, amikor szlávként [értsd: szlovákként – A ford.] regisztrálták őket. A kiutasított papok beszéltek szlovákul. A zsidókat ugyanígy üldözték, pusztán azért, mert zsidók voltak.

A magyarok üldözése teljesen ellentétes a párizsi konferencia határozatával, a szövetséges hatalmak által kihirdetett emberi jogokkal, a szabadság elemi eszméjével. Megfosztják őket jogaiktól, tulajdonuktól, kenyerüktől és a vallás vigasztalásától is. A vadakkal Közép-Afrikában jobban bánnak, mint Európa közepén.

Az üldözés ürügye – emlékeztetünk: – a szlovákok beleegyezésével az ősi magyar területre bevonuló magyar csapatok⁸⁰ fogadtatása. Bizonyára nincs arány a „bűn” és a büntetés között.

Egy őslakos nép ellenében kimutatott botrányos bánásmód számos haláleset, öngyilkosság és az örülethez közelítő idegbetegség oka.

A Magyar Püspöki Kar követeli az üldözés azonnali beszüntetését és egy nemzetközi bizottság azonnali felállítását az ilyen atrocitások folytatásának megakadályozása érdekében, amit a csehszlovák kormány képmutatóan tagad.

[aláírás hiányzik]

Levelek a brit és amerikai követhoz (1948)

Az év folyamán Helm brit és Chapin amerikai követekhez címzett levelében szólalt fel a csehszlovákiai magyar kisebbség nevében, 1948. augusztus 10-i dátummal.⁸¹ A fogalmazvány szövege:

Nagyméltóságú Miniszter, Követ Úr!

Arról értesülök, hogy Csehszlovákia a neki ítélt magyar területekről 1946. végén és 1947. elején a Szudétákba erőszakkal elhurcolt magyarok ottani „munkaidejét” újból 1/2 évvel meghosszabbította.

Az emberi jogoknak sokkal súlyosabb sérelméről van szó gyökerében és folytatásában, hogysem arról hallgatni lehetne.

Két okból történt ez az elhurcolás.

⁸⁰ Értsd: az első bécsi döntés következtében bevonuló magyar csapatok.

⁸¹ Mindszenty József angol nyelvű levele Knox Helm brit követhoz. Esztergom, 1948. augusztus 10. EPL 3559/1948. sz. Gépelt másolati példány fogalmazvány: ÁBTL V-700/19. fol. 358–360.; angol beérkezett példány: FO 371/72387 (91/12/48), (91/13/48); 3559/1948. ikt. sz. alatt Selden Chapin amerikai követhoz. Eredeti, aláírt. A levél magyar nyelvű fogalmazványa EPL Processus, 6. d., V-700/19. fol. 358–360. Idéz belőle Balogh Margit: *Mindszenty József 1892–1975*, i. m. 535.

1.) Az egy tömbben élő 650.000 magyarnak szét tépése. A nemzetiségi kérdésnek ilyen megoldása nem egyezik a nyugati hatalmak háborús jelszavaival, a chartákkal (emberi jogok, félelem- és nyomormentes béke stb.), de Csehszlovákia létének a nyugati hatalmak által 1919-ben megszabott alapfeltételeivel sem. A Saint-Germain-i béke I. fejezet 1. cikkében Csehszlovákiát, mint nemzetiségi államot létesítették és pedig azzal az előfeltétellel, hogy az odacsatolt nemzetiségek nemzetiségi és anyanyelvi jogait biztosítja és azokkal szemben sem törvényt, sem rendeletet sohasem hoz. Hogy Csehszlovákia 1919–1938 közt nem tudta nemzetiségeivel Csehszlovákiát megkedveltetni, ez nem hatalmazza fel az emberi jogokkal szemben való fellépésre, deportálásra, anyanyelv elvételére, sem az ősi magyar tömb erőszakos szét tépésére stb. Az államegység ellen vétőket legfeljebb jogosult volt egyénileg felelősségre venni, arányosan meg is büntetni, de semmi esetre sem állt jogában kollektíve büntetni, mindenki emberi jogát elvenni, anyanyelvétől, ősi vagyonától bírói ítélet nélkül megfosztani. Annál kevésbé, mert maga az állam is hibás lehetett állampolgári elidegenedésében; sőt hibás lehetett a béke-diktálók elgondolása is, amikor Istentől és természetétől nem egy államba rendelt népeket természetellenesen összeerőltettek.

2.) A Szudétákból a csehek kiűzték a német lakosságot. Az a vidék lakatlanná, földjei gondozatlanokká váltak. Egyébként is Csehország annyira egykés, hogy a mezőgazdasága nélkülözi a munkáskezeket, hisz világszerte általános tapasztalat, hogy a születésszabályozó népek körében a falu, a vidék elhagyásával a nép a városokba költözik. A cseh népnek az emberi jogokba ütköző ez a két bűne (a lakók elűzése kollektív felelősség hitleri elve alapján és magzatirtás) nem ad jogot arra, hogy újabb bünt kövessen el az emberi jogok ellen: a magyarok deportálását.

A magyarok lakóhelyükön őslakók a IX. század óta. Templomuk, iskolájuk, temetőjük, házuk, földjük, tisztességes kenyerük volt, amellyel családjukat elláthatták. Ezt mind elvették a csehek és vitték őket 20-30 fokos hidegben 5-6 napos utazással idegen helyekre. Az úton betegek, csecsemők megfagytak, halálos betegekké lettek. Mások a fegyveres erőszak áldozataivá váltak.

A szudétákbeli állomásokon valóságos rabszolgavásárt rendeztek a cseh birtokosok és hivatalnokok a deportáltak között. A munkahelyeken munkával túlterhelték őket. Áldott állapotban levő asszonyoknak 30-40 drb szarvasmarhát kellett gondozniuk. Nem volt vasárnapi pihenés, templomi lehetőség; a gyermeknek nem volt magyar iskola. Nem egy helyt vékony volt az ellátás, hiányzott a fűtőanyag, az elhagyatott lakások tele voltak patkánnyal, egérrel, amelyek a deportáltak hazulról hozott elesését, ruháját, lábbelijét is felőrölték. Durva volt a bánásmód. Emiatt sokan megszöktek. Otthon ezek nem találtak holmijukból semmit, a partizánok szétlopkodtak mindent.

A magyaroknak az elszállítása a 82/946. sz. u. n. közmunkarendelet alapján történt. Ez csak ürügy volt a fenti két cél takarására. Közben az államférfiak is elismerték ezt a kezdeti tagadással szemben. Fierlinger miniszterelnök⁸² beismerte, hogy nemzeti-ségi célja van az elnöki kormányrendeletnek. Ez körülbelül abból is kiderül, hogy

⁸² Zdeněk Fierlinger (1891–1976) csehszlovák kommunista politikus, miniszterelnök (1944–1946).

1946-ban hivatalosan hirdették, hogy a közmunkában a csehek és szlovákok is részt vesznek, tehát a magyarok sem mentesülhetnek. Íme, a magyarok most már két évet szolgálnak, míg a csehek, szlovákok a maguk országáért, amelyben jogok élvezői is, a németek kiűzésétől 1946 végéig, ha ugyan közmunkán voltak, az számukra rövidebb időt jelentett.

Mivel a deportálás a chartákba és az I. és II. békekötésbe ütközik és a hatalmak presztige-t erősen érinti, mély tisztelettel kérem Excellenciádat, méltóztassék kormánya útján lépést tenni, hogy Csehszlovákia tartsa meg az első békekötés alapfeltételét képező nemzetiségi rendelkezést, szerezzen érvényt az emberi jogoknak; a deportált magyarokat szállítsa vissza lakóhelyükre, és helyezze őket ősi javaikba, emberi jogaikba vissza.

Fogadja Excellenciád őszinte tiszteletem nyilvánítását.

Esztergom 1948. augusztus 10.

*[aláírás hiányzik]
bíboros, hercegprímás,
esztergomi érsek*

[To: His Excellency

*Alexander Know Helm,
Minister of the British Empire,
Budapest, XIV. Stefánia út 22.]*

Összegzés

Összességében arra az eredményre juthatunk, hogy Mindszenty József esztergomi bíboros érsek, Magyarország hercegprímása 1945–1948 között rendszeresen jelentkezett leveleivel a brit diplomácia tényezőinél, beleértve a vele együtt kreált bíborosokat is. E levelei között kiemelt helyet foglalnak el azok a levelei és táviratai, amelyekben a csehszlovákiai magyarság sanyarú helyzete, deportálása ellen tiltakozott. Erre indította megyés főpásztori kötelessége, mint a Dunától északra eső esztergomi főegyházmegyes területek egyházi előjárója – bár ez 1945 folyamán egyházilag megszűnt⁸³ –, érsek-metropolitai és hercegprímási mivolta, mely utóbbit Nagy-Magyarország területére értett.

Nem tartottuk feladatunknak a brit hatóságok további eljárásának vizsgálatát, de ha kutatásaink során erre valamely dokumentum ráutalt, azt rögzítettük. Szükséges ugyanis más brit levéltárak bevonása is a további kutatásba. Mindszenty az amerikai tényezőkhöz szintén gyakorta folyamodott. Benyomásunk az, hogy a csehszlovákiai magyarság ügyében Mindszentynek nagyobb bizalma lehetett a britekhez, mint az amerikaiakhoz, már azért is, mert a britek estében Isten kegyelméből uralkodó királyról volt szó, az Egyesült Államok képviselői esetében ettől eltért a helyzet.

⁸³ Ehhez lásd Somorjai: *Az egyházi joghatóság...*, i. m.

FÜGGELÉK
MINDSZENTY-LEVELEK
A BRIT DIPLOMÁCIAI DOKUMENTUMOK ALAPJÁN

a Szövetséges Ellenőrző Bizottság brit tagjához,
a budapesti és a szentszéki brit követekhez,
a londoni brit kormánysszervekhez,
Spellman, Griffin és Gilroy bíborosokhoz
1945–1948

A kutatás jelenlegi állása szerint
A táblázatban csak a brit levéltárakban idáig megtalált
dokumentumokat soroljuk fel, rövidített jelzettel

1945
Veszprémi püspökként (5 dokumentum)

ssz.	publikálva	levél (tisztázat) kelte	tárgy
1.	VERITAS2015 ⁸⁴	1945. szeptember 13.	„A” dokumentum: Vallási élet Magyarországon, nemzeti élet, gazdasági élet politikai élet
2.	VERITAS2015	1945. szeptember 13.	„B” dokumentum: Beszámoló a Budaörsi úti internálótáborban tett látogatásról
3.	VERITAS2015	1945. szeptember 13.	„C” dokumentum: „A megfélemlítés olyan fokot ért el...”
4.	VERITAS2015	1945. szeptember 13.	„D” dokumentum: szöveg brit dokumentumok közül nem került elő, a vatikáni dokumentumok között megtalálható
5.	MEV ⁸⁵ 2014 ⁸⁶	1945. szeptember 14.	Tiltakozó levél helyi szovjet parancsnokhoz

⁸⁴ Somorjai Ádám: Mindszenty József és a brit diplomácia. 1945. szeptember 13. és 18., in: *VERITAS Évkönyv*, Budapest, 2015, 209–226.

⁸⁵ MEV: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1. (1989) – 33. (2021).

⁸⁶ Somorjai Ádám: Mindszenty József és a brit diplomácia jelentései, II. rész. Újabb iratok 1945 október–decemberéből. *MEV* 26. (2014) 1–4:297–317.

Hercegprímásként (6 dokumentum)

ssz.	publikálva	levél (tisztázat) kelte	tárgy
6.	MEV 2014	1945. október 20.	Személyes látogatás Gascoigne-nál
7.	MEV 2014	1945. október 27.	SZEB-hez, hadifoglyok ügyében
8.	MEV 2014utalás	1945. október 7. 1945. november 7.	Gascoigne-hoz, A csehszlovákiai magyar kisebbség védelmében. Határ módosítása
9.	MEV 2014utalás	1945. november 24.	Jugoszláviai magyarok ügyében
10.	MEV 2014	1945. november 26.	Gascoigne-hoz, hadifoglyok ügyében

1946 (16 dokumentum)

11.	MEV 2018 ⁸⁷	1946. március 5. 1946. március 13.	Személyesen Osborne-nál (másodszor) Levél Osborne-hoz, Osborne jelentése
12.	MEV 2018	1946. március 21.	Magyar legfőbb egyházi vezetők emlé- keztetője, Godfrey londoni ap. del. SS- tól kapta
13.	MEV 2018	1946. április 13.	Cascoigne-hoz, hadifoglyok ügye
14.	MEV 2018	1946. április 14.	Cascoigne-hoz, Bakay Szilárd altb ügye
15.	MEV 2018	1946. április 29.	Bevinhez, A csehszlovákiai magyar kisebbség védelmében
16.	MEV 2018	1946. április 29.	Bevinhez, erdélyi magyarok, Data for Coming Peace Conference
17.	MEV 2018	1946. május 12.	Cascoigne-hoz? Control Office for Germany and Austria, Német ajkúak deportálása ellen
18.	MEV 2018	1946. május 20.	Cascoigne-hoz, Erdély helyzete ügyében
19.	–	1946. június 25.	Helmhez, A csehszlovákiai magyar kisebbség védelmében
20.	–	1946. október 23.	Bevinhez, A csehszlovákiai magyar kisebbség védelmében
21.	–	1946. október 26.	Bevinhez, A csehszlovákiai magyar kisebbség védelmében

⁸⁷ Somorjai Ádám: Mindszenty József és a brit diplomácia jelentései, III. rész. Újabb iratok 1946 január–júniusából. MEV 30. (2018) 1–2:102–106.

ssz.	publikálva	levél (tisztázat) kelte	tárgy
22.	–	1946. november 5.	Bevinhez, Hazai helyzet
23.	–	1946. november 22.	Attleehez, A csehszlovákiai magyar kisebbség védelmében
24.	–	1946. november 23.	Távirat Spellmanhoz, Griffinhez (London), Tardinihoz, csehszlovákiai magyarok
25.	–	1946. december 12.	Helmhez, Hazai helyzet
26.	–	1946. december 16.	Helmhez, Hazai helyzet

1947 (10 dokumentum)

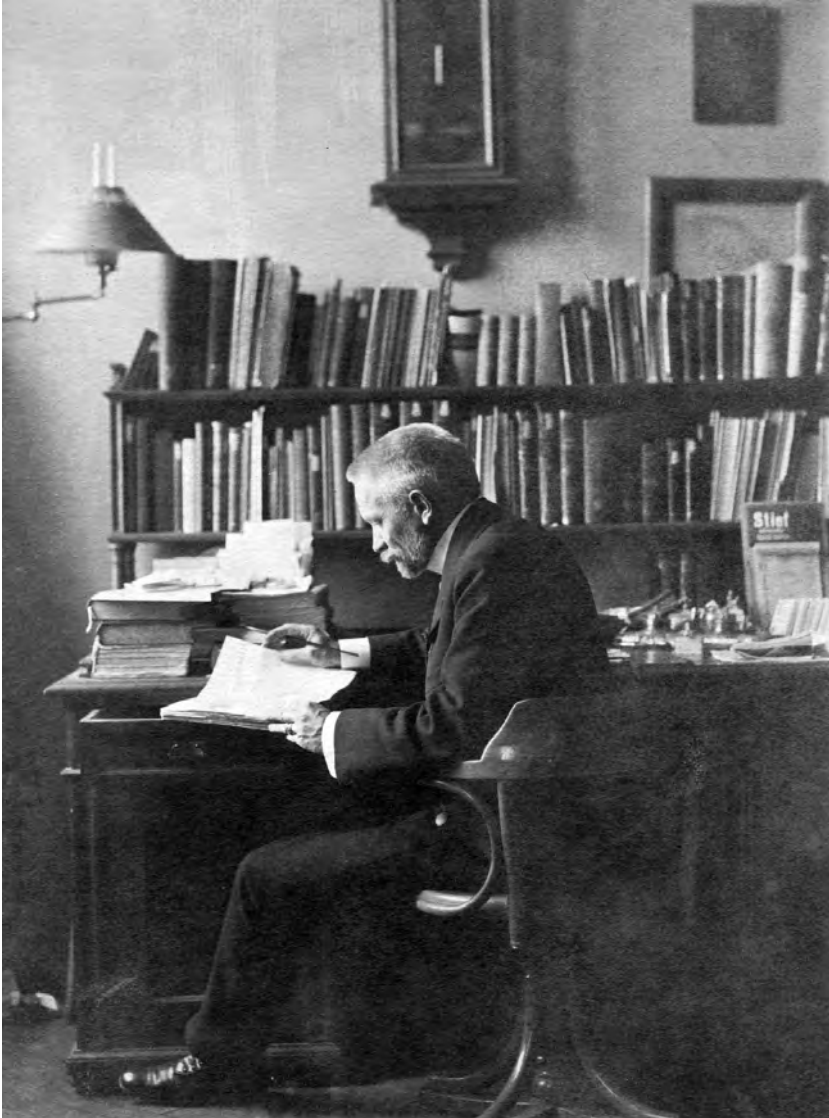
27.	–	s. d. [1947. január 31.]	VI. György királyhoz, A csehszlovákiai magyar kisebbség védelmében
28.	–	1947. február 10.	Helmhez, Hazai politikai helyzet
29.	–	1947. február [15.]	Bevinhez, A csehszlovákiai magyar kisebbség deportálása ellen
30.	–	1947. május 2.	Helmhez, Hazai politikai helyzet
31.	–	1947. szeptember 6.	Helmhez, Választások. Barankovics pártja Moszkva-párti
32a.	–	1947. október 20.	Helmhez, A csehszlovákiai magyar kisebbség védelmében
32b.	–	1947. október 20.	Helmhez, A csehszlovákiai magyar kisebbség védelmében
s. n.	–	1947. s. d.	Memorandum a csehszlovákiai magyar kisebbség védelmében, Absorption, Repatriation
33.	–	1947. október 28.	Helmhez, A csehszlovákiai magyar kisebbség védelmében
34.	–	1947. december (?).	Cardinal Gilroyhoz, Sydney, A csehszlovákiai magyar kisebbség védelmében

1948 (5 dokumentum)

ssz.	publikálva	levél (tisztázat) kelte	tárgy
35.	–	1948. március 15.	Helmhez, Premier's address to the Hungarian people in 15 March Enclosed Pro Memoria április 19. Perowne–Mindszenty
36.	–	1948. május 14.	Helmhez, Hazai politikai helyzet
37.	–	1948. május 26.	Helmhez, Iskolák államosítása
38.	–	1948. július 31.	Helmhez, Anti-semitism increasing
39. ⁸⁸	–	1948. augusztus 10.	Helmhez, A csehszlovákiai magyar kisebbség védelmében

⁸⁸ Ezen túl még mintegy húsz Mindszenty-levelet ismerünk, amelyeket később brit diplomáciai tényezőkhöz írt.

IRODALOM

Cholnoky Jenő egyetemi szobájában. Kolozsvár, 1910

Forrás: Fortepan/Cholnoky Tamás

FEJEDELMI ÉLETRAJZOK, ÉS AMI MÖGÖTTÜK VAN...

Oborni Teréz: *Erdély fejedelmei*. Budapest–Kolozsvár, 2023

A kora újkori Erdélyi Fejedelemség történetének kutatói, illetve a téma iránt érdeklődő nagyközönség elégedetten szemlélhette, ahogy Oborni Teréz az elmúlt hat évben három könyvvel (*Az ördögös Barát: Fráter György; Az erdélyi országgyűlések a 16–17. században; Erdély aranykora: Fejedelmek tündérkertje*) ajándékozta meg az olvasóközönséget, amelyek egyszerre voltak korábbi tudásunk rendszerezett, újra átgondolt és közérthető módon közzétett összegzései, illetve a szerző új kutatási eredményeinek közvetítő csatornái. Ugyanez mondható el előljáróban Oborni Teréz új kötetéről is, amely az erdélyi fejedelmek életrajzeit tartalmazza, sőt – ahogy azt a szerzőtől Fráter György életrajza kapcsán is megszokhattuk – annál jóval többet is.

A mű megszületésének időszerűségét alapvetően két körülmény indokolja. Egyrészt az Erdély történetét a honfoglalástól 1918-ig bemutató hasonló kivitelű, és szintén a Magyar Nemzeti Levéltár és az Iskola Alapítvány gondozásában 2020-ban megjelent kötet (*Erdély – 1000 év öröksége*) mintegy folytatásaként a régió történelmének egy specifikus korszakát, az önálló Erdélyi Fejedelemség történetét veszi górcső alá. Másrészt tulajdonképpen kiváltani is hivatott a szerző tollából még 2002-ben, szintén *Erdély fejedelmei* címmel megjelent életrajzgyűjteményt, hiszen az azóta eltelt több mint két évtizedben rengeteg új kutatási eredmény született, s természetesen magát a szerzőt is korábbi megállapításai elmélyítésére, finomítására készíthették az azóta eltelt időben végzett saját kutatásai. Műve elején a szerző egyúttal két, Bethlen Jánostól vett igencsak találó idézettel figyelmezteti az olvasót: mielőtt véleményt alkotunk és értékeljük a hajdan élt emberek – ez esetben fejedelmek – életútját, ne tévesszük szem elől azt a történelmi szituációt és azokat a körülményeket, amelyekben az országot kormányozniuk kellett, gyakran élet-halál harcot folytatva a terület önállóságának fenntartásáért.

Az új *Erdély fejedelmei*-t kezünkben tartva szembetűnő különbség a 2002. évi, jóval szerényebb kivitelű kiadványhoz képest, hogy tartalmához méltón gazdagon illusztrált, változatos képanyaggal, forrásrészletekkel, térképekkel ellátott kötet született. Az egyes fejedelmek életrajzai előtt a fejedelem nevével, születésének és elhalálozásának helyével és idejével ellátott oldalon rögtön három kisebb kép fogadja az olvasót: tipikusan az adott uralkodó címere, illetve pecsétje, valamint az uralkodása alatt vert aranypénzek vagy a nevében kiállított díszes privilégiumlevelek részletei. Ezután az életrajz szöveges részének első oldalán – már nagyobb formátumban – mindig a bemutatott fejedelem portréját találjuk. Az életrajz további részéhez tartozó képanyag természetesen részben közvetlenül szintén a fejedelem személyéhez kötődik (további pecsétek és címerábrázolások, az uralkodó aláírása, levelezésének részletei, pénzei, családfája, házastársa). Emellett azonban nagyobb arányban találunk a politikai-katonai-gazdasági tevékenységével összefüggő

illusztrációkat is: vár- és várostrom-ábrázolásokat, békeszerződés-, törvény-, urbárium- és leltár részleteket, illetve további kulcsszerepet játszó uralkodókhoz, politikusokhoz, hadvezérekhez kapcsolódó képeket.

Az életrajzokban leírtak könnyebb megértését emellett rengeteg izgalmas és szemléletes forrásrészlet, illetve esetenként térképek segítik. Az idézett források közül külön is ki szeretném emelni azokat, amelyek az egyes fejedelmek személyiségét segítenek megvilágítani (amelyre a szerző egyébként is igyekszik a lehetőségekhez mérten hangsúlyt helyezni), mint például egy-egy, tőlük származó levélrészlet vagy róluk született jellemrajz. Szintén meg kell említeni a forrásokkal kapcsolatban, hogy bár a műben természetesen visszaköszönnék a legközismertebb és legtöbbet idézett történetírók – mint például Szamosközy István, Bethlen Farkas, Szalárdy János vagy Cserei Mihály – munkái, a szerző olyan forrásokkal is igyekszik alátámasztani és színesíteni gondolatmenetét, amelyek bár régebbi forrásközlésekben jelentek meg, de kevésbé ismertek, vagy kifejezetten újonnan közölt forrásrészletek. Ugyanez a törekvés érhető tetten egyébként a képi illusztrációk kiválasztásakor is. Ennek a rendkívül sokrétű és szétszórtan fellelhető (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és vármegyei intézményei, Magyar Nemzeti Múzeum, Österreichisches Staatsarchiv) forrásanyagának a feltárása, összeválogatása és kötetbeli elhelyezése a jelen munka egyik leglátványosabb hozadéka. Ez a szerzőn kívül több közreműködő munkáját és kreativitását is dicséri, így Kovács Zsuzsanna főlevéltárosét – aki egyben az olvasószerkesztői feladatokat is magára vállalta –, a könyvet tervező Nagy Attila grafikusét, illetve Lantos Zsuzsanna fotográfusét, akinek a képek művészi kivitelét köszönhetjük.

Maguk az életrajzok mindig az adott fejedelem uralkodásának átfogó értékelésével kezdődnek, ami véleményem szerint két szempontból is nagyon szerencsés megoldás. Egyrészt rögtön egyértelmű képet kapunk ezáltal arról, hogy a szerző a jelenleg rendelkezésre álló kutatási eredmények alapján hogyan vélekedik a fejedelemről és tevékenységéről. Ez az olvasó számára egyfajta első benyomásként is szolgál, illetve könnyen összehasonlíthatóvá teszi a történelmi értékelést más kutatók álláspontjaival. Másrészt ennek az első benyomásnak az ismeretében a laikus olvasók számára is jobban nyomon követhetők a szerző okfejtései az életrajz további részében.

Az életrajzokon belül nincsenek egységesen megállapított kisebb alfejezetek, azok minden fejedelem esetében egyediek és a konkrét életúthoz igazodnak. Ennek ellenére nagyjából azonosítható az a – teljesen logikus és másképpen egyébként nehezen elképzelhető – séma, amelyre a szerző az életrajzokat felfűzte. A családi háttér, ifjúkor és neveltetés bemutatása után (már amennyi ismerettel ezekről rendelkezünk) a fejedelemmé válást megelőző pályafutás következik, majd a fejedelmi méltóság megszerzése és az akként kifejtett tevékenység – különös tekintettel a rendekkel való viszonyra, a külkapcsolatokra, a katonai és gazdasági kérdésekre, illetve az oktatás és kultúra támogatására –, végül pedig az uralkodás vége, illetve a fejedelmi utódra hagyott örökség.

A könyv megírása során érdemi kihívást jelenthetett azoknak az eseményeknek, eseménysorozatoknak a bemutatása, amelyeknek több olyan személy is aktív részese volt, aki az események előtt, után vagy közben viselte a méltóságot, az életrajzokat ugyanis ekkor akár ismétlődő, redundánssá váló szövegrészek is terhelhetnék. Ilyen különösen azon fejedelmek életrajza, akik a tizenöt éves háború időszakában hosszabb-rövidebb ideig fejedelemléleként működtek, egyébként pedig az ország politikai-katonai elitjének részeként alakították maguk is az eseményeket (Báthory Zsigmond, Báthory András, Székely Mózes, Bocskai István), de ugyanitt említhetők az 1657–1660 közötti uralmi válság fejedelmei is (II. Rákóczi György, Rhédey Ferenc, Barcsay Ákos, Kemény János). Úgy gondolom, a szerző e veszélynek újfent egy remek megoldással vette elejét: az eseménytörténetet mindig az adott fejedelem szemszögéből mutatja be, kidomborítva a szerepét és jelentőségét annak folyásában, gondosan ügyelve azonban arra, hogy az események és az ok-okozati összefüggések így is megérthetők és követhetők legyenek. Ezáltal az egyes életrajzok önmagukban is teljes értékűek: egy-egy fejedelem életútjának megismeréséhez nem feltétlenül szükséges egy vagy több más fejedelem életrajzát is fellelőzni az eseménytörténeti háttér kimazsolázása végett. Ezzel párhuzamosan viszont a bemutatás nézőpontjának változása miatt nemcsak hogy nem szükséges, de nem is érdemes átugrani a korábban már egy másik fejedelem életrajza kapcsán megismert eseménytörténetet tárgyaló alfejezetet, hiszen az újabb életrajzban az eseményeket új nézőpontból ismerhetjük meg.

A könyv alapvetően életrajzgyűjtemény, azonban – ahogy azt előre bocsátottam – valójában ennél jóval több: köztörténeti összefoglaló is. Olyan munka, amelyet laikusok és tudományos kutatók egyaránt nagy haszonnal forgathatnak. Előbbiek számára elsősorban a közérthetőség, az izgalmas forrásrészletek és képanyag, illetve a felettebb esztétikus kivitel segíthetnek közelebb hozni a kora újkori Erdély világát, míg utóbbiaknak az egyes fejedelmeket és köztörténeti eseményeket érintő új eredmények remek szintéziseként érdemes a kötetet kézbe venniük, amelyet ráadásul számos ritkán idézett, és még a kutatók számára sem mindig közismert forrásrészlettel gazdagított a szerző. Emellett az olvasóközönség egy rétegének külön is szeretném figyelmébe ajánlani a művet: az egyetemi hallgatóknak (és oktatóknak). A Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség kora újkori történetéről jelenleg nem áll rendelkezésre kifejezetten egyetemi tankönyvnek készült mű. Természetesen az *Erdély fejedelmei* sem az, viszont a 16–17. századi erdélyi vonatkozású köztörténeti eseményeknek olyan szintézise, amelynek segítségével a hallgatók pontos és átfogó képet kaphatnak a korszak Erdélyt is érintő eseményeiről, azok mozgatórugóiról, illetve az eseményeket alakító legfontosabb személyekről, mindezt a legfrissebb kutatási eredmények tükrében, nagy gondossággal összeválogatott forrásanyag kíséretében.

Rácz Balázs Viktor

EGY SZOMSZÉDOS POLITIKAI SZÍNPAD ÉS CSATATÉR

Varga Szabolcs – Sokcsevits Dénes: *A horvát szábor története*. Budapest, 2022

A modern kori magyar országgyűlések mindig nagy közérdeklődésnek örvendtek, és miként arról Mikszáth Kálmán munkái szintén tanúsodnak, a szórakoztatóbb vagy éppen tragikomikus képviselőházi események akár anekdoták formájában is újjászülethettek.

Az ülések nem ritkán a karzaton helyet foglaló közönséget is megihlették. Példának okáért Marija Jurić Zagorkát, aki 1907-ben a *Felbontott eljegyzés* (*Razvrgnute zaruke*) című kötetében adta közre az év viharosabb parlamenti vitáiról szerzett benyomásait. Zagorka természetesen a horvát nyelvhasználat kérdéséről szóló disputákról és a horvát honatyák felszólalásairól sem feledkezett meg. Így adomázva emlékezett vissza Franjo Vrbanić, Varaždin/Varasd képviselőjének „*Visoka Kućol*” (Tisztelt/Magas Ház!) megszólítással kezdődő lelkes beszédére, amire a függetlenség párti Markos Gyula feldúlva nézett körbe: „*Mi az, ez most kutyának nevez minket?*”¹ Persze, a felháborodott Markosnak rögtön megmagyarázták, hogy a „*kuća*” horvátul házat jelent és megnyugtatták, hogy Vrbanić nem sértegetni akarta a jelenlevőket.

Noha Markos bekiabálása már nem került be ennyire konkrétan a képviselőházi naplók aznapi feljegyzéseibe,² Zagorka visszaemlékezése remekül érzékelteti azokat a kommunikációs zavarokat, felfogás- és értelmezésbeli eltéréseket, amelyek a horvát–magyar évszázados együttélést jellemezték. A feszültségek legegyszerűbben a közös államiság legfőbb szervének, a magyar diétának az ülésein törtek felszínre, amelyeken a 13. századtól kezdve 1918-ig többnyire a szlavón és a horvát előkelők egyaránt aktívan részt vettek. A közös fórum azon túl, hogy számukra is lehetőséget teremtett helyzetük és nézeteik ismertetésére, érdekeik képviseletére, egyben követendő példaként is szolgált előbb a szlavón, majd közvetetten a horvát rendi gyűlések megszervezéséhez.

Bár a különböző területek gyűléseinek egymáshoz fűződő viszonya első ránézésre pusztán közigazgatási és politikatörténeti kérdésnek tűnhet, miként Varga Szabolcs és Sokcsevits Dénes *A horvát szábor története* című, az Országház Kiadó gondozásában a magyar országgyűlésekről szóló sorozat részeként 2022-ben napvilágot látó monográfiájából kiderül, jóval összetettebb jelenségről van szó. Egy olyan problémakorról, amely egyaránt felöleli egy több mint nyolcszáz éves kivételes kapcsolat és az állami fejlődések dinamikáját, valamint azokat az érdekegye-

¹ Varga Szabolcs – Sokcsevits Dénes: *A horvát szábor története*. Budapest, 2022, 461.; Marija Jurić Zagorka: *Razvrgnute zaruke: slike i dojmovi iz pomirbe i posljednjega rata s Magjarima u zajedničkom saboru u Budimpešti: prijateljstvo, sporovi, borba i prelo*. Zágráb, 1907, 73.

² *Képviselőházi napló*, 1906. X. kötet. 1907. június 5–június 20.

zéseket és -ellentéteket, amelyek az évszázados egymásrautaltság és közös együttélés mindennapjait meghatározták.

Ahogy Varga Szabolcs és Sokcsevits Dénes korábbi nemzetközi színvonalú kutatásaiból megállapítható, a téma már évtizedek óta igen élénken foglalkoztatja a szerzőpárost. Igaz, a most megjelentetett kötet ennek ellenére is fontos hiányt pótol. Tudniillik, egészen eddig még horvát nyelven sem született olyan szintetizáló munka, ami a horvát országgyűlések történetét a horvát–magyar kapcsolatok 11. századi létrejöttétől egészen az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásáig szisztematikusan felépítve, széles idegennyelvű szakirodalmi és levéltári forrásbázisra alapozva modern megközelítésből tárgyalta volna.³

Márpedig *A horvát szabor története* pontosan ezt teszi. Egyfelől, a szerzők a tárgyilagosságot, a kiegyensúlyozottságot helyezik előtérbe, és távolságot tartanak a magyar és horvát történetírásban egyformán – sokáig dominánsan – jelenlevő, gyakran túlzó és elfogult leegyszerűsítő nemzeti narratíváktól. Másfelől tudatosan kiemelik, hogy a horvát–magyar kapcsolatok tanulmányozása kizárólag a közös birodalom, azon belül pedig a „közös haza” kontextusában végezhető el. Azaz, mindketten szembehelyezkednek a múltban meggyökeresedett tévhitekkel és sztereotípiákkal, miközben különös figyelmet szentelnek az anomáliák feltárására és két királyság, valamint a népek és kultúráik közti hasonlóságok, átfedések azonosításának. A szerzőpáros fő célkitűzése ugyanis még az 556 oldalas kötet információgazdagsága ellenére sem elsősorban a száraz tárgyi adatok közlése, hanem egy új szemléletű tudományos diskurzus megteremtése, ami reményeik szerint egymás kölcsönös megismeréséhez és megértéséhez is hozzásegíthet.

A fentiekből következik, hogy a logikusan felépített, összességében kronologikus sorrendet követő munkában nagy hangsúlyt kapnak a közjogi és historiográfiai részek, valamint a módszertani és fogalmi kérdések. Mindez két szempontból meghatározó. Először is azért, mert a fogalmi áttekintés a kötet egészét végigkísérő terminusok jelentéseit, illetve eltérő interpretációit tisztázza. Másodszor azért, mert kimondja, hogy egyes fogalmak komoly tartalmi és jelentésbeli módosuláson mehettek keresztül. Ezt a sajátos helyzetet példázza, hogy a felek még a „közös államiság” alatt is mást értettek. A horvátok csupán perszónálunióként, relatíve lazább kapcsolatként, a magyar uralmi elitcsoportok azonban reálunióként, szorosabb viszonyrendszerként fogták fel. Tekintve, hogy a dilemma elválaszthatatlanul összefonódik a 14. században még egységes magyar és a horvát Szent Korona-felfogás eltérő értelmezésével, annak eldöntése, hogy kinek volt igaza, nem lehetséges, de talán nem is szükséges. A monográfia egyik fő üzenete ugyanis az, hogy a horvát–magyar szimbiózis lényege a „közös haza” kifejezéssel ragadható meg a leg-szerűségesebben.

³ Jasna Turkalj és Vlasta Švoger kötete csak egy jóval korlátozottabb időt ölel fel. Lásd Jasna Turkalj – Vlasta Švoger: *„Zdrav temelj za razvitek parlamentarnog života?” Poslovnici Hrvatskog sabora (1861–1918.)*. Zágráb, 2022.

Nem kevésbé jelentős annak részletes kifejtése, hogy a mai Horvátország három nagyobb, saját politikai fórumokkal és gyűlésekkel rendelkező, eltérő jogállású politikai és közigazgatási képződményből (Szlavónia, Horvátország, Dalmácia) tevődött össze. Továbbá annak, hogy ezeknek a tartományoknak egymáshoz és a Magyar Királysághoz való viszonyában, illetve saját identitásában is komoly változások mentek végbe. Erre remek példával szolgál a Magyar Királyság részét alkotó, eredetileg a Dráva–Száva közötti, Zágráb és Körös, majd Varasd és Verőce vármegyét magába foglaló Szlavónia névvesztése és „arrébb tolódása”. Vagyis az, hogy az oszmán hódítás előtt a tenger mellékről menekülő horvát nemesség beözönlésével a területet a 16. század második felétől már Horvátországgént emlegették, a Szlavónia megnevezést pedig az 1700-as évektől (a mai) Horvátország egyik tájegységére, a Drávától délre fekvő keleti területekre használják.

A horvátok Szlavóniába költözése további következményeket is maga után vont. A két rendi csoportosulás gyűlése fokozatosan összeolvadt, és bár a szlavóniai ülések gyakorlatát fenntartották, a horvát nemesség erős különállástudata vált dominánssá. Így egyre magabiztosabban helyezkedtek szembe a birodalmi és/vagy a magyar érdekekkel, és innentől kezdve nemcsak közösen, horvát–szlavón rendekként léptek fel a magyar országgyűlésen, de a 17. században már egy önálló állam létrehozásának eszméje is felvetődött.

Ez a gondolat vezet a kötet fő tárgyához, a duális (rendi–központi) kormányzás visszasságainak ismertetéséhez és a modern horvát szabor kialakulásának, szerepének és jelentőségének bemutatásához. Tehát annak az évszázados folyamatnak a felvázolásához, amely során a rendi tartományi gyűlések helyébe a népképviselői ülések léptek, és amely eredményeképpen a 19. században a horvát országgyűlés a horvát nemzeti szuverenitás legfőbb szimbólumává vált. Magától értetődik, hogy a középkori és a kora újkori részek Varga Szabolcs, az új- és jelenkori fejezetek pedig Sokcsevits Dénes nevéhez fűződnek. A kettős szerzőség ellenére azonos a szemlélet és az, hogy a szabor fejlődését nem intézmény- és politikatörténetként vizsgálják, hanem köztörténeti, valamint társadalom-, kultúr-, és vallástörténeti kérdésekre szintén figyelmet fordítanak, hiszen azok a gyűlésekre is nagy hatással lehettek.

Ennek köszönhetően megtudható, hogy a horvátok miként viszonyultak a mindenkor magyar királyokhoz és szentekhez, hogyan látták és láttatták magukat a királykoronázásokon és különböző ceremóniális eseményeken, milyen tulajdonságokat véltek a szlávok négy fő erényének, mit jelentett számukra Mohács, illetve az 1527. évi cetini királyválasztás, milyen jelentést hordozott számukra a „rex Slavonie” kifejezés I. Ulászló titulájában, továbbá miért voltak olyan kivételes helyzetben a turócmezei nemesek. A könyvből ugyancsak kiderül, hogy a horvátok miként reagáltak a protestantizmus terjedésére és a vallásszabadság 1608. évi kihirdetésére, hogyan jutott el a horvát–szlavón nemesség a „Háromegy Királyság” eszméjéhez, illetve hogyan pozicionálták magukat a magyarokhoz, a vlachokhoz, és főleg a többi szláv névcsoporthoz képest. Ezzel összefüggésben a kötet szintén érdekes adalékokkal szolgál a Habsburg-dinasztiához és a birodalomhoz fűződő

viszony, az egyes tartományok közti különbségek, valamint a főbb horvát nyelvjáráások és a horvát nemzeti ébredés egyes fázisainak megismeréséhez. Sőt, még abba is betekintést enged, hogy miként vált Zágráb az ülések állandó székvárosává, és abba, hogy a horvát parlament milyen nehézségek leküzdése árán költözhetett saját épületbe.

A monográfia fókusza azonban kétségtelenül a száborra mint politikai csatatérre, mint „színpadra” és a nyilvánosság terére, de leginkább mint érdekképviselési fórumra és mint a tárgyalások, alkudozások és kompromisszumok helyszínére irányul. A kötet ezért részletesen taglalja az intézmény működésének jogi kereteit, és azt, hogy mikor és hol helyezkedett el a Habsburgok birodalmával és a Magyarországgal alkotott államközösség struktúrájában. Ennek érdekében külön fejezetek foglalkoznak azzal, hogy milyen következményekkel járt az, hogy a magyar fél az 1868. évi horvát–magyar kiegyezés (*Nagodba*) értelmében társországiaként ismerte el a Horvát–Szlavón–Dalmát Királyságot, és hogy ekkor milyen területeket ölelt fel a zágrábi kormányzat autonómiája. Kitér arra is, hogy a szábor a korlátozott jogalkotói funkciója dacára milyen szerepet játszott a horvát nemzetiállami fejlődésben és a horvát identitás kialakulásában, és arra, hogy az új alkotmányos körülmények hogyan hatottak az intézmény munkájára. Egészen pontosan arra, hogy milyen konfliktusok és szolidaritások jellemezték a horvát parlament tevékenységét a mindennapokban.

A könyv az érdekellentétekre és összezőrdülésre a pénzügyi és kvótakérdések, Szlavónia, Muraköz és Fiume hovatartozásának dilemmái, valamint a magyar kormány nemzetépítő és nemzetiesítő (magyarosító) törekvései, a MÁV nyelvhasználat körül kibontakozó viták és a horvát levéltári iratok magyarországi elhelyezésének botránya révén hoz példákat, míg a kooperációk és együttműködések tekintetében pedig az úgynevezett Új Kurzus megszületését, a horvát és magyar koalíciók taktikai közeledését, illetve a Dalmácia integrációjáról szóló tárgyalásokat említi. Nem marad el annak kifejtése sem, hogy a horvát honatyák miként és mennyiben vették ki a részüket Magyarország fejlesztésében és hogyan képviselték a horvát érdekeket. Ezáltal szó esik a horvát bánok az uralkodóval és a magyar miniszterelnökökkel ápolat kapcsolatáról, kinevezéseik körülményeiről, sajátos felelősségükről, a magyar ország- és nemzetépítésben elért eredményeikről, továbbá a magyar parlamentbe küldött horvát–szlavón–dalmát tárca nélküli miniszter és horvát képviselők szerepéről.

Ugyanez mondható el a népképviselő gyakorlati megvalósulásáról és a száborba kerülés feltételeinek ismertetéséről, valamint a modern pártok (Nemzeti Párt, Független Nemzeti Párt, Horvát Jogpárt, Tiszta Jogpárt, Szociáldemokrata Párt, Horvát Népi Parasztpárt) és a mögöttük álló társadalmi csoportosulások és programok bemutatásáról. Igaz, annak erőteljes és nagyon indokolt hangsúlyozásával, hogy a 19. században a horvát országgyűlés még elsősorban a horvát alkotmányosság, és nem a horvát függetlenség intézménye volt. Magyarán a szuverenitás igénylése ekkor kimerült az Osztrák–Magyar Monarchia trializmussá fejlesztésének, a

közös birodalom föderalista átalakításának követelésében. Ugyan az első világháború végén már valóban tömegek bíztak abban, hogy a szerb hegemoniájú új államalakulatban a szabor is nagyobb jogosultságokat és szabadságot élvezhet, e várakozások nem teljesültek be. A horvát–magyar államszövetség felbomlásával a horvát szabort érdemi munka végzésére egészen Jugoszlávia széteséséig nem hívták össze.

Noha egyes helyeken a szerkesztésből adódó ismétlések egy kicsit zavaróak, összességében elmondható, hogy Varga Szabolcs és Sokcsevits Dénes *A horvát szabor története* című kötete fontos és hiánypótló alapmunka, amely a felvetett kérdések és a páratlan adatgazdagsága, valamint a tárgyilagossága és kiegyensúlyozottsága miatt megkerülhetetlen azok számára, akik a horvát–magyar kapcsolatok történetével kívánnak behatóbban foglalkozni. A monográfiát a tekintélyes jegyzék- és forrásapparátus, az igényesen megszerkesztett térképek, a gondosan összeválogatott és jó minőségben közölt képek, valamint a függelékben fellelhető, horvát, dalmát és szlavón bánokról összeállított archontológia teszi még teljesebbé. A recensens őszintén reméli, hogy a kötet hamarosan idegen nyelve(ke)n is megjelenik, annak érdekében, hogy az olyannyira vágyott kölcsönös megismerés és megértés magasabb szintre lépjen.

Ordasi Ágnes

A NYITRAI PÜSPÖKSÉG FORRÁSAI

Codex Diplomaticus Episcopatus Nitriensis. Tomus I. (796) 880–(910), (1100)–1300.
Eds. Richard Marsina – Jozef Meliš. Nitriae, 2021

Szlovákiában a középkori történelem kutatásával több történész foglalkozott az elmúlt két évtizedben, azonban döntő többségük főleg a jelentősebb történelmi események, illetve egy-egy személyiség életútjának bemutatására összpontosította figyelmét. Az említett korszakban középkori forráskiadványok alig jelentek meg, ezért minden érdeklődő nagy várakozással tekintett a végül 2021-ben napvilágot látott *Codex Diplomaticus Episcopatus Nitriensis* című kiadvány elé. A mű a Magyarországon is jól ismert szlovák középkorász, Richard Marsina, és tanítványa, Jozef Meliš munkájának gyümölcse. Richard Marsina ezen műve az utolsónak tekinthető, hiszen röviddel halála után került ki a nyomdából (az elismert medievista 2021 márciusában hunyt el). A társszerző, Jozef Meliš már a Nagyszombati Egyetem Történettudományi Tanszékének hallgatójaként több projektben aktívan együttműködött a tanszék tanáraival.

A forráskiadványt, ahogy az a könyv alcíméből is kiderül (*In millesimo centesimo quadragésimo anniversario consecrationis primi episcopi Nitriensis cum adiutorio successoris eius moderni ad edendum praeparaverunt...*) az első nyitrai

püspök, a frank Wiching felszentelésének 1140. évfordulójára adták ki. A címlapot követő lapon a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* című 9. századi frank krónika azon mondata található, amelyben a Nitravának nevezett területen az első keresztény templom felszenteléséről esik szó (*Cui (Pribinae) quondam Adalrammus archiepiscopus in sua proprietate ultra Danubium loco vocata Nitrava consecravit ecclesiam* (828)). A következő oldalon a szerkesztők ajánlása található, a művet a 2015-ben elhunyt Ján Chryzostom Korec nyitrai püspök és bíboros emlékének, valamint a mostani nyitrai püspöknek, Viliam Judáknak ajánlják.

A kiadvány bizonyos részei (*Ad initium*, előszó, bevezető), és a könyv végén található, a Nyitrai Püspökség megalakulásáról szóló tanulmány készült két, latin és szlovák nyelven. Ennek köszönhetően a mű a szlovák nyelvet nem ismerő, külföldi kutatók számára is érthetővé válik. A könyv elsősorban a tudományos közönségnek készült, azonban a *Regesta in lingua Slovaca* című fejezet, amelyről még a továbbiakban szó esik, lehetőséget ad a latin nyelvet nem ismerő, illetve laikus érdeklődők számára is, hogy a közölt forrásokat megismerhessék.

A könyv tartalomjegyzéke után következik Viliam Judák, nyitrai püspök előszava (*Ad initium*), ebben az egyházmegye elöljárójaként és egyben egyháztörténészként a forráskiadványok jelentőségét emeli ki. Ebben a rövid előszóban a Nyitrai Püspökség gazdag múltjára is rámutat, így Nyitra szerepére a kereszténység terjesztésében.

Az útravalót követő előszóban Richard Marsina foglalta össze a kiadvány céljait. A szerzők arra törekedtek, hogy az olvasónak egy olyan forráskiadványt nyújtsanak át, amelyben egy helyen található meg a Nyitrai Püspökség, a Nyitrai Káptalan és a Zobori Szent Ipoly Kolostor oklevelei és levelei a legkorábbi időktől kezdve egészen az 1300. évig. A kiadványba bekerültek a nyitrai régióra vonatkozó oklevelek is, viszont ezek közül csak azok, amelyekben a Nyitra mint helynév szerepel. A források között pápai bullák, oklevelek és egyéb dokumentumok is szerepelnek, melyek általános címezés alapján a nyitrai püspököknek is szóltak, illetve olyanok is, amelyek jelentősebb módon befolyásolták a Nyitrai Püspökség egyházi életét. A közzétett források közül az 1260. évig terjedőek korábban már megjelentek, elsősorban a kétkötetes *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae: Slovenský diplomatár, Tomus I.-II.* (tovább: *CDS I-II.*) oklevéltárban, amelyet ugyancsak Richard Marsina adott ki. Az 1260–1300 között keltezett oklevelek nagy részét különböző, korábban, avagy újabban kiadott forráskiadványokban szintén megtalálhatjuk. A könyvben nyolc olyan oklevél szerepel, amely eddig még publikálatlan volt.

A kötet kiadásán a szerzők 2005 óta dolgoztak. Az 1260-ig terjedő forrásokat Richard Marsina készítette elő, és látta el kritikai jegyzetekkel, illetve ismertette a hozzájuk kapcsolódó legújabb kutatási eredményeket. Az 1261-től 1300-ig kiadott forrásokat Jozef Meliš dolgozta fel, részben Richard Marsina segítségével, illetve az ő jegyzetei alapján, részben pedig saját kutatási munkája eredményeként. A könyv végén található személy- és helynévmutatót Jozef Meliš készítette, és ő végezte el az oklevelekben előforduló helynevek azonosítását is.

Az összesen 305 oklevél és levél szövege háromféleképpen került közlésre. Azon források, melyek kiadója a nyitrai püspök, a nyitrai prépost vagy a Szent Ipoly Kolostor, illetve azok, melyek egyértelműen a három említett intézményre vonatkoznak, teljes egészükben kerültek kiadásra. Rövidített formában olvashatók azok a források, melyek elsődlegesen nem a kötet tárgyához kapcsolódnak, azonban hasznos információkat tartalmaznak a kiadvány témájához. Azok a források, amelyek csak egy rövid, de a könyv tematikája számára mégis értékes adatot tartalmaznak (például püspök, apát, kanonok neve), rövid regeszta formában kerültek közlésre.

Richard Marsina az előszót követő bevezetőben a Nyitrai Püspökség megalakulásáról és annak a 9–10. századi területi változásairól ír, feltételezve, hogy a püspökség területe 900 körül nagyjából megegyezett a később megalakult Esztergomi Érsekség területével. Ugyanakkor rámutat arra a tényre is, hogy a püspökség területe 1100 körüli megújítása után lényegesen megváltozott, kisebb lett, Nyitra várost és annak környékén elterülő falvakat, valamint Trencsén megye területét foglalta magába. A szerző a bevezető második, terjedelmesebb részében elemzi a püspökség diplomatikai, oklevélkiadói tevékenységét. A Nyitrai Püspökség első korszakából (880–cca. 910) csak egy püspök (Wiching) neve ismert, és ebből a korszakból nem ismert olyan írásbeli forrás sem, amelynek Wiching mint nyitrai püspök lenne a kiadója. A 12. századból, a megújított püspökség legkorábbi időszakából csak néhány olyan oklevél ismert, amely a nyitrai püspökséget érinti, és még kevesebb az olyan, amelyet a nyitrai püspökök adtak ki. A fennmaradt források közül több forrás a püspökök bírósági eljárásokban való részvételével kapcsolatos. Az oklevéltani elemzések alapján a szerző feltételezi, hogy a 13. század első harmadáig Nyitrán csak egy kancellária működött, amely a püspök és a káptalan számára is tevékenykedett.

A nyitrai káptalan történetének különlegessége, hogy a káptalan élén 1779-ig nem a prépost, hanem a püspök állt (kivéve a 13. század végét, amikor János prépost neve ismert). Ez az oka annak, hogy a káptalan által kiadott oklevelek címfel-sorolásában (intitulációjában) az első helyen a nyitrai püspök neve található. Richard Marsina feltételezi, hogy a 13. század második harmadától mindkét intézmény saját jegyzővel, saját írnokkal (írnokokkal) rendelkezett. Vince püspök (1255–1280) működésének korából már több oklevél ismert, ezek elemzéséből kiderült, hogy a püspök saját jegyzőkkel rendelkezett, akik a püspököt utazásain is elkísérték. A püspöki oklevelek írása és fogalmazási módja sem egyezett meg a káptalan által kiadott oklevelekkel. A 13. század 60-as éveitől a káptalan mint hiteles-hely megerősödött és jelentősége megnövekedett. A káptalanra egyre több feladat hárult, ami a diplomatikai produkció jelentős megnövekedésében is megnyilvánult. A jogi és bírósági eljárásokban egyre kisebb szerepet játszó püspökök diplomatikai tevékenysége csökkent, lényegesen kevesebb oklevelet adtak ki, mint korábban. Az 1280–1300 közötti időszakból csak egy, a nyitrai püspök által kibocsátott oklevél ismert. Marsina szerint azonban ennél több oklevelet is kiadtak a püspökök, de ezek nem maradtak fenn.

Az oklevéltani elemzést tartalmazó bevezető után következik a felhasznált irodalom és rövidítések jegyzéke. Ezeket követi a forráskiadvány legfontosabb része, a források közreadása jegyzetekkel és kritikai megjegyzésekkel. A forráskiadvány a forrásokat két korszakra osztja, a korszakhatárok megvonása meglehetősen bonyolult. Az első korszak (796) 880–(910) az „első” Nyitrai püspökségre vonatkozik, miközben a püspökség megalakulását megelőző időszakból is (1–5 sz.) tartalmaz forrásokat. Az 1. számú forrásközlés a 796 körül, a Duna partján tartott zsinat említését tartalmazó forráshoz fűződik, amelyben a Közép-Duna térségében élő szláv népek kereszténnyé térítéséről van szó. A kiadvány évkörében szereplő 880. év a Nyitrai Püspökség megalakulását jelöli, amikor VIII. János pápa püspökké szentelte Wichinget, akinek cselekedeteiről a le is közölt „*Industriae tuae*” pápai bulla tanúskodik. A zárójelben szereplő 910. év pontos jelentését a szerzők nem ismertették, azonban feltételezhető, hogy a Nyitrai püspökség megszűnését feltételezett évét jelöli. A második korszakot az (1100)–1300 évek határozzák meg. A zárójelben található 1100. év a Nyitrai Püspökség ismételt megalakulására vonatkozik, ám a zárójel alkalmazása arra utal, hogy a megalakulás pontos éve nem ismert. Az 1300. év a szerzők által kitűzött korhatárt jelenti. Az évkörök két korszakra történő bontása és vesszővel való elkülönítése (796)–880–910, (1100)–1300 első meglátásra a forráskiadványt tartó olvasó számára megtévesztő is lehet, ugyanis arra utalhat, hogy 910 és 1100 közötti időszakból a kiadvány nem tartalmaz forrásokat, pedig tartalmaz (14. és 15. sz., közülük a 15. sz. alatt újkori hami-sítvány).

Ahogy már fentebb említettük, a forráskiadvány a Nyitrai Püspökség, a Nyitrai Káptalan és a Zobori Szent Ipoly Kolostor okleveleit és leveleit, valamint működésükkel, történelmükkel kapcsolatos egyéb forrásokat hivatott bemutatni. A Nyitrai Káptalan esetében hangsúlyozni kell, hogy a szerzők csak azon okleveleket, leveleket, és más forrásokat vették figyelembe, melyek az intézményre, a működésére, az intézmény vagyonára, tagjaira (kanonokokra stb.) vonatkoznak, vagyis a forráskiadvány nem tartalmazza a káptalan egész oklevéltani produktumát. A mű 18 olyan oklevelet tartalmaz, melynek kiadója a nyitrai püspök és négy olyan forrást, amely a Zobori Szent Ipoly Kolostor nevében került kiadásra. A kiadványban közölt források jelentős részét a magyar királyok oklevelei (70 db) és a pápai bullák (67 db) alkotják.¹

Ami a forrásközléseket illeti, a kiadvány ugyanazon módszereket alkalmazza, amelyek a Richard Marsina által kiadott oklevéltárakban – CDS I–II. – érvényesültek. A forrásközlés első részét képezi a regeszta. Amennyiben a forrás szövege nincs teljes mértékben publikálva, a regeszta gyakran ki van egészítve plusz információkkal, nevezetesen a forráskiadvány szempontjából fontos adatokkal – példá-

¹ Miloš Marek: Marsina, R.: Codex Diplomaticus Episcopatus Nitriensis. Tomus I. *Slovenská archivistika*, 52. (2022) 1:148–152.

ul tartalmazza a forrás azon részeinek az átírását, ahol a nyitrai püspök, kanonokok neve előfordul, vagy a forrás keletkezését.

A forrásközlés második része több elemből áll. Első helyen tartalmazza a forrásra vonatkozó információkat: fennmaradási formát (eredeti, másolat, átírás), eredeti forrás esetén annak méretét, amennyiben a forrás *chirographum*ot tartalmaz, akkor annak formáját és elhelyezését, valamint a forrás jelenlegi őrzőhelyét és jelzetét. Második helyen vannak felsorolva a régebbi és újabb forráskiadványok, melyekben az adott forrás szerepel. Harmadik helyen a forrást illető legfontosabb szakirodalom található (például a forrás eredetiségét vizsgáló tanulmányok). Ezen rész végén pedig, amennyiben azt a kiadvány tárgyának szempontjából a szerzők fontosnak tartották, a forrás szövegéből közlésre érdemes részek kerültek átírásra (a teljes szövegű átírások esetében ez a rész természetesen hiányzik).

A forrásközlés harmadik részét alkotja – abban az esetben, ha a forrás teljes szövege publikálásra került – maga a forrás eredeti szövege, mely után következik a negyedik rész, a kritikai megjegyzések.

A forrásközlés utolsó része az oklevél megpecsételésének módjával és magával a pecséttel foglalkozik, amennyiben a pecsét fennmaradt, a szerzők közlik a pecsét méretét és színét, a pecsétzsinór színét és a pecsét köriratának szövegét.

Az 1260-ig terjedő források leírása döntő többségben teljesen azonos a CDSL-ben publikált leírásokkal, csak néhány esetben különbözik (például 19. sz. – a regeszta rövidebb mint a CDSL-ben, 20. sz. – a forrás szövege nincs átírva mint a CDSL-ben, csak a regeszta van kiegészítve a kiadvány témájához kapcsolódó szövegrészekkel, 52. sz. – a forrásnak teljes szövege publikálva van, a CDSL-be csak regeszta került, 64. sz. – a regesztában szereplő helynév villa Bohunice, a CDSL-ben villa Pominovce, 75. sz. – a kalocsai érsek neve Ugrino, CDSL-ben Ugolino formában szerepel, 100. sz. – a regeszta szövege más és a leírás nem tartalmazza a forrás teljes szövegét, csak a forráskiadvány szempontjából fontos részek vannak átírva, 110. sz. – a keletkezés pontosabban van meghatározva mint a CDSL-ben, 136. sz. – a regeszta szövege eltér a CDSL II.-ben publikált regesztától). Az új kiadvány csak néhány olyan 1260 előtt kiadott forrást tartalmaz, mely nem található meg a CDSL-ben, de ezek a CDSL kiadása óta már megjelentek más kiadványokban, közülük a 8–9. századból származók a *Richard Marsina: Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov I–III.* című forráskiadványban. A 305 bemutatott forrás közül 169 darab az 1261–1300 közötti időszakból származik. Ezen oklevelek többsége is már korábban közlésre került valamely hazai vagy külföldi okmánytárban, azonban egységesen, egy modern jellegű, kritikai megjegyzésekkel ellátott kiadványban eddig még nem jelentek meg. Az új forráskiadványban 8 olyan forrás szerepel (177., 180., 181., 192., 210., 241., 267., 302. sz.)², amely szövege eddig még nem volt publikálva.

² Miloš Marek: Marsina, R.: Codex Diplomaticus Episcopatus Nitriensis. Tomus I. *Slovenská archivistika*, 52. (2022) 1:148–152.

A forrásközlések után a kiadványban *Regesta in lingua slovacica* című fejezet következik, mely tartalmazza a regeszták szlovák nyelvű fordítását. Több helyen a regeszta szövege alatt megjegyzések találhatók, melyek a forrás eredetiségére vonatkoznak, illetve olyan információkat tartalmaznak, melyek a regeszta tartalmát segítik megérteni. Amennyiben a forrást már lefordították szlovák nyelvre, vagy külön tanulmány keletkezett róla, ezekre is találunk itt hivatkozást.

A forráskiadvány végén Richard Marsina latin és szlovák nyelvű tanulmánya található, amelyben a szerző a nyitrai püspökség megalakulásával és 1100 körüli megújításával foglalkozott. A tanulmány után következik a nyitrai püspökök, a Zobori Szent Ipoly Kolostor apátjainak és a káptalan kanonokjainak a névjegyzéke. A kiadvány név- és helynévmutatókkal van ellátva, és azt térkép- és képmelléklet zárja.

A kiadványhoz néhány személyes észrevételt-megjegyzést szeretnék fűzni:

1. Két esetben kimaradt a hivatkozás a *CDSI* II-II.-re (86. sz. = *CDSI* II, pag. 13. num. 15, 96. sz. = *CDSI* II – pag. 109, num. 164).

2. A 70 sz. alatt publikált forrás a kiadványban mint *deperditum* szerepel, a szöveget tartalmazó eredeti oklevelet azonban a MNL OL őrzi (DL 105771). Ezen oklevél segítségével a szerzők a szövegátírásban szereplő hiányos részeket részben pótolni is tudták volna.

3. A *CDSI* I-II. kiadványok ismerete a jelen forráskiadvány használatát nagymértékben megkönnyíti, ugyanis jelen kötetben a rövidítések jegyzéke (bizonyára a szerzők és szerkesztők figyelmetlensége végett) hiányos maradt. Aki nem ismeri a *CDSI*-ben használt rövidítéseket, illetve aki számára nem állnak ezek a kötetek rendelkezésre, némely rövidítések jelentését (például a forrás sorszáma után elég gyakran előforduló * jel) csak sejtheti.

4. A szerzők a regesztákban a helyneveket a mai szlovák helynevekkel helyettesítették, és a városok és a falvak (*possessio*) esetében csak nagyon ritkán tüntették fel zárójelben a forrásban előforduló változatot. A „terra” jellegű helyneveknél zárójelben már szerepel a forrásban előforduló változat is. Véleményem szerint egy forráskiadványban a helynevek feltüntetése, a forrásban szereplő változatban, nagyon fontos, főleg ha a kiadványban nem szerepel a forrás teljes szövege, csak a kivonata. Bizonyára minden történész és levéltáros számára közismert, milyen problematikus lehet egy kis település beazonosítása. Egy bizonyos régió, vagy helység történelmével foglalkozó szakember topográfiai ismeretei a forrásban előforduló hely pontosabb, illetve más jellegű beazonosításához is vezethetnének.

A *Codex Diplomaticus Episcopatus Nitriensis* forráskiadvány a középkorban Nyitrán működő egyházi intézmények fontos forrásbázisának tekinthető, amely a források szisztematikus és modern feldolgozásával, kritikai apparátussal adja közre a vizsgált intézmények történetével összefüggő forrásokat. A magas tudományos szintű mű jelentősége azonban nem korlátozható csak Nyitrára és annak egyházi intézményeire, bizonyára sok értékes adatot tartalmaz a régió, illetve a kereszténység, és a katolikus egyház középkori történelmére nézve is. A latin nyelven írt

szövegek lehetővé teszik a forráskiadvány megértését a nem szlovák szakemberek számára, ugyanakkor a szlovák nyelvű fordításoknak köszönhetően a mű vonzóvá válhat a szlovák nyelvet ismerő laikusok számára is. A kötet értékét emeli a vonzó külső: a kemény, aranyozott színű vászon könyvborítót, aranyozott gótikus majuskula D (diplomatar-okleveltar) betű díszíti. A Tomus I. megjelölés arra utal, hogy a mű folytatását tervezik, és reméljük, a terv megvalósul.

Richard Marsina sok munkát szentelt a *CDSI* kötetek folytatásának, eredetileg 1300-ig szerette volna a mai Szlovákia területére vonatkozó okleveleket közölni. Munkája azonban befejezetlen maradt, kéziratának egy része a *Codex Diplomaticus Episcopatus Nitriensis* forráskiadványban szerepel, de az itt közölt források munkájának csak kis részét alkotják. Csak remélhetjük, hogy a középkorászok következő nemzedéke folytatja Richard Marsina forrásfeltáró és forrásközlő munkáját.

Keresztes Veronika

KÖBÖL ÉS LÉLEKBŐL

Premontreiek 100 éve Gödöllőn. Rend- és iskolatörténeti tanulmányok.

Szerk. Czeglédi Noémi és Kara Anna. Gödöllő, 2024

A premontrei rendet (latinul: *Ordo Praemonstratensis*; *O. Praem.*) alapító Norbert 1080 körül született az északnémet–holland határ közelében, Genep várurának fiaként. Szülei papi pályára szánták, a xanteni társaskáptalan tagja lett. A kölni érsek szolgálatából emelte V. Henrik császár (1081/1086–1125) Norbertet az udvari kancelláriába. Megtérése 1115-ben történt. Lemondott egyházi és világi pozícióiról, valamint a javadalmairól. Vagyonát szétosztotta a szegények közt, és az ősegyház apostolait követve vándorprédikátor lett. Laon püspöke, Bertalan 1120–1121-ben Premontreiben telepítette le Norbertet és követőit. 1121 karácsonyán negyven szerzetes tett fogadalmat. A premontrei rend később a római katolikus egyház legnagyobb kanonokrendjévé vált. Norbertet 1126-ban a speyeri birodalmi gyűlés kinevezte Magdeburg érsekévé. 1129-ben a premontrei rend Magdeburgban is megtelepedett, kolostoruk lett a rend keletre irányuló törekvéseinek kiindulópontja. Norbert 1134. június 6-án hunyt el Magdeburgban. XIII. Gergely pápa avatta szentté 1582-ben. Norbert ereklyéit a protestánsok 1626-ban a prágai strahovi apátságba szállították, azóta ott őrzik szent relikviáit.

A Magyar Királyság területén még Norbert életében megtelepedett a rend. Első monostorukat 1130 körül Váradhegyfokon, a mai Nagyvárad területén alapították. Az Árpád-korban már közel negyven monostorban éltek a „fehér kanonokok”. Jelentős szerepet vállaltak a 12. század végén kialakuló hiteleshelyek – Csorna,

Hatvan, Jászó, Lelesz, Majk, Ság, Somlóvásárhely, Turóc, Túrje, Váradhegyfok – működésében. A török háborúk végére a rend lényegében megszűnt Magyarországon. A 18. század elején az osztrák és morva telepítéseknek köszönhetően rövid időre újra megindult az élet a magyar premontrei kolostorokban, de II. József király rendelete 1785–1787-ben ismét feloszlatta a közösségeket, amelyeket I. Ferenc király állított vissza 1802-ben. Az akkor működő hat kolostort két központ alatt egyesítette: Jászóhoz csatolta Leleszt és Nagyváradot, Csornához pedig Túrjét és Jánoshidát. Kötelezte a két prépostságot, hogy a lelkipásztorkodás mellett birtokaik jövedelméből középiskolákat működtessenek, ahol a rendtagok tanítsanak. A jászóiak Kassán, Rozsnyón és Nagyváradon kezdték meg az oktatást, a csornaiak pedig Szombathelyen és Keszthelyen.

A trianoni békeszerződés következtében a jászói prépostság területei Csehszlovákiához és Romániához kerültek. A Magyarországra áttelepült rendtagok 1923-ban Gödöllőn új gimnáziumot és nevelőintézetet alapítottak, sőt 1929-től kezdve saját noviciátust és hittudományi főiskolát is vezettek. 1937-ben a Szentszék önálló perjelséggé (*prioratus sui juris*) emelte Gödöllőt. 1950-ben a szerzetesrendek működési engedélyét megvonta az állam, a gödöllői perjelség tagjainak száma ekkor ötvenöt fő volt. A premontrei szerzetesek egy része külföldre menekült, az itthon maradt rendtagok négy évtizedig a „föld alá” kényszerültek, illegálisan léteztek. Fényi Ottó fogta össze a kis közösséget, amely a kommunizmus idején új tagokkal is gyarapodott, köztük az 1972-ben Krakkóban titokban pappá szentelt Ullmann Péterrel. (Vö. *Inkább létezni, mint látszani. Ullmann Péter Ágoston premontrei szerzetes emlékezései*. Szerkesztette: Ö. Kovács József és Szabó Csaba. Szent István Társulat, Budapest, 2017.)

A rendszerváltozást követően Ullmann Péter a visszaállított Gödöllői Premontrei Perjelség alperjele és a magyarországi premontrei nővérek magisztere, 1997-től gödöllői kormányzó perjel, 2003-tól perjel lett. Gödöllőn rendház és templom épült. 1992 szeptemberétől újra elindulhatott a Gödöllői Premontrei Szent Norbert Gimnázium is.

*

A Gödöllői Premontrei Apátság a premontrei rend gödöllői megtelepedésének és iskolaalapításának 100., valamint a gimnázium újraindításának 30. évfordulója alkalmából 2023-ban jubileumi időszakot hirdetett. A számos esemény közül kiemelkedett az a kétnapos szakmai konferencia a Gödöllői Királyi Kastélyban (2023. november 28–29.), amelyet a rend és a gödöllői iskola történetéről rendeztek. A sikeres konferencia szerkesztett előadásai közül 17 írás egy év múlva, 2024 novemberére egy reprezentatív kötetben meg is jelent.

Az unikális fényképekkel gazdagon illusztrált könyv felépítése követi a tudományos tanácskozás menetét:

Az első fejezet — „*Hazádnak rendületlenül...*” — a szervezet- és intézménytörténettel foglalkozik.

Kara Anna, aki egyébként a kötet egyik szerkesztője, két tanulmánnyal is jelen van a jubileumi kiadványban. A *jászóvári/gödöllői premontreiek története 1918–1928 között* című írásában röviden összefoglalja a Jászóvári Premontrei Kanonokrend előtörténetét a 18. századtól, majd részletesen ismerteti az 1918. október 30. után kialakult helyzetet, amikor is Jászóvár az újonnan alakult állam, Csehszlovákia része lett. A trianoni békeszerződés a rend számára még bonyolultabb helyzetet idézett elő, ugyanis a javai három ország (Csehszlovákia, Románia és Magyarország) területére kerültek. Állandó nyomás nehezedett a szerzetesekre, hogy a Csehszlovákiában nem honos (nem ott született) rendtagokat utasítsák ki az országból. Az erőfeszítések eredménnyel jártak, az 1919 utáni tíz évben Csehszlovákiát 51, Romániát 14 premontrei szerzetes hagyta el. Trianon után az új államok igyekeztek erőszakkal államosítani a rend oktatási intézményeit. Legutóbb 1923. január 17-én a román hatóságok végleg bezárták a nagyváradai premontrei főgimnáziumot. Kara Anna cikkében külön kiemeli Takács F. Menyhért O. Praem. prépost-prelátus heroikus küzdelmét, hogy a Jászóvári Premontrei Kanonokrend egyáltalán fennmaradjon. Az erőfeszítések nem jár(hat)tak sikerrel, ezért már 1923-ban megkezdődött Gödöllőn a gimnáziumot, konviktust és rendházat magában foglaló jászóvári premontrei épületkomplexum építése.

Kara Anna másik közleménye – *A gödöllői premontrei intézményrendszer alapítása és építése (1923–1928)* – négy téma köré csoportosítva tárgyalja a jászóvári premontreiek gödöllői intézményrendszerének kialakulását: 1.) bemutatja a premontrei szellemiségű oktatás-nevelés elméletét és gyakorlatát; 2.) összefoglalja a letelepedés kronológiáját 1921 és 1928 között; 3.) áttekinti a nehéz gazdasági helyzetet, amelyben a rendnek végül is Gödöllőn kellett megtelepednie; 4.) végül néhány pillanatfelvétel, „mozaik” segítségével bemutatja az építkezést.

Az alapos, bőségesen adatolt tanulmány részletesen bemutatja azt a fél évtizedet, amíg a magyar kormány „gyengéd” nyomására a rendfőnök elfogadta Gödöllőn a Fácánosnak nevezett koronauradalmi terület 88 kh-ját örök tulajdonul, építési telekként (infrastruktúra nélkül). Nem véletlen, hogy a gigászi beruházáshoz a rend mai értéken számolva 9 221 760 000 forint hitelt igényelt.

Ablonczy Balázs írásából a már működő oktatási intézmény mindössze tíz évet megélt francia képzését ismerhetjük meg (*Fácánosi évek: francia tagozat a premontrei gimnáziumban [1938–1948]*). Az 1930-as évek elején francia nyelvű képzést kínáló fiú-középiskola nem létezett Magyarországon, bár jól működő példák korábban is voltak (például Angol Internátus, Birodalmi Német Iskola). Közel öt évig tartó előkészítés után indulhatott meg a francia tagozatos képzés Gödöllőn. A francia gimnázium alapítása tükrözte a Klebelsberg Kuno, majd Teleki Pál és Hóman Bálint nevéhez köthető (köz)oktatási elképzeléseket, miszerint az elitképzést már a középiskolában el kívánták kezdeni. Ez egybeesett a francia kulturális diplomácia törekvéseivel is a térségben, hogy anyagi áldozatokat nélkül teremtsenek befolyást. A 1938-ban még csak tucatnyi hallgatóval induló képzés jelentősen növekedett, 1944-ben már összesen 107 nyilvános és 1 magántanuló járt a francia

tagozatra. 1945 után az iskolának számos nehézséggel kellett megküzdenie, 1948 után a kommunista diktatúra megpecsételte a gödöllői francia képzés sorsát.

Ö. Kovács József tanulmányában – *Az 1945. évi földelkobzás a jászóvári és gödöllői premontrei intézményekben* – 1945 társadalomtörténeti jellegét, traumatikus, sorsfordító, hosszú távú, struktúraváltoztató hatását vizsgálja a gödöllői premontreiek példáján. Kiinduló feltevése, hogy az 1945. évi földügy nem, vagy nem pusztán agrártörténeti kérdés, hanem tudatos hatalomtechnikai eljárás volt. A magyar kommunisták a gazdasági diktatúrát a legszélesebb keretek között a célból alkalmazták, hogy az „új Magyarország” lakóinak anyagi léte elsősorban az általuk kialakított hatalmi struktúra szolgálatától, sőt az ahhoz való alkalmazkodás minőségétől függjön. Így a földelkobzás és földosztás az MKP-diktatúra alapjait teremtette meg. 1945 a „fordulat éve”. A földek birtoklása a premontrei intézmények esetében ugyanakkor társadalmi létalapot képzett. Azok elkobzása, a fizikai, működési tér minimalizálása, a rend történeti identitásának a megtörését szolgálta. A szerző bőséges forrásfeltárás segítségével bizonyítja a gödöllői premontrei rend tárgyalási kísérleteit és azok kudarcát, ami végül oda vezetett, hogy 1950. február 28-án a gödöllői premontrei gimnázium és internátus területét, mintegy 30 kh területet az alakuló agrártudományi egyetemnek adtak át.

A kiadvány második fejezete – *„Itt élned, halnod kell”* – építészettörténeti tanulmányokat tartalmaz.

Szőke Balázs írása – *A gödöllői premontrei épületkomplexum (gimnázium, konviktus, rendház, templom) számítógépes modellezése és a tervezett épületek rajzi elméleti rekonstrukciója* – modern IT lehetőségeket hasznosít. Annak ellenére, hogy a Jászóvári Premontrei Kanonokrend a Trianon utáni Magyarországon az 1920-as években jelentős tőkét investált a tervezett gödöllői premontrei épület-együttes megvalósításába, az lényegében a második világháborúig torzóban maradt. A gödöllői épületegyüttest Kertész K. Róbert (1876–1951) és Sváb Gyula (1879–1938), a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium építészei tervezték. Szőke Balázs a *Premontreiek 100 éve Gödöllőn* című időszaki kiállítás (2024. március 1. és június 23. között volt látható a Gödöllői Premontrei Apátság és a Gödöllői Városi Múzeum rendezésében a Gödöllői Királyi Kastélyban; kurátorok: Czeglédi Noémi és Kara Anna) számára készítette el számítógépes építészeti modellek segítségével a teljes, tervezett épületegyüttes látképét. A Gödöllői Premontrei Apátság Levéltárában fennmaradt töredékes tervrajzi anyag kínált lehetőséget erre. Rendkívül érdekes, innovatív megoldás, amely megvalósításra került. Gondoljunk csak a különböző levéltárakban fennmaradt terv- és térképtári iratok ilyenén hasznosítására, hogy ez mennyiben segítheti a jövőben vizuális látásunkat olyan épületek esetében is, amelyek ma már nem is léteznek. Ugyanilyen hasznos lehet az alkalmazás majd soha meg nem valósuló vagy valósított építmények „virtuális felépítése” esetén.

Szőke Balázs cikke az olvasóban megérlelhet egy gondolatot. Milyen jelentős teljesítmény a két világháború között a különféle szerzetesrendek részéről, hogy

olyan épületeket hoztak létre, amelyek aztán a kommunista diktatúra évtizedeiben az ország legjelentősebb egyetemeinek adtak helyet: például Gödöllőn az agrártudományi egyetemnek, Budapesten a Pesti Barnabás utcában a piaristák rendháza pedig az ELTE Bölcsészettudományi Karának.

Gecséné Tar Imola Csilla és Sárospataki Máté a környezetet mutatják be *Az egykori gödöllői premontrei épületegyüttes parkjának története* című cikkükben. A park előzményei a 18. század közepéig nyúlnak vissza, amikor Gödöllő a Grassalkovich család birtokába került. A mai egyetemi campus helyén alakították ki az uradalom vadaskertjét és fácánosát. Ez a természetes erdőtakaró azonban még nem egy gondozott park képét mutatta, vadászati célokat szolgált. A tudatos parkosítás csak 1926-tól indult meg: fenyőcsemetéket, piramisakácokat, jegenyenyárfákat és egyéb díszfát, élősvényként díszcserjét telepítettek. A környező utakat szórt burkolattal látták el. Az épületszárnyak között díszudvart alakítottak ki terméskő támfalú teraszokkal, díszkúttal. A telek északi oldalán veteményeskertet, a birtok déli sarkába gyümölcsöst telepítettek. A Fácánosban erdei iskolákat létesítettek. Az épületek keleti oldalán tenispályákat alakítottak ki, amelyeket télen korcsolyapályaként használtak. De az aktív sportolást segítette például a síugrósánc vagy az atlétikai pálya is. Az előírásoknak megfelelő méretű futballpálya és lelátó, sőt lőtér is épült a harmincas évek közepén. Meg kell említeni az 1928 és 1950 között működő rendi sírkertet is. Az első világháborúban hősi halált halt kassai, nagyváradi, rozsnyói premontrei öregdiákok és tanárok előtt a Látódombon felállított, Kertész K. Róbert és Sváb Gyula tervezte emlékmű tisztegett: 93 nevet véstek a márványtáblákra. Az emlékművet az 1950-es években lebontották. Az épületegyüttes legszebb része, a rendház előkertjeként kialakított díszter volt. Itt állították fel 1931-ben Róna József (1861–1939) alkotását, Kálmán herceg lovas bronzszobrát.

A második világháborús károkat 1946–1947-ben állították helyre. 1948-ban államosították a rendi nevelési intézményt. 1950 szeptemberében a pártállami szervek megvonták a rend működési engedélyét. A rendházban egy ideig pártsemináriumokat tartottak, majd itt helyezték el az Agrártudományi Egyetemet. A tanszékek a volt gimnáziumi és internátusi részekbe, a kollégium a rendházba költözött be. Nagyelőadót, újabb kollégiumi szárnyat is építettek, parkolót hoztak létre.

Fábián Balázs színes fényképfelvételekkel is illusztrált írása szervesen kapcsolódik az előző alapos tanulmányhoz (*A premontrei temetők története. A Fácános-erdő halottjai*). Gecséné Tar Imola Csilla és Sárospataki Máté már röviden utaltak a Fácános-erdőben kialakított premontrei temetőre. Fábián Balázs részletesen bemutatja az 1928–1950 között, illetve 2002-ben (Fényi J. Ottó O. Praem. temetésén) használt sírkert történetét, ahol 17 rendtagot, egy diákot és 16 magyar katonát temettek el. A közlemény megemlékezik a városi köztemető katolikus parcellájában 1961–2016 között eltemetett 15 szerzetesről is, akiknek a földi maradványait 2022-ben exhumálták és a Fácánosi Premontrei Sírkertben helyezték végső nyug-

helyre. 2023 tavaszán ugyancsak ide került a létezett szocializmus idején a Pannonhalmi Szociális Otthonban elhunyt és Pannonhalmán, a köztemető szerzetesi parcellájában eltemetett hét premontrei is.

A harmadik fejezet – „*Szabadon szolgál a szellem*” –, a kötet legnagyobb blokkja a rendhez kötődő kiemelkedő személyiségekről, egyéni életutakról, tanárokról, diákokról, művészekről szól.

Baros-Gyimóthy Eszter Márta és Poros Lilla *A gödöllői premontrei gimnázium és növendékei a II. világháború idején* című tanulmányában a Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltárában őrzött, a Jászóvári Premontrei Kanonokrend Gödöllői (Reál)gimnáziumának és Szent Norbert Nevelőintézetének (1930–1948/1949), illetve az iskola jogutódjának, a Gödöllői Állami Ady Endre Gimnázium (1948–1950), majd a Ráckevei Ady Endre Gimnázium iratain (1950–1971), elsősorban a fennmaradt gimnáziumi anyakönyveken és iktatott iratokon keresztül mutatják be az intézmények és a diákság két világháború közötti történetét. A „száraz” tényeket tükröző iskolai iratokból egyéni sorsokat és az egész közösséget is érintő problémákat bontanak ki érdekes, tényszerű írásukban a szerzők.

Vajon gondolt-e Robert Baden-Powell (1857–1941), a cserkészmozgalom megalapítója 1908-ban arra, hogy milyen jelentőssé válik majd az egész világon az első, 24 fiú részvételével megszervezett cserkész tábor. Czeglédi Noémi *A premontrei iskola és a IV. Cserkész-világtalálkozó* (1933) témáját dolgozza fel közleményében. Az első világháború után az egyházi oktatásban és képzésben is egyre inkább teret nyert a cserkészlet célkitűzése: az önállóságra, talpraesettségre, testi és lelki egészségre nevelés, valamint a táborok kisközösségi együttléte. A Nagy Háború után a mozgalom a legkedveltebb engedélyezett, sőt, támogatott tanórán kívüli elfoglaltság lett. A Magyar Cserkészszövetség sorra hagyta jóvá a csapatok alakulását, köztük a gödöllői premontrei reálgimnázium 1924/25. tanévben alapított 44. számú II. Rákóczi Ferenc csapatát. A gödöllői cserkészeket a megszűnt kassai Rákóczi-csapat utódjaként Buczkó J. Emil O. Praem. (1893–1969), volt kassai csapatparancsnok szervezte meg. Szép sikereket értek el, folyamatosan gyarapodtak. Az 1929. évi angliai 3. Jamboree-ra (Arrowe park, Upton) 852 magyar cserkész utazott ki, köztük a gödöllői premontrei cserkészek képviselői is, 24 fő. A Jamboree-kat négyévente rendezték meg. Az 1931. július 23–29. között Baden bei Wienben (Ausztria) megtartott VI. Nemzetközi Konferencián Magyarországnak ítelték oda az 1933. évi 4. Cserkész Világtalálkozó rendezésének jogát, és Gödöllőt választották helyszínül. A táborparancsnok Teleki Pál tiszteletbeli főcserkész lett. A rendezvény témájaként a „táborozás tudományát” határozták meg, ami a tábor felépítését, funkcióit és díszítését, a tábori élet szépségeit és nehézségeit foglalta magába. A két évig tartó előkészületek után a IV. Jamboree alkalmával 1933. augusztus 2–15. között 54 nemzet cserkészei (26 231 fő) táboroztak Gödöllőn. A rendezvény idején naponta körülbelül 30 000 látogató járt a táborban és a településen. Bárki bepillantott a táborozók hétköznapijaiba és részt vehetett az ünnepségeken.

Két „tipikusnak mondható” közép-kelet-európai, 20. századi életpályát mutat be Seres Attila az *Egy »premontrei« testvérpár: Hoyos Béla és Hoyos Imre rövid életrajza* című írásában. Gróf Hoyos Béla (1928–2015) és gróf Hoyos Imre (1930–2015) is az 1940/41. tanév első félévében kezdték meg tanulmányaikat a Jászóvári Premontrei Kanonokrend gödöllői gimnáziumának francia tagozatán. Béla 1942 nyarán átjelentkezett Marosvásárhelyre a Magyar Királyi Csaba Királyfi Gyorsfegyvernemi Hadapródiskolába. A Vörös Hadsereg 1944. őszi erdélyi betörése után Németországba, majd Dániába evakuálták az iskola növendékeit. Hoyos Béla nem tért vissza a háború után hazájába, Dániában telepedett le.

Hoyos Imre 1945-ben a szüleivel Budapestre költözött. „Osztályidegennek” minősítették őket. Imrének a premontrei gimnáziumban folytatott tanulmányait is meg kellett szakítania. 1958-ban a Szovjetunió és a népi demokrácia elleni agitáció vádjával Tökölre internálták, ahol fél évet raboskodott. A testvérpár eltérő lefolyású élete a 20. század második felének szimbóluma. A szerző Hoyos Imre hátrányos társadalmi megkülönböztetésének és pályája igazságtalan elrekesztésének állít méltó emléket közleményével.

Egy könyvtár állománya kiválóan tükrözi a könyvek gyűjtőjének felkészültségét, műveltségét és érdeklődését. Tüskés Anna írása – *a Jászóvári Premontrei Kanonokrend Gödöllői Szent Norbert Gimnázium könyvtárainak állománytörténete* – is ezt igazolja. A szerzetesi közösségek könyvei egyaránt fontosak a hitelethez, a tanuláshoz, a tanításhoz, az elmélkedéshez és a szórakozáshoz. A jászóvári premontrei könyvtár állománya – hasonlóan más tekintélyes közösség bibliotékájához – bizonyára jelentősnek számított, bár középkori anyagáról nem rendelkezünk ismeretekkel, mert szinte teljesen elpusztult. Tüskés Anna tanulmányában bemutatja a jászóvári 18–20. századi könyvtár főbb korszakait, és a gödöllői gimnázium könyvtárainak (az iskola 24 évi működése során legalább 12 könyvtár működött) sorsát.

A Tübingeni Egyetem nyugalmazott professzora, Eschbach-Szabo Viktoria rokona, Zimándi István Piusz O. Praem. (1909–1973) *gödöllői premontrei szerzetes és irodalomtörténész életének családi vonatkozásai* című munkájában rokona, az egykori premontrei szerzetest, irodalomtörténészt és pedagógust mutatja be, akinek az élete az irodalomtörténészek körén kívül még ma is kevésbé ismert. Néhány évvel a rendszerváltozás után az ’56-os Intézet adta ki fontos kordokumentumnak számító 1956-os krónikáját (vö. Zimándi Pius: *A forradalom éve. Krónika 1956-ból*. Szerk.: Litván György. ’56-os Intézet, Budapest, 1992). Utóbb pedig a második világháborús naplójegyzetei is napvilágot láttak (Zimándi Pius. *Egy év története naplójegyzetekben. 1944. március 19.–1945. március 17.* Magvető, Budapest, 2015.). Küzdelmes, nélkülözéstől sem mentes életét a premontrei rendbe történő belépése megváltoztatta egy időre, de a magyarországi kommunizmus kiépülését követően biztonságos helyzete megszűnt. Az 1950-es években, mint a premontrei rend illegális vikáriusa, nagy politikai kockázatot vállalt. Hívták külföldre, de nem ment. Többször emlegetett mondása a magyar kommunizmus alatti papi hűség jelmondata lehet: „Ha nekem a rend jó volt a jó korszakban, akkor nem hagyhatom cserbe

a nehéz időkben”. A gazdag tényanyagból és családi emlékből építkező tanulmány fontos adalék lehet egy későbbi részletes életrajzhoz. Érdemes itt is idézni a közlemény befejező sorait. „A kritikusai közül Osztovits Ágnes fogalmazta meg legjobban a műveiben rejlő varázslatot: Zimándi I. Pius O. Praem. közkrónikát írt a középkori szerzetesek alázatosságával.”

Zimándi Piussal foglalkozik a kötet következő, Hajnal Gézától származó írása is (*Mit csináljak, ha már gimnazista koromban beleszerettem a magyar irodalomba?*) Zimándi István Pius O. Praem. irodalomtörténeti munkásságát mutatja be a szerző. Különösképp a premontrei szerzetes életének fő művére, Péterfy Jenő (1850–1899) irodalomtörténész, kritikus, esszéíróról szóló monográfiájára, és Zimándi sikertelen kandidátusi védésének kéziratára, valamint az életúthoz kapcsolódó levéltári anyagok feltárására fókuszálva. Megismerhetjük a Zimándi Pius és Barta János (1901–1988) professzor közti levelezés anyagát is, amit az MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában őriznek. A kandidátusi fokozatszerzésről megmaradt iratok és jegyzőkönyvek ugyancsak elérhetők az MTA KIK kézirattárában. Ezek még további feldolgozásra várnak.

A gödöllői premontreiek történetét feldolgozó kötet negyedik fejezete – „Premontreiek és gödöllőiek egy csapatban” – négy életutat, életképet mutat be.

Érdekes írást közöl Juhász Bálint Kontuly Béla festőművészről, akit a magyarországi szocializmus évtizedeiben méltatlanul a Horthy-rendszer „kurzusművészeként” skatulyáztak be (*A valóság csapdája. Kontuly Béla gödöllői falfreskói [1929]*). A cikkből megtudhatjuk, hogy Kontuly pályájának alakulásában a premontrei rend milyen fontos szerepet játszott. A kassai premontrei főgimnáziumban Lengyel-Reinfuss Ede (1873–1942) rajztanár irányításával sajátította el rajztudását. Persze a tehetség mellett a családi áldozatvállalás és jóakarató támogatók pártfogása is kellett, például Klebelsberg Kunóé (1875–1932). Vélhetőleg neki is köszönhetően tölthetett Kontuly két évet olaszországi ösztöndíjasként Rómában. Ugyanakkor érdekes a tanulmányban a festőművész Gerevich Tiborhoz (1882–1954), a Római Magyar Akadémia igazgatójához fűződő ambivalens kapcsolata. Kontuly 1929 márciusában döntött arról, hogy elkészíti a gödöllői premontrei rendház dísztermének falán és mennyezetén, illetve a folyosó boltívein a korábban megrendelt falképeket. Kontuly gödöllői falfreskói, amelyekhez az elkészült tervek vagy elpusztultak, vagy még mindig valahol lappanganak, a római magyar muralizmus első példáinak is tekinthetők.

Klebelsberg Kuno kultuszminiszter számos két világháború közötti alkotása között szinte természetes, hogy a gödöllői premontrei nagyberuházást is meg kell említeni. A modern, a kor minden igényét kielégítő iskola és a premontrei szellemiség támogatása jól illeszkedett Klebelsberg és a két világháború közötti magyar elit kulturális, oktatási koncepciójába. Öriné Nagy Cecília a kötetünkben közölt írása (*Nagy Sándor és a premontrei szerzetesek kapcsolata*) kifejti, hogy a gödöllői építkezésekhez a szerzetesek az állami kulturális támogatásnak és elvárásnak megfelelően olyan művészeket kértek fel, akik a megrendelő szellemiségét („a művészi

kvalitást, a régi magyar művészet hagyományait, a középkori formanyelvet, a nemzeti folytonosságot”) is magukénak érezték. Nagy Sándor (1869–1950) festőművész, a gödöllői művésztelep (1901–1920) alapító tagja ilyen mester volt. 1907 óta Gödöllőn élt és később kiváló kapcsolatot ápolt az odatelepült premontrei szerzetesekkel. Gödöllő esetében a művész és a megrendelő egymásra találásának köszönhetőek azok a művek, amelyeket Nagy Sándor és a premontrei szerzetesek valóban együttesen hoztak létre. Sajnálatosan csak a rend által akkoriban kiadott képeslapsorozatról ismerjük a díszterem elrendezését, a falakon elhelyezett képeket. Nagy Sándor a *Leleszi* és a *Váradszentmártoni rendházat*, valamint az *Alapítást*, a *Jászóvári monostort* festette meg. Külön ki kell emelni a díszterem bejárata felett elhelyezett pannót: Nagy Sándor *Hadak útja* című óriás táblaképét, amely a hun–magyar mondakör és a keresztény ikonográfia ötvözetét eredményezte. Az alkotást sokáig csak újságcikkekből és egy fekete-fehér képeslapról ismerhettük. 2017-ben, a Budapesti Történeti Múzeum Fővárosi Képtár Kiscelli Múzeumának raktárából került elő. Simon Magdolna művészettörténésznek köszönhető, hogy újból ismertté válhatott. Őriné Nagy Cecília cikke ismerteti Nagy Sándor iparművészeti alkotásait is és részletesen kitér a művész, valamint a gödöllői művésztelep és a premontrei szerzetesek kapcsolatára.

Érdekes tanulmányt közölt Oravec Éva *A premontreiek Gödöllő társaséletében a két világháború között* címmel. A civil társadalom erejét mutatják a két világháború között gyarapodó egyesületek. Ezek kutatása igencsak fontos a társadalomtörténeti feldolgozások szempontjából. A Trianon után Gödöllőre érkező premontrei szerzetesek gyorsan kapcsolatot találtak a helyi közösségekkel, illetve a helyi egyesületek kínáltak együttműködést a szerzeteseknek, akik gyakran vállaltak vezető tisztségeket e szervezetekben, és munkájukat igyekeztek segíteni. A „gödöllői rendház a járás kulturális központjává vált” – írta a korabeli *Gödöllői Hírlap*. Oravec Éva kutatásai során a szerzetesek közművelődési és karitatív tevékenységének a feldolgozására törekedett, és ehhez a már ismert szakirodalom tanulmányozása mellett a Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára Alispáni iratok gyűjteményében fellelhető gödöllői egyesületek alapszabályainak anyagát és Endre László (1895–1946) alispán iratai között a meghívók gyűjteményét használta. A szerzetesek és Gödöllő lakóival azért is alakulhatott ki közvetlenebb kapcsolat, mert a helyi családok gyermekei közül többen a premontreiek iskolájába jártak. Ezen túl a premontreiek jelentős kulturális, tudományos kínálattal jelentek meg a közösségi életben. „Hitték és élték, hogy az összetartozás, a közösség ereje olyan megtartó erő, amire lehet számítani és építeni.”

A gödöllői premontreiek 100 éves történetét feldolgozó ünnepi tanulmánykötetet Kőfalviné Ónodi Márta (*Kovács Lajos O. Praem. (1878–1949) premontrei szerzetes életútja* című írása zárja. A premontrei rend története gazdag a kimagasló életutakban. A gödöllői szerzetesek közül is számos jelentős tanár és tudományos kutató került ki. Kőfalviné Ónodi Márta egy eddig talán kevésbé ismert életutat tár az olvasó elé, a jelentős, sokrétű tevékenységet kifejtő Kovács I. Lajos O. Praem.

premontrei kanonok életét, munkásságát és a rendben betöltött szerepét. Ő a rend egyik figyelemre méltó alakja. Hozzá hasonlóan a jövőben még bőven van lehetőség a kutatás számára hasonlóan gazdag életpályák feldolgozására. Nehéz gyermekkor, szüleinek korai elvesztése után kitartóan küzdött, hogy elérje fiatalon felismert célját: tanár, tudós szerzetes, alkotó lehessen. Rendjén túl, szülővárosa (Kiskunfélegyháza) mellett Kassa, Nagyvárad és Gödöllő is méltán lehet büszke oktató-nevelő, szervezői, írói munkásságára.

A kötet 100 évet foglal össze a premontrei rend Gödöllőhöz kapcsolódó történelmében. Nehéz 100 év: egy vesztes világháborút követő megalázó békeszerződésből következő terület- és népességvesztés után küzdelem a túlélésért, majd néhány békés év, némi gyarapodás az újabb világháború előtt. A borzalmas második világháború után a folyamatosan szűkülő demokratikus keretek közötti élet-halál harcot az egyházüzldöző kommunista diktatúra négy évtizede követte. Végül a rendszerváltozás, és az új remények éledése, napjainkban pedig a korábbi eredményeket is meghaladó építkezéseket láthatjuk. A premontreiek kilenc évszázados történelmét máskor is terhelték nehéz időszakok, igaz kedvező periódusok, békés növekedés és gyarapodás is jellemezte az elmúlt évszázadokat. Reméljük, hogy a gödöllői premontreiek előtt is szebb jövő áll, mint a centenáriumi kötetben bemutatott 100 év. Mondjuk ezt úgy, hogy tisztában vagyunk azzal, amit a most recenzeált kiadvány hihetően bizonyít is, hogy minden nehézség dacára, a felszámolás és az illegalitás évtizedei ellenére is kőből és lélekből is épült a gödöllői apátság.

A kötethez a köszöntőt Balogh P. Piusz O. Praem. gödöllői apát írta. A fűzött, keménytáblás impozáns kötet a Pannónia Nyomda Kft. munkáját dicséri. Külön kiemelem a két szerkesztő, Czeglédi Noémi és Kara Anna áldozatos munkáját. Sajnos nem jelent meg, nem készült el minden, a centenáriumi megemlékezésen elhangzott előadás szerkesztett változata. A kétnapos szakmai konferencia teljesebb, kerekébb képet rajzolt a premontreiek gödöllői 100 évéről. Ez semmiképpen sem a szerkesztők hibája, nagyon nehéz egy konferencia után összegyűjteni a véglegesített írásokat. A kötet írásainak (többségének) nagy érdeme a bőséges irodalom és forráshasználat. Mindenképpen méltó megemlékezés egy 100. évfordulóhoz.

Szabó Csaba

MAGYARORSZÁG, 1945. ÁPRILIS–DECEMBER

A szovjet elhárítás hálójában. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság ismeretlen dokumentumai 1945-ből. Budapest–Pécs, 2024

A második világháború hazai földön dúló csatái még javában folytak Budapest körül, amikor 1945. január 20-án a Hitler ellenes szövetséges nagyhatalmak és az ideiglenes magyar nemzeti kormány képviselői Moszkvában aláírták a fegyverszüneti egyezményt, amely az országnak a háborúból való kiválásával kapcsolatos kérdéseket szabályozta. Még több mint két hónap telt el mire a német Wehrmacht és a magyar királyi honvédség egységei teljesen kiszorultak az ország területéről, és ezzel véget értek a harcok, ám ekkor már hetek óta létezett az egyezmény végrehajtásának ellenőrzésére rendelt Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) Kliment Vorosilov marsallal, a Szovjetunió képviselőjével az élen. A Sztálin közvetlen környezetéhez tartozó Vorosilov megbízatása világosan jelezte, hogy a bizottság amerikai és angol tagjainak szerepe a nagyhatalmi megállapodásnak megfelelően csupán másodrendű lesz a háború utáni Magyarország mindennapi életének újra indításában. Annál is inkább, mert az ismételten a trianoni határok közé szorult ország teljes területe 1945 áprilisában már a szovjet hadsereg megszállása, szoros ellenőrzése alatt állt.

Az 1944 októberétől 1945 áprilisáig tartó harcok, majd ezt követően a megszállás során a szovjet hadsereg katonái által elkövetett erőszakos cselekmények (a nők tömeges megerőszakolása, a gyilkosságok és rablások) széles skáláját 1990 után a hazai történeti kutatás már számos részletében feltárta. Ismertté váltak a civil lakosság tízezreinek a Szovjetunióba hurcolására (*malenkij robot*) vonatkozó adatok, a gazdasági kifosztás, a hadifoglyok több éven át történő visszatartásának részletei.

A SZEB szovjet részlegének tevékenysége, amely 1947 őszeig, a békeszerződés hatályba lépéséig, meghatározó szerepet játszott nem csupán az ország szuverenitásának korlátozásában, a politikai élet és a gazdaság ellenőrzésében, de a mindennapok eseményeiben is, fő vonalaiban ugyancsak régóta ismert a hazai történetírásban, különösen mióta 2000-ben és 2003-ban publikálták a bizottság angol és orosz nyelvű jegyzőkönyvi variánsait. Most viszont két évtized után sor került a SZEB szovjet részlege adminisztratív és ügynevezett felügyeleti osztályainak – az Orosz Föderáció Állami Levéltárából másolatban a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába átadott – közel száz, 1945 áprilisa és decembere között keletkezett dokumentumának a közzétételére, amelyek számos új adattal egészítik ki a magyar forrásokból alapjaiban már ismert információkat.

A Baráth Magdolna, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának nemzetközi tanácsadója által válogatott és többségében fordított iratokat a jegyzetekkel bőven kiegészített bevezető tanulmány fogja keretbe. Ebben, miután áttekintette a témára vonatkozó korábbi hazai forráskiadásokat, azok létrejöttének körülményeit, a külföldi és hazai szakirodalom alapján bemutatja a Vörös Hadsereg

Magyarországra érkező csapatainak a magatartását, a harcoló egységeket követő kémelhárító és hátszágvédelmi egységeinek, mindenekelőtt az orosz betűszóval jelölt hírhedt „Szmers” („Halál a kémekre!”) egységeknek a működését. Ez utóbbiak foglalkoztak a diverzáns tevékenységgel vádolt kényszersorozott levante-fiatalok tömeges letartóztatásával és elítéltetésével, a magyar politikai és szellemi elit jobboldalinak bélyegzett tagjainak, a háborús bűnökkel gyanúsított honvédtiszteknek, a Vezérkari Főnökség 2. osztálya munkatársainak a felkutatásával, kihallgatásával, őrizetbe vételével.

Részletesen ír a SZEB szovjet részlegének létrejöttéről, szervezeti felépítéséről és személyi összetételéről, különös tekintettel az említett osztályokra, amelyek a beérkezett információkról folyamatosan tájékoztatták Vorosilov marsallt és alkalmanként Puskin követet, a marsall politikai tanácsadóját.

A kötet első részében a szovjet katonai hatóságok irataiból először kapunk információt, számszerű adatokat a megszálló csapatok katonáinak, a bandákba tömörült katonaszökevényeknek és a magyar lakosságnak súlyos konfliktusokkal terhelt mindennapi kapcsolatáról, a katonák által Budapesten és a megyékben, a vasúti szerelvényeken elkövetett gyilkosságokról, rablásokról, azok kivizsgálásáról, a lakosság spontán védekezéséről, a bűnözés visszaszorítására tett (jórészt eredménytelen) intézkedésekről, mindarról, ami még a háború befejezését követő hónapokban is a megszállás alatt lévő ország közbiztonságának teljes szétesését mutatta. A dokumentumok sorában külön is figyelemre méltóak azok a jelentések, amelyek egy-egy egyedi esetről szóltak, mint például a Szerafin Gyula budai ékszerész üzletében lévő több kilót kitevő aranynak és drágakőnek az elkobzásáról, amikor a jelentős érték végül a Szovjetunió Állami Bankjába került; a SZEB gépkocsivezetőinek a magyar kereskedőkkel kötött illegális szállítási megállapodásáról; a kiskunhalasi rendőrfőnök intézkedéséről a szovjet katonákkal viszonyt folytató nők megszégyenítéséről és az ügy kivizsgálásáról; a Győr-Moson megyei Pusztasomorján lezajlott összetűzésről.

A válogatás második blokkja a Felügyeleti osztály jelentéseivel a SZEB szovjet részlegének a magyar politikai életbe történt közvetlen beavatkozásaiból közöl válogatást. Ezek egy része kétségkívül a fegyverszüneti egyezmény előírásain alapult, amelyek különböző teendőket határoztak meg a magyar kormányzat számára, többek között az úgynevezett nácitlanításban, azaz a háborús bűnösök felelősségre vonásában, a jobboldali politikai egyesületek és pártok betiltásában, a szovjetellenes és antiszemita propaganda megakadályozásában, ám nem egy esetben a gyakorlatban messze túlment ezen. Ez történt a negyvenes évek elején Budapesten működött japán követség állítólagos magyar ügynökeinek – Japánnal foglalkozó neves értelmiségieknek –, illetve az ideiglenes nemzetgyűlés több képviselőjének letartóztatása, az esztergomi közigazgatási szervek tagjai elleni vizsgálat, a SZEB amerikai delegációja tagjai elleni adatgyűjtés esetében. Az osztály kezdeményezett eljárást (amelyet azután a magyar politikai rendőrség folytatott) a szovjet- és kommunistaellenes röplapok készítésével gyanúsított makói középisko-

lások, a Magyar Front néven szervezkedő jobboldali érzelmű orvosok és egykori különítményes egyetemisták ügyében. A hírszerző és diverzáns tevékenységgel – jószerével alaptalanul gyanúsított – fiatalok ellen a felügyelet tisztjei által összeállított vádiratok, melyek közül egy bekerült a kötetbe – alapján jártak el a szovjet katonai bíróságok. A sorban egyedi értékkel bír a Pozsonyban működött szovjet állambiztonsági kirendeltség vezetőjének jelentése a fasisztának bélyegzett szlovenszkói Magyar Párt vezetőiről és az Esterházy János gróf pártelnök kihallgatásáról készült jegyzőkönyv, ami új adatokkal bővíti az Esterházy sorsáról szóló ismereteinket. Annál is inkább, mert a jelentés szerint Esterházy letartóztatására Vorosilov marsalltól, mint a magyarországi SZEB elnökétől kértek engedélyt.

A kötet, melynek használatát hely- és személynévmutató segíti, remélhetően annak ellenére sem marad folytatás nélkül, hogy az orosz levéltári források kutatása jelenleg lehetetlen. Ezek nélkül ugyanis a háborút követő hónapok, évek története nem lehet teljessé.

Katona Csaba

MÉLYFÚRÁSOK A ZÖLD GYŰRŰ HÁTSÓ UDVARÁBAN

Az agrárium útkeresése Közép-Európában a két világháború között.

Szerk. Estók János. Budapest, 2024

A két világháború közötti időszak Európa, különösen Közép-Európa mezőgazdaságában mélyreható változásokat hozott. Az első világháborút követő területi és politikai átrendeződések nem kedveztek az agrárszektor stabilitásának, míg az 1920-as évek elején végbemenő földreformok sem hoztak alapvető átalakulást a birtokszerkezetben. Sok országban továbbra is jelentős társadalmi és gazdasági feszültségek alakultak ki a földelosztás egyenlőtlensége miatt. Eközben az iparosodás felgyorsulása és a mezőgazdaság gépesítése a termelékenység növekedését eredményezte, új kihívások elé állítva a hagyományos agrárgazdaságokat. A korszak agrárfolyamatainak mélyebb megértése interdiszciplináris megközelítést igényel, amely ötvözi a gazdasági, társadalmi és technológiai szempontokat, lehetőséget teremtve a változások vertikális és horizontális összefüggéseinek feltárására.

Sokakban még mindig él az a kőkemény előítélet, miszerint Közép- és Kelet-Európa csupán a gazdag kontinens hátsó udvara. Azonban ma már új fogalmak és szemléletmódok is megjelentek, mint például a „Zöld Gyűrű”, amely a földrészt mezőgazdasági vidékeit fedi le, valamint az összehasonlító agrártörténet, amely lehetővé teszi, hogy immár ne csupán „tükör által homályosan”, hanem egyre élesebben lássuk az agrárfejlődés lehetséges útjait.

Ezt a megközelítést szolgálják azok az eléggé specifikus kutatások – vagy ahogy egyes tudományos mentorok nevezik: „mélyfúrások” –, amelyek olyan értékes

ismereteket hoznak felszínre, amelyekkel hosszú távon gazdálkodhatunk. A mű egy agrártörténeti konferencia tömör összefoglalója, de mégis értékes információkat nyújthat arról a vidékről, amely nem csupán szűkebb pátriánk, hanem egyben Európa szerves része is.

Az első tanulmány Estók János tollából arról szól, hogyan teljesített a magyar agrárium a világháborúk közötti időszakban nemzetközi összehasonlításban. A konklúzió szerint, ha nyugati mércével nézzük, belterjes termelésünk gyengébb eredményeket mutatott, azonban a régi Szent Korona országaihoz viszonyítva már sokkal kedvezőbb képet kapunk.

Salamon Konrád a paraszti gazdálkodás és annak társadalmi szerepe kapcsán a klasszikus Kovács Imrét idézi: „*A parasztgazdaságok legértékesebb terméke az ember*”, hiszen a felelősségteljes gazdálkodás családi erkölce egyben a nemzet erőforrása is. Az elemzés kitér a sikertelen földreformokra, amelyek eredményeként a birtokviszonyok jórészt változatlanok maradtak. A szocialista földreformok tragikus végkifejletét már számos tanulmány elemezte, de a legfontosabb tanulság mindig ugyanaz: az eszme legyőzte a realitások világát, majd kénytelen volt megalkudni a valósággal.

A mű szinte eposzi felsorolással veszi sorra a Monarchia egykori területeinek agrárviszonyait. Különös hangsúllyal tárgyalja Románia helyzetét, hiszen ez az ország csatolta el a legnagyobb részt a Trianon utáni Magyarországból. A földreformokat itt főleg a régi ellenzéki, radikális és baloldali eszmék formálták, amelyek leginkább az egykori magyar területeken éreztették hatásukat. A román állam, amely létét az ortodox egyháznak és az abból kinőtt világi elitnek köszönhette, természetesen nem kedvezett a katolikusoknak, sőt igyekezett korlátozni az egyház gazdasági alapjait is.

Jugoszláviában, az újonnan alakult államban a földreformok már a Trianon előtti időszakban elkezdődtek, felerősítve a hazatérő oroszországi katonák forradalmi eszméinek hatásával. Az egykori szerbiai kisparaszti birtokok lettek a modell, de a juttatott földeket gyakran bérbe adták, hiszen sokan inkább a hatalmi bürokráciában képzeltek el karriert.

Vitathatatlan, hogy a Monarchia legfejlettebb régiója Csehország volt, azonban az új csehszlovák állam hatalmas regionális különbségekkel küzdött. A keleti, ruszin és magyar területek komoly lemaradásban voltak a fejlett cseh-morva vidékhez képest. A közhiedelemmel ellentétben Csehszlovákia is főként mezőgazdasági-ipari ország volt, kereskedelmi kapcsolatai pedig jelentős részben továbbra is a Monarchia egykori országaival fonódtak össze.

A kötet nem csupán a múlt agrárviszonyainak részletes feltárására vállalkozik, hanem egyben tágabb perspektívába is helyezi a régió mezőgazdasági fejlődését. A tanulmányok révén kirajzolódik az az összetett kép, amelyben a történelmi, társadalmi és gazdasági tényezők egymásra hatása formálta Közép- és Kelet-Európa agrárszerkezetét.

Az összehasonlító agrártörténet módszertana különösen hasznosnak bizonyul e témakörben, hiszen általa elkerülhető a leegyszerűsítő, egyoldalú szemlélet, amely a térséget csupán Nyugat-Európa árnyékaként láttatja. Ehelyett egy olyan mezőgazdasági hagyományokat hordozó térség képe bontakozik ki, amelynek történelmi tapasztalatai a jelen és a jövő agrárpolitikájában is fontos tanulságokkal szolgálhatnak.

A kötet hozzájárul ahhoz, hogy a régió agrárfejlődését ne csupán statikus és elszigetelt jelenségeként szemléljük, hanem egy összetett és dinamikus folyamatként, amelynek tanulságai napjaink gazdasági és környezeti kihívásai között is relevánsak maradnak. A szerzők által végzett mélyreható elemzés nemcsak a történeti adatok pontos feldolgozását kínálja, hanem arra is ösztönöz, hogy tovább kutassuk e térség agrárhagyományait és fejlődési lehetőségeit.

A kötet komoly agrártörténeti mű, amely segíti a pontos tájékozódást, miközben rávilágít arra is, hogy mennyi feltárandó érték rejlik még a témában.

Schlett András

A HAZAI ROMAKUTATÁS ÚJ EREDMÉNYE

Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. V. kötet.

Szerk. Márfi Attila. Budapest–Pécs, Eisenstadt, 2024

A Kárpát-medence etnikai kisebbségei sorában minden bizonnyal a cigányság múltjának feltárása, közös történetünk bemutatása maig jelentős megkésettséggel rendelkezik. Pedig a romák üldöztetésének és tömeges meggyilkolásának 1972 óta augusztus 2-án van a nemzetközi emléknapja, 1944-ben ezen a napon számolták fel Auschwitz-Birkenauban a roma tábort. A hazai megkésettséget kiválóan érzékelteti az a tény, hogy az ismeretekhez elengedhetetlen forrásbázis tematikus feltárása csak az 1990-es évtizedben kezdődött el. Ezen összetett munkafolyamatok elvégzésében és koordinálásában elévülhetetlen érdemei vannak a napjainkban már nyugdíjas veterán baranyai levéltárosnak, Márfi Attilának, és az általa létrehozott *Cigánysors* kötet- és rendezvénysorozatoknak. Ezen, napjainkra már patinás sorozat kötetei közül az első két évtizeddel ezelőtt, 2005-ben látott napvilágot. A második kötet 2009-ben, a harmadik 2017-ben, a negyedik pedig 2021-ben jelent meg. Sorozaton kívül látott napvilágot a *Lágerek népe. Névtelen romák holokausztja* címmel egy olyan kiadvány, amelyen később a pécsi Janus Pannonius Múzeum *Porrajmos* kiállítása alapult. Ugyanakkor ez utóbbi kötet, szerzői körét tekintve, túllépett a határokon, és Gaucsik István személyében a Szlovák Tudományos Akadémia tudományos munkatársa gazdagította tanulmányával a kiadványt. Az ő munkája immáron a kérdéskör vizsgálatát Kárpát-medencei dimenzióba helyezte.

A szerző munkájában az 1927. évi csehszlovákiai cigányellenes törvényt és hatását mutatta be. Ebben a kötetben a hazai szerzői kör is tovább gyarapodott. Rácz Attila személyében Budapest Főváros Levéltára főlevéltárosa részvételével, a korábbi döntően vidéki esettanulmányok mellett, most a főváros társadalmára vonatkozó kutatási eredményekkel bővült. Ő ugyanis e kötetben a fővárosi cigányság 1957–1989 közötti hivatalos megítéléséről publikált tanulmányt. A kötetek tartalmi egymásba fűződését kitűnően illusztrálja, hogy e kötetben a Pécsi Tudományegyetem Romológiai Tanszékének két munkatársa, a tanszékvezető Cserti Csapó Tibor és a szociálpolitikus, szociológus Lakatos Szilvia a roma oktatás problémáiról, míg a történész Katona Csaba az úgynevezett Rigó Jancsi szindrómáról írt tanulmányt.

Mindezeket az eredményeket – mely sorozatból e sorok írója döntően a szakmai kiadványokra fókuszált – követően látott 2024-ben napvilágot a patinás kiadványsorozat jelenleg utolsó, ötödik kötete (*Cigánysors V.*). Főszerkesztője, ahogy az egész vállalkozás motorja ezúttal is Márfi Attila volt, akit e munkájában egy 24 tagú, történészekből, etnográfusokból, levéltárosokból, felsoktatásban tevékenykedő szakemberekből álló csapat támogatott. A résztvevő szakemberek rövid, de adatgazdag életrajzai a kötet címnegyedíve után találhatóak. Már a rövid és tömör *curriculum vitae*ket végig olvasva karakteresen kirajzolódik az a szándék, amit a Clifford Greetz-féle antropológiai megközelítés¹ úgy jellemez, hogy a jelenséget vizsgáló tudós ne kívülről, ne külső megfigyelőként tanulmányozzon, hanem a vizsgált társadalmi csoportban, közegeben élve, annak működését, jelenségeit megértő módon dolgozza fel, a megfigyeléseket, tapasztalatokat differenciáltan, sűrű narratívával örökítse meg. Mindezen ráhangoló gondolatok után engedtessek meg, hogy az egész vállalkozás motorját, a napjainkban már nyugdíjas történész-levéltáros Márfi Attilát és tudományos tevékenységét is bemutassam a Tisztelt Olvasóknak.

Márfi Attila (Pécs, 1952–) végzettségeit tekintve okleveles magyar-történelem szakos tanár, okleveles levéltáros. 1979-től a Baranya Megyei Levéltárban helyezkedett el. Ebben az intézményben a levéltári kezelőtől az igazgatóhelyettesi poszt betöltéséig végigjárta az úgynevezett hivatali számlárlétrát (így például 1989 és 1991 között osztályvezető, majd 1993–1997 során igazgatóhelyettesi feladatokat látott el nyugdíjba meneteléig). Levéltárosi tevékenysége során a külső és belső levéltári munkák teljes spektrumát megismerte (így részt vett a belső feldolgozásokban, iratrendezésekben, iratátvételokban, segédletkészítésekben, valamint a külterületi szakfeladatok ellátásában). Ezek mellett már pályája kezdetén megtalálták a történetkutatással kapcsolatos kihívások és kutatások. A történetkutatói munkáját a Baranya megyei egyesületek kutatásával és feldolgozásával kezdte. Konkrétan Pécs város, Baranya megye egyesületi életével foglalkozott.

¹ A megfigyelés módról lásd *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben.* Szerk. Vári András, Ungvári Tamás. Budapest, 1988, 13–62.

1985-től Bécsy Tamás, illetve általa az Országos Színháztörténeti Intézet és Múzeum megbízásából először Pécs, majd a Dunántúl több más városa (Győr, Székesfehérvár) színházi életének a kutatásába és feldolgozásába kezdett. Eredményeit először regeszta- és forráskötetekben adta közre. Majd a több mint egy évtizedes kutatómunka összegzése *A Thalia papjai Pécsen* című, 1998-ban megjelent monográfiában következett be. Ezt követően színháztörténeti kutatásait kiterjesztette a Dunántúl több városára (Győr, Székesfehérvár), eredményeit további kiadványokban adta közre. Kiterjedt tudományos munkáját illusztrálja, hogy 1996-ban főszerkesztője volt a *Pécs ezer éve* várostörténeti olvasókönyvnek. Kortárs művészetek iránti érdeklődését mutatja, hogy 1998-tól a győri *Mediawave* fesztivál történeti programjainak szervezésébe is bekapcsolódott. 2001–2004 során egy biztosítástörténeti kutatócsoportban tevékenykedett. A rákövetkező esztendőben (2002–2005 során) a Gyáni Gábor professzor vezette, a vidéki városok polgárosodását vizsgáló kutatócsoport tagja volt. 2007-ben, majd 2009-ben a stájerországi Fürstenfeldben tartott eredményeiről előadásokat. Miután Győr, Székesfehérvár és Kaposvár városok színi életét kutatta, 2003-tól kutatói, tudományszervezői figyelme a cigányság történeti múltjának a feltárása felé fordult, aminek legfőbb eredményeiről az önismétlést kerülve, csak visszautalnék a bevezető gondolataimra.

A *Cigánysors I–IV.* kötetek ismeretében túlzás nélkül állítható: a jelenlegi V. kötetet egy általános szintemeléssel lehet jellemezni. Nem vagyok hivatott ennek okát eldönteni, de az minden bizonnyal közrejátszott ebben, hogy a korábbi kötetekben megszokott, dél-dunántúli, dunántúli súlypontot most egy országos színtérre történő kilépés jellemezte. Ezt a változást már előrevetítették a kötet elején szinte önálló blokkot képező és esetünkben cseppet sem protokolláris tartalmú előszavak és köszöntő gondolatok. Ezek sorrendiségükben Szabó Csaba, MNL főigazgató, Majtényi György történész, tudományos kutató, valamint az elkötelezett tudományos és közéleti szerepet vállaló roma jogász, Kosztics István, továbbá a főszerkesztő, szervező, a projektsorozat koordinálója és motorja, Márfi Attila gondolatai. A kötet belíve a következő hat fejezetre tagolódik:

Az 1.) a roma holokauszt, a *Porrajmos* című blokkban hat szerző tanulmánya található. Márfi Attila történeti bevezetője a cigány-roma holokauszt emlékezet-történetét mutatja be, és annak fontosságára hívja fel a figyelmet. A következő tanulmányok, mint Gál Éva munkája a pécsi Porrajmos kiállítás, míg Kosztics István tanulmánya a *Holokauszt a cigány képzőművészetben* elnevezésű gyűjtemény létrejöttét mutatják be. A tartalmi blokkot Waltermüller Judit munkája, Else Schmidt, a roma Anna Frank történetét bemutató tanulmánya zárja, amely egy roma kislányról szól, aki túlélte Auschwitz borzalmait.

A 2. tartalmi egység öt darab úgynevezett köztörténeti tanulmányt tartalmaz, címe szerint a korai időszakból. E tanulmányok között egyaránt találunk történeti, etnográfiai, azon belül is társadalomnéprajzi és folklorisztikai, oktatás- és pedagógia-történeti munkát, miképpen Katona Csaba tolmácsolásában a külső szemlélő,

egy angol utazónak az 1860-as évtizedben keletkezett, cigányokról készült leírását is.

A 3.) fejezet ugyancsak a köztörténet témaköréből merít, de immáron a huszadik századból hoz tanulmányokat. Ebben a tartalmi egységben a századelőtől, konkrétan 1906-tól a rendszerváltásig bezáróan összesen hat tanulmány kapott helyet. A tematikai egységet nyitó munka Bana József tollából származik, és a huszadik század első felének cigánysággal kapcsolatos problémáit exponálja. Vargha Dezső pécsi levéltáros esettanulmánya egy forrástípusra és egy esztendőre fókuszál, midőn a *Pesti Napló* 1906. évi cikkeit elemzi. Kardos Ferencnek két tanulmánya kapott helyet a kötetben. Míg az elsőben Zala megyében vizsgálja az iparosodás és a roma integráció folyamatát a szocialista Magyarországon, a második munkájában ugyancsak a dél-dunántúli, szocializmus-, illetve rendszerváltás-kori cigánytelepek témakörét vizsgálta. Varsa Eszter egy ez idáig kevésbé feltárt, már címadásában is provokatívnak tűnő tematikát vállalt fel. Ez az az összetett problémakör, hogy megfigyelhető-e folyamatosság az 1940-es és 1950-es évtized állami cigánypolitikája között. A blokk záró tanulmányát a levéltáros-történész Rácz Attila (Budapest Főváros Levéltára) jegyzi. Ő egy esettanulmány keretében a Budapest, XX. kerületi cigányság életének a levéltári dokumentumait ismertette.

A 4.) fejezet immáron nem az időrendi történetiséget folytatja, vagy az eddigieket további esettanulmányokkal más nézőpontból mutatja be, hanem a cigány közösségek belső problémáiról, a közösség fejlődéséről szól. A blokkban hat tanulmány kapott helyet. Engedtessek meg, hogy közülük itt csak kettőt emeljek ki. Mikó Zsuzsanna forrásközlése a *Phralipe Független Cigányszervezet* által 1989 decemberében, a nemzeti etnikai törvény tervezetéről elkészített véleményezést teszi közzé. A fontos forrás publikálása mellett Majtényi Balázs tanulmánya a jelenkori európai romapolitikára enged rálátást a *Merre tart az Európa Tanács romapolitikája?* című tanulmányában.

Az 5.) fejezet a cigány kultúra és szellemtörténet témaköreit járja körül négy tanulmány segítségével. Míg Lakatos Szilvia a romani nyelv oktatása problémakörében a nyelv mint a kulturális tradíciók, az identitás továbbadásának a legfontosabb eszköze kérdéskörét mutatja be. A következő többszerzős blokk valójában egy témakört mutat be többoldalúan, széles földrajzi kitekintéssel. Ez a problémakör a többségi társadalom által leginkább elismert muzsikuss cigányok és a cigányzene tematikáját járja körül. E blokkban az etnográfus Perger Gyula, Molnár Gábor István, Andor Anna Klára munkáit olvashatjuk.

A tartalmi egységeket lezáró 6.) fejezet a hazai cigány/roma kutatásokkal kapcsolatos könyvismertetéseket tartalmaz. Márfi Attila, Vargha Dezső ismertetései mellett engedtessek meg, hogy külön kiemeljem Burok Aliz recenzióját, amely a Magyar Nemzeti Levéltár kétkötetes *Magyarországi cigányok és romák* kiadványáról készült, és mind adatgyűjtésében, mind tematikájában a témakör országos áttekintését nyújtja.

Az mind a téma kutatói, mind az érdeklődők és az interdiszciplinárisan is vizsgált, feltárt és bemutatott hazai etnikai csoport számára is fontos információ, hogy az előzetes tervek szerint e patinás sorozatot folytatni szeretnék. Hisz Márfi Attila nem titkolta, már tervezi a VI. kötet tartalmát és szerzői körét, hogy egy megfelelő pályázati lehetőségre előre felkészülve készen álljon. Erőt és sikert kívánunk a jövőbeli tervek megvalósításához is. Joggal hangsúlyozhatjuk, az elért eredmények mögött döntően egy elkötelezett szakember szakmai, koordinátori és történetkutatói munkája állt és áll, folyamatosan bővülő szakmai és civil támogatói körrel. A hazai eredmények nem tarthatók egyfajta történeti megkésettységnek, hisz amennyiben a szomszédos Ausztria Burgenland tartományát nézzük, amelyben a 12 ezer fős roma és szinti lakosság az 1938 tavaszától elkezdődött üldözés során kb. 1500 főre csökkent. E folyamat feltárása is a közelmúltban kezdődött el, a szerzővel is jó szakmai kapcsolatot ápoló Gerhard Baumgartner, valamint fiatalabb kollégái, így a Tartományi Levéltár munkatársa, Dieter Sorger, illetve a nezsideri tanár-történész, Herbert Brettl munkái révén. Tehát Márfi Attila szisztematikus romakutatása nem csak hazánkban, de a tágabb régiót tekintve is egyedülálló jelentőséggel rendelkezik.²

Dominkovits Péter

² Az osztrák szerzők összegző alapvető munkái: Florian Freund – Gerhard Baumgartner – Harald Greifeneder: *Vermögensentsetzung, Restitution und Entschädigung der Roma und Sinti*. Wien, München, 2004., illetve Gerhard Baumgartner – Herbert Brettl: *Einfach weg. Verschwundene Roma-Siedlungen im Burgenland*. Wien, 2020.

SZERKESZTŐI UTÓSZÓ A KÖVETKEZŐ SZÁZ ÉV ELÉ

A *Levéltári Közlemények* 1923-ban többek között azzal a céllal jött létre, hogy „a levéltárak berendezését, történetét és anyagát, főleg magyar szempontból ismertesse”, illetve „levéltári forrásokon alapuló, szigorúan tudományos dolgozatokat” közöljön. Ehhez azonban – ahogy az alapító szerkesztő, Csánki Dezső országos főlevéltárnok beköszöntőjében megfogalmazta – „segítőtársakra van szükségünk”. A nemzet emlékezetét a központi és a vármegyei archívumok továbbra is közösen őrzik. A szerkesztőbizottság a levéltárosok és a különböző történettudományi intézményekben tevékenykedő kollégák mellett a fiatal kutatókat is arra ösztönzi, hogy eredményeiket a legpatinásabb levéltári szakperiodikában osszák meg.

A *Levéltári Közlemények* jelen, 2024. évi számában – tekintettel a korábban közlésre befogadott publikációk időigényes szerkesztési folyamatára – részben, a 2025. évtől kezdődően maradéktalanul teljesíti a Scopus citációs adatbázis nemzetközi indexálási követelményeit, ezért a beérkezett tanulmányok jegyzetelési, elbírálati és szerkesztési eljárása is megváltozik: a szerkesztőbizottság a befogadásról és a szöveg kidolgozására való felkérésről a rövid, maximum 800–1000 n terjedelmű absztraktok beküldése után, a megjelentetésről két anonim lektor szakmai véleményének ismeretében – az esetleges módosítási javaslatok szerző általi megfontolása és beépítése, illetve a végleges, legfeljebb 1500–2000 n terjedelmű, angol nyelvű absztrakt beérkezése után – dönt.

A szerkesztőbizottság minden naptári év elején tematikus publikációs felhívást tesz közzé, az aktuális nyomtatott lapszám az év végén jelenik meg. Ezzel egyidőben az adott kötet összes írása ingyenesen elérhetővé válik a világhálón. A tanulmányok ideális terjedelme: 40–60 ezer karakter. Indokolt esetben a szerkesztőbizottság mérlegeli a hosszabb kéziratok közlésre való befogadását is. Szerzőinket ugyanakkor arra kérjük, hogy 3–5 kulcsszó megadása mellett a hivatkozásokban a felhasznált tanulmányok DOI azonosítóját is tüntessék fel. Szerzőink az alapvető formai követelményekről a *Levéltári Közlemények* új honlapján és a Magyar Nemzeti Levéltár portálján tájékozódhatnak.

<https://leveltarikozlemenyek.mnl.gov.hu/>
https://mnl.gov.hu/ol/leveltari_kozlemenyek

Budapest, 2025. szeptember

A *Levéltári Közlemények* szerkesztőbizottsága nevében:

Fiziker Róbert
felelős szerkesztő

PRO ARCHIVO

BATTHYÁNY LAJOS NÁDOR DÍJ, 2024

A Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója – elődeihez csatlakozva – 2024-ben díjat alapított. Az Archivum Regni 1756. évi létrejöttében meghatározó szerepet játszott Batthyány Lajos nádorról elnevezett elismerést azok érdemelhetik ki, akik kimagasló szakmai, üzemeltetési és külső partneri tevékenységet végeznek annak érdekében, hogy a levéltár itthon, Európában és az egész világon be tudja tölteni küldetését. A díjat három kategóriában osztják ki.

„Az év szakmai (innovációs) teljesítménye”

„Az év munkatársa”

„Az év kiemelkedő partnere”

2024-ben az **I.** kategóriában **Záros Zsolt Béla** főtanácsos, levéltári informatikus, a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára Digitális Tartalomfejlesztési Osztályának munkatársa, a **II.**-ban **Béndek Eszter**, az MNL Tolna Vármegyei Levéltára gazdasági ügyintézője, míg a **III.**-ban **Dr. Hegyi Klára**, az MTA doktora, turkológus, a HUN-REN BTK Történettudományi Intézetének kutató professor emeritusa nyerte el a díjat.

A rövid laudáció Záros Zsolt Béla esetében nemzetközi szinten is példaértékű munkáját, illetve azt emeli ki, hogy a díjazott rendkívül inspirálóan hat munkakörnyezetére. Béndek Esztert szakmai elkötelezettsége, elvégzett munkájának mennyisége és minősége, továbbá a közösségért végzett tevékenysége teszik érdemessé az elismerésre. Hegyi Klára pedig nem csupán a fiatal történész- és oszmanista generációk képzésében vállalt tevékeny szerepet, hanem az MNL *Oszmán összeírások gyűjteménye* című adatbázisának is megálmodója, annak fejlesztését tapasztalataival és tanácsaival mindvégig segítette.

A díjazottaknak gratulálunk.

PRO ARCHIVO NATIONALI, 2024

A 2024. évi *Pro Archivio Nationali* díj átadására 2024. december 5-én került sor. A díjat három kategóriában ítélik oda: a tudományos munkakörben foglalkoztatottak az I. (arany), a levéltári szakmai munkakört betöltők a II. (ezüst), míg a nem levéltári szakmai munkakört ellátók a III. (bronz) fokozatot kaphatják.

A díj **I. fokozatát Kiss Norbert Péter** főlevéltáros kapta, aki 2008 óta dolgozik a Somogy Vármegyei Levéltárban, előbb levéltárosként, majd főlevéltárosként. 2016 óta az intézmény igazgatóhelyettese. 2023 óta a *Levéltári Szemle* olvasószerkesztője is. Nagy munkabírást, együttműködő és segítőkészségét minden hozzá forduló vagy vele kapcsolatba kerülő kolléga megtapasztalhatta. A levéltárosi munka minden részterületén tapasztalatokat szerzett, azokban otthonosan mozgó, univerzális szakember, aki történészként és levéltárosként is folyamatosan képezi magát.

A díj **II. fokozatát Sávolyné Nagy Erzsébet** kapta, aki pályafutását 2004-ben a Bács-Kiskun Megyei Levéltár kezelőjeként, illetve kutatószolgálati munkatársként kezdte. 2010-ben került a Magyar Országos Levéltár IV., Gazdasági Szervek Főosztályára, 2015-től a Mikrofilmtárban, a Magánlevéltárak és Gyűjtemények (Fő)Osztályán dolgozik segédlevéltárosként. Magas szintű szaktudása, motiváltsága, elkötelezettsége és megbízhatósága kollégái számára is példaértékű. Munkavégzése nagy mértékben segíti a szolgáltató, modern levéltár koncepciójának megvalósulását.

A díj **III. fokozatát Szőnyeiné Kiliti Eszter** kapta, aki 2022 óta dolgozik projektmenedzserként a Projektigazgatóságon. Közgazdasági, külkereskedelmi exportmenedzseri szakmai tapasztalatok birtokában, az összetettebb vagy nemzetközi projektek állandó, megvalósítást támogató munkatársaként bizonyította a szervezet iránti elkötelezettségét. A Magyar Nemzeti Levéltár kiadványaihoz kapcsolódó keretfigyelés és nyomdai munkálatok szervezéséhez kapcsolódó, továbbá beszerzésekhez kapcsolódó szakértői feladatokat lát el.

A díjazottaknak gratulálunk.

EGYESÜLETI ÉS ÁLLAMI DÍJAK

A Magyar Levéltárosok Egyesülete által 2013-ban alapított **Dóka Klára-díj** átadására 2024. július 1-jén került sor. A szakmai kitüntetésnek három fokozata van. Elismerik a szakirányú felsőfokú végzettséggel, legalább 10 év levéltárban eltöltött munkaviszonnyal rendelkező levéltárosokat és főlevéltárosokat, a középfokú végzettséggel rendelkező, ugyancsak legalább 10 éves levéltári tapasztalattal bíró, levéltári szakmai területen dolgozókat és a nem levéltáros munkatársakat, végül legalább 5 éves gyakorlat után a tárgyévben legfeljebb 35. életévüket betöltött levéltáros munkakörben foglalkoztatottakat is.

A díj **I. fokozatát Borsy Judit Borbála**, az MNL Baranya Vármegyei Levéltára nyugalmazott főlevéltárosa és **Dr. Kőfalviné Dr. Ónodi Márta**, az MNL Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára Kiskunfélegyházi Részlegének vezetője kapta. A II. fokozatot mások mellett **Fejes László**, az MNL Somogy Vármegyei Levéltára levéltáros asszisztense érdemelte ki.

Március 15. alkalmából a **Magyar Érdemrend lovagkeresztje** (polgári tagozat) kitüntetéssel ismerték el **Erdész Ádám István** történész, levéltáros, az MNL Békés Vármegyei Levéltára nyugalmazott igazgatójának munkásságát. **Dr. habil. Szabó Csaba**, az MNL főigazgatója pedig a **Magyar Érdemrend tisztikeresztje** kitüntetést vehette át.

Augusztus 20-án **Szatucsek Zoltán** főlevéltáros, az MNL Informatikai és Innovációs Igazgatóságának vezetője a hosszabb időn keresztül kiemelkedő teljesítményt nyújtó, kezdeményezéseikkel a szakterületük fejlődését elősegítő levéltárosoknak 1992 óta adható állami kitüntetést, a **Pauler Gyula-díjat** érdemelte ki.

A díjazottaknak gratulálunk.

FÁBIÁNNÉ DR. KISS ERZSÉBET (1940–2024)

F. Kiss Erzsébet abban, a levéltár hőskorának tekinthető időszakban volt az Országos Levéltár munkatársa, amelyet az 1956 utáni pusztulás helyrehozatala, a levéltári iratok megismerését kiemelkedő módon elősegítő repertóriumok és ismertető leltárak elkészítése, a közigazgatás-történeti sorozat köteteinek megjelenése jellemezett. A korszakot egyértelműen Ember Győző neve fémjelezte, aki vasfegyelemmel irányította a levéltárat. Ám olyan emberek nevéhez is fűződik ez az időszak, akik a világháborút követően vettek részt két újjáépítésben (Maksay Ferenc, Bélay Vilmos, Trócsányi Zsolt, Nagy István), vagy az újabb nemzedék kiváló levéltárosai közül kerültek ki, mint F. Kiss Erzsébet.

F. Kiss Erzsébet pedagóguscsaládban született Vásárosnaményban, iskoláit Nyírbátorban, Nyíregyházán és Budapesten végezte, majd 1959-ben nyert felvételt az Eötvös Loránd Tudományegyetemre, ahol történelem–könyvtár szakon kezdett, de az első évet követően a könyvtár szakot lecserélte a levéltár szakra. Tanulmányait minden iskolájában kiemelkedő eredménnyel végezte, ahogy tanára, Sinkovics István írta: „*Kiss Erzsébet igen tehetséges, kitartó és szorgalmas hallgató. Kutató történész szeretne lenni. Ehhez megvannak benne a feltételek. Szakdolgozatához nagy levéltári anyagot dolgozott fel, hozzáértése és szorgalma átsegítette a nehézségeken és gyakorlott kutatónak számít. [...] Közvetlen, egyenes, szókimondó, öntudatos, [politikailag fejlett].*” Jóllehet évfolyamtársai mind vidéki levéltárakba kerültek, ő 1964. szeptember 1-jétől az Országos Levéltár munkatársa lett, nyilván tanulmányi eredményei is szerepet játszottak abban, hogy Ember Győző felvegye őt. Rövid időre, 1966-ban Kecskemétre került, ekkor férjét, Fábián Istvánt követte a vármegyeháza és a kecskeméti városháza sötét pincéibe, amelyről érdekes élményei és emlékei voltak... A *Petőfi Népe* napilap tanúsága szerint itt a felszabadítás és a Tanácsköztársaság éveit kellett kutatnia.

Miután Fábián Istvánt 1967-től áthelyezték a Pest Megyei Levéltárba, ennek köszönhetően Kiss Erzsébet visszajöhetett az Országos Levéltárba. A kilenc kecskeméti hónapot leszámítva 2005-ig végig az Országos Levéltár dolgozója volt, 1968-tól a kamarai referenciát vitte. Az ő nevéhez fűződik, hogy az 1956 utáni tűzvészt követően a kamarai levéltárakat sikerült régi rendjébe visszahelyezni, egyben számos iratanyagot ő maga rendezett munkája során. A Magyar és Szepesi Kamarák repertóriumai, valamint a Magyar Kamara ismertető leltára dicsérik mindig alapos, pedáns munkáját. Egykori osztályvezetője, Sashegyi Oszkár így jellemezte: „*Tehetséges, szorgalmas, jól képzett fiatal levéltáros. Levéltári munkájával kezdettől fogva kiérdemelte előjáróinak és munkatársainak megbecsülését. Munkatársaihoz való viszonya korrekt. Munkafegyelme nemcsak külsőségekben mutatkozik meg, hanem eredményeiben is lemérhető.*”

Történelmi érdeklődése a 16–17. század irányába vonzotta, Sinkovics István tanítványaként bölcsészdoktori disszertációjában a Nádasyak szervitori körének

bemutatását tervezte. Ember Győző szigora azonban ezt az elképzelését felülírta. Főigazgatói utasításra az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc közigazgatástörténetében kellett elmélyednie, és ezt a tőle megszokott eltökélt alapossággal meg is tette. Kiss Erzsébet több tanulmányt írt e témakörben, rendezte és repertorizálta a szabadságharc levéltárát, elkészítette a szabadságharc minisztertanácsi jegyzőkönyveinek német nyelvű kiadását és megjelentette a minisztériumok igazgatástörténeti monográfiáját. 1971-ben *summa cum laude* védte meg bölcsészdoktori disszertációját, amelyet az 1848–49. évi Belügyminisztérium közigazgatás-történetéről írt.

F. Kiss Erzsébet 1979-től sok éven át a *Levéltári Közlemények* szerkesztőségi titkáráként dolgozott. Az ő nevéhez fűződik az, hogy a folyóirat sokéves késéseit behozta, és munkáját dicséri, hogy az újra időben tudott megjelenni. A folyóirat szerkesztését, a tanulmányok beszerzését ebben az időszakban leginkább ő végezte, és ennek köszönhetően a *Közlemények* ismét a levéltári és a történeti irodalom megbecsült és figyelt periodikumává vált.

F. Kiss Erzsébet a levéltárosok számára etalon volt. Munkásságával is kivívta ezt, de még inkább azzal, hogy segítőkészen állt rendelkezésére azon fiatalabb kollégáknak, akiken látta, hogy az ő mércéje szerint is magukévá tették a levéltárosok jellemvonásait: eltökéltség, kitartás, alapos szakmai ismeretek. Segítségnyújtása, tanítása közben sosem éreztük, hogy kioktató lett volna, sosem erőszakolta rá magát senkire. A tőle megszokott finomsággal és útmutatással egyengette utunkat, és közben észrevétlenül csepegtette belénk a levéltári források iránti szeretetet és tiszteletet, egyben azt, hogy szakmailag kellően megalapozott véleményünket öntudatosan képviseljük.

Amellett, hogy kollégái mindig szeretetteljes megbecsüléssel gondoltak rá, pályája során hivatalosan is több alkalommal kapott miniszteri szintű elismerést. Amikor Lakos János főigazgató 1995-ben megalapította a *Pro Archivum Regni* díjat, szinte mindenki számára egyértelmű volt, hogy azt ő kapja meg elsőként. 2003-ban — noha emlékei egykori főigazgatójáról nem voltak épp kellemesek — az *Ember Győző-díjat* második díjazottként vehette át. Ugyan nem törekedett arra, hogy a levéltárban vezetői állást töltsön be, de 1979 táján megbízás alapján a főosztályvezető-helyettesi teendőket látta el, majd pályafutása végén, 1999 és 2002 között az I. Feudalizmus-kori Kormányzervek Főosztályának irányítását vette át Nyulásziné Straub Évától, és ezt a feladatát is a tőle megszokott megfontoltsággal látta el.

F. Kiss Erzsébet emléke azokban, akik őt ismerték, mindig fennmarad, hiszen a kamarai levéltár iratai között kutatva szorgos munkájának nyomaival lépten-nyomon találkozhatunk, sajátos kézírását számtalan helyen fedezhetjük fel, és eszünkbe juthat ő maga és mindaz, amit tőle tanulhattunk.

H. Németh István

ÓLMOSI ZOLTÁN (1953–2024)

Ólmosi Zoltán 1953-ban született. A középiskolát követően Budapesten, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen tanult történelem–német és politológia szakon. Kiemelkedő német nyelvtudását a későbbiekben sokszor hasznosította munkája során. Először tanárként helyezkedett el a pesterzsébeti Kossuth Lajos Gimnáziumban, majd 1995-ig a Politikatörténeti Intézet tudományos munkatársaként dolgozott, miközben 1983 és 1987 között az ELTE-n többször tartott órát a 20. századi magyar történelemről. 1991-ben doktorált: mivel érdeklődése korán az 1945 utáni történelem felé fordult, a Petőfi Kör történetéről írta dolgozatát.

A rendszerváltás környékén rövidebb időre megpróbálkozott a vállalkozói létel, de hamarosan ismét eredeti végzettsége szerint helyezkedett el. Eleinte általános iskolai történelemtanárként dolgozott, majd 2003-tól az akkor életre hívott Szervezési Osztály munkatársa, majd rövidesen vezetője lett a Magyar Országos Levéltárban. Alapos munkájára eleinte elsősorban szerkesztőként számítottak, hiszen e téren óriási rutinnal rendelkezett: 1979 és 1995 között a *Múltunk* szerkesztőjeként is dolgozott. 2003–2005 között, majd 2009-ben a *Levéltári Közlemények* szerkesztője, 2003–2005 és 2011–2018 között a *Levéltári Szemle* olvasószerkesztője, szerkesztője, majd felelős szerkesztője, 2010-től 2016-ig az *ArchívNet* főszerkesztője volt.

Ám más feladatok is megtalálták őt. Számos közművelődési programot szervezett, folytatta tudományos munkáját, rendszeresen írt és előadott kutatásai nyomán. Eközben levéltárosból főlevéltáros lett, később az intézmény vezetése főtanácsosi címet adományozott neki. Széleskörű szakmai elismertségét jelzi, hogy tagja lett a Magyar Levéltárosok Egyesülete választmányának, majd alelnöknek is megválasztották. Ólmosi Zoltán 2018-ban vonult nyugdíjba, de aktivitása nem csökkent. A Habsburg Ottó Alapítványnál folytatta munkáját, ahol többek között iratrendezési, segédletkészítési és adatbázis-építési feladatokat végzett, de tudományos téren is tovább tevékenykedett. A Magyar Nemzeti Levéltár társkiadásában megjelent *Habsburg Ottó és az államhatalom. Levéltári források az utolsó magyar trónörököséről* című, Kocsis Piroska és általa szerkesztett kötet 2020-ban Az Év Levéltári Kiadványa első díját kapta a szakmai kiadványok kategóriában.

Ólmosi Zoltán váratlan halálával a magyar levéltáros társadalom mindenki által ismert, széles körben kedvelt, meghatározó alakja távozott közülünk. Emlékét megőrizzük.

ANGOL NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK ENGLISH ABSTRACTS OF THE PAPERS

GYÖRGY FUCHS

“COMMUNIST” ASSASSINATION PLAN IN THE AUTUMN OF 1932 AGAINST GOVERNOR MIKLÓS HORTHY AND ISTVÁN BETHLEN

The topic of my study is the presentation of an assassination attempt planned by communists against Governor Miklós Horthy and Prime Minister István Bethlen in the autumn of 1932, which, however, seems more like a fabrication of the gendarmerie than a communist-internationalist conspiracy. The aim of the gendarmerie in this case was most likely to increase the weight and prestige of the political investigation department established at that time within the gendarmerie, in contrast to the political investigation subdivision of the Budapest Police Headquarters, which until then had been considered a rival and had national competence in political investigative matters. The Novi Saxon gendarmes, “blessed” with a rich imagination in both conspiracy and interrogations to shame medieval executioners, as well as detectives from the gendarmerie, turned a simple family quarrel into a European-scale conspiracy. The “conspiracy” involved not only the remaining members of the former Jászberény Directory – Jenő Wittreich, István Toughs, Géza Zigholcz – but also those who were expelled to the Soviet Union – Sándor Vitéz, Gábor Paczauer, Henrik Gárdos – who “brought” the threads of the conspiracy from Paris through Vienna and Budapest to Moscow, so to speak. Naturally, the MSZDP, which was beginning to organize again in the countryside at that time, could not be left out of the case. In my study, I present the whole course of the case, from the investigation by the gendarmes and investigating magistrates to the compensation procedure of the suspects, and I also try to present the further fate of the accused.

**LAND DIVISION ON THE HORIZON.
COMPARATIVE ANALYSIS OF MONTHLY REPORTS
OF THE COUNTY LAND OFFICES (1945–1946)**

The purpose of my study, in addition to providing a more detailed view and new perspectives on land distribution, is to present the activities of the county land offices during 1945 about land distribution and to correct the data on land distribution. The land offices were in direct contact with the land settlement committees of the villages, but their work has not been discussed in detail yet. Statistics and literature from the period of state socialism, and the works that still refer to them, show that the figures for the events that fundamentally reorganized land ownership in the period 1945–1947 often do not correspond to the official reports of the land offices.

In the historical assessment of land distribution before 1990, there are hints from the very beginning that the series of events in 1945 and 1946, in the land settlement, was the prelude, perhaps even the first step, of the subsequent Sovietization. In the literature, this question has become much more nuanced and precisely delineated since the publication of the results of the MTA BTK – NEB Rural History Research Group.

THE POLITICAL GAMES OF FRANCIS JOSEPH IN THE EARLY 20TH CENTURY OR HOW THE HEAD OF STATE PLAYED POLITICS?

In this study, I have tried to present three selected cases from the parliamentary history of the Monarchy after the turn of the century, in which the intervention of Francis Joseph in everyday politics is very evident. At the same time, we can see that as the head of state has aged, he has adapted to everyday processes and adapted to them in an appropriate way. How much did the political routine of the head of state, born in August 1830 and enthroned in December 1848 – 51 years in Austrian terms, 33 years in Hungarian terms – serve him in the years after 1900? He was the first man of the state, who was, in a sense, the initiator and the terminator of certain processes. A very active head of state, who has intervened in constitutional and parliamentary relations.

In addition to his room for manoeuvre, which depended on the monarch, the common foreign minister's personal and political character, virtuosity, combinatorial ability and, above all, creativity were decisive factors for the foreign and security policy of the entire Monarchy. The Head of State was aware of this. Alois Lexa von Aehrenthal's predecessors – Gustav von Kálnoky, as well as Agenor Gołuchowski – were essentially overthrown by the Hungarians, because of their interference in Hungarian internal affairs. The Hungarian Prime Minister, Dezső Bánffy was responsible for Kálnoky's displacement, and, in case of Gołuchowski the delegations were. Given these backgrounds, it is not surprising that when Aehrenthal was appointed, Francis Joseph acted with caution, and Aehrenthal himself sought the support of the Hungarian government. The Hungarian connection provided by the marriage of Aehrenthal was demonstrably important to Francis Joseph.

The ruler was actively political, not reluctant to make decisions and to stand by them consistently. The emperor took a serious step, when he appointed Ernest von Koerber as Austrian Prime Minister. After his downfall at the end of 1904, Paul von Gautsch, who had been more in favour, was again given the opportunity to form a government, and not for the last time. However, following an assassination attempt on the Austrian Prime Minister, Karl Stürgkh, Koerber became Prime Minister again, and he was appointed by Francis Joseph.

In his decisions, the head of state has acted – in most cases – in accordance with the Constitution, or at least in agreement with the customary law. There are some among his decisions, which are, as head of state, questionable ones, for example the decision to leave István Tisza Hungarian Prime Minister in office, and the events after that, followed by a constitutional crisis, what clearly places responsibility on the king.

POLITICS AS A VOCATION

Otto von Habsburg in the service of European Integration

Although Otto von Habsburg had been politically active since his youth and, from the 1950s, played a significant part in shaping various conservative, Christian Democratic, and explicitly anti-communist networks, his formal political career began only in 1979. That year, he was elected to the European Parliament on the list of the Bavarian Christian Social Union (CSU). Over the course of his two decades in the European Parliament, he drew on his political instincts, diverse experience, and wide-ranging network to support the project of European integration, emerging as a prominent figure in its institutional and intellectual development.

The political and social environment that shaped Otto von Habsburg's thinking is particularly significant. Despite the complexity of his international background, his European activities have predominantly been examined through the frameworks of national historiographies. This perspective has frequently obscured the fact that a comprehensive understanding of his work requires situating it within the transnational context of interconnected political and social forces.

This study seeks – with its limited scope – to situate Otto von Habsburg's oeuvre within the broader political context of the late 20th century and will draw on sources from the Historical Archives of the European Union (Florence), the archives of the Hanns Seidel Foundation (Munich), and the collection of the Otto von Habsburg Foundation (Budapest). Using these materials, the objective is to contribute to a more nuanced understanding of his political profile and influence on public life, thereby providing a clearer delineation of his role in shaping the trajectory of European politics during the many “critical junctures” of integration.

DANIEL MIKLÓS

OTTO VON HABSBURG AND THE PROGRESSIVE HUNGARIAN EMIGRATION

During the Second World War, Otto von Habsburg was extensively active in his exile. He made efforts to restore independence of Austria, to bring Hungary to the Allies side and to create a future Central European federation. One of the main opponents of his activities was the Czechoslovak government in exile, based in London. In the United States, where the Archduke was active, both Czechoslovak propaganda and the pro-Czechoslovak Hungarian émigré groups sought to counteract Otto von Habsburg's activities. These Hungarian émigrés, whose intellectual leader was Mihály Károlyi, tried to convince their readers in their own press that the Archduke's views were wrong. The aim of this paper is to provide a brief insight into these articles and to use them to show the approaches and arguments used to try to discredit and make impossible the work of Otto von Habsburg in the United States.

ARCHIVISTS OF ZALA COUNTY 1790–1890

The archives of Hungary's noble counties were formed from the records and document collections of officials, primarily notaries. In the 17th-century Zala County, notaries were also the guardians of the archives, managing the documents and ensuring their proper storage. The initially itinerant archive was moved to a permanent storage location after the county seat was built in Zalaegerszeg in 1732. In 18th-century Zala, notaries were primarily responsible for the archives, but practical tasks related to the documents were partly carried out by clerks assigned to them or by other county officials, who, until the end of the 1780s, performed their official duties on a "part-time basis" and occasionally judges of the County High Court were also entrusted with certain tasks.

From 1790, Zala County had its own "archivarius," appointed by the lord lieutenant. Since the last three archivists in office from 1891 to 1950, when the county archives were nationalized (Márton Fitos, József Fára, and Béla Szabó) have already been studied in detail, this paper looks at the lesser-known or almost unknown careers and archival activities of the eight people who held this position until 1890.

The first archivist of Zala County was Péter Deák in 1790–1791, followed by József Domján from 1791 to 1794. Farkas Háy is considered the most prominent archivist of Zala County, having held this position for the longest period, from 1794 to 1850. Basically, it was the outcome of Háy's work that the county's pre-1849 archives were organized in a way that still exists today, and it is mainly thanks to him and his colleagues that these documents are relatively easy to research. Háy's successor in 1850 was Ferenc Könczöl, but he died in 1854. In 1861, Balázs Kerkapoly became the archivist of the archives operating in the old county hall, followed by Ágoston Háy from 1862 to 1865, Károly Paar from 1865 to 1874, and finally Károly Hanty from 1874 to 1891.

RICHÁRD PAULUSZ

ON THE HISTORY OF THE 1921 STOCKHOLM CONFERENCE OF THE INTER-PARLIAMENTARY UNION

Within the Inter-Parliamentary Union (IPU), established in 1889 with Hungarian participation, the parliament of the Dualist Hungarian state was represented as a distinct entity. Regarding the projected Third Hague Peace Conference, in June 1914 the Hungarian group reported that, at a meeting of the delegations, the Joint Foreign Minister had given a favorable response to the prospect of Hungarian participation. The first post–Great War conference of the IPU was held in 1921. The Hungarian group, however, failed to avail itself of the opportunity to participate, despite Belgian and French pressure. From this period date the French-language letters – here reproduced in full – of Secretary Arisztid Dessewffy, President Albert Berzeviczy, and the Norwegian Secretary-General Christian Lous Lange, all affirming their support for the continuation of the organization. These documents are preserved in the IPU archives at Le Grand-Saconnex, Switzerland. At the Stockholm conference, the Secretary-General presented his report on the Union’s wartime activities.

In June–July 1914, to secure the return of the Italian group, the IPU Council resolved to abstain from any pronouncement concerning conflicts between governments. On 1 August 1914, Lord Weardale (Philip Stanhope), President of the Council, together with Secretary-General Christian Lous Lange, addressed an anti-war telegram to the national groups, while Lange also wrote directly to the Danish, Norwegian, and Dutch foreign ministers.

According to Berzeviczy’s memoirs, Lange, during his visit to Budapest in April 1915, expressed sympathies for the Entente. Nevertheless, Berzeviczy regarded him as a potential mediator, encouraging him to approach the three Scandinavian monarchs with a view to convening a peace conference. In July 1915, Prime Minister István Tisza received the plan with “serious goodwill”, though he recommended consultation with the Foreign Minister, referring to the recent failure of Danish mediation in St. Petersburg, which had collapsed owing to German indiscretion. In September, Foreign Minister István Burián—who would later, in 1916, oversee the Central Powers’ peace proposal—rejected the initiative, arguing that it might embolden the Entente. In September 1918, however, he addressed an appeal to an unnamed neutral state. Earlier that summer, in June 1918, Vilmos Fraknói, the Austrian Heinrich Lammasch, and the German Ludwig Quidde had jointly submitted a peace plan to the IPU.

ÁDÁM SOMORJAY OSB

**PRINCE PRIMATE MINDSZENTY IN DEFENCE
OF HUNGARIANS IN CZECHOSLOVAKIA 1945–1948
Part II.
Based on the archives of the British Foreign Office**

Prince Primate József Mindszenty, Archbishop of Esztergom, paid special attention to the fate of the territories north of the Danube. This was the greater part of his own diocese, the majority of which was inhabited by Hungarians, and which reverted to the Archdiocese of Esztergom between 1938 and 1945, following the decision of the Holy See after the First Vienna Award. Months after the end of the Second World War, but more than a year before the signing of the Paris Peace Treaty on 10 February 1947, in October 1945, this territory, which had been de facto re-occupied by Czechoslovakia, was again separated from the Archdiocese of Esztergom.

The study, which includes and processes documents from the British Foreign Office, is the second part of the publication of the same title, published in the 2021 issue of *Levéltári Közlemények*. It is worth returning to the question, as within the material of the British Foreign Office we have identified a substantial number of documents. In this second publication, therefore, our objective is to provide an account of the Mindszenty-related communications (letters, telegrams, memoranda) located in the British diplomatic reports.

THE PROTECTION OF THE HABSBURG ROYAL FAMILY AND THE ASSASSINATION PLOTS AGAINST THEM BETWEEN 1884 AND 1915

The protection of the ruling family during their travels or longer stays in Austria and the Kingdom of Hungary required special preparations, which could take several months for the relevant authorities to complete. The direct protection of the family was always provided by detectives from the internal affairs authorities, while the gendarmerie secured the routes with full deployment, which consumed large sums from the ministry's budget.

The vast majority of threats preserved in the archives of the Ministry of the Interior are baseless, anonymous drafts. The Ministry of the Interior took these cases out of the jurisdiction of the police or gendarmerie and conducted the investigation if the warning was issued on higher orders (by the Imperial and Royal Ministry of War). During the investigation, the Imperial and Royal Ministry of Foreign Affairs, the Interior Ministry of Cisleithania, and the Vienna Police Headquarters had to be notified in all cases. In such cases, relations between the two countries were maintained by a gendarmerie captain sent from Austria, who established close working relationships with representatives of the administrative bodies, primarily in connection with railway security and reception ceremonies at railway stations. Except for Franz Ferdinand, the imperial family never refused to participate in the latter.

In this paper, I aim to show what kind of security measures were in effect between 1881 and 1914, as well as the investigations that took place in the event of threats. However, we can learn about the motives and goals of the would-be assassins and the possible outcomes of their plans, knowing that in such cases of attempted murder, the perpetrator was to be sentenced to death. In order to avoid this, in many cases the threatening person was declared mentally ill and his family was punished with confiscation of property.

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE HUNGARIAN–GDR LABOR AGREEMENT

On 26 May 1967, Hungary and the German Democratic Republic (GDR) concluded the “Agreement between the German Democratic Republic and the Hungarian People’s Republic on the Temporary Employment of Young Hungarian Workers in the Socialist Enterprises of the German Democratic Republic for the Purpose of Gaining Professional Practical Experience”. Within the framework of this agreement, several thousand young Hungarians worked and lived in the GDR until 1983.

Perhaps less widely known is the fact that numerous young East Germans were employed in Hungarian factories; however, their numbers were negligible compared to the Hungarian workers in East Germany. In this study, I not only provide an overview of the 1967 agreement but also examine the outcomes of the labor exchange and the challenges that arose during this bilateral cooperation.

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Kiadványinformációk

Kiadványtulajdonos: A Magyar Országos Levéltár (1923–1946, 1968–2011, 2012–Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára), közben a Levéltárak Országos Központja (1954–1967)

Első évfolyam: 1923

Megjelenés: Évi négy füzet két kötetben (1923, 1929–1933), egy kötetben (1924–1928, 1934–1935), évi egy kötet (1936–1939, 1946, 1954–1961, 1983, 1987, 1990–2003, 2008–2010, 2012–), összevont évfolyamok (1940/1941, 1942/1945, 1973/1974, 1977/1978, 1980/1981); évi két szám (1962–1972, 1975–1976, 1979, 1982, 1984–1986, 1988–1989, 2004–2007, 2011)

A megjelenés szünetelt 1947–1953 között.

Kiadó: 1954–1995 között az Akadémiai Kiadó, korábban és utóbb a Magyar Országos Levéltár, 2012-től a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Előfizetés, korábbi számok: Előfizetés és a korábbi számok megvásárlásával kapcsolatban érdeklődjön az lk@mol.gov.hu e-mail címen

A korábbi évfolyamok, valamint az 1923–2004 közötti Mutatók digitalizált változatai a világhálón is elérhetőek:

https://library.hungaricana.hu/hu/collection/mltk_leveltari_kozlemenyek/

Habsburg Ottó politikai öröksége messze túlmutat azon a gyakran romantizált és idealizált képen, amely őt csupán a Habsburg-dinasztia utolsó trónörököséként láttatja. Bár történelmi családi öröksége sok szempontból meghatározta politikai szerepvállalását, tevékenysége mégsem fulladt ki egyfajta monarchikus restaurációs kísérletben. Éppen ellenkezőleg: következetesen és hitelesen kötelezte el magát a demokratikus politikai rend, az egyéni és piaci szabadság, a keresztény-humanista értékrend és mindenekelőtt az európai integráció előmozdítása mellett. Politikai karrierjét e meggyőződések szolgálatába állította, és ezzel a 20. század második felének egyik egyedülálló közszereplőjévé vált.

Kocsev Bence

A korábbiakban az éves iratátvételi átlagértékkel számolást elfogadhatóan fel lehetett használni akár a következő 30 évre vonatkozó iratanyag-átvételi előrejelzésekre. Évente a szokásos átvételi iratmennyiséget lehetett kalkulálni – nem túl megbízhatóan, de még elfogadható módon –, az elektronikus ügyvitel bevezetésével ez már nem fog sikerülni. A levéltárak részére az irrattárak – mint iratátvételi pufferek – már csak csekély ideig fognak rendelkezésre állni, aztán előreláthatólag mint a lavina fog a levéltárakra zúdulni a papír ügyiratállomány. Vagy mindenféle levéltári átvétel nélkül egyszerűen meg fogják az iratokat semmisíteni. Vélhetően csak egyszer fog elindul ilyen papírlavina, és egyszer és mindenkorra vége.

Gert Schneider

Háry Farkas nemcsak annak köszönhette eredményeit, hogy a lefektetett utasításoknak megfelelően járt el a levéltár rendezése során, hanem annak is, hogy tanulmányozta a más vármegyék levéltáraiban véghez vitt rendezéseket. E célból a horvátországi Kőrös vármegye alispánjától, Inkey Imrétől levélben kért ismertetést a kőrösi levéltár állapotáról, amit Inkey meg is küldött neki. Háry a Zalaegerszegeen járó Sopron vármegyei levéltárnokot, Talabér Ignácot kérte meg, hogy neki is küldje meg azt az ismertetést, amit soproni kollégája Balla Gábor Pest vármegyei levéltárnoktól kapott az ottani levéltárról. Háry Farkas a fentiek alapján pár évtized alatt olyan rendet teremtett Zala vármegye levéltárában, hogy más vármegyék, így Sopron és Vas levéltárnokai is eljöttek annak tanulmányozására.

Molnár András

Szőke Balázs a Premontreiek 100 éve Gödöllőn című időszaki kiállítás (2024. március 1. és június 23. között volt látható a Gödöllői Királyi Kastélyban) számára készítette el számítógépes építészeti modellek segítségével a teljes, tervezett épületegyüttes látképét. A Gödöllői Premontrei Apátság Levéltárában fennmaradt töredékes tervrajzi anyag kínált lehetőséget erre. Rendkívül érdekes, innovatív megoldás, amely megvalósításra került. Gondoljunk csak a különböző levéltárakban fennmaradt terv- és térképtári iratok esetén hasznosítására, hogy ez mennyiben segítheti a jövőben vizuális látásunkat olyan épületek esetében is, amelyek ma már nem is léteznek. Ugyanígy hasznos lehet az alkalmazás majd soha meg nem valósuló vagy valósított építmények „virtuális felépítése” esetén.

Szabó Csaba